

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
імені О. М. БЕКЕТОВА**

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
O. M. BEKETOV NATIONAL UNIVERSITY OF URBAN ECONOMY IN KHARKIV**

**ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА:
СТРАТЕГІЧНА АНАЛІТИКА ТА
АУДИТОРСЬКИЙ СУПРОВІД**

МОНОГРАФІЯ

*За загальною редакцією доктора економічних наук,
професора Т. В. Момот*

**FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY:
STRATEGIC ANALYTICS AND AUDIT
SUPPORT**

MONOGRAPH

Edited by Doctor of Economics, Professor T. V. Momot

**Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2015**

УДК 65.012.8:336.13
ББК 65.050.17
Ф59

Рецензенти:

Захожай В. Б. – доктор економічних наук, професор, Інститут міжнародної економіки, фінансів та інформаційних технологій імені святої Великої княгині Ольги (ІМЕФІТ) Міжрегіональної Академії управління персоналом;

Назарова Г. В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління персоналом Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;

Тимофєєв В. О. – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри економічної кібернетики та управління економічною безпекою Харківського національного університету радіоелектроніки

Рекомендовано до видання на засіданні Вченої ради ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, протокол № 10 від 24 квітня 2015 р.

Фінансово-економічна безпека : стратегічна аналітика та аудиторський супровід : монографія / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова ; за заг. ред. Т. В. Момот. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – 340 с.
ISBN 978-966-695-385-1

У монографії викладено теоретико-методологічні підходи до забезпечення економічної безпеки на національному і регіональному рівнях, розробки та практичного впровадження інструментарію оцінки й моніторингу рівня фінансово-економічної безпеки за європейськими стандартами, системного аналізу корупційних ризиків з метою забезпечення ефективної взаємодії з питань реалізації державної антикорупційної політики. Удосконалено інформаційно-аналітичне забезпечення процесу стратегічної аналітики та аудиторського супроводу в системі фінансово-економічної безпеки держави, регіону, суб'єктів господарювання в умовах загострення загроз і викликів нового типу у сфері національної та міжнародної безпеки й поглинання європейських інтеграційних процесів з огляду на важливість адаптації політики національної безпеки України в межах європейської цивілізаційної моделі.

Монографія призначена для фахівців у галузі економіки, державного управління, місцевого самоврядування, науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями фінансово-економічної безпеки.

УДК 65.012.8:336.13
ББК 65.050.17

Theoretical and methodological approaches to economic security at national and regional levels providing, development and practical implementation of tools for assessment and monitoring of financial and economic security level according to European standards, systems analysis of corruption risks in order to ensure effective cooperation on the implementation of state anticorruption policy have been set out in monograph. Information and analytical support of strategic analytics and audit support in system of financial and economic security of the state, region, businesses in escalated threats conditions and challenges of a new type in spheres of national and international security and acquisitions of European integration processes in view of the importance of adapting policy of Ukraine's national security within the European civilization model has been improved.

Monograph is intended for specialists in economics, public administration, local government, academics, teachers, students and all those interested in financial and economic security.

ISBN 978-966-695-385-1

© Т. В. Момот та колектив авторів, 2015
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015

ЗМІСТ

ВІД УПОРЯДНИКІВ (<i>В. М. Бабаєв, Т. В. Момот</i>)	7
---	---

РОЗДІЛ 1 ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК НЕОБХІДНА ЧАСТИНА СТАЛОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

1.1 Теоретико-методологічні підходи до вивчення економічної безпеки на національному та регіональному рівнях (<i>О. М. Тищенко</i>).....	13
1.2 Системний аналіз економічної безпеки стратегічного альянсу (<i>Л. Є. Шульженко</i>).....	33
1.3 Теоретичні аспекти оцінки та діагностики зовнішньоекономічної безпеки України (<i>В. Є. Фаустова, Л. І. Григорова-Беренда</i>).....	50
1.4 Методичний підхід до побудови сценаріїв державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів країни з урахуванням впливу тіньового сектора (<i>І. О. Губарева</i>).....	62
1.5 Необхідність гарантування безпеки в умовах світової продовольчої кризи (<i>О. М. Тищенко, Г. В. Назарова</i>).....	74
1.6 Моделі економічної безпеки підприємства, установи, організації як соціальної системи (<i>Г. І. Кизилов, Н. Є. Лелюк, І. І. Висоцький</i>).....	86
1.7 Підходи до організації підготовки фахівців з економічної безпеки (<i>М. М. Пересипкін</i>).....	92
1.8 Економічна безпека вищого навчального закладу: підґрунтя забезпечення (<i>Г. В. Козаченко, Г. В. Тюленєв, Ю. С. Погорєлов</i>).....	110
1.9 Теоретико-методичні підходи до оцінки загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики (<i>Ю. І. Мізік, Н. А. Ярошенко</i>).....	130

РОЗДІЛ 2 УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВО – ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ: ОРГАНІЗАЦІЙНО–АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА КОНКУРЕНТНА РОЗВІДКА

2.1 Системний підхід до формування стратегії управління економічною безпекою в умовах нестабільного існування підприємств (<i>Н. Е. Аванесова, Л. Г. Бойко</i>).....	138
2.2 Систематизація підходів до оцінки рівня економічної безпеки корпоративних підприємств (<i>І. О. Філатова</i>).....	149

2.3 Оцінка фінансового ризику в системі забезпечення фінансової безпеки підприємства (<i>З. М. Мочаліна, А. О. Грищенко, Чжан Хао Юй</i>).....	156
2.4 Формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах (<i>К. А. Мамонов, Юй Цзянбо, Ю. Б. Радзінська</i>).....	176
2.5 Конкурентна розвідка з використанням мережі Інтернет (<i>В. С. Солодкий, В. О. Тимофєєв</i>).....	186
2.6 Аудиторський супровід та підтвердження фінансової звітності при першому застосуванні МСФЗ (<i>О. В. Харламова, М. В. Кемечеджєєва</i>).....	197
2.7 Податкове адміністрування як спосіб управління податковими ризиками суб'єктів господарювання (<i>О. Є. Власова, І. В. Ярошенко</i>).....	206
2.8 Економічна доцільність створення служб безпеки підприємств будівельної галузі України, їх роль, завдання та основні вимоги діяльності в сучасних умовах (<i>О. Ю. Чередниченко, А. О. Чередниченко</i>).....	219
2.9 Підрозділ безпеки підприємства як об'єкт наукових досліджень і суб'єкт забезпечення його економічної безпеки (<i>П. Я. Пригунов, І. Ю. Вінник</i>).....	231
2.10 Визначення критеріїв оцінки фінансової безпеки підприємства (<i>Ю. В. Лаврова</i>).....	248
2.11 Визначення сутності, дослідження існуючих загроз та розробка шляхів забезпечення інформаційної безпеки (<i>В. Ю. Світлична, О. В. Вусик</i>).....	257
2.12 Оцінка ефективності системи фінансово-економічної безпеки корпоративних будівельних підприємств (<i>Г. М. Шаповал, І. І. Кіщенко, О. В. Харченко</i>).....	264
2.13 Конкурентна розвідка як інструмент прийняття управлінських рішень: поняття, цілі, задачі (<i>А. В. Зубенко, О. М. Ващенко, М. О. Ващенко</i>).....	271
2.14 Особливості діагностики фінансово-економічної безпеки банківської системи України в умовах кризи (<i>Т. В. Момот, О. М. Овчелупова</i>).....	287
2.15 Інформаційно-аналітичне забезпечення впровадження оціночної діяльності із застосування порівняльного підходу (<i>Т. В. Момот, А. І. Чудопал</i>).....	292
2.16 Територіальний брендинг як інструмент у системі забезпечення безпеки міста: концептуальні засади застосування (<i>Т. В. Момот, А. Л. Шутенко, С. В. Авершин</i>).....	306
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО (<i>В. М. Бабаєв, Т. В. Момот</i>)	311
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	320

CONTENT

FROM COMPILORS (<i>V. M. Babaev, T. V. Momot</i>).....	7
---	---

SECTION 1 ECONOMIC SECURITY AS A NECESSARY PART OF SUSTAINABLE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE STATE

1.1 Theoretical and methodological approaches to the study of economic security at national and regional levels (<i>O. M. Tishchenko</i>).....	13
1.2 Systematic analysis of strategic alliance economic security (<i>L. E. Shulzhenko</i>).....	33
1.3 Theoretical aspects of assessment and diagnostics of external economic security of Ukraine (<i>V. E. Khaustova, L.I. Grigorova-Berenda</i>)	50
1.4 Methodical approach to constructing scenarios of state regulation of socio-economic development of the country taking into account the influence of shadow sector (<i>I.O. Gubareva</i>)	62
1.5 The necessity of security ensuring in conditions of global food crisis (<i>O. M. Tishchenko, L.V. Nazarova</i>)	74
1.6 Models of economic security of enterprise, institution or organization as a social system (<i>G. I. Kizilov, N. Y. Leliuk, I.I. Vysotsky</i>)	86
1.7 Approaches to the organization of specialists in economic security training (<i>M. M. Peresykin</i>).....	92
1.8 Economic security of higher education institution: providing background (<i>G.V. Kozachenko, G. D. Tyulyenyev, Y. S. Pogorelov</i>).....	110
1.9 Theoretical and methodical approaches to assessment of economical and ecological treats of electric power engineering enterprises' safety (<i>Y. I. Mizik, N. A. Yaroshenko</i>).....	130

SECTION 2 FINANCIAL AND ECONOMIC SECURITY MANAGEMENT: ORGANIZATIONAL AND ANALYTICAL SOFTWARE AND COMPETITIVE INTELLIGENCE

2.1 Systematic approach to forming of economic security management strategy in uncertain conditions of enterprises existence (<i>N. E. Avanesova, L. G. Boiko</i>)	138
2.2 Systematization of approaches to assessing the level of corporate enterprises economic security (<i>Filatova I.O.</i>).....	149

2.3 Financial risk assessment in the system of enterprise financial security providing (<i>Z. M. Mochalina, A.O. Grishchenko, Zhang Hao Yu</i>)	156
2.4 Forming of financial and economic security at building corporate business (<i>K. A. Mamonov, Yu Jiang Bo, Y. B. Radzinska</i>).....	176
2.5 Competitive intelligence via the Internet (<i>V. S. Solodkyj, V. A. Timofeev</i>)	186
2.6 Audit support and confirmation of financial statements during the first application of IAS (<i>O. V. Kharlamova, M. V. Kemechedzheyeva</i>).....	197
2.7 Tax administration as a way of managing tax risk (<i>O. E. Vlasova, I. V. Yaroshenko</i>)	206
2.8 The economic expediency of establishing security services at construction enterprises of Ukraine, their role, tasks and basic requirements in modern conditions (<i>O.Y. Cherednichenko, A.O. Cherednichenko</i>)	219
2.9 Subdivision of enterprise security as an object of research and the subject of ensuring its economic security (<i>P.Y. Prygunov, I. Y. Vinnik</i>)	231
2.10 Definition of criterion for assessing the financial security of enterprise (<i>Y.V. Lavrova</i>).....	248
2.11 Definition of essence, studying of existing threats and finding the ways of information security providing (<i>V.Y. Svitlychna, O.V. Vusyk</i>)	257
2.12 Evaluation of the effectiveness of financial and economic security system of corporate construction companies (<i>G. M. Shapoval, I. I. Kishchenko, O.V. Kharchenko</i>)	264
2.13 Competitive intelligence as a tool for managerial decision making: concepts, objectives, goals (<i>A.V. Zubenko, O. M. Vashchenko, M. O. Vashchenko</i>)	271
2.14 Features of financial and economic security of Ukraine's banking system in crisis diagnostics (<i>T.V. Momot, O. M. Ovchelupova</i>).....	287
2.15 Information and analytical support of the implementation of evaluation activity with use of the comparative approach (<i>T. V. Momot, A. I. Chudopal</i>)	292
2.16 Territorial branding as an instrument in system of ensuring cities safety: concept bases of use (<i>T.V. Momot, A. L. Shutenko, S.V. Avershyn</i>).....	306
CONCLUSIONS (<i>V. M. Babaev, T. V. Momot</i>).....	311
REFERENCES	320

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Європейський вибір України – необхідна умова її подальшого розвитку. Вибір вектора розвитку в напрямку європейської цивілізаційної моделі сприяє досягненню прогресу у всіх сферах життєдіяльності суспільства й держави, наближує до стандартів демократії, інформаційного суспільства, соціально-орієнтованого ринкового господарства, що базується на засадах верховенства права й забезпеченні прав і свобод людини та громадянина. У зв'язку з нагальних потребою забезпечення всебічної безпеки першочерговим завданням убачається становлення та розвиток комплексної системи стратегічного моніторингу та аудиторського супроводу з метою запровадження організаційно-правових засад розвитку сфери безпеки за європейськими стандартами, блокування передумов криміналізації економічних відносин та створення сприятливого інвестиційного клімату. З огляду на важливість адаптації системи фінансово-економічної безпеки держави, регіону, суб'єктів господарювання України до сучасних реалій першочерговими завданнями є розроблення та практичне впровадження європейського інструментарію оцінювання та моніторингу рівня фінансово-економічної безпеки, системний аналіз корупційних ризиків, поєднання зусиль та забезпечення ефективної взаємодії з питань реалізації державної антикорупційної політики.

В Україні сучасні аспекти безпеки досліджували: Л. М. Артюшин, В. П. Горбулін, А. Б. Качинський, Г. Ф. Костенко, О. О. Мітрофанова, С. І. Пирожков (національна безпека та її стратегічні аспекти); М. О. Баймуратов, О. С. Бодрук, А. С. Гальчинський, О. А. Делінський, О. О. Ковальова, О. С. Полторацький, Л. В. Поляков, О. А. Сенченко, М. В. Сунгуровський, С. Г. Федуняк, І. А. Храбан (системи європейської та міжнародної безпеки); О. С. Клітченко, Г. М. Перепелиця, С. В. Трохимчук (національна безпека в контексті нових загроз і викликів); Д. М. Бондаренко, А. І. Веселовський, Я. Р. Дашкевич, О. Ю. Сєвекіна, Л. П. Токар, Г. В. Токаревський, М. П. Требін, Г. М. Яворська (тероризм та міжнародний тероризм); А. Б. Качинський, Т. Ю. Перга, Є. В. Хлобистов (екологічна безпека); А. З. Дорошевич, М. Г. Земляний, А. І. Шевцов (ядерна безпека); Л. В. Гнилицька, (обліково-аналітичне забезпечення безпеки суб'єктів господарювання), а також О. Г. Білорус, В. І. Бурдяк, В. Ф. Гречанінов, В. М. Денисенко, М. А. Дмитренко, І. З. Зінько, В. В. Леонов, М. М. Микієвич, Ю. М. Мороз, О. М. Павлюк, В. Посельський, С. Ю. Римаренко, А. С. Романюк, Т. Є. Русанова, А. П. Смелянцев, А. А. Соболев, О. М. Сушко, О. В. Феденко. Серед зарубіжних науковців, які вивчали подібні питання, можна назвати таких: М. Берковіц, Р. К. Бетті, З. Бжезінський, П. Г. Бок, Д. Болдвін, Б. Бузан, О. Вівер, Ф. Вільямс, К. С. Грей, А. Загорський, Е. Картер, Дж. Кеннан, Р. Кеохейн, Р. О. Коен, Дж. С. Най, Й. Нолан, Р. Е. Осгуд, У. Перрі, Б. Посен, Дж. Розенау, Р. Н. Розенкранс, М. Рихтік, Дж. Стейбруннер, А. Таусенд, Е. Тікнер, Р. Ульман, К. Уолтц, Д. Фрей, Л. Фрідман, С. Хантингтон, П. А. Циганков, О. Чемпіль.

Праці науковців обґрунтовують фундаментальні аспекти системи забезпечення фінансово-економічної безпеки, що сприяє вдосконаленню інструментарію оцінки рівня фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання відповідно до параметрів динамічного середовища й обумовлює актуальність дослідження цієї проблеми. І все-таки цілісної концепції поняття фінансово-економічної безпеки на сьогодні не існує, тому це питання й стало темою дослідження в монографії.

На наш погляд необхідно дослідити та вдосконалити процес здійснення стратегічної аналітики та аудиторського супроводу в системі забезпечення фінансово-економічної безпеки України в умовах застосування європейських стандартів безпеки та антикорупційного менеджменту.

Отже, метою роботи є вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення процесу стратегічної аналітики та аудиторського супроводу в системі фінансово-економічної безпеки держави, регіону, суб'єктів господарювання у зв'язку з виникненням загроз і викликів нового типу для національної і міжнародної безпеки та поглиблення європейських інтеграційних процесів, а також з огляду на важливість адаптації політики національної безпеки України в межах європейської цивілізаційної моделі.

Досягненню поставленої мети підпорядковане вирішення системи завдань, що відобразилося в структурі та змісті розділів монографії.

Перший розділ – *«Економічна безпека як необхідний складник сталого соціально-економічного розвитку держави»* присвячений обґрунтуванню теоретико-методологічних підходів до вивчення економічної безпеки на національному й регіональному рівнях; системному аналізу нового предметного поля безпекознавства – економічної безпеки інтегрованих структур; систематизації теоретичних засад оцінки та діагностики зовнішньоекономічної безпеки України; розробленню методичного підходу до побудови сценаріїв державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів країни з урахуванням впливу тіньового сектора; обґрунтуванню необхідності гарантування безпеки в умовах світової продовольчої кризи; систематизації моделей економічної безпеки підприємства, установи, організації як соціальної системи; узагальненню підходів до організації підготовки фахівців з економічної безпеки та забезпечення економічної безпеки вищим навчальним закладам України; систематизації теоретико-методичних підходів до оцінювання загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики.

Економічна безпека розглядається як складна динамічна система, що має специфічні ознаки, а також ендогенні та екзогенні особливості розвитку. В умовах лібералізації, відкритості, взаємообумовленості економічних відносин різних видів і типів встановлено можливі загрози економічної безпеки й уточнено їхню класифікацію, обґрунтовано порогові значення економічної безпеки, визначено напрями відбору критеріїв та індикаторів для розроблення стратегії економічної безпеки, її моніторингу та реалізації. Із огляду на інтеграційні тенденції, наслідком яких є створення різноманітних форм

об'єднання суб'єктів господарської діяльності (інтегрованих структур), з погляду системного, функціонального та процесного підходів виокремлено проблематику економічної безпеки стратегічного альянсу. У зв'язку з інтеграцією економіки України у світову економічну систему обрано методи й моделі оцінки та діагностики зовнішньоекономічної безпеки країни, визначено ступінь наявних і ймовірних загроз, окреслено цілі та перспективи подальшого розвитку в цій сфері. Беручи до уваги стан трансформаційних процесів, національні особливості та умови функціонування економічної системи, концептуально обґрунтовано проблему забезпечення економічної безпеки регіону в умовах тінізації. З позицій оцінки сучасного стану світового агропродовольчого ринку та відповідно загострення продовольчої кризи визначено засади формування системи національної продовольчої безпеки країни. Здійснено порівняльний аналіз існуючих підходів до моделювання управління фінансовою складовою безпеки суб'єктів господарювання.

Особливу увагу приділено проблемам організації підготовки фахівців із фінансово-економічної безпеки. Актуалізовано питання щодо забезпечення економічної безпеки вищих навчальних закладів, що є наслідком вимушеної комерціалізації їхньої діяльності на пострадянському просторі. Виникнення недержавних джерел фінансування зумовило підхід до управління ВНЗ як специфічним суб'єктом господарювання (економічним агентом), який надає освітні послуги. У зв'язку з актуалізацією суто ринкових понять функціонування вітчизняних ВНЗ в сучасних умовах, таких як конкурентні переваги, дефіцит ресурсів, якість послуги, репутація як чинники результатів діяльності, комерціалізації інтелектуальної власності, обґрунтовано доцільність формування нової галузі знань – "ESE" (economic security of education).

Усебічно проаналізовано зовнішнє та внутрішнє середовище функціонування підприємств електроенергетики, що дає змогу виокремити, систематизувати та класифікувати важливі для підприємств електроенергетики загрози еколого-економічної безпеки та сприяє підвищенню надійності та якості управлінських рішень, пов'язаних зі стабілізацією діяльності цих підприємств.

У другому розділі – **«Управління фінансово-економічною безпекою: організаційно-аналітичне забезпечення та конкурентна розвідка»** з позицій системного підходу обґрунтовано формування стратегії управління економічною безпекою в умовах нестабільного функціонування суб'єктів господарювання; систематизовано підходи до оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємств; запропоновано підходи до оцінки рівня фінансового ризику в системі забезпечення фінансової безпеки підприємств міського господарства; обґрунтовано систему формування фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств будівельної галузі; обґрунтовано теоретико-методичні засади здійснення конкурентної розвідки з використанням мережі інтернет; науково обґрунтовано практичні рекомендації щодо формування аудиторських звітів за результатами аудиту фінансової звітності за періоди, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ; в

умовах глобалізації розроблено практичні рекомендації щодо управління податковими ризиками шляхом застосування інструментів податкового адміністрування; економічно обґрунтовано доцільність створення служб безпеки підприємств будівельної галузі України, їх роль, завдання та основні вимоги щодо діяльності в сучасних умовах; розглянуто підрозділ безпеки підприємства як об'єкт наукових досліджень і суб'єкт забезпечення його економічної безпеки; систематизовано критерії оцінки рівня фінансової безпеки підприємств; досліджено основні аспекти забезпечення інформаційної безпеки підприємств; запропоновано систему оцінки ефективності системи фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств будівельної галузі; розроблено теоретико-методологічне забезпечення формування системи конкурентної розвідки підприємств; визначено особливості діагностики фінансово-економічної безпеки банківської системи України в умовах кризи; удосконалено інформаційно-аналітичне забезпечення впровадження оціночної діяльності із застосуванням порівняльного підходу; розглянуто територіальний брендинг як інструмент в системі забезпечення безпеки місту.

Обґрунтовано доцільність застосування вартісно-орієнтованого підходу щодо вдосконалення системи індикаторів оцінки рівня фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання. У зв'язку з відсутністю єдиного підходу до оцінки рівня економічної безпеки корпоративних підприємств здійснено систематизацію існуючих методичних підходів та запропоновано скорегований підхід до цього питання. З метою забезпечення системного розуміння механізму фінансової безпеки в умовах упровадження ризик-орієнтованого менеджменту підприємств міського господарства запропонована методика оцінки фінансового ризику підприємств. Запропоновано комплекс дій щодо забезпечення системи фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств будівельної галузі. Особливу увагу приділено застосуванню засобів інформаційної безпеки. З метою забезпечення актуалізації інформації про стан партнера або конкурента в умовах масштабного розширення кола користувачів інтернету розроблено систему заходів щодо одержання документованих джерел формування розвідувальних відомостей, необхідних для прийняття рішень, а також прискорення процесу їхнього надання замовникам (що підвищує показник актуальності інформації) з використанням мережі інтернет. В умовах застосування МСА у фінансовій звітності за МСФЗ виникає потреба розробки допоміжних методичних рекомендацій щодо аудиторських висновків, які можуть слугувати орієнтиром для аудиторів, залучених до підтвердження звітності у період переходу на МСФЗ. На підставі сценарного підходу обґрунтовано методичні рекомендації щодо формування аудиторських звітів за результатами аудиту фінансової звітності за періоди, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ, та визначено напрями подальшого удосконалення аудиторського супроводу й підтвердження фінансової звітності за МСФЗ. Особливу увагу приділено податковим ризикам, що обумовлено змінами в податковій політиці країни, зокрема введенням нових форм оподаткування, зміною податкового механізму окремих податків,

введенням нових митних зборів, відміною податкових пільг тощо. Податкова політика розглядається як комплекс заходів у сфері податкового регулювання, спрямованих на встановлення оптимального рівня податкового тягара залежно від особливостей поставлених в певний момент макроекономічних завдань. На базі системного підходу досліджено вплив системи податкового адміністрування на зазначені податкові ризики. Із огляду на необхідність виявлення та нейтралізації загроз економічній стабільності діяльності підприємств систематизовано міжнародний досвід організації служб безпеки таких об'єктів і Україні і розроблено пропозиції щодо організаційно-правового забезпечення їхньої безпеки на прикладі підприємств будівельної галузі. Вирішення проблеми організації системи безпеки на вітчизняних підприємствах безпосередньо пов'язано із завданнями повсякденного забезпечення функціонування підприємств та умов їхнього сталого розвитку. Авторами науково обґрунтовано пропозиції щодо формування організаційно-штатного забезпечення підрозділів безпеки на вітчизняних підприємствах, визначення функцій, завдань та напрямків діяльності цих підрозділів. Досліджено вплив негативних факторів на стан фінансової захищеності підприємств та визначено критерії оцінки рівня їхньої фінансової безпеки. Процеси всеохопної інформатизації розвитку країни обумовлюють збільшення впливу інформаційної безпеки на економічну, соціальну, політичну та інші складові її національної безпеки. Авторами визначено зміст, порядок реалізації забезпечення інформаційної безпеки, інструментарій, завдання та нормативну базу регулювання цього процесу. Комплексний підхід застосовується щодо визначення корпоративної безпеки, яка розглядається як система забезпечення надійної захищеності життєво важливих інтересів і корінних основ існування компанії від внутрішніх і зовнішніх загроз, у разі забезпечення якої керівництво компанії має змогу самостійно визначати особливості та форми виробничої або іншої діяльності для забезпечення розширеного відтворення товарів і послуг в обсягах, що сприяють ефективному функціонуванню та сталому розвитку компанії. Головним критерієм ефективності управління системою фінансово-економічної безпеки є інтегральна оцінка економічного стану підприємства та його фінансової стабільності за запропонованими показниками й зі встановленням порогових значень. Визначені індикатори оцінки ефективності системи фінансово-економічної безпеки дають змогу своєчасно виявити основні загрози діяльності корпоративних будівельних підприємств та обрати оптимальні напрями діяльності, які забезпечать мінімізацію ризиків та зростання ефективності економічної діяльності корпоративних підприємств. Доведено доцільність застосування суб'єктами господарювання конкурентної розвідки, що розглядається як маркетинговий інструмент вивчення конкурентного середовища шляхом здійснення цілеспрямованого збору інформації про конкурентів для прийняття управлінських рішень щодо подальшої стратегії і тактики ведення бізнесу. Сучасні кризові явища зумовили такі основні загрози стабільності банківської системи, як недостатній рівень капіталізації, нестабільність ресурсної бази,

погіршення фінансових результатів, посилення боргового навантаження, скорочення обсягів кредитування. Із огляду на це особливу увагу приділено проблемам забезпечення фінансово-економічної безпеки банківських установ. Під фінансово-економічною безпекою банківської системи розуміють такий стан цієї системи, за якого не може бути втрачена фінансова стабільність і ділова репутація банківських установ внаслідок цілеспрямованих дій певної групи осіб чи організацій як усередині, так і за межами держави, а також внаслідок впливу негативних макроекономічних та політичних чинників. У роботі здійснено теоретико-методичне обґрунтування процесу діагностики фінансово-економічної безпеки банківської системи України в умовах кризи. Приділено увагу вдосконаленню інформаційно-аналітичного забезпечення застосування вартісно-орієнтованого управління за порівняльним підходом на прикладі підприємств будівельної галузі. Внаслідок підвищення рівня мобільності людей та бізнесу, зростання індустрії туризму, посилення комунікаційних обмінів актуальності набуває проблема узагальнення концептуальних засад застосування територіального брендингу в системі забезпечення безпеки міста. У цьому контексті для забезпечення стабільного розвитку території територіальний брендинг запропоновано використовувати для формування позитивного іміджу території з метою надання можливості територіальній громаді повірити у свій регіон, а зовнішній аудиторії сприйняти позитивний образ та цілеспрямовано позиціювати свою поведінку.

Методи дослідження – це методи загальнонаукового та філософського пізнання, а саме: теоретичне узагальнення – для обґрунтування актуальності теми, мети і завдань дослідження; аналізу та синтезу – для характеристики параметрів фінансово-економічної безпеки; системного аналізу – для розробки комплексної системи стратегічного моніторингу та антикорупційного аудиту; класифікації – для класифікації загроз, викликів і дестабілізуючих чинників; статистичного й техніко-економічного аналізу – для аналізу стану й ефективності функціонування; графічного – для наочного відображення динаміки результативності та схематичного подання теоретичного матеріалу дослідження; порівняльного аналізу – для співставлення індикаторів рівня фінансово-економічної безпеки за різні періоди; економіко-математичні методи – для встановлення причинно-наслідкового зв'язку між факторами, що впливають на рівень фінансово-економічної безпеки; методи стратегічного планування (SWOT- і PEST-аналіз) – для ідентифікації ризиків; експертної оцінки – для здійснення попередньої оцінки вагомості елементів складових рівня інформаційної захищеності в системі фінансово-економічної безпеки.

Усі результати дослідження спрямовані на вдосконалення теоретико-методологічної бази, обґрунтування пріоритетів, механізмів і засобів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, регіону та суб'єктів господарювання.

РОЗДІЛ 1

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК НЕОБХІДНА ЧАСТИНА СТАЛОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

1.1 Теоретико-методологічні підходи до вивчення економічної безпеки на національному та регіональному рівнях

Універсальною формою існування суб'єктів економічної поведінки є економічний простір, який, як і простір економічних інтересів, часто не збігається не тільки з територіальним, а й, у багатьох випадках і з соціальним та політичним простором. В економічному просторі того чи іншого регіону або держави домінуюче місце можуть посідати господарські структури інших суб'єктів і держав, а простір реальних економічних інтересів може далеко виходити за межі його адміністративних кордонів. Основними характеристиками економічного простору, на думку більшості вчених, є такі [2, 101, 147]:

- близькість економічних інтересів суб'єктів господарювання, взаємоузгодженість їхніх дій щодо виробництва життєвих ресурсів, їх розподілу, відтворення середовища господарювання та його суб'єктів;
- економічна безпека як показник ступеня, рівня захищеності економічного простору від впливу несприятливих факторів і умов;
- структурність, системність, сталість, надійність, безпека.

У сучасному світі відбулося принципове зміщення акцентів у системі основних викликів і загроз безпеці – від політичних до економічних факторів. У зв'язку з цим першочергового значення набуває проблема економічної безпеки як самостійної системи в контексті управління сталим розвитком на всіх її рівнях [2]. Сучасні дослідники розрізняють такі рівні безпеки (рис.1.1).

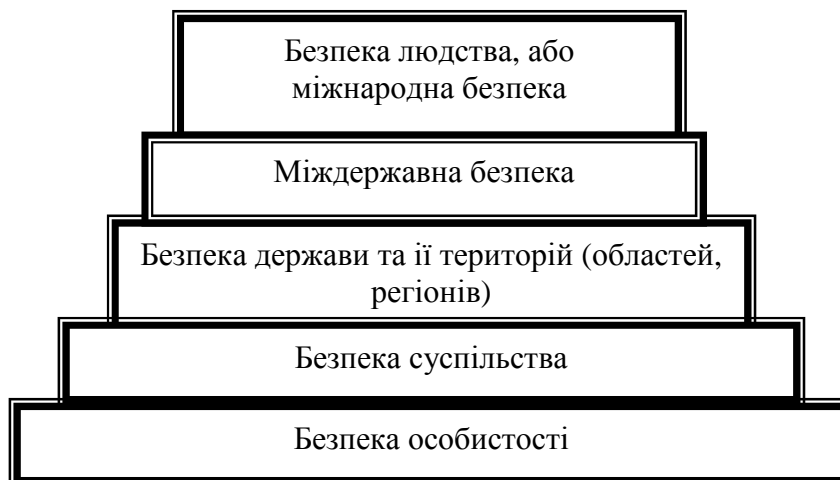

Рисунок 1.1 – Рівні безпеки

Безпека особистості формується внаслідок утворення комплексу правових і моральних норм, суспільних інститутів і організацій, за допомогою яких вона розвивається і реалізується соціально, не зазнаючи протидії з боку держави та суспільства.

Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, норм, розвинених форм суспільної свідомості, що дають змогу реалізувати права і свободи всіх груп населення та протистояти діям, які призводять до розколу суспільства, зокрема і з боку держави.

Безпека держави та її території (регіонів) досягається шляхом застосування ефективного механізму управління й координації діяльності політичних сил і громадських груп, а також дієвих інститутів їхнього захисту.

Міждержавна безпека характеризується соціально-політичною стабільністю метарегіону, протидією можливим зовнішнім і внутрішнім військовим небезпекам і загрозам щодо нього, тиску або агресії проти держав регіону.

Безпека людства (міжнародна безпека) передбачає такий стан міжнародних відносин, за якого їхнім суб'єктам (народом, державам) не загрожує небезпека війни або інше посягання ззовні на існування, суверенний і незалежний розвиток.

Всім рівням безпеки властива економічна складова, без якої безпека не є дійсною. Економічна безпека має багато аспектів і може забезпечуватися як економічними, так і неекономічними засобами, зокрема політичними або військовими. Зі свого боку, безпека в позаекономічних сферах так чи інакше залежить від використання різних економічних засобів (наприклад залучення грошових ресурсів). До того ж, використовуючи економічні інструменти при оцінці наслідків загроз безпеці в будь-якій сфері діяльності, можна кількісно визначити збиток і, відповідно, виділити пріоритетні напрями розподілу ресурсів. Загалом економічну безпеку можна визначити як стан захищеності економічних інтересів суб'єкта (держави, регіону, підприємства, особистості) від зовнішніх і внутрішніх негативних впливів (загроз).

Економічна безпека – це складна динамічна система, яка характеризується специфічними ознаками, ендогенними та екзогенними особливостями розвитку. Матеріали соціологічних досліджень, тенденцій глобального, національного та регіонального економічного розвитку дають змогу зробити висновок про те, що детермінаційний простір економічної безпеки в умовах лібералізації, відкритості, взаємозумовленості економічних відносин різних видів і типів передбачає три групи обставин і передумов (рис.1.2) [240].

Першу групу детермінант економічної безпеки становлять об'єктивні геоконстанти, процеси, що відбуваються у світовій економіці і, перш за все, у її базових центрах і сферах фінансово-господарської діяльності. Саме на глобальному рівні визначаються і формуються базові принципи та правила економічної поведінки великих господарюючих суб'єктів і різного роду

галузевих економічних систем, формуються стандарти ринкової економічної поведінки, не завжди прийнятні для окремих суб'єктів економічної діяльності.

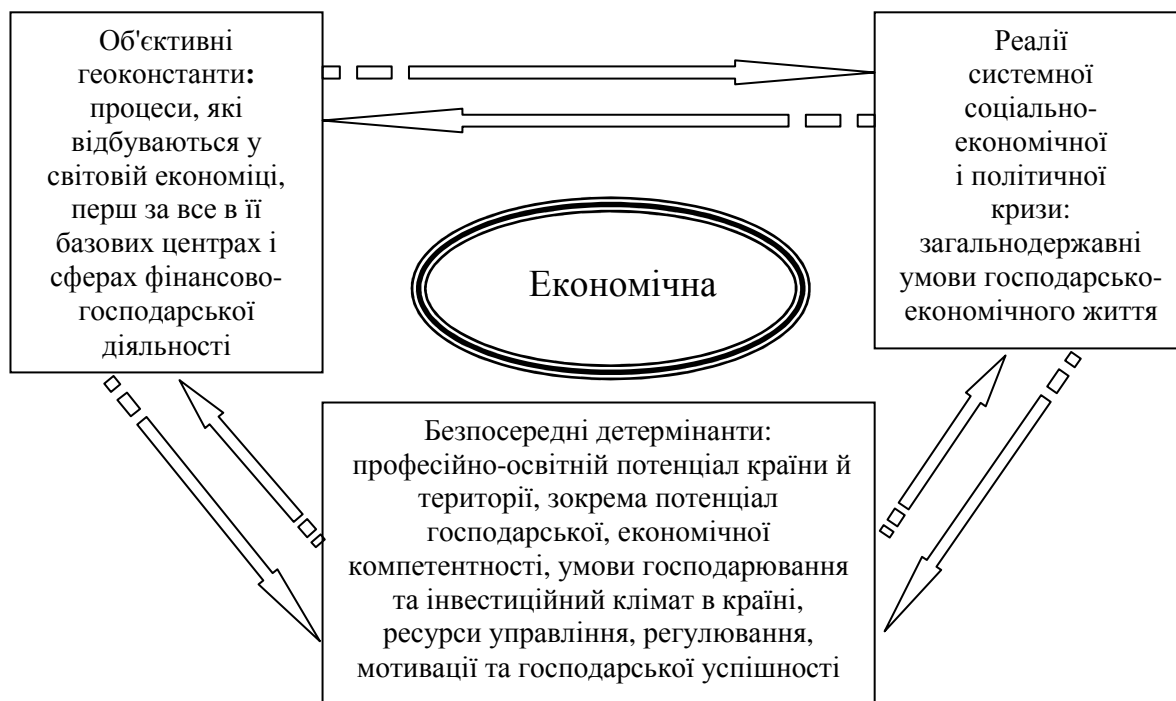

Рисунок 1.2 – Детермінанти економічної безпеки

Друга група детермінант економічної безпеки має загальнонаціональне підґрунтя: це реалії системної соціально-економічної та політичної кризи. Суб'єкт, навіть якщо він володіє значними ресурсами економічної самодостатності, не може звільнитися від дії загальнодержавних передумов і особливостей господарсько-економічного буття, а також факторів, що впливають на рівень економічної безпеки.

Третю групу формують безпосередні детермінанти економічної безпеки: професійно-освітній потенціал країни або території, зокрема потенціал господарської, економічної компетентності, умови господарювання та інвестиційний клімат, ресурси управління, регулювання, мотивації та господарської успішності [147, 240].

На підставі того, що економіка має базове значення для розвитку суспільства і держави, проблеми економічної безпеки є важливим не тільки для власне економічної сфери, але й відіграють значну роль позаекономічних сферах діяльності, а саме: соціально-економічній, військово-економічній, забезпечення громадської безпеки, захисту інтелектуальної власності та науково-технічного потенціалу, взаємодії економіки та охорони навколишнього середовища тощо (рис. 1.3).

Виокремлюють такі основні блоки проблем економічної безпеки:

- проблеми, пов'язані зі збереженням і підтриманням господарського комплексу країни;

- проблеми, пов'язані з підтриманням функціонування економіки в умовах надзвичайних ситуацій;
- військово-економічні проблеми;
- проблеми, пов'язані з перетворенням відносин власності;
- економічні проблеми взаємодії із зовнішнім світом (рис. 1.4).

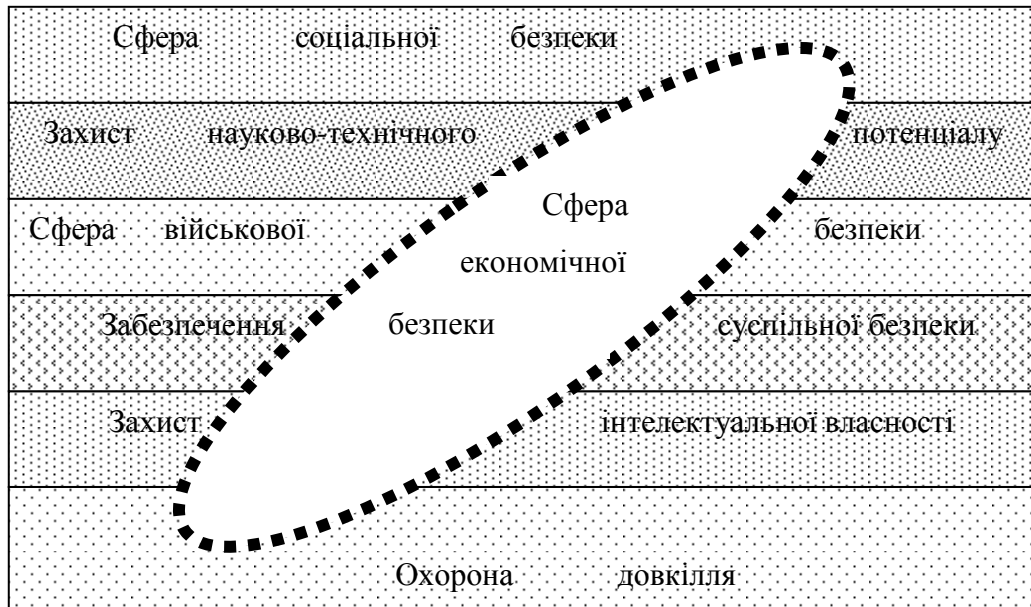

Рисунок 1.3 – Взаємопроникнення сфер безпеки

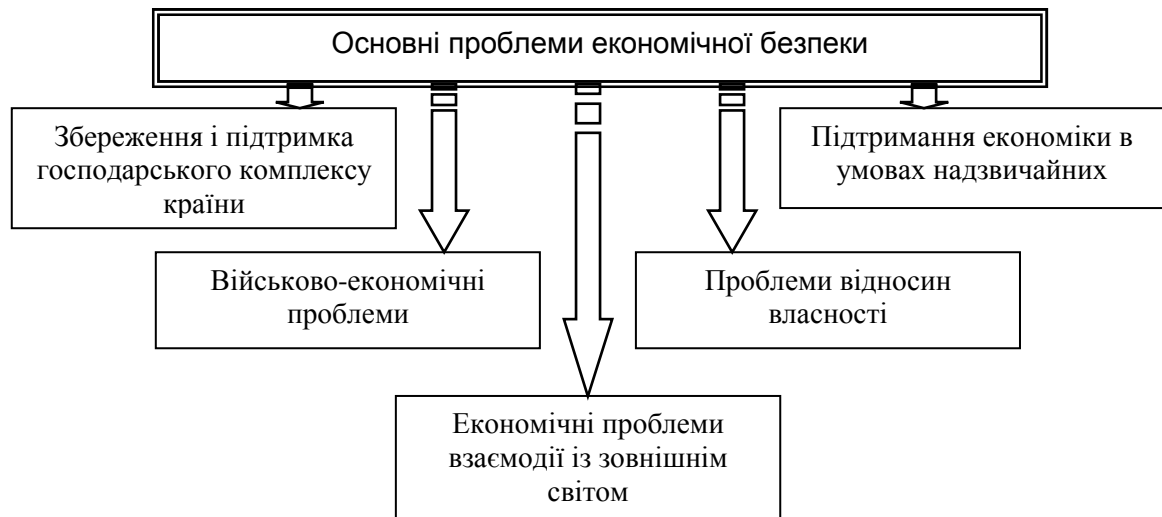

Рисунок 1.4 – Основні блоки проблем економічної безпеки

Численні дослідження доводять обґрунтованість висунення перелічених блоків проблем економічної безпеки в сучасних умовах. Можна припустити, під час забезпечення економічної безпеки різних країн можуть бути обрані й

інші пріоритети. Так, особливістю економіки України є дефіцит фінансових і технологічних ресурсів, тому виникає проблема ресурсів інтелекту, волі, професіоналізму, привабливого інвестиційного клімату, ефективних механізмів управління.

Аналіз та оцінка ключових проблем економічної безпеки дають змогу сформулювати визначення поняття загроз економічної безпеки та уточнити їхню класифікацію (табл. 1.1)

Таблиця 1.1 – Варіанти класифікації видів загроз [101]

Класифікаційна ознака	Види загроз
Місце виникнення щодо об'єкта, що захищається	Зовнішні, внутрішні
Особливості	Природні, антропогенні, соціальні; об'єктивні, самовозникні, цілеспрямовано створені
Ступінь сформованості	Потенційні, реальні
Імовірність реалізації	Високі, середні, низькі; у відсотковому вираженні
Сфера прояву, впливу	Міжнародні, політичні, економічні, оборонні, соціальні, духовні, науково-технологічні, інформаційні, екологічні тощо
Можливості прогнозування	Непрогнозовані, прогнозовані
Наслідки	Глобальні, локальні, приватні
Величина завданих збитків	Непоправні, частково поправні, поправні; виражені в абсолютних або відносних величинах
Ступінь суб'єктивності сприйняття	Завищені, адекватні, занижені, уявні загрози

Підставою для оцінки загроз та збитків від впливу загроз як прийнятних чи неприйнятних є критерії економічної безпеки, які можуть бути якісними або кількісними. Системі критеріїв та показників визначає сутність економічної безпеки. За допомогою критеріїв можна оцінити стан економіки з точки зору найважливіших процесів, що є базовими в економічній безпеці. Критерії не є підставою для прямого керівництва до дії. Вони визначають лише певні показники економічної безпеки об'єкта дослідження, які будуть характеризувати його динаміку, рівень основних кількісних і якісних параметрів. Серед основних критеріїв, що визначають інтереси країни/регіону у сфері безпеки та забезпечують прийнятні для більшості населення умови життя й розвитку особистості, сталість соціально-економічної ситуації, більшість дослідників називають такі:

- розширене відтворення економічної та соціальної інфраструктури;
- межі критичної залежності від ввезення найважливіших видів продукції першої необхідності;
- забезпечення необхідного рівня обслуговування населення з метою формування умов для його нормальної життєдіяльності.

Світовий досвід управління свідчить про необхідність використання для моніторингу та аналізу ситуації в країні/регіоні не одного, а сукупності показників/індикаторів. Формування набору соціально-економічних індикаторів є одним з головних завдань аналізу та оцінки ситуації у сфері економічної безпеки. На сьогодні універсальний формалізований підхід до аналізу економічної безпеки регіонів не встановлений, не визначений також мінімальний набір індикаторів економічної безпеки та не вирішені методологічні проблеми прогнозування динаміки цих індикаторів.

Основні вимоги до системи соціально-економічних показників, що використовуються для визначення рівня безпеки, сформульовані в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2 – Основні вимоги до системи показників, що використовуваних для визначення рівня економічної безпеки

Зміст вимог	
до системи	до показників
Система соціально-економічних показників повинна бути пов'язана із загальною схемою аналізу та показниками, які використовуються на національному та галузевому рівнях	Показники економічної безпеки повинні відповідати чини у країні системам обліку, статистики та прогнозування
Система соціально-економічних показників повинна співвідноситися з переліком основних загроз економічній безпеці країни / регіону	Соціально-економічні показники повинні стосуватися одного тимчасового періоду, характеризувати «зрізи» соціально-економічної ситуації
Перелік соціально-економічних показників, що використовуються для аналізу, повинен бути мінімальним, легкодоступним і передбачати просту інтерпретацію	Показники повинні допускати можливість здійснювання регулярного моніторингу і прогнозування факторів, що впливають на рівень загроз безпеки
Система показників повинна допускати просту і наглядову перевірку результатів щодо відповідності існуючому стану	

У механізмі забезпечення економічної безпеки держави головною вимогою є наявність індикативного аналізу як методу економічних досліджень, суть якого полягає у виявленні позитивних тенденцій зміни показників економічної безпеки, їхньої інтегрованості під час забезпечення соціально-економічної стабільності держави та її національно-державних інтересів. Індикаторами економічної безпеки є нормативні характеристики та показники, які співвідносяться з такими властивостями:

- відображають загрози економічної безпеки в кількісній формі;

– мають високу чутливість і мінливість і тому більшу сигнальну здатність попереджати суспільство, державу і суб'єктів ринку про можливі небезпеки у зв'язку із зміною макроекономічної ситуації, прийнятих урядом заходів у сфері економічної політики;

– виконують функції індикаторів не окремо один від одного, а лише в сукупності, тобто вони взаємодіють між собою в досить сильному ступені.

Слід зазначити, що для функціонування системи економічної безпеки держави найважливішою є саме третя властивість. Індикатори взаємодіють постійно, але тільки за певних умов ця взаємодія набуває екстремального значення. Накопичення інформації про чисельні параметри такої взаємодії необхідне для визначення соціально-економічних наслідків прийнятих макроекономічних рішень та оцінки значущості тих чи інших загроз економічній безпеці держави.

Особливе значення має встановлення і використання порогових значень індикаторів, покликаних сигналізувати про наближення критичного стану об'єкта управління та необхідність зміни стратегії розвитку об'єкта. Порогові значення економічної безпеки – це граничні величини, недотримання значень яких перешкоджає нормальному розвитку різних елементів відтворення, призводить до формування негативних, руйнівних тенденцій для об'єкта дослідження (країни/регіону). Перелік порогових значень може містити різноманітні кількісні індикатори, які значно різняться між собою за змістом і за методами розрахунків. Водночас необхідно відібрати обмежений перелік граничних значень, здатних одночасно досить повно відобразити стан економіки з позиції економічної безпеки [241]. Різні економічні школи пропонують свої переліки як індикаторів, так і їхніх порогових значень. Так, у державній стратегії економічної безпеки Російської Федерації такий перелік містить 50 показників, що відображають:

- здатність економіки до сталого розвитку;
- стійкість фінансової системи;
- найбільш важливі аспекти функціонування соціальної сфери;
- стан зовнішньої торгівлі та зовнішньоекономічної діяльності.

Поширення набув комплекс індикаторів економічної безпеки (і їхніх порогових значень), розроблений російським академіком С. Глазєвим [51]. Ключові параметри економічної безпеки в цьому комплексі пов'язані з динамікою виробництва, станом бюджету і державного боргу. Не згідні з цим підхід вважають, що його головним недоліком є встановлені порогові значення, оскільки відповідно до них більшість країн світу можуть бути віднесені до розряду економічно небезпечних.

Інший відомий російський економіст А. Ілларіонов вважає найважливішим чинником, який значною мірою обумовлює багато економічних та соціальних показників країни, рівень економічного розвитку, який визначається як зазвичай за величиною виробленого ВВП на душу населення, його приростом або падінням. Підхід до вибору очевидний: ті напрями економічної політики держави, які істотно впливають на темпи економічного

зростання, стають визначальними факторами економічної безпеки, а кількісні характеристики державної діяльності – індикаторами економічної безпеки [95].

Центром фінансово-банківських досліджень РАН запропоновано чотири групи порогових значень економічної безпеки, що містять 150 показників, які можна розподілити за групами:

1) макроекономічні показники, що відображають головні, принципові риси національних інтересів і затверджуються на урядовому рівні;

2) порогові значення, що розкривають і доповнюють ці головні риси та затверджуються Мінекономрозвитку;

3) порогові значення функціонального і галузевого рівня, які затверджуються відповідними міністерствами;

4) порогові значення економічної безпеки регіонів [251].

Для регіонального рівня управління найбільш важливими є порогові значення індикаторів рівня життя населення. У цій сфері часто використовуються такі показники:

– частка серед населення громадян, прибутки яких нижче за прожитковий мінімум;

– середня тривалість життя;

– різниця між доходами: 10 % найбільш забезпечених і 10 % найбільш незахищених верств населення;

– рівень народжуваності;

– рівень смертності та захворюваності з різних причин;

– зіставлення середньої заробітної плати і пенсії у визначеному муніципальному утворенні з прожитковим мінімумом у сусідніх муніципальних утвореннях;

– рівень безробіття;

– рівень забезпеченості різними товарами тривалого користування;

– рівень злочинності [251].

Якщо будь-які показники лінійно або нелінійно залежать один від одного, то така інформація може спотворити результати аналізу та прогнозування. У такому разі необхідно здійснити множинний аналіз усієї сукупності заданих показників.

Для систематизації показників/індикаторів економічної безпеки їх розділяють на блоки або компоненти, що узагальнюють кілька окремих показників за головною ознакою. найчастіше зустрічаються такі блоки (рис. 1.5).

Виробнича складова характеризується наявністю ресурсної бази, умовами, що забезпечують інтеграційні процеси, сформованістю системи відтворення зі спеціалізацією, характерною для країни/регіону. Використовуються такі його види:

– фінансовий, характеризується стійкістю фінансової і, насамперед, регіональної бюджетної системи, її здатністю забезпечити соціально-економічну стабільність і розвиток регіону;

- соціально-демографічна, характеризується рівнем соціальної диференціації суспільства, рівнем бідності, депопуляції населення, доступності освіти, культури, медичного обслуговування, житла, послуг зв'язку тощо;
- громадська, виявляється у відсутності криміналізації суспільства, тіньової економіки, корупції тощо;
- безпека науково-технічного потенціалу, характеризується динамікою впровадження результатів науково-технічного прогресу в соціально-економічну сферу, ступенем модернізації виробництва, кваліфікацією і чисельністю персоналу, зайнятого дослідженнями і розробками;
- реструктуризація регіонального ринку праці, характеризується галузевою регіональною спеціалізацією, зміною потреб щодо фахівців відповідної кваліфікації, рівнем безробіття, системою завдань і функцій, що реалізуються спеціалістом;
- продовольчий, характеризується рівнем забезпеченості регіону продовольством, якістю продуктів харчування;
- екологічний, виявляється у перевищенні гранично допустимих норм забруднення навколишнього середовища, у великих витратах на ліквідацію наслідків техногенних катастроф [114].

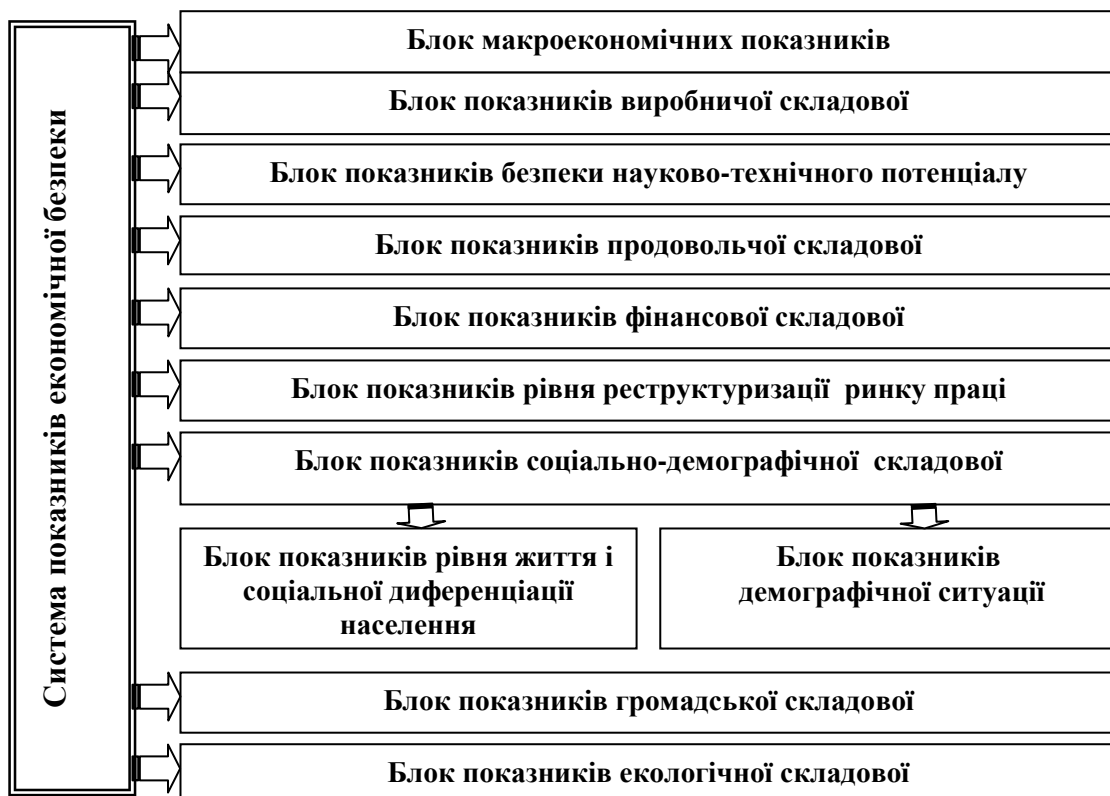

Рисунок 1.5 – Система показників економічної безпеки [114]

Слід зазначити, що багатоваріантність переліку індикаторів і їхніх порогових значень має ряд негативних наслідків, а саме:

– визначення порогових значень індикаторів характеризується суб'єктивізмом і відсутністю єдиної методології;

– рівні економічної безпеки не враховують тієї обставини, що країни пострадянського простору переживають період фундаментальної перебудови соціально-економічних відносин. Під час оцінки таких змін не можна орієнтуватися на рівні країн, що перебувають на стадії стабільного розвитку;

– порогові значення у більшості запропонованих підходів статичні, вони характеризують досягнуті рівні, але не відображають тенденції розвитку. Тим часом у швидко змінюваних суспільних умовах більш інформативною з позицій оцінки безпеки є динаміка політико-економічних і соціальних процесів.

Недостатньо досліджені також методологічні та практичні проблеми, зокрема такі:

– при визначенні критичного порога слід враховувати не один, а сукупність показників, оскільки відхилення від норми одного-двох параметрів не завжди точно характеризує загальну ситуацію в економіці;

– політична та соціально-економічна специфіка не дає змоги використовувати уніфіковані показники економічної безпеки, які розроблені та застосовуються за кордоном;

– у різних країнах використовуються різні методики збору й обробки статистичної та соціологічної інформації, що ускладнює порівняльний аналіз процесів і тенденцій їхнього розвитку. Регулярне реформування системи статистики призводить до частого змінювання індикаторів [239].

Інформаційні ресурси забезпечення економічної безпеки можуть бути розділені на дві підгрупи (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Інформаційні ресурси забезпечення економічної безпеки

Підгрупа	Показники / індикатори
1	2
Статистичні показники та економічні індикатори, які фіксують стан і тенденції розвитку базових економічних параметрів, опосередковано впливають на рівень економічної безпеки	Дані офіційної статистики про динаміку чисельності населення, в тому числі: <ul style="list-style-type: none"> - молодше працездатного віку, працездатного віку, - - зайнятих в економіці; - безробітних; - динаміка змін: - у структурі та вартості основних фондів; - валового внутрішнього продукту; - доходів і витрат консолідованих бюджетів суб'єктів господарювання; - прибутковості; - короткострокових і довгострокових кредитних вкладень в економіку; - грошових доходів і витрат населення
	Результати економічних досліджень задоволеності громадян: <ul style="list-style-type: none"> - умовами праці;

Підгрупа	Показники / індикатори
1	2
	<ul style="list-style-type: none"> - якістю праці; - кістю життя; - рівнем матеріального становища; - соціально-економічною і політичною ситуацією
Показники, які безпосередньо відображають ресурси самодостатності економічних систем	<p>Здатність протистояти різноманітним викликам і загрозам забезпечення економічних інтересів:</p> <ul style="list-style-type: none"> - валового продукту за галузями економіки структури; - зносу і оновлюваності основних промислово-виробничих фондів тощо

Слід зазначити, що на сьогодні загально визнаних методів оцінки економічної безпеки не має. Необхідність застосування чітко визначеного математичного апарату значно обмежує кількість показників, які можуть бути використані. До того ж не всі показники економічної безпеки можуть бути виражені в кількісній формі. І все таки застосування багатовимірного підходу дає змогу побачити ті сторони явища, які важко охарактеризувати, на підставі одного - двох показників.

Для визначення рівня економічної безпеки (країни або регіону) використовуються різні методи [238, 239, 258]:

- спостереження за основними макроекономічними показниками та порівняння їх із граничними значеннями (метод використано С. Глаз`євим);
- експертної оцінки (зокрема для ранжування територій за рівнем загроз, рейтинги);
- оцінка темпів економічного зростання країни за основними макроекономічними показниками і динаміка їхніх змін;
- прикладної математики і, зокрема, багатовимірного статистичного аналізу.

Головною проблемою під час використання методу спостереження за основними макроекономічними показниками є виокремлення тих із них, і порівняно з пороговими значеннями, дозволить дати комплексну оцінку стану економіки країни, виявити об'єктивні небезпечні тенденції. С. Глаз`єв у своїй методиці виокремив 22 основні показники. Серед них ВВП, частка обробної промисловості в промисловому виробництві, обсяги інвестицій у відсотках до ВВП, витрати на наукові дослідження, тривалість життя населення, рівень безробіття, рівень інфляції, обсяг зовнішнього і внутрішнього боргу тощо [51].

Широко використовуються методи експертної (у тому числі рейтингової) оцінки. Так, на їхній основі проводиться оцінка інтегрального показника стану надійності країни (за версією англійського журналу «Euromoney») або оцінка стану ризику країни [286]. Для рейтингової оцінки стану економічної безпеки використовуються методики, засновані на використанні інтегрального показника, а саме: «метод суми місць», «найменших квадратів», поєднуючи два зазначені підходи. До того ж формуються системи показників, що складаються

з ряду компонент. Кожна компонента характеризує певну складову економічної безпеки: виробничу, науково-технічну, фінансову, соціально-демографічну, регіонального ринку праці, суспільну, продовольчу, екологічну, ряд макроекономічних показників.

Під час використання варіанта методики рейтингової оцінки «сума місць» об'єкти ранжуються за кількістю балів, присвоєних відповідно до місця, отриманим тим чи іншим об'єктом. Підсумкове ранжування проводиться за показником, що визначається трьома способами: як сума балів за всіма показниками; як сума місць, зайнятих об'єктом за кожним блоком показників; як сума місць, зайнятих об'єктом по кожному блоку показників з урахуванням значущості кожного з них.

Другий варіант методики рейтингової оцінки (територій, регіонів) за станом економічної безпеки ґрунтується на обчисленні інтегрального показника економічної безпеки, який визначається за допомогою модифікації методу «найменших квадратів».

Третій варіант методики рейтингової оцінки, базується на комбінації методів «суми місць» і «найменших квадратів». Ураховується також значущість зазначених складових економічної безпеки. На початковому етапі за допомогою методу найменших квадратів визначаються ранги всіх об'єктів за кожною складовою економічної безпеки, далі розраховується інтегральний показник економічної безпеки кожного об'єкта шляхом підсумовування рангів об'єкта. Вагові коефіцієнти блоків показників визначають шляхо експертного аналізу.

Рейтингова оцінка окремих компонент економічної безпеки дає змогу порівняти рівень захищеності досліджуваного об'єкта (наприклад, регіону) та іншого, або середнього за певною сукупністю. Результат у вигляді пелюсткової діаграми демонструє «сильні» і «слабкі місця» системи економічної безпеки (рис. 1.6) [160].

Застосування складних економетричних методів, наприклад таких, як методи системно-динамічного моделювання, дає змогу експериментувати з реальними і проєктованими системами, вивчати дані, які важко формалізуються, піддаючи їх автоматизованій обробці та аналізу. Так, у межах створення концептуальної моделі економіки аналізованого об'єкта (країни/регіону) можна виокремити взаємопов'язані підсистеми (соціально-демографічна, екологічна, виробничого потенціалу тощо), сценарії розвитку яких істотно впливають на економічну безпеку території в цілому. Під час досліджень у системно-динамічну модель вводяться контури зворотних зв'язків, що сприяє максимально адекватному відображенню реальних соціально-економічних процесів, які відбуваються в регіоні. Імітаційні експерименти дають змогу прогнозувати еволюцію системи за певний проміжок часу, за різних початкових умов і констант (як такі можуть бути прийняті різні порогові значення індикаторів, види загроз тощо).

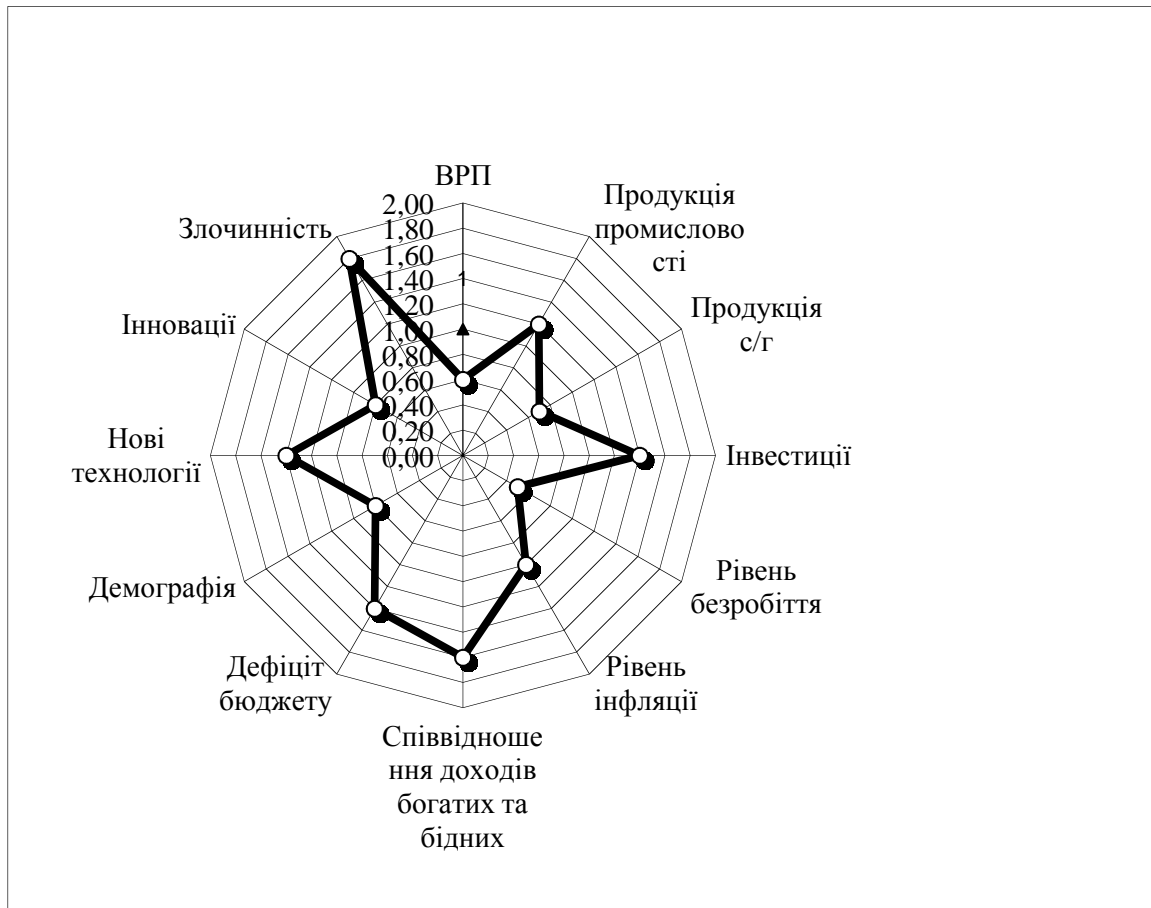

Рисунок 1.6 – Представлення рівня економічної безпеки об'єкта по компонентах

Таблиця 1.4 – Види методів і моделей оцінки рівня економічної безпеки [160]

Підстава систематизації	Методи й моделі
1	2
Розмір об'єкта	Методи аналізу і прогнозування систем різних рівнів класів - світ, країна, регіон, галузь, підприємство
Облік фактора часу	Моделі статичні й динамічні
Горизонт аналізу та прогнозування	Моделі короткострокові, середньострокові, довгострокові
Ступінь агрегування	Методи, пов'язані з аналізом натуральних індикаторів, агрегованих індексів окремих складових системи, узагальнених індексів
Наявність порогових значень індикаторів	Моделі безпорогові, однопорогові, двопорогові
Використовувані розділи математики	Методи, засновані на кореляційно-регресійному аналізі, системах диференціальних та різницевих рівнянь, теорії апроксимації, Фур'є-аналізі, адаптивній фільтрації, фрактальному аналізі
Наявність тимчасового лага	Моделі без тимчасового лага і з тимчасовим лагом

Підстава систематизації	Методи й моделі
1	2
Рівень невизначеності	Моделі детерміновані та стохастичні
Ступінь взаємодії між параметрами системи	Моделі, які розглядають незалежні параметри, «каскадні» моделі тощо
Наявність зовнішніх впливів	Моделі без зовнішніх впливів і з зовнішніми впливами

Використання економетричних методів дає змогу з високим ступенем обґрунтованості визначити рівні економічної захищеності території, а саме: надійний, достатній, слабкий. Так, російські дослідники визначили розташування окремих країн за рівнями їхньої економічної захищеності до початку світової фінансової кризи 2008 р. (табл. 1.5) [295].

Таблиця 1.5 – Рівні економічної захищеності територій України і низки країн ЄС та Азії (до початку світової фінансової кризи 2008р.)

Без корекції щодо іноземних інвестицій	З корекцією щодо іноземних інвестицій
Надійно захищені	
Польща	Польща
Достатньо захищена	
Китай	Китай
Норвегія	Норвегія
Литва	Литва
Фінляндія	Фінляндія
Естонія	Азербайджан
Азербайджан	Естонія
Відносно захищені	
Латвія	Латвія
Україна	Україна
Білорусь	Білорусь
Грузія	Грузія
Слабо захищені	
Росія	Росія
Казахстан	Казахстан
Монголія	Монголія

Проблеми вивчення економічної безпеки, своєчасного виявлення загроз, правильного вибору критеріїв та індикаторів, розроблення стратегії економічної безпеки, її моніторингу та реалізації постійно перебувають у центрі уваги багатьох дослідницьких колективів як за кордоном, так і на Україні. Необхідно відзначити Кримську, Луганську, Одеську, Харківську школи, що вирізняються своїми оригінальними підходами і серйозним опрацюванням зазначених питань. Тільки російським та українським школам належить величезний масив досліджень, підходів і методів визначення аспектів економічної безпеки. Напрацьовано багато теоретико-методичних матеріалів для розроблення сучасної системи оцінки економічної безпеки, що відповідає

викликам і загрозам глобального світу. Необхідно об'єднати зусилля вчених у цьому напрямі.

Глобальний економічний розвиток характеризується поєднанням двох суперечливих тенденцій: підпорядкуванням світової економіки інтересам транснаціонального капіталу, з одного боку, і конкуренцією національних економічних систем – з іншого, що супроводжується протистоянням між представниками транснаціонального й національного капіталу, міжнародними інститутами й національною елітою. Транснаціональний капітал прагне встановити тотальний контроль над світовим ринком, підкоряючи своїм інтересам конкурентні переваги країн, формуючи зручні для себе інформаційну, правову й силову структури. Наднаціональні структури домінують над національними державними інститутами, поступово нівелюючи поняття національного суверенітету. Політичною вимогою цих структур є повна лібералізація національних економік, що призводить до неможливості проведення власної економічної політики, до прив'язки національних валют до однієї зі світових, емітованих країнами «ядра» (долар, євро й ієна), які в такий спосіб привласнюють дохід країн периферії, позбавляючи їх – найважливішого механізму самостійного розвитку і перетворюючи в джерело дешевої сировини й робочої сили для транснаціонального капіталу.

У країнах, що претендують на самостійний розвиток, процеси лібералізації економік перебувають під національним контролем, стимулюється підвищення конкурентоспроможності (КСП) національних виробників. Таким чином, лібералізація економіки безпосередньо пов'язана із двома особливостями стану національного господарства: КСП національної економіки й економічною безпекою, забезпечення якої є одним з найважливіших національних пріоритетів [240]. Економічна безпека має складну внутрішню структуру, у якій виділяють три основні елементи (табл. 1.6).

Таблиця 1.6 – Елементи структури економічної безпеки [222]

Елемент	Характеристика елемента
Економічна незалежність	Можливість контролю над національними ресурсами, досягнення такого рівня виробництва, ефективності та якості продукції, що забезпечує її КСП і дає змогу брати участь у світовій торгівлі, коопераційних зв'язках і обміні науково-технічними досягненнями
Стабільність і сталість національної економіки	Захист усіх фрм власності, створення надійних умов і гарантій підприємницької діяльності, стримування факторів, здатних дестабілізувати ситуацію (боротьба із кримінальними структурами в економіці, недопущення значної невідповідності у розподілі доходів, що загрожують виникненням соціальних потрясінь тощо)
Здатність до саморозвитку і прогресу	Створення сприятливих умов для інвестицій і інновацій, постійна модернізація виробництва, підвищення професійного, освітнього й загальнокультурного рівня населення

Рівень економічної безпеки в роботах учених характеризується різними показниками, що є підставою для дискусій (табл. 1.7; 1.8).

Таблиця 1.7 – Компоненти економічної безпеки [33]

Компонента	Зміст компоненти
Економічний ріст	Динаміка та структура національного виробництва й доходу, показники обсягів і темпів промислового виробництва, галузева структура господарства й динаміка окремих галузей, капіталовкладення тощо
Ресурсний потенціал	Природно-ресурсний, виробничий, технічний, технологічний, інвестиційний, інституційний, інноваційний, людський, екологічний потенціали тощо
Динамічність і адаптивність економіки	Рівень інфляції, дефіцит консолідованого бюджету, інститути й уряд, дія зовнішньоекономічних факторів, стабільність національної валюти, внутрішній і зовнішній борг тощо
Рівень і якість життя громадян	ВВП на душу населення, рівень диференціації доходів, безробіття й зайнятість, забезпеченість основних груп населення матеріальними благами й послугами, освіта й охорона здоров'я, працевдатність населення тощо

Таблиця 1.8 – Показники економічної безпеки [53]

Група	Показник
Інвестиційна й інноваційна безпека	Обсяг річних інвестицій, рівень фінансування науково-технічних розробок, розвиток інфраструктури науково-технічних проектів, відтік учених і фахівців, швидкість відновлення продукції науково-технічного комплексу тощо
Фінансова безпека	Рівень інфляції, обсяги внутрішнього й зовнішнього боргу, виконання держбюджету, рівень монетизації економіки, вартість банківських кредитів, валютні резерви національного банку тощо
Енергетична безпека	Рівень забезпечення потреби щодо основних видів первинних паливно-енергетичних ресурсів (зокрема власних); енергоємність економіки тощо
Зовнішньоторговельна безпека	Експортно-імпорتنний баланс, експортна й імпортна безпека
Соціальна й екологічна безпека	Тривалість життя, народжуваність і смертність, рівень освіти, грошові доходи населення; рівень зайнятості; купівельна спроможність національної валюти

Гарантом стійкого функціонування й безпеки економічних систем, їхнім ключовим елементом є КСП – найбільш важлива ознака економічної заможності країни, регіону, галузі, корпорації, іншого об'єднання. П'ять парадигм конкурентоспроможності як найбільш істотні ознаки, розглянуті на прикладі концепції Р. Пейса та Э. Дж. Стефана, а також поглядів сучасних учених (табл. 1.9) [105, 190, 240].

Існує ряд авторитетних організацій, які щорічно публікують дослідження КСП країн і відповідну кількість міжнародних рейтингів. Це індекс економічних свобод інституту Фрайзера, рейтинг сприятливості ділового середовища Всесвітнього банку й корпорації IFC, індекс «Процвітання»

інституту Legatum, індекс сприйняття корупції організації Transparency International, рейтинг кращих країн для проживання за версією The Economist, світовий рейтинг КСП міжнародного інституту менеджменту IMD, індекс глобальної КСП – GCI WEF та інші [239].

Таблиця 1.9 – Еволюція парадигми конкурентоспроможності

Ознака 1	Парадигма 1 2	Парадигма 2 3	Парадигма 3 4	Парадигма 4 5	Парадигма 5 6
Характеристика історичного періоду	Епоха ремеслування (до промислової революції)	Епоха продуктивності (промислова революція)	Епоха якості (з 50-х рр. ХХ ст.)	Швидкість постачання (з 70-х рр. ХХ ст.)	Глобалізація бізнесу й формування нової економіки
Основна вимога	Відсутність недосконалостей товару	Відсутність дефіциту товару	Відсутність скарг на якість	Відсутність запізень постачання	Наявність нематеріальних активів і ключових компетенцій
Критерії	Мистецтво виконання	Кількість	Відмінна якість	Прямий характер постачання	Темпи росту, ефективність діяльності, об'єм накопичених знань
Ключовий фактор	Залучення висококваліфікованих майстрів	Розробка виробничих ліній	Створення самокерованих робочих груп	Підготовка енергійних працівників	Управління нематеріальними за допомогою альянсів, просування бренду, талановитих співробітників

Основні використовувані індикатори стосуються стану економіки, діяльності державних інститутів і довіри до влади, безпеки здійснення бізнесу й життя громадян, рівня охорони здоров'я й освіти, забезпеченості новими технологіями, рівня екологічної безпеки тощо. Неважко помітити, що зміст більшості критеріїв економічної безпеки майже повністю реалізується в критеріях КСП, до переліку яких, на рівні країни, належать вимоги забезпечення самостійного політичного розвитку й вирішення завдань загальнонаціональної безпеки. Однак, як свідчать рейтинги, попередній потенціал України залишається нереалізованим і поступово втрачається. Рівень економіки країни на сьогодні значно нижчий, ніж в 1990 р., і набагато нижчий, порівняно з партнерами по СНД та найближчими сусідами. Велика й дивергенція між регіонами України, яка, за висловом засновника WEF К. Шваба, «спичиняє нестабільність, що ми відчуваємо сьогодні, і це загрожує нашому майбутньому процвітанню» (рис. 1.7; табл. 1.10) [240, 295].

Якщо змоделювати процес уходження України в ЄС на даному етапі, то стане зрозумілим, що багато соціально-економічних показників є нижчими, ніж у найменш розвинених країнах-членах ЄС. Так, середньомісячна заробітна плата в Україні становить 235 €, у Греції – 750 €, у Німеччині – 2500 €. Подолання величезного технологічного розриву між «ядром» і «периферією» світової економічної системи вимагає від країн, що розвиваються, зусиль щодо підвищення КСП у галузях зі значною часткою доданої вартості. Для економічної безпеки України особливе значення має своєчасне зосередження національних ресурсів задля розвитку ключових виробництв п'ятого технологічного укладу. Оскільки подолання відставання у сфері ключових технологій нових технологічних укладів вимагає значних інвестицій, наша країна пішла імітаційним шляхом, характерною особливістю є розвиток технологій сфери кінцевого споживання. Це спричиняє втягування економіки в пастку нееквівалентного обміну із закордонним «ядром» нового технологічного укладу, сповзання такої економіки на периферію світової економічної системи. Сировинна спеціалізація, украй низький рівень оплати праці й фінансування наукових досліджень, відтік капіталу й інтелекту, вимивання національного доходу через обслуговування зовнішнього боргу, втрата незалежності проведення економічної політики – ці характерні особливості периферійної країни властиві національній економіці України.

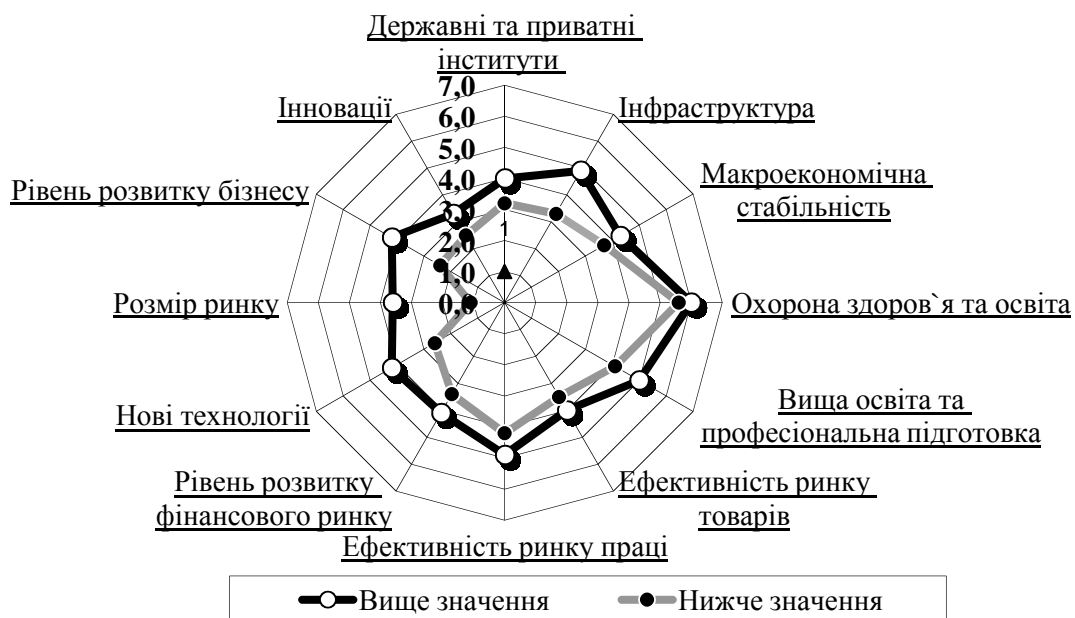

Рисунок 1.7 – Розкид значень компонент індексу GCI WEF за регіонами України

Таблиця 1.10 – Україна у світових рейтингах, 2012 р.

Рейтинг, організація	Місце	Рейтинг, організація	Місце	
Індекс економічних свобод, інститут Фрейзера, 122 із 144	Бал	Індекс економічної свободи, The Wall Street Journal, 137 із 185	Бал	
Тиск уряду	64		2011р.	2012р.
Забезпечення права власності	93			
Доступ до грошових ресурсів	138	Свобода бізнесу	47,1	46,2
Свобода міжнародної торгівлі	69	Свобода торгівлі	85,2	84,4
Регулювання кредитування, праці та ведення бізнесу	113	Монетарна свобода	63,2	67,7
Індекс «Процвітання», Legatum Institute	71 із 140	Фіскальна свобода	77,3	78,2
Економіка	110	Право власності	30,0	43,6
Бізнес	64	Інвестиційна свобода	20,0	20,0
Управління	71	Фінансова свобода	30,0	30,0
Освіта	29	Свобода від корупції	22,0	24,0
Здоров'я	69	Свобода праці	50,0	51,2
Безпека	56	Державні видатки	32,9	29,4
Осоюїста свобода	108			
Довіра до влди	58			

За показниками середньої тривалості життя, рівнем охорони здоров'я, часткою оплати праці у використуваному ВВП, індексом розвитку людського капіталу, володіння інноваційними технологіями, розвитку інститутів Україна наближується до рівня відсталих країн (табл. 1.11).

Таблиця 1.11 – Позиції країн Десятки, Центральної, Східної Європи та Азії в рейтингу WEF (GCI)

Країна	2012 – 2013рр.	2011 – 2012рр.	Зміна	Країна	2012 – 2013р.	2011 – 2012рр.	Зміна
Швейцарія	1	1	0	Литва	55	64	9
Сінгапур	2	2	0	Словенія	56	57	1
Фінляндія	3	4	1	Угорщина	60	48	-12
Швеція	4	3	-1	Болгарія	62	74	12
Нідерланди	5	7	2	Росія	67	66	-1
Німеччина	6	6	0	Словаччина	71	69	-2
США	7	5	-2	Чорногорія	72	60	-12
Великобританія	8	10	2	Україна	73	82	9
Гонконг	9	11	2	Грузія	77	88	11
Японія	10	9	-1	Румунія	78	77	-1
Китай	29	26	-3	Македонія	80	79	-1
Естонія	34	33	-1	Вірменія	82	92	10
Чехія	39	38	-1	Молдова	87	93	6
Польща	41	41	0	Албанія	89	78	-11
Латвія	45	44	-1	Монголія	93	96	3
Азербайджан	46	55	9	Сербія	95	95	0
Казахстан	51	72	21	Таджикистан	100	105	5

Таке розміщення країни на ринку міжнародного поділу праці спричиняє втрату економічної, а потім і політичної самостійності, про що свідчить зіставлення індикаторів економічної безпеки України й розвинених країн (табл. 1.12) [85].

Таблиця 1.12 – Значення окремих індикаторів економічної безпеки розвинених країн і України

Індикатор	ЄС	Україна
Домінуючий технологічний уклад	5 - 6	3
ВВП на душу населення	Більше ніж 17 000	Менше ніж 2 000
Обсяг річних інвестицій, відсоток до ВВП	19 - 25	Не більше ніж 4
Обсяг фінансування НТР, відсоток до ВВП	Не менш ніж 2	0,41
Розмір зовнішнього державного боргу, відсоток до ВВП	Не більше ніж 60	42
Рівень інфляції, %	Не більше ніж 2	Більше ніж 6
Рівень безробіття, зокрема схованої	Не більше ніж 6	25
Рівень втрат на лініях електропередач, %	4 - 8	19,3
Витрачання умовного палива, кг	0,6	3,25
Співвідношення доходів 10 % забезпеченого й 10 % малозабезпеченого населення	Не більше ніж 2	Більше ніж 20
Частка малозабезпечених осіб щодо загальної чисельності населення, %	Не більше ніж 10	70
Частка заробітної плати в собівартості продукції, %	60	Менш ніж 11
Рівень погодинної оплати, €	14 - 22	0,65
Рівень пенсій, відсоток до середньої заробітної плати	70	Не більше ніж 32
Рівень пенсій, відсоток до прожиткового мінімуму	70	Не більше ніж 36

Єдиним виходом із негативної економічної ситуації є формування нових напрямів розвитку з опорою на інтелектуальний капітал. В економічній ситуації, що склалася на сьогодні у низці пострадянських держав, частина дослідників необхідним застосовувати дві альтернативні стратегії економічної політики. Перша реалізовувалася дотепер за принципами Вашингтонського консенсусу, відомого як метод «зачищення» країн, що розвиваються, для вільного руху міжнародного капіталу. Друга базується на національних інтересах і на створенні максимально сприятливих умов для відновлення й розвитку вітчизняного науково-виробничого потенціалу та поліпшення народного добробуту. Відповідно до цих двох стратегій можливі два сценарії майбутнього розвитку. За першим відбувається деградація науково-виробничого й інтелектуального потенціалу країни та її остаточне перетворення на сировинну периферію світового ринку. Другий передбачає швидке відновлення наявного науково-виробничого потенціалу та його подальший розвиток на базі модернізації національної економіки шляхом широкого впровадження сучасних технологій. Саме другий сценарій, у разі його

реалізації, може забезпечити вихід країни із кластера контрольованих із зовні економік на незалежний шлях розвитку.

Сучасний період заміщення технологічних укладів створює для України «вікно» можливостей для технологічного прориву. Не обмежено надлишковими потужностями застарілого технологічного укладу, країна є менш чутливою до структурної кризи. Вона не зазнає такого масового знецінювання капіталу, як це відбувається у провідних країнах світу. Випереджувальне освоєння ключового фактора та формування бази нового технологічного укладу створює умови для розвитку структури економіки порівняно з розвиненими країнами, а також значно зміцнюються позиції національної економічної безпеки.

1.2 Системний аналіз економічної безпеки стратегічного альянсу

У наш час економічна безпека, як і фактори персоналу та знань, є найважливішою характеристикою стану суб'єктів господарської діяльності, а її забезпечення – найважливішою умовою їхньої діяльності та розвитку. З огляду на це у безпекознавстві – сукупності знань щодо природи економічної безпеки та способів її забезпечення – триває постійний пошук нових шляхів, способів і механізмів, застосування яких сприятиме повному та послідовному забезпеченню економічної безпеки різноманітних суб'єктів господарської діяльності. Стосовно вирішення цієї проблеми щодо підприємства, у безпекознавстві вже існують суттєві наукові розвідки, сукупність яких є підґрунтям для формування експлейнарного та інструментального базису безпекознавства. Постійний розвиток виробничих відносин, зміни у структурі економіки та умовах господарювання, серед яких найважливішими є гостра конкуренція та бурливість інноваційних процесів, відкривають нові сфери безпекознавства. Так, у світлі інтеграційних тенденцій, наслідком яких є створення у різноманітних формах об'єднань суб'єктів господарської діяльності (інтегрованих структур або систем), відкривається нове предметне поле безпекознавства – економічна безпека інтегрованих структур (або систем). Таке предметне поле є значним, тому що форми інтеграції діяльності суб'єктів господарської діяльності різноманітні. Зважаючи на те, що дослідження економічної безпеки інтегрованих структур лише розпочато, його результати є значно скромнішими.

Однією з інтегрованих структур є стратегічні альянси. У створенні стратегічних альянсів практичні дії випереджають розвиток теоретичних положень, і тому сьогодні існує багато нерозв'язаних проблем у діяльності діючих стратегічних альянсів, а багато особливостей їхнього створення та діяльності ще потребують пояснення, що необхідно для уникнення помилок у створенні майбутніх стратегічних альянсів, зокрема, в економіці України. Однією з таких проблем у діяльності стратегічних альянсів є забезпечення їхньої економічної безпеки. Для них проблематика економічної безпеки є дуже актуальною, оскільки в альянсі діяльність кожного учасника та її результати

залежать (більшою або меншою мірою) від діяльності інших учасників та її результатів, а участь в альянсі для кожного окремого учасника вже є способом забезпечення його економічної безпеки.

Результати опису предмета дослідження – економічної безпеки – свідчать про наявність кількох підходів до її розуміння і тлумачення, багатьох визначень поняття «економічна безпека». Такий стан понятійно-категоріального апарату зумовлений, з одного боку, неусталеністю положень безпекознавства внаслідок його динамічного розвитку (поки що відбувається формування сукупності знань про безпеку та їхнє первинне упорядкування), з другого – різноманіттям суб'єктів господарської діяльності, стосовно яких розглядається це поняття, а з третього – різноманіттям цілей забезпечення економічної безпеки.

Дослідження економічної безпеки стратегічного альянсу має виходити, з одного боку, з особливостей його природи, створення, діяльності та системи взаємовідносин учасників, а з другого – з розуміння природи економічної безпеки цього інтегрованого утворення. Таке дослідження з урахуванням складності та різноманіття самих стратегічних альянсів доцільне з позицій основних методологічних підходів – системного, функціонального та процесного. Системний підхід спрямований на теоретичне розгортання знання, формування і розвиток специфічних предметів наукового дослідження. Системний підхід виходить, передусім, з якісного аналізу цілісних об'єктів і явищ і розкриття механізмів інтеграції їхніх частин у ціле [65]. Системний підхід є найскладнішим і одночасно найчастіше використовуваним методологічним підходом. Його прийнято вважати результатом розвитку структурно-функціонального визначення поняття «система». Сьогодні системний підхід має статус універсальної методології дослідження об'єктів як систем (хоча і піддається останніми роками якщо не критиці, то суттєвим сумнівам [60]). Проте воно широко використовується як прикладне. Застосування системного підходу в дослідженні економічної безпеки стратегічного альянсу виходить із визнання стратегічного альянсу системою, а економічної безпеки – системним явищем, необхідності виконання системного аналізу з урахуванням положень синергетичного підходу. Таке визнання зумовлює необхідність розглянути стратегічний альянс як систему, довести, що економічна безпека є системним явищем та визначити зміст поняття «економічна безпека» стосовно стратегічного альянсу та, і вже виходячи з цього, сформулювати шляхи забезпечення економічної безпеки стратегічного альянсу (рис. 1.8).

На підставі цього система розглядається як цілісний комплекс співпов'язаних елементів (компонентів), характеристики яких, формуючись під впливом зовнішнього середовища, визначають характер системи, а їхнє взаємне розташування та взаємозв'язки утворюють її структуру, яка вносить порядок у множину елементів (компонентів) системи шляхом встановлення зв'язків та відносин між ними. Тоді головним призначенням системного підходу є встановлення структурних зв'язків між елементами досліджуваної системи, встановлення їхнього характеру та впливу на головну здатність системи і

одночасно її функцію – збереження рівноваги, яка є передумовою розвитку системи. Рівновага системи означає, що зв'язки її елементів збалансовані, а стан елементів відповідає один одному, що є підставою для розвитку системи.

Рисунок 1.8 – Послідовність дослідження економічної безпеки стратегічного альянсу з позицій системного підходу

Будь-яка інтегрована структура (і стратегічний альянс не є винятком) є складною соціально-економічною системою з певною кількістю елементів – учасників альянсу. Як система стратегічний альянс має вхідний вплив, систему оброблення, кінцеві результати та зворотний зв'язок. Учасниками стратегічного альянсу може бути будь-який суб'єкт господарської діяльності з певним видом економічної діяльності. Метою створення стратегічного альянсу як системи є спільна діяльність у визначених сферах діяльності. Твердження, що стратегічний альянс є складною соціально-економічною системою, підкріплюється властивостями (або основними ознаками) системи, що притаманні йому (табл. 1.17). Властивості системи – це якості елементів у сукупності, що дають можливість кількісного опису системи, вирази її в певних величинах. Міра та характер вияву певної властивості системи стосовно стратегічного альянсу залежать від його характеристики. Таку характеристику можна надати за ознаками наявних класифікацій систем [5, 22, 245, 246] (табл. 1.18). Вона має суттєве значення в дослідженні економічної безпеки стратегічного альянсу.

Отже, стратегічному альянсу властиві ознаки системи, адже його системний характер є важливою умовою його діяльності.

Для опису системи «стратегічний альянс» потрібно встановити її структуру, функції та зв'язки з оточенням.

Таблиця 1.17 – Притаманність стратегічному альянсу властивостей (основних ознак) системи

Властивість (ознака) системи	Вияв властивості (ознаки) у стратегічного альянсу
Цілісність	В учасників стратегічного альянсу є особливого роду внутрішні та зовнішні зв'язки (системоутворювальні), завдяки яким стратегічний альянс відділяється від середовища як щось єдине, має власне дерево цілей, виконує певні функції, а в його діяльності простежуються власні закономірності. Учасники стратегічного альянсу пов'язані між собою спільними цілями діяльності, ресурсами, якими обмінюються, певними зобов'язаннями (один перед іншими та перед суб'єктами свого зовнішнього середовища). Зі зникненням пов'язаності учасників зникає і система – стратегічний альянс, хоча самі учасники внаслідок цього не зникають і навіть деякі стосунки між ними можуть бути збережені
Емерджентність	У стратегічного альянсу є властивості, які відсутні у його учасників і не характерні для них. Властивості стратегічного альянсу не зводяться до суми властивостей його учасників. Йдеться про мультиплікативний ефект – властивості одного учасника можуть посилюватися завдяки властивостям інших учасників, унаслідок чого у стратегічного альянсу виникають властивості та якості, які не притаманні жодному з учасників окремо. Цільові функції учасників альянсу, як правило, не збігаються з цільовою функцією альянсу
Структурність (наявність зв'язків між елементами)	Учасники стратегічного альянсу пов'язані між собою участю у спільній діяльності, у результаті якої кожний робить свій внесок, відповідно до якого може розраховувати на вигоди від такої діяльності. Якщо спільна діяльність зникає, то зникає потреба у зв'язках учасників альянсу (зв'язки можуть деякий час зберігатися, але вони не матимуть системного характеру – не між усіма учасниками). Характерною рисою альянсу є рухливість зв'язків та «м'який характер»
Організованість	Стратегічний альянс має власну структуру, яка визначає особливості організації зв'язків між учасниками альянсу
Наявність поведінки (цілеспрямовані зміни у часі стану системи)	Стратегічний альянс є рухливою системою, поведінка якої реалізується виходячи з його цілей. В альянсі постійно відбуваються зміни (змінюється склад учасників, їхні цілі, стосунки із зовнішнім середовищем тощо)
Стійкість	Стратегічний альянс як система здатний протистояти зовнішнім впливам, але ця здатність є обмеженою через уразливість системи внаслідок слабкого вияву надійності (окремі елементи замінити або продублювати їхню діяльність неможливо), живучості (активно подавляти шкідливі явища практично нікому через слабку адміністративну керованість альянсу). Пасивні форми стійкості (збалансованість та гомеостаз) закладені у природі стратегічного альянсу
Синергічність	Дії учасників стратегічного альянсу є односпрямованими, що веде до посилення кінцевого результату
Мультиплікативність	Усім ефектам (позитивним і негативним) у стратегічному альянсі притаманна властивість збільшення

Таблиця 1.18 – Характеристика системи «стратегічний альянс» за наявними класифікаційними ознаками системи

Ознака	Характеристика
За змістом	реальна штучна система, яку утворено за результатами управлінських рішень його учасників із конкретною метою на невизначений проміжок часу
За характером взаємодії із зовнішнім середовищем	відкрита система (система чутлива до впливу зовнішнього середовища) з широким набором зв'язків учасників альянсу із зовнішнім середовищем та значною залежністю від нього
За структурою	складна велика система
За характером функцій	багатофункціональна система
За характером розвитку	система, що розвивається, система динамічної рівноваги
За ступенем організованості	слабко структурована (дифузна) система.
За ступенем детермінованості розвитку	ергодична система (наступний стан стратегічного альянсу слабко залежить від попереднього стану)
За кількістю ступенів свободи	система з великою кількістю ступенів свободи, що зумовлено, насамперед, «м'яким» характером зв'язку між учасниками альянсу
За складністю поведінки	самоорганізована нелінійна система з ознаками дифузної системи (стохастичність та непередбачуваність поведінки, здатність змінювати структуру під час взаємодії із зовнішнім середовищем, зберігаючи цілісність)
За характером зв'язку між елементами	стохастична система
За характером структури управління	децентралізована система

Структуру стратегічного альянсу утворюють його учасники. Структура стратегічного альянсу є зв'язковою, оскільки між його учасниками відбувається обмін ресурсами – товарами та інформацією, і одночасно слабкоструктурованою. Таке твердження зумовлено тим, що процесам спільно здійснюваної діяльності учасників стратегічного альянсу (економічної, соціальної, екологічної тощо) властиві мультиаспектність і взаємопов'язаність, практична неможливість їхнього структурування, оскільки ці процеси мають розглядатися у сукупності. Крім того, такі процеси динамічні і багатоваріантні. З точки зору морфологічного опису стратегічний альянс є гетерогенною системою, оскільки його учасники є різними за цілями входження в альянс, мірою участі у ньому, видами економічної діяльності, розміром, національною приналежністю, рівнем технічного розвитку, спеціалізації діяльності, конкурентоспроможністю, присутністю на різноманітних ринках та часткою ринку. Цей перелік рис, за якими учасники стратегічного альянсу відрізняються один від одного, є відкритим, тобто його можна продовжити. Крім того, учасники як елементи системи у стратегічному альянсі надалі не деталізуються, тобто такі елементи розглядаються як неподільні.

Жорстка фіксованість елементного складу у стратегічному альянсі відсутня протягом часу його існування. Її можна виявити лише на конкретний момент часу.

Залежно від міцності зв'язків між елементами системи, обов'язковості їхнього дотримання, наявності та повноти повноважень деякого керуючого центра, а також міри обов'язковості виконання його рішень елементами інтегрованої системи, можна говорити про існування інтегрованих структур із жорсткими та м'якими зв'язками. Прикладом інтегрованої структури з жорсткими зв'язками тривалого характеру і наявністю керуючого центра з широкими повноваженнями є холдингові структури, концерни. Стратегічний альянс належить до інтегрованих структур з м'якими зв'язками, невизначеним часом існування, керуючий центр якого не завжди є, а його компетенції є достатньо обмеженими.

Економічна безпека є системним явищем. Поняття «системне явище» широко використовується в аналізі різноманітних явищ, процесів, властивостей і характеристик систем. Але зміст цього поняття практично не розкритий, воно використовується як апріорі відоме, аксіоматичне та загальноприйняте. За змістовим навантаженням термін «явище» тлумачиться як будь-який вияв чого-небудь у вигляді яких-небудь змін, поява, виникнення чого-небудь за яких-небудь умов [276]. Тоді можна припустити, що системним явищем варто вважати появу, виникнення за певних умов чого-небудь (потреб, властивостей, характеристик, особливостей тощо) у системі. Далі можна припустити, що безпека як системне явище є потребою будь-якої системи бути захищеною у її функціонуванні. Поняття «економічна безпека» має сенс розглядати стосовно соціально-економічної системи, тобто системи, в якій існує сукупність економічних відносин у процесі руху продукту від його виробництва до споживання, тобто відносин власності. Тоді економічна безпека як системне явище є потребою соціально-економічної системи бути захищеною у процесі руху продукту від його виробництва до споживання, тобто відносинах власності. Поняття «захищеність» невіддільне від поняття «загроза» – найконкретніша і безпосередня форма небезпеки або сукупність умов і чинників, що створюють небезпеку інтересам громадян, суспільства і держави, а також національним цінностям і національному способу життя [183]. Загроза містить дві компоненти: намір і можливість нанести збиток інтересам безпеки. Загроза економічним інтересам безпеки є готовність (намір + можливість) одного з суб'єктів заподіяти збиток життєво важливим економічним інтересам іншого суб'єкта з метою вирішення суперечностей, що склалися між ними, і отримання односторонніх переваг [45, 161]. Сьогодні будь-яка соціально-економічна система функціонує у середовищі, яке є джерелом численних загроз. Звичайно загрози походять із зовнішнього середовища, але зі зростанням масштабу системи виникають загрози й в її внутрішньому середовищі. Зростання масштабу системи спричиняє збільшення кількості її функцій, зменшення стійкості, що створює загрозу головній фундаментальній функції системи – зберегтися і одночасно загрозу розпаду. Можна припустити,

що саме виникнення загроз у внутрішньому середовищі системи і є причиною розпаду систем, що значно ускладнилися, на окремі частини зі зникненням або виживанням яких-небудь з них. І зовнішнє, і внутрішнє середовища функціонування соціально-економічної системи дуже динамічні, що подвійним чином впливає на умови її функціонування: з одного боку, всі зміни, що в них виникають, мають розглядатися крізь призму загрози, а з іншого, ймовірність реалізації загрози змушує змінюватися (адаптуватися) елементи системи, а, як відомо, сукупність змін складає суть розвитку системи (позитивного або негативного). Отже, розпаду системи внаслідок реалізації поодиноких або комплексу загроз (що зумовлює виникнення мультиплікативного ефекту) потрібно опиратися за допомогою забезпечення економічної безпеки системи.

Із позиції системного підходу економічну безпеку суб'єкта господарської діяльності або їхнього об'єднання, визнаних системою, вважають певним станом такої системи, який має характерні риси, характеристики або ознаки, за допомогою яких описується такий стан системи. Виконаний опис стану системи порівнюється з образом такого стану, що дозволяє дійти висновку – чи перебуває система в економічній безпеці, чи ні. Погляд на економічну безпеку будь-якої соціально-економічної системи з позиції системного підходу є чи не найрозповсюдженішим у безпекознавстві, його дотримуються багато фахівців з економічної безпеки. Але стосовно стану системи або її елементів спостерігаються різні думки: стан захищеності підсистем або елементів підприємства, стан ресурсів підприємства, за якого можливе їхнє найефективніше використання стан використання ресурсів або стан збереження та ефективного використання наявних ресурсів. Такі приклади є численними. У спробах пояснити економічну безпеку будь-якої соціально-економічної системи як її стан найчастіше зустрічаються захисний та ресурсний підходи (навіть у навчальній літературі) [80,194] або їхнє сполучення. Відповідь на поставлене запитання – про стан чого йдеться – зазвичай надається, виходячи з особливостей створення та функціонування системи та вибраного підходу до розуміння поняття «економічна безпека» стосовно суб'єкта господарської діяльності (або їхнього об'єднання).

Погляд на економічну безпеку стратегічного альянсу як соціально-економічної системи з позиції системного підходу потребує вибору підходу до розуміння поняття «економічна безпека» (рис. 1.9). При цьому підхід у цьому контексті, виходячи з його загального визначення [177], розуміється як комплекс парадигматичних¹, синтагматичних² та прагматичних³ структур та механізмів у безпекознавстві, які характеризують стратегію та програми його розвитку, реалізація яких створює підстави трансформації безпекознавства у

---

¹ Початкова концептуальна схема, модель постановки проблеми та її розв'язання, методів дослідження, пануючі впродовж певного періоду.

² Поєднання одиниць мови у висловлюванні.

³ Зміст і оформлення висловлювання, що забезпечують його адекватніше сприйняття та допустиму стисливість, за якої зберігається його зрозумілість.

безпекологію. На відміну від загального визначення поняття «підхід» підходи до розуміння поняття «економічна безпека» стосовно суб'єкта господарської діяльності (або їхнього об'єднання), що сформувався у безпекознавстві, не конкурують між собою й історично не змінюють один одного – кожен із них поєднав погляди певного походження на економічну безпеку суб'єкта господарської діяльності, внаслідок чого кожному з підходів властиві свої достоїнства і обмеження. Наявність кількох підходів до розуміння поняття «економічна безпека» свідчить, по-перше, про багатоаспектність цього явища, яке спостерігається на всіх рівнях національної економіки (вертикаль «держава – регіон – суб'єкт господарської діяльності (або їхнє об'єднання)»), а, по-друге, про перебування безпекології на етапі її становлення, накопичення та упорядкування знань про безпеку, тобто йдеться саме про безпекознавство. Саме про це і свідчить увага до розуміння поняття «економічна безпека». Власне, само виникнення безпекознавства можна вважати, за Т. Куном, науковою революцією [133, с. 14].

Рисунок 1.9 – Підходи до тлумачення поняття «економічна безпека» стосовно суб'єкта господарської діяльності (або їхнього об'єднання)

У захисному підході до тлумачення економічної безпеки системи головним предикатом є поняття «захищеність системи», а наслідки змін в її зовнішньому та внутрішньому середовищі називають загрозами. Такі наслідки виникають унаслідок зміни поведінки або дій суб'єктів зовнішнього середовища, пов'язаних зв'язками певного характеру з діяльністю учасників стратегічного альянсу. Така зміна не є немотивованою, вона не виникає знезап'яка. На нашу думку, зміну поведінки або дій суб'єктів зовнішнього середовища викликають порушення, недотримання або трансформація їхніх інтересів.

Незважаючи на достатню поширеність поняття «захищеність системи» у численних спробах пояснити поняття «економічна безпека», у сучасному безпекознавстві воно залишилося поза увагою і сприймається як аксіоматичне. Поняття «захищеність» у сучасній науці має багато тлумачень. Узагальнивши їх стосовно проблематики, що розглядається, поняття «захищеність» необхідно визначити в такий спосіб: захищеність – це здатність системи виконувати основні функції і вирішувати завдання у стандартних і нестандартних ситуаціях

завдяки її спроможності попереджувати, долати або гранично зменшувати негативні наслідки змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі функціонування системи. У наданому визначенні поняття «захищеність» ключова позиція належить поняттю «здатність», що зумовлює необхідність докладнішого розгляду природи здатності – звідки і чому вона виникає. Така здатність іманентна будь-якій соціально-економічній системі завдяки таким її загальносистемним властивостям, як чинення опору зовнішнім впливам та компенсаторність, які певним чином є взаємозумовленими.

Опір є властивістю соціально-економічної системи чинити протидію будь-яким змінам у зовнішньому та внутрішньому середовищі її функціонування. Така протидія, що є усвідомленою і неусвідомленою, відбувається у формі дій за управлінськими рішеннями, які спрямовані на пристосування системи до умов її функціонування, що змінилися природно або вимушено – унаслідок змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі функціонування системи. Суб'єктом таких рішень та дій є персонал соціально-економічної системи.

Компенсаторність (от лат. *compenso* – відшкодовую) є властивістю соціально-економічної системи, яка визначає форми її реакції на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі її функціонування. Такими формами можуть бути, наприклад, перерозподіл виконуваних функцій та вирішуваних завдань між елементами системи або залучення до їхнього виконання та вирішення резервів системи (матеріальних, нематеріальних та організаційних). Саме властивість компенсаторності забезпечує пристосування (адаптацію) соціально-економічних систем до умов їхнього функціонування, що змінюються. Властивість компенсаторності дозволяє відновити порушену рівновагу соціально-економічної системи (нормальний стан системи у нормальному зовнішньому середовищі) шляхом внесення змін у функціонування її елементів або їхнього перетворення. Компенсаторність є властивістю, вияв якої не можна визнати позитивним протягом тривалого часу, оскільки це призводить до деформації структури соціально-економічної системи внаслідок збільшення навантажень на окремі елементи, що може спричинити їхнє негативне перетворення та зміни характеру зв'язків з іншими елементами і зрештою до зміни властивостей соціально-економічної системи в цілому.

Враховуючи обмеженість властивостей соціально-економічної системи «чинення опору зовнішнім впливам» та «компенсаторність» у її здатності виконувати основні функції і вирішувати завдання у стандартних і нестандартних ситуаціях, така здатність потребує штучного посилення, що можливе завдяки системним діям, які виконуються відповідно до рішень, ухвалених керуючою підсистемою.

У гармонізаційному підході до тлумачення економічної безпеки системи головним предикатом є поняття «інтерес». Поняття «інтерес» (від лат. *interest* – має значення, важливо) має міждисциплінарний характер і досліджується в соціології, психології та управлінні. На підставі особливостей створення та

діяльності стратегічного альянсу, інтерес його учасників можна визначити в такий спосіб: мотив або стимул до часткового поєднання на певний час діяльності з іншими учасниками альянсу, що є формою його безпосередніх спонукань до отримання вигід матеріального і нематеріального характеру від спільної діяльності.

Мотиви або стимули є взагалі є формою безпосередніх спонукань до діяльності будь-кого – людини або групи людей, утвореної за певною ознакою. І кожен із учасників стратегічного альянсу як суб'єкт господарської діяльності також є такою групою. Мотиви або стимули як форма безпосередніх спонукань до діяльності утворюють її фундамент, тобто можна стверджувати, що інтереси створюють фундамент діяльності будь-якого суб'єкта господарської діяльності, визначають її орієнтири, вектор та особливості.

Інтереси кожного з учасників стратегічного альянсу переважно зосереджені у сфері створення та комерціалізації інновацій, просування продукції на глобалізованих ринках, накопичення знань і захисту джерел своїх конкурентних переваг. Окремо варто зважити на такий інтерес учасників стратегічного альянсу як збереження або підвищення конкурентоспроможності. За деякими оцінками, стратегічні альянси мають перетворитися на найважливіше знаряддя конкурентної боротьби [93]. Конкуренція у сучасній економіці стає боротьбою команд, а не окремих особистостей.

У цьому контексті виникає необхідність з'ясувати, чи пов'язані між собою поняття «інтерес» та «мета», і якщо так, то яким чином (табл. 1.19). Мета є одним із двох показників системного підходу (другий – критерій) [247]. Мета у системному підході розглядається як опис бажаного майбутнього, тобто як певний образ стану системи (у майбутньому), до якого її потрібно привести за допомогою реалізації послідовності ухвалених управлінських рішень. Цілі системи у найзагальнішому сенсі позначають те, що потрібно зробити для розв'язання проблеми, надають опис бажаного майбутнього стану цієї системи. Формування цілей визначається системою цінностей (технократичною і гуманістичною), деякі цілі можуть бути суперечливими. Цілі суттєво залежать від поточного стану системи, її можливостей, ресурсного забезпечення їхнього досягнення і можуть змінюватися залежно від зміни ситуації та перспектив її розвитку, а також змін усередині системи та умов її функціонування. У процесі досягнення цілей можуть виникати нові проблеми, для розв'язання яких формулюються нові цілі, тобто такий процес є ітеративним до досягнення потрібних умов. Мету функціонування системи немає сенсу формулювати у відсутності критерію її досягнення. Якщо мета – це якісний опис, то критерій – кількісне підтвердження якостей мети, виражене за шкалою, яку можна певним чином виміряти [247]. Саме критерії дозволяють ухвалювати управлінські рішення.

Як свідчать дані таблиці 1.19, поняття «мета» та «інтерес» не можна визнати тотожними або синонімічними, проте вони мають багато загального, хоча і відрізняються один від одного, вони, радше, є спорідненими поняттями за принципом причинно-наслідкового зв'язку. Є підстави вважати, що інтереси

є первинними, вже потім вони відображаються у цілях, тобто інтереси відображають сенс діяльності підприємства, а цілі є формою її подання.

Як для мети, так і для інтересу має значення критерій його дотримання. Будь-який критерій становить числову інтерпретацію (мети або інтересу), є кількісною моделлю якісних цілей та інтересів. Критерій не може збігатися ані з метою, ані з інтересом хоча б тому, що критерій, мета та інтерес відображаються за різними шкалами: цілі та інтереси - у номінальних шкалах, а критерії – у шкалах, що допускають упорядкування.

Таблиця 1.19 – Зіставлення понять «мета» та «інтерес»

Цілі	Інтерес
Опис бажаного майбутнього	Мотив або стимул до певної діяльності або дій, що є формою безпосередніх спонукань до отримання вигід певного характеру
Обов'язковим є приведення до номінальної шкали (проголошення цілей)	Приведення до номінальної шкали (проголошення) необов'язкове
Описуються якісно	Описуються якісно
На кожному рівні ієрархії можуть бути свої цілі	На кожному рівні ієрархії можуть бути свої інтереси
Залежать від проблематики	Залежать від уподобань та оцінок керівних осіб
Ранжируються	Ранжируються
З плином часу або за певних обставин можуть бути скорегованими	З плином часу або за певних обставин (головні – зміна керівного складу або власника) можуть бути скорегованими
В описі бажаного майбутнього можна припуститися помилки або невірною формулювання	Як мотив або стимул до певної діяльності або дій мають відносно стійкий характер
Потрібен критерій як кількісне підтвердження якостей мети за шкалою, яку можна певним чином виміряти	Потрібен критерій як кількісне підтвердження дотримання інтересу за шкалою, яку можна певним чином виміряти
Достатньо обмежені за кількістю, часто зводяться до отримання вигоди матеріального і нематеріального характеру, частково відображають позицію керівників та власників, їм притаманна певна об'єктивність	Необмежені за кількістю, не завжди зводяться до отримання вигоди матеріального і нематеріального характеру, практично повністю відображають позицію керівників та власників, їм притаманна невисока об'єктивність

Критерії відображають елементи систем цінностей, що виражаються цілями або інтересами. Системи цінностей можуть бути альтернативними (наприклад, технократична і гуманістична), спільними (наприклад, економічні, політичні, етичні), вони не зводяться одна до одної, є непорівнювальними, незрівняними, нерегульованими і тому використовуються (одна чи декілька) в повному або будь-якому частковому виборі у кожній конкретній ситуації [228, с. 187].

Саме інтереси учасників стратегічного альянсу створюють його невидимий, але міцний фундамент як єдиного цілого, як великої складної

системи і певним чином зумовлюють її особливості та характеристики.

Стосовно стратегічного альянсу йдеться про дві групи інтересів – стратегічного альянсу як соціально-економічної системи, тобто як єдиного цілого, та його учасників. Із цього твердження випливає важлива характеристика стратегічного альянсу: наявність інтересів не лише у системи в цілому, а й в її елементів, причому інтереси елементів можуть не підкорятися повністю інтересам системи внаслідок м'якого характеру зв'язків між її елементами і незначної ролі керуючого центра системи. Кожен з учасників переважно керується власними інтересами не лише під час створення стратегічного альянсу, а й в його діяльності. Звідси – достатньо вільна поведінка учасників стратегічного альянсу – здійснення іншої, відмінної від поєднаної діяльності, наявність зв'язків, що не мають відношення до спільної з іншими учасниками діяльності, вільний вихід зі стратегічного альянсу у будь-який час (за відсутності довгострокових угод), дострокове припинення діяльності альянсу та інші наслідки аж до опортуністичної поведінки.

Інтереси в учасників стратегічного альянсу є завжди, адже саме їхня наявність спонукає суб'єктів господарської діяльності до входження до альянсу. І тоді виникає питання оголошення цих інтересів, зокрема, вибору форми такого оголошення, хоча взагалі учасників стратегічного альянсу до цього не примушують. Проте ділова етика зумовлює його необхідність. Відповідь на поставлене питання залежить від виду інтересу, адже за мірою відповідності мотивам або стимулам до входження до альянсу варто зазначити декларовані, приховані та реальні інтереси учасників стратегічного альянсу. Реальні інтереси можуть збігатися з декларованими або бути протилежними їм. Доволі часто у зарубіжній практиці створення стратегічних альянсів (вітчизняна практика поки ще не настільки поширена, щоб зробити певні висновки) зустрічається ситуація, коли реальні інтереси учасників альянсу у дійсності є прихованими і не збігаються з декларованими, тобто спостерігається прихований конфлікт інтересів. Такий конфлікт здатний за певних обставин негативно позначитися на спільній діяльності учасників стратегічного альянсу.

Інтереси учасників стратегічного альянсу різноманітні, пов'язані між собою, вони не постійні і можуть змінюватися з часом під впливом зміни їхнього стану внаслідок змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі діяльності. Стратегічні альянси, по суті, є угодами про співпрацю, у якій бізнес-можливості учасників доповнюють один одного, прагматичним союзом з наявністю різноспрямованості інтересів його учасників, проектом із невизначеним терміном та відносною свободою його учасників. За одним вектором кожен із учасників намагається переслідувати свої інтереси, продиктовані власною вигодою. Одночасно за другим вектором кожен з учасників вимушений орієнтувати свою діяльність на загальні цілі союзу і враховувати інтереси інших учасників. Отже, вже у природі створення стратегічного альянсу присутні протиріччя інтересів його учасників: протиріччя інтересів кожного учасника з інтересами альянсу в цілому і з

інтересами інших учасників. Протягом деякого часу ці протиріччя можуть не виявлятися або їхні вияви можуть бути слабкими. Але після певного часу існування альянсу або настання певної події суперечності інтересів його учасників можуть загостритися. Наявність суперечностей у стратегічному альянсі як соціально-економічній системі, яка протягом певного часу здатна суттєво вплинути на стан окремого ринку, економіки окремої країни або діяльність учасників альянсу, створює загрозу як діяльності стратегічного альянсу, так і його учасників.

Інтереси невіддільні від учасників стратегічного альянсу та альянсу в цілому. Отже, можна припустити, що сукупність інтересів учасників та альянсу в цілому можна визнати системою, ґрунтуючись на визнанні системою стратегічного альянсу. Опис системи інтересів учасників стратегічного альянсу подано у таблиці 1.20.

Таблиця 1.20 – Описи системи інтересів учасників стратегічного альянсу за наявними класифікаційними ознаками

Ознака	Система інтересів учасників стратегічного альянсу є
За змістом	реальна штучна система, яку утворюють інтереси стратегічного альянсу як єдиного цілого та його учасників
За характером взаємодії із зовнішнім середовищем	відкрита система (система чутлива до впливу змін у зовнішньому середовищі як кожного учасника, так і стратегічного альянсу в цілому)
За структурою	складна система з суперечливістю елементів
За характером функцій	функціональна система з обмеженою кількістю функцій
За характером розвитку	Система динамічної рівноваги
За ступенем організованості	слабко структурована (дифузна) система.
За ступенем детермінованості розвитку	ергодична система (наступний стан сукупності інтересів слабо залежить від попереднього стану)
За кількістю ступенів свободи	система з великою кількістю ступенів свободи, що зумовлено, насамперед, «м'яким» характером зв'язку між учасниками альянсу
За складністю поведінки	нелінійна система з ознаками дифузної системи (стохастичність та непередбачуваність поведінки, здатність змінювати структуру під час взаємодії із зовнішнім середовищем, зберігаючи цілісність)
За характером зв'язку між елементами	стохастична система

Інтереси учасників стратегічного альянсу представляють їхні власники, керівники, провідні фахівці. Саме вони є носіями інтересів учасників стратегічного альянсу. Проблематику інтересів учасників стратегічного альянсу не можна розглядати, ігноруючи елементи зусиль, випадковості, помилок, мотивів та намірів і зрештою конфлікт інтересів (людина – посадовець), які завжди властиві людській діяльності, тобто йдеться про особливості людської діяльності, яка зумовлена економічною поведінкою.

Ф. Найт розглядав економічну поведінку на трьох рівнях, серед яких для з'ясування інтересів учасників стратегічного альянсу, відповідно до того, що носіями таких інтересів є люди з певними посадовими повноваженнями, доцільно зосередитися на концепції другого рівня. На цьому рівні Ф. Найт тлумачив економічну поведінку людини в термінах мотивації. Таке тлумачення концентрується на різниці між мотивом та дією, а також на факті помилки [169, с. 129]. За Ф. Найтом, тема мотиву або наміру виникає за будь-якого релевантного обговорення людської діяльності, а поведінка людини пояснюється частково природною причинністю, частково – наміром або бажанням, а частково – прагненням реалізувати «цінності», яке не має цілей, які б можна було б описати [169, с. 126].

Управлінська діяльність є різновидом людської діяльності, тому поведінка людини, що обіймає певну посаду, до компетенції якої належить ухвалення рішень (зокрема про участь у стратегічному альянсі), також пояснюється причинами, поданими Ф. Найтом. Якщо виходити з позиції Ф. Найта, то інтереси учасників стратегічного альянсу, носіями яких є їхні власники, керівники, провідні фахівці, значною мірою зумовлені їхніми бажаннями (або мотивами), їхнім баченням ситуації та перспективами її розвитку. До того ж тут переважно не йдеться про банальні мотиви або бажання власного збагачення (хоча і такі бажання не можна виключати). Зрештою, коли люди є достатньою мірою забезпеченими, то матеріальні бажання не мають вже головну роль, а на перший план виступають бажання та мотиви іншого характеру. До речі, за Ф. Найтом, об'єктивно описати мотив або бажання людини не можна без їхніх оцінок. Отже, інтереси учасників стратегічного альянсу певною мірою залежать від спроможності адекватного оцінювання своїх мотивів або бажань власниками, керівниками, провідними фахівцями. Необхідно зазначити, що йдеться не просто про оцінювання мотивів або бажань, а й про такі часткові оцінювання, як ризикованість участі у стратегічному альянсі та очікувані результати такої участі.

Дослідження економічної безпеки стратегічного альянсу з позицій системного підходу не можна вважати повним без урахування положень синергетичного підходу. Їхнє врахування положень скеровано на подолання згаданих обмежень системного підходу в дослідженні економічних явищ. Обґрунтування доцільності такого врахування зводиться до такого.

Система інтересів стратегічного альянсу відповідає вимогам до відкритих систем, адже у системі «стратегічний альянс» постійно відбуваються процеси обміну інформацією, ресурсами та людьми не лише між учасниками альянсу, але й між кожним учасником та суб'єктами зовнішнього середовища, що не може не позначитися на системі інтересів учасників альянсу. Відкритість системи інтересів стратегічного альянсу виступає передумовою нерівноважності процесів, що в ній відбуваються. Ця нерівноважність є передумовою визнання системи «стратегічний альянс» і, відповідно, системи інтересів його учасників системами, здатними до самоорганізації. Нестабільність зазначених процесів зумовлена передусім зміною інтересів

учасників стратегічного альянсу під впливом змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі стратегічного альянсу. Зміна інтересів учасників стратегічного альянсу суттєво впливає на їхні відносини з іншими учасниками, на виконання ними своїх зобов'язань. Звідси нерівноважність властива і процесу забезпечення економічної безпеки стратегічного альянсу. Нерівноважність процесів, що відбуваються в системі «стратегічний альянс», породжує сукупність нелінійних ефектів, які ще слабо досліджені в економічній теорії [212, с. 110]. Саме ця сукупність і відображається на економічній безпеці стратегічного альянсу, тобто на стані збалансованості інтересів його учасників. Безумовно, певна закритість будь-якої системи деякою мірою позитивно впливає на рівноважність процесів, що в ній відбуваються. Але, по-перше, закриті системи в економіці є, радше, винятком, ніж правилом, хоча б тому, що кожна система є, як правило, підсистемою системи вищого рівня, а по-друге, за твердженням М. М. Моїсєєва, стійкість, що доведена до границі, суперечить принципу мінливості, адже занадто стабільні форми є тупиковими, еволюція яких (як спосіб розвитку – автор) зупиняється [166, с. 42].

Економічні перетворення, що відбуваються в системі «стратегічний альянс», є нелінійними. Узагалі нелінійність системи виявляється в тому, що масштаб змін у ній як реакція на зміни у зовнішньому або внутрішньому середовищі не пропорційний масштабу цих змін [199]. Зрозуміло, що значні зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі стратегічного альянсу, безумовно, можуть викликати зміни інтересів його учасників, що може порушити баланс їхніх інтересів, який було досягнуто до значних змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі стратегічного альянсу. Варто наголосити на ймовірнісному характері змін інтересів учасників стратегічного альянсу, тобто пряму залежність загалом визнати не можна. Стосовно значних змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі стратегічного альянсу варто відзначити їхню одномоментність, тобто вони наступають у певний момент часу (як прогнозовані, так і непрогнозовані, хоча останні, мабуть, необхідно вважати такими, про які було відомо обмеженому колу осіб). У цьому контексті найбільший інтерес становлять незначні зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі стратегічного альянсу.

Завдяки нелінійності системи «стратегічний альянс» навіть незначні зміни у її складі або у поведінці учасників альянсу здатні суттєво змінити економічну безпеку альянсу – переважно погіршити – і, відповідно, збільшити витрати (часу, зусиль або коштів) на її повернення у попередній стан (не кажучи вже про посилення). Через незначний масштаб та інтенсивність зазначених змін вони певний час не привертають уваги аж до того моменту, коли економічна безпека альянсу «раптом» змінюється (найчастіше погіршується). Як правило, зміна економічної безпеки стратегічного альянсу, тобто втрата збалансованості інтересів його учасників, є наслідком поступового накопичення змін у системі «стратегічний альянс» під впливом змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі. І вловити момент, коли кількість змін

зумовлює зміну і якості системи «стратегічний альянс», і, відповідно, зміну збалансованості інтересів її елементів достатньо складно. Але ж таке уловлювання, по суті, є біфуркаційним моментом (моментом вибору) і від ухвалених рішень залежить не лише економічна безпека стратегічного альянсу, але й якість системи «стратегічний альянс». Це питання є підстави вважати невіршеним, зокрема, потрібні якісь ознаки, форми їхнього вияву та способи виміру цього вияву для виявлення зміни якості системи «стратегічний альянс» та зміни збалансованості інтересів її елементів.

Нелінійність системи «стратегічний альянс», її зовнішнього і внутрішнього середовища визначають неоднозначність економічних цілей альянсу. У нелінійному середовищі може існувати багато альтернатив перебігу процесів, зокрема процесів взаємодії учасників стратегічного альянсу між собою та суб'єктами зовнішнього середовища і, як наслідок, процесу забезпечення його економічної безпеки, тобто процесу балансування інтересів учасників альянсу. Сам по собі процес балансування інтересів учасників альянсу перебігає постійно, тобто є динамічним. І збалансованими інтереси учасників альянсу можуть залишатися лише певний проміжок часу – до того моменту часу, коли у зовнішньому та внутрішньому середовищі альянсу не відбудуться зміни, які вплинуть на інтереси одного чи кількох учасників альянсу. Як зазначено в [212, с. 109], майбутнє будь-якої системи є ймовірним та неоднозначним, але воно не може бути будь-яким. Із цього твердження випливає припущення про існування певного спектру майбутніх станів системи і, відповідно, станів збалансованості її елементів (за вибраним критерієм), які мають високу ймовірність.

За синергетичним підходом розвиток системи інтересів стратегічного альянсу як нелінійної системи можна послідовно описати за допомогою двох моделей – еволюційної та біфуркаційної [212, с. 113]. Еволюційна модель відображає початковий етап створення та діяльності стратегічного альянсу. Її побудовано, зважаючи на незмінність властивостей системи інтересів (а у момент створення альянсу його інтереси видаються збалансованими) та передбачуваності лінійних змін у цій системі. Але у системі інтересів стратегічного альянсу з часом зростає внутрішня нерівновага, що зумовлено низкою причин. Так, окремі учасники альянсу можуть раптом усвідомити, що їхні інтереси у стратегічному альянсі не можуть бути задоволені (знову ж таки за низкою причин, наприклад, невірних управлінських рішень тощо); інтереси інших учасників можуть змінитися під впливом змін у зовнішньому середовищі та поведінки інших учасників альянсу, а інтереси деяких учасників альянсу можуть задовольнитися у короткий термін. Цей перелік причин можна продовжити. Тривалість періоду часу від повної збалансованості системи інтересів учасників стратегічного альянсу до наростання внутрішньої нерівноваги для різних стратегічних альянсів є різним. Важливо лише за допомогою певних ознак «уловити» його настання.

В еволюційній моделі враховано наявність слабких місць у системі, «удар» по яких має найтяжчі наслідки аж до руйнування системи «стратегічний

альянс». Таким слабким місцем у системі інтересів стратегічного альянсу можна визнати неявні (або приховані) інтереси його окремих учасників, тобто інтереси, які відрізняються від декларованих. Про їхнє існування можна робити висновки на підставі дій таких учасників після професійного аналізу їхньої поведінки. Приховані інтереси все ж таки певним чином виявляються, тому забезпечення економічної безпеки стратегічного альянсу залежить не від його структури та виду⁴, не від характеру та ймовірності реалізації загроз зовнішнього середовища, а від стійкості системи економічних інтересів учасників альянсу, яка значною мірою забезпечується у момент його створення шляхом ретельного обґрунтування складу альянсу з використанням достатньо складних інструментів.

У міру наростання внутрішньої нерівноваги система інтересів учасників стратегічного альянсу наближається до біфуркаційної точки (динамічний ключ управління [294, с. 74]), у якій значно підвищується її чутливість до змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі їхньої діяльності, унаслідок чого навіть незначні такі зміни можуть суттєво змінити інтереси учасників альянсу, порушивши збалансованість системи. У біфуркаційній точці еволюційний шлях розвитку системи інтересів стратегічного альянсу розгалужується, і вибір певного шляху залежить від рішень, які ухвалюють спільно та окремо керівники (власники) учасників стратегічного альянсу. При цьому значною у цьому випадку є роль випадкового чинника (наприклад, до керівника або власника учасника стратегічного альянсу надійшла недостовірна інформація або у потрібний час певної інформації не було). Саме вплив цього чинника зумовлює неповоротність вибраного шляху розвитку системи інтересів стратегічного альянсу і надає процесу розвитку непередбачуваного характеру, тобто неможливо встановити якийсь причинно-наслідковий зв'язок між змінами певного характеру у зовнішньому і внутрішньому середовищі діяльності та розвитком системи їхніх інтересів, яка, власне, і складає фундамент стратегічного альянсу. Є певний простір варіантів побудови системи інтересів учасників стратегічного альянсу. Кожен із цих варіантів має право на існування. Головною вимогою до кожного варіанту є збалансованість інтересів учасників альянсу. За її відсутності система «стратегічний альянс» починає руйнуватися. І чим більше порушено цю збалансованість, тим з більшою швидкістю руйнується система «стратегічний альянс», тому розвиток системи інтересів стратегічного альянсу потребує нелінійної інтуїції та альтернативного мислення.

Отже, з позицій системного підходу з використанням захисного та гармонізаційного підходів можна стверджувати, що економічна безпека стратегічного альянсу – це стан збалансованості системи інтересів його учасників, який визначає їхню здатність брати участь відповідно до попередніх домовленостей у момент створення альянсу у виконанні його загальних функцій, вирішенні спільних завдань у стандартних і нестандартних ситуаціях

---

⁴ Майновий, комерційний та конгломератний [268].

завдяки попередженню, подоланню або граничному зменшенню впливу наслідків змін в умовах діяльності стратегічного альянсу та його учасників на зміни принципового характеру їхніх інтересів.

Подане розуміння економічної безпеки стратегічного альянсу зумовлює такі висновки.

По-перше, економічна безпека стратегічного альянсу не зводиться до суми економічної безпеки його учасників, тобто виявляється стосовно системи інтересів стратегічного альянсу властивість емерджентності – у системі інтересів і, відповідно, в економічній безпеці стратегічного альянсу є властивості, які відсутні в його учасників і не характерні для них. Йдеться про мультиплікативний ефект – економічна безпека одного учасника може посилюватися завдяки участі в стратегічному альянсі, хоча система інтересів його учасників є суперечливою.

По-друге, потрібні способи виявлення міри збалансованості системи інтересів учасників стратегічного альянсу.

По-третє, воно створює підстави для визнання економічної безпеки об'єктом управління⁵. Але економічна безпека не є об'єктом управління у традиційному його сприйнятті – керована підсистема, на яку впливає керуюча підсистема з метою її переведення з поточного стану до бажаного майбутнього. Управління економічною безпекою варто розглядати дещо інакше – у контексті її забезпечення, тоді управління економічною безпекою необхідно визнати процесом, у якому завдяки комплексу різноманітних заходів (організаційних, економічних, комунікативних тощо) підтримується або підвищується наявний рівень економічної безпеки. У нашому випадку цей рівень відображає міру збалансованості системи інтересів учасників стратегічного альянсу.

Подані висновки складають предмет подальшого дослідження економічної безпеки стратегічного альянсу.

1.3 Теоретичні аспекти оцінки та діагностики зовнішньоекономічної безпеки України

Інтеграція економіки України до світової економічної системи загострює питання зовнішньоекономічної безпеки, без гарантування якої країна не може бути повноправним учасником світових господарських зв'язків, посісти належне місце в міжнародному поділі праці та мати належну систему захисту і протидії глобальним викликам її економічній і національній безпеці взагалі. Під час інтеграції країни в систему світових господарських зв'язків перед нею

---

⁵ Є підстави стверджувати, що в безпекознавстві економічна безпека підприємства апіорі визнається об'єктом управління без належного обґрунтування. вивчення. Але ж управління економічною безпекою підприємства має спиратися на знання про її природу. І саме управління економічною безпекою соціально-економічної системи має бути скеровано на посилення її здатності виконувати основні функції і вирішувати завдання у стандартних і нестандартних ситуаціях.

постає проблема суперечності між необхідністю, з одного боку, інтегруватись у світову економіку, а з іншого – забезпечити гармонійний розвиток національної економіки, захист національних економічних інтересів, внутрішнього ринку і вітчизняного виробника [260].

Проблемам забезпечення економічної безпеки на різних рівнях ієрархії присвячено праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: Л. І. Абалкін, В. В. Барабін, О. О. Бельков, В. А. Богомолів, Н. С. Вавдіюк, М. Л. Вавринчук, З. С. Варналій, О. С. Власюк, В. М. Геєць, З. В. Герасимчук, С. Ю. Глазьев, Б. Г. Губський, Я. А. Жаліло, Т. С. Клебанова, Т. Т. Ковальчук, В. А. Ліпкан, В. М. Лапін, В. М. Литвин, В. І. Мунтіян, В. М. Олуйко, Г. А. Пастернак-Таранушенко, С. І. Пирожков, В. Є. Пономаренко, В. А. Предборський, В. А. Сенчагов, Г. П. Ситник, А. І. Сухоруков, О. А. Татаркін, Н. В. Фірюліна, А. В. Чесноков, В. Т. Шлемко, Л. Я. Яремко та ін. На сьогодні, однак залишаються не розробленими до кінця деякі важливі теоретичні та практичні аспекти цієї проблеми, а саме: обґрунтованість методів і моделей оцінки та діагностики зовнішньоекономічної безпеки (ЗЕБ) країни, визначення ступеня діючих та ймовірніших загроз, обґрунтування цілей та перспектив подальшого розвитку у цій сфері та ін.

Враховуючи складність та актуальність зазначеної проблеми, метою дослідження стало теоретичне обґрунтування і розробка методичних рекомендацій із проведення оцінки та діагностики ЗЕБ України.

Зовнішньоекономічна безпека є складовою частиною економічної безпеки країни, яка має певну самостійність, і зі свого боку посідає найважливіше місце серед складових національної безпеки, оскільки саме вона є матеріальною базою всієї системи безпеки країни і виражає ключові інтереси людей, суб'єктів господарювання, суспільства та країни [69] (рис. 1.10).

Необхідно зазначити, що змістовно-понятійне трактування категорії «зовнішньоекономічна безпека» на цей час перебуває на стадії становлення. У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі майже не зустрічаються поняття ЗЕБ у «явному вигляді», лише різноманітні її тлумачення фахівцями як складової економічної безпеки, що свідчить про незавершеність методичного опрацювання та необхідність подальших досліджень як у загальнотеоретичному, так і у теоретико-прикладному плані.

Як показав аналіз визначень категорії «зовнішньоекономічна безпека» в роботах вчених [30, 41, 49, 58, 79, 156, 159, 180, 235, 272, 277], трактування її суті істотно залежить від напрямів досліджень, які проводяться фахівцями у сфері національної та економічної безпеки. В одних випадках ЗЕБ розглядається як стан певного об'єкта, в інших – як умова стійкого економічного розвитку, у третіх – як результат певних суб'єктивно-управлінських дій. Але майже в усіх наведених визначеннях категорії ЗЕБ можна виділити спільні риси: основна її мета – економічне зростання та захист національних інтересів в зовнішньоекономічній сфері; метод – підвищення рівня конкурентоспроможності.

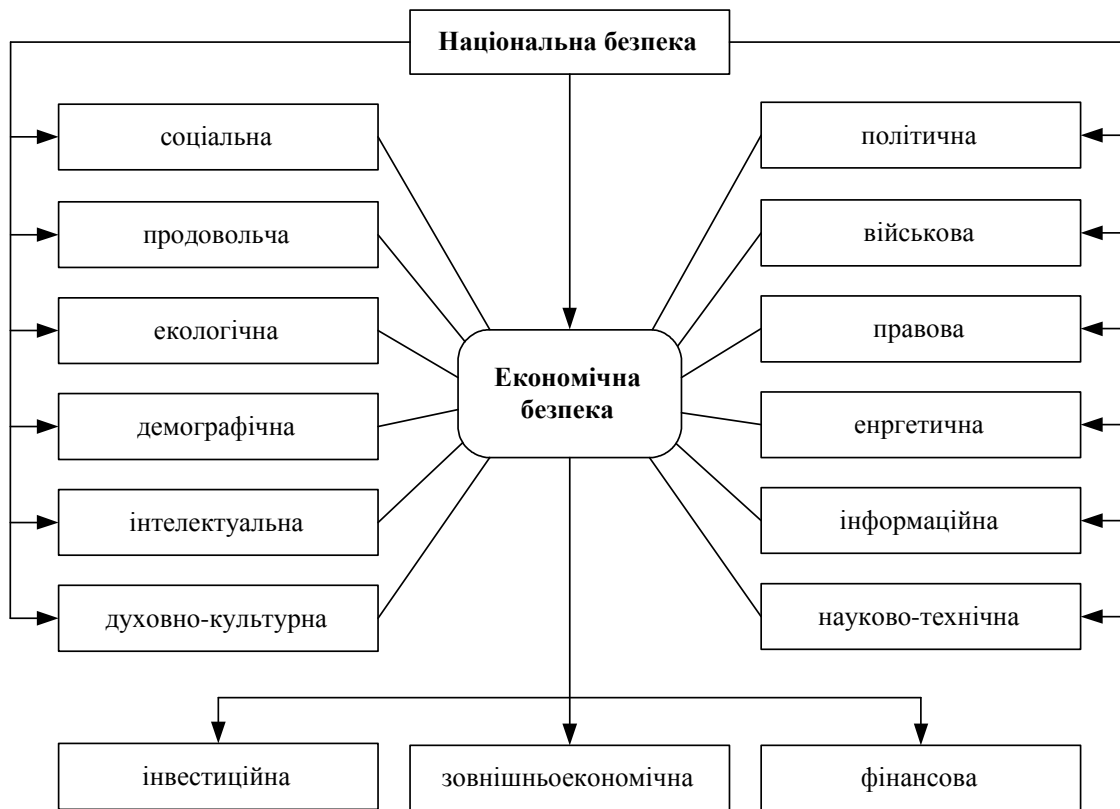

Рисунок 1.10 – Структура національної безпеки [271]

Для уточнення сутності поняття «зовнішньоекономічна безпека» за допомогою правил логіки побудови визначень понять [159, 148] пропонується таке його трактування: «зовнішньоекономічна безпека – це здатність країни протистояти зовнішнім загрозам, адаптувати та реалізовувати свої економічні інтереси на внутрішньому та зовнішніх ринках, створюючи конкурентні переваги, які забезпечують стає економічне зростання».

Першочерговим завданням ЗЕБ є моніторинг та оцінка внутрішніх і зовнішніх загроз, а також прогнозування розвитку ситуацій, що пов'язані з реалізацією того чи іншого економічного інтересу країни на світовому та внутрішньому ринках.

У методиці розрахунку рівня економічної безпеки України [156] під загрозами економічній безпеці країни розуміється сукупність наявних та потенційних можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів в економічній сфері.

Проведений аналіз результатів наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних фахівців [41, 79, 272, 277, 118] дозволив зробити висновок, що на сьогодні не існує закінченого визначення кількості та повної класифікації загроз у зовнішньоекономічній сфері. У підходах до їх визначення присутні значні розбіжності. Однак, можна стверджувати, що більшість науковців класифікують економічні (зовнішньоекономічні) загрози за місцем виникнення: зовнішні та внутрішні. Різноманітність кількості та класифікацій загроз економічній безпеці зумовлено не тільки складністю їх визначення, але й тим,

що кожен автор, залежно від конкретизованих об'єкта та цілей проведеного ним дослідження, акцентує увагу на найважливішому для дослідження аспекті.

Узагальнення визначень основних напрямів економічних загроз країні у науковій літературі [41, 199, 208, 230, 253, 260, 272] показав, що серед зовнішніх найбільш істотної вагу мають такі: нераціональна структура експорту, імпортна залежність та втрата внутрішніх ринків, відтік валютних коштів, тероризм та криміналізація, неефективне зростання іноземного капіталу, збільшення зовнішнього боргу та обмеженість доступу на зовнішні ринки.

З метою аналізу ЗЕБ сьогодні використовується низка методів, які ґрунтуються на визначенні кількісних та якісних характеристик, що відображають її поточний стан. Усі ці методи можна подати у вигляді декількох груп:

1. Спостереження основних макроекономічних показників та порівняння їх із пороговими значеннями.

2. Методи експертної оцінки для ранжирування територій за рівнем загроз.

3. Оцінка темпів економічного зростання країни за основними макроекономічними показниками та динаміки їх зміни.

4. Використання економічних інструментів при оцінці наслідків загроз безпеці через кількісне визначення збитків.

5. Методи прикладної математики, зокрема багатовимірного статистичного аналізу [178].

6. Змішані методи оцінки.

Проведений аналіз методів та підходів до оцінки ЗЕБ країни показав, що на цей момент використовується їх широкий спектр, однак не існує загально визнаного. Різні методи, що використовуються при оцінці ЗЕБ мають як свої переваги, так і недоліки, що не дозволяє віддати перевагу одному з них. Однак, враховуючи характер цього явища, для оцінки та прогнозування динаміки його розвитку необхідне розроблення методичного підходу, який базувався б на застосуванні багатовимірного аналізу, що дозволить дослідити різні його аспекти, вести постійний моніторинг та виробляти й приймати ефективні, науково-обґрунтовані рішення на всіх рівнях ієрархії для запобігання потенційним та зниження існуючих загроз ЗЕБ.

Дослідження теорії і практики оцінки ЗЕБ країни показало, що сьогодні більшість науковців для цього використовують методи спостереження основних макроекономічних показників, на основі яких розраховується загальний інтегральний та інтегральні показники її складових, що дає можливість провести комплексний аналіз поточного стану ЗЕБ та визначити позитивні й негативні тенденції, як окремих її складових, так і часткових показників.

Необхідно зазначити, що для оцінки економічної безпеки вирішальне значення мають не самі показники, а їхні граничні (порогові) значення. Граничні значення – це величини, недотримання значень яких перешкоджає нормальному ходу розвитку різних елементів відтворення, призводить до формування негативних та руйнівних тенденцій у сфері економічної безпеки

[221]. Найвищий ступінь безпеки досягається за умови, що весь комплекс показників знаходиться в межах припустимих граничних значень, а граничні значення одного показника досягаються не на шкоду іншим. Отже, можна зробити висновок, що за межами значень граничних показників національна економіка втрачає здатність до динамічного саморозвитку, конкурентоспроможність на зовнішніх і внутрішніх ринках.

З цього випливає, що ефективне функціонування системи економічної безпеки припускає:

- визначення базових загроз економічній безпеці країни;
- розроблення критеріїв системи економічної безпеки країни в цілому;
- розроблення спеціальної підсистеми критеріїв економічної безпеки країни, що включає їх граничні значення;
- формування базових складових системи в цілому, що включає перераховані вище критерії, їх граничні значення та коефіцієнти, які характеризують їх співвідношення;
- формування показника, що відображає стан економічної безпеки країни [11].

Як показав аналіз критеріїв оцінки ЗЕБ, що використовуються у науковій літературі та нормативних документах вітчизняними та зарубіжними дослідниками [11, 79, 144, 148, 152, 156, 159, 234, 260, 272, 277], найбільш вживаними критеріями оцінки ЗЕБ країни, є показники, які характеризують зовнішню торгівлю країни та її структуру, інвестиційну діяльність, фінансово-кредитну сферу та науково-технічну діяльність країни.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження було розроблено схему, критерії та показники оцінки ЗЕБ країни (рис. 1.11).

Рисунок 1.11 – Структурна схема оцінки ЗЕБ країни

Оцінка ЗЕБ країни, згідно з наведеною схемою, складається із трьох складових: торговельної, фінансово-інвестиційної та банківсько-кредитної безпеки країни. До першої компоненти ЗЕБ (торговельної) увійшли показники макроекономічних характеристик зовнішньоекономічної діяльності та загальні показники, що відображають географічну спрямованість, науково-технічну сферу та експортну структуру. До другої компоненти ЗЕБ (фінансово-інвестиційної) увійшли показники, що характеризують загальне фінансове становище країни та інвестиційну діяльність країни. До третьої компоненти ЗЕБ (банківсько-валютної) увійшли показники, що відображають становище банківської системи та валютного ринку країни.

Для більш докладного і системного дослідження ЗЕБ країни, її оцінку пропонується здійснювати окремо за кожною з її складових шляхом визначення середнього арифметичного відношення часткових показників компонент до їх порогових значень. Загальна ж оцінка ЗЕБ країни здійснюється шляхом розрахунку інтегрального показника як середньоарифметичного значення його компонент.

Вихідні дані та розрахунок інтегрального показника ЗЕБ України в 2010 – 2011 роках наведено в таблиці 1.21.

Як видно з таблиці 1.21, у 2011 році рівень інтегрального показника ЗЕБ України становив 69,5 %, що на 7,7 % нижче за рівень попереднього року. Відбулося суттєве зниження «Фінансово-інвестиційної» складової – 16,9 %, та незначне зниження «Торговельної» – 4,1 %, «Банківсько-валютна» складова залишився на рівні попереднього року.

Таблиця 1.21 – Фактичні дані та рівень інтегрального показника ЗЕБ України в 2010–2011 роках

Компонента/Показник	Порогове значення	Фактичні дані		Рівень безпеки, %	
		2010 р.	2011 р.	2010 р.	2011 р.
1	2	3	4	5	6
Торговельна складова				78,04	74,02
Коефіцієнт покриття імпорту експортом, разів	≥ 1	0,95	0,93	95,43	92,51
Відношення обсягу імпорту до ВВП, %	≤ 50	48,52	53,76	103,05	93,00
Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, %	≤ 30	32,14	32,48	93,33	92,38
Частка експорту наукомісткої продукції в товарному експорті, %	≥ 18	3,66	3,28	20,33	18,21
Фінансово-інвестиційна складова				73,58	56,67
Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП, %	-1 – 1	-2,2	-5,5	45,45	18,18
Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	≤ 25	86,0	76,6	29,07	32,64
Валові міжнародні резерви України, в місяцях імпорту	5 – 10	4,2	3,6	140,00	120,00
Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, %	20 – 30	19,95	13,97	79,80	55,86

Продовження Таблиці 1.21

1	2	3	4	5	6
Банківсько-валютна складова				78,80	77,92
Частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %	≤ 30	40,6	41,9	73,89	71,60
Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, %	≤ 25	44,48	44,22	56,20	56,53
Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	≤ 106	99,7	100,4	106,31	105,63
Інтегральний показник зовнішньоекономічної безпеки України				76,81	69,54

Аналіз інтегрального показника ЗЕБ країни за період 2000 – 2011 рр. показав, що до 2004 р. він характеризувався зростаючою тенденцією, а після – спадною, із незначним зростанням у 2009 р. На зниження його рівня серед складових в 2011 році вплинуло падіння рівня його «Фінансово-інвестиційної» та «Торговельної» складових, як наслідок зниження рівнів її часткових показників; серед часткових показників найбільше вплинули на рівень інтегрального показника в 2011 році «Валові міжнародні резерви України» (120,0 %), «Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США» (105,63 %) та «Відношення обсягу імпорту до ВВП» (93,0 %); найменше вплинули на рівень інтегрального показника в 2011 році «Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП» (18,18 %), «Частка експорту наукомісткої продукції в товарному експорті» (18,21 %) та «Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП» (32,64 %).

Завершальним етапом аналізу динаміки інтегрального показника ЗЕБ України є прогнозування його значення в часі.

З використанням пакету прикладних програм STATISTICA 6.0 було побудовано рівняння лінійної регресійної залежності інтегрального показника ЗЕБ України від часу:

$$I_{\text{ЗЕБ}} = -3,39t + 98,22 \quad (R^2=0,8325). \quad (1.1)$$

Розраховане прогнозне значення показника ЗЕБ України на 2012 рік за моделлю (1) склало 66,78 %, а довірчий інтервал прогнозного значення – 58,87 % – 74,68 %. Таким чином, проведена оцінка стану ЗЕБ України показала, що її рівень є недостатньо високим, а в деяких сферах навіть критичним. Отримане прогнозне значення інтегрального показника ЗЕБ України вказує на подальше її зниження в майбутньому. За найкращого варіанта розвитку у сфері ЗЕБ країни значення її інтегрального показника не перевищить 75 %, а за найгіршого – 60 %.

Для виявлення проблем та причин такої ситуації й розробки науково-

обґрунтованих заходів щодо подолання останніх необхідним є проведення комплексної діагностики ЗЕБ країни з урахуванням взаємозв'язків між її складовими й частковими показниками.

Системна діагностика ЗЕБ покликана оцінити ситуацію в країні з позиції її безпеки та рівня загроз, визначити, які зі складових ЗЕБ знаходяться в небезпечній зоні, де і за якими індикаторами на них найбільше діють загрози, обґрунтувати цілі й перспективи, окреслити напрями подальшого розвитку в цій сфері, що дозволить прийняти науково обґрунтовані управлінські рішення.

У ракурсі розглянутих основних теоретико-методологічних аспектів соціально-економічної діагностики, у сфері ЗЕБ країни вона має синтезувати різного роду інформацію, що базується на: виявленні особливостей, умов та передумов функціонування й розвитку ЗЕБ країни; аналізі тенденцій та факторів, що впливають на відтворювальні процеси; дослідженні зовнішнього та внутрішнього середовища та трансформаційних особливостей становлення, функціонування й розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Основним завданням діагностики безпеки зовнішньоекономічної діяльності країни є виявлення та діагностування найбільш вірогідних загроз, що можуть з'явитися у майбутньому, а не тільки фіксування загроз, що вже мають місце в цій сфері. Випереджаюче управління на основі здійснення планомірної діагностики загроз ЗЕБ країни, своєчасного виявлення факторів дестабілізації, прогнозування можливих проблем, виявлення перспективних резервів у сфері розвитку зовнішньоекономічної діяльності спрямоване на пошук та вибір альтернативних заходів і механізмів забезпечення зовнішньоекономічної безпеки.

В соціально-економічній діагностиці використовується цілий комплекс наукових методів, способів, прийомів дослідження, що забезпечують системний підхід до пізнання того або іншого явища або процесу розвитку системи [68]. Основою діагностики соціально-економічних процесів є системний підхід, який передбачає максимальну деталізацію явищ та процесів, їх систематизацію та синтез. Проведення системної діагностики соціально-економічних процесів дозволяє використовувати в подальшій роботі підготовлений структурований опис системи, що досліджується, який включає ключові числові параметри та взаємозв'язки, визначити основні причини наявних соціально-економічних проблем, підготувати рішення з урахуванням виявлених тенденцій і оцінок ситуації по кожній сфері соціально-економічної системи, сформулювати розуміння наявних резервів і обмежень.

Як найпоширеніший інструментарій системного підходу в діагностиці соціально-економічних систем та процесів застосовується моніторинг, який дає можливість виявити негативні, а часом і кризові явища у тій або іншій сфері економіки. Проведення соціально-економічного моніторингу створює інформаційне підґрунтя для подальшої системної діагностики та прогнозування явища, що досліджується, за допомогою різноманітних методів діагностики або їх поєднання, в залежності від цілей та завдань.

На основі системного підходу, з застосуванням інструментарію

моніторингу розроблено методичні положення з діагностики ЗЕБ, які передбачають здійснення всебічного аналізу (динаміки, структури, стану) розвитку процесу (рис. 1.12).

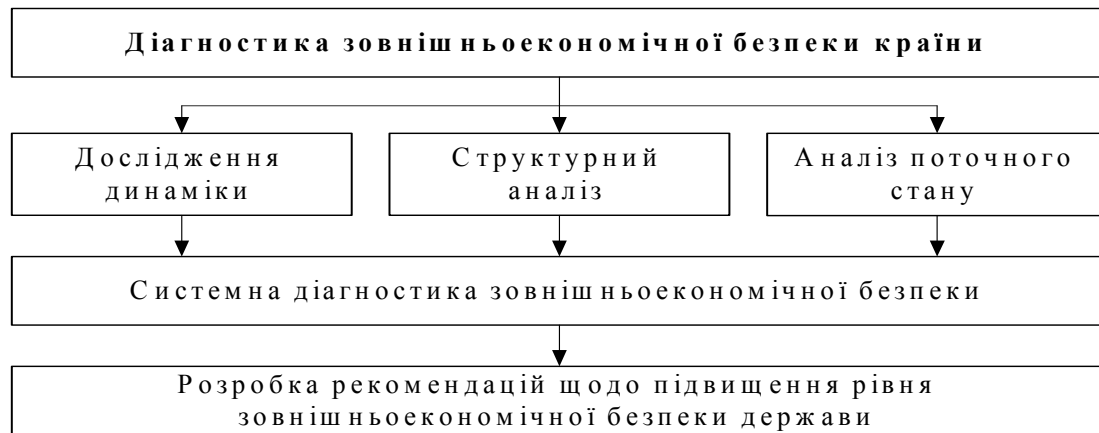

Рисунок 1.12 – Узагальнена схема методики проведення діагностики ЗЕБ країни

Ґрунтуючись на узагальненій схемі проведення системної діагностики, яку наведено на рисунку 1.12, дослідження динаміки компонент та часткових показників інтегрального показника ЗЕБ України було проведено з використанням методів статистичного аналізу рядів динаміки, що дають можливість визначення характеристики динаміки явища (розраховано середній рівень ряду, коефіцієнт варіації, середня величина абсолютного значення 1 % приросту). Дослідження ступеня впливу компонент і часткових показників на інтегральний показник ЗЕБ країни було проведено за допомогою структурного детермінантного факторного аналізу, застосовано спосіб часткової участі, який розраховується за формулою:

$$\Delta I_{ЗЕБ_j} = \frac{\Delta K_i}{\sum_{j=1}^{n_i} \Delta ЧП_j} \Delta ЧП_l, \quad i = \overline{1,3}, \quad j = \overline{1, n_i}, \quad l = \overline{1, n_i}, \quad (1.2)$$

де ΔK_i та $\Delta ЧП_j$ – прирости i -ї компоненти та j -го часткового показника;

$\Delta I_{ЗЕБ_j}$ – приріст інтегрального показника зовнішньоекономічної безпеки залежно від приросту l -го часткового показника.

На підставі запропонованого підходу здійснено системну діагностику ЗЕБ України через визначення негативного впливу компонент і часткових показників на її стан за допомогою адитивної згортки рангів (табл. 1.22), що дало можливість урахувати характеристики динаміки розвитку за аналізований період, структурний вплив та досягнутий рівень стану одночасно.

На підставі вищенаведених розрахунків, для визначення пріоритетних заходів вирішення проблем (загроз) у сфері ЗЕБ України було побудоване дерево ієрархії напрямів нівелювання загроз (рис. 1.13). Таким чином, основними напрямами у сфері підвищення рівня ЗЕБ України на цьому етапі є вдосконалення проведення державної політики у сфері зовнішньоекономічних фінансових відносин, покращення інвестиційного клімату країни, удосконалення регулювання та контролю розвитку національного банківського сектора та роботи його регулятора, проведення політики стимулювання експорту конкурентоспроможних наукоємних товарів та послуг, їх диверсифікація й географічна спрямованість, а також підтримка вітчизняних виробників та створення імпортозамінних виробництв.

Таблиця 1.22 – Визначення негативного впливу компонент і часткових показників на ЗЕБ України

Показник	Вплив			
	Внутрішньо-компонетний		Загальний	
	Сума рангів	Ранг	Сума загальних рангів	Ранг
Торговельна безпека			13	2
Коефіцієнт покриття імпорту експортом, разів	13	2	38	5
Відношення обсягу імпорту до ВВП, %	17	3	41	8 – 9
Питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, %	20	4	50	10
Частка експорту наукоємної продукції в товарному експорті, %	10	1	27	3
Фінансово-інвестиційна безпека			9	1
Відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП, %	7	1	12	1
Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	17	3	38	5
Валові міжнародні резерви України, в місяцях імпорту	20	4	39	7
Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, %	16	2	24	2
Банківсько-валютна безпека			14	3
Частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %	9	1	31	4
Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	12	2	41	8 – 9
Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	15	3	55	11

Ураховуючи наведені вище напрями нівелювання проблем у сфері ЗЕБ України, було розроблено комплекс заходів, який має визначені чіткі способи подолання та попередження основних загроз, що впливають на її стан (табл. 1.23).

Представлені у таблиці 1.23 способи попередження (усунення) виявлених загроз ЗЕБ України спрямовані не лише на нівелювання, а й на мобілізацію зусиль із перебудови структури економіки країни відповідно до вимог ринку, та її адаптацію в системі світових економіко-господарських відносин, що передбачають інтенсивні заходи спрямованого державного регулювання.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження було розроблено науково-методичний підхід до оцінки та діагностики ЗЕБ України, що дає можливість проведення оперативного моніторингу основних показників у цій сфері, своєчасного виявлення, усунення та попередження загроз (проблем), і є основою вибору стратегічних напрямів розвитку, прийняття управлінських рішень, розробки дієвих управлінських заходів та контролю за їх реалізацію.

Рисунок 1.13 – Дерево ієрархії напрямів нівелювання загроз у сфері ЗЕБ України

Таблиця 1.23 – Основні способи усунення та попередження загроз у сфері ЗЕБ України

Загроза	Спосіб усунення/попередження
Вихід із рівноваги платіжного балансу України	<p>Покращення стану зовнішньої торгівлі товарами та послугами, шляхом послаблення її залежності від кон'юнктури зовнішнього ринку.</p> <p>Залучення довгострокових прямих іноземних інвестицій</p> <p>Рівномірна виплата доходів за інвестиціями та борговими зобов'язаннями.</p> <p>Підтримка стабільного обмінного курсу національної валюти</p>
Зниження інвестиційної привабливості країни	<p>Приведення законодавчої бази у відповідність до міжнародної.</p> <p>Надання пільгових умов для іноземних інвестицій спрямованих у розвиток пріоритетних галузей та на ту їх частку, що реінвестується в Україні</p>
Зниження інвестиційної привабливості країни	<p>Надання податкових кредитів на імпортоване інвестиційне устаткування.</p> <p>Формування та підтримка позитивного іміджу країни</p>
Низька частка інноваційної продукції в структурі експорту продукції	<p>Збільшення державного фінансування в інноваційний сектор економіки.</p> <p>Створення пільгових умов для підприємств, що випускають інноваційну продукцію</p> <p>Стимулювання освоєння та впровадження високотехнологічних виробництв.</p> <p>Перерозподіл експортних доходів із сировинних та низькотехнологічних у високотехнологічні галузі.</p> <p>Диференційоване оподаткування (зниження податку зі зростанням ступеня переробки).</p>
Зростання впливу іноземного капіталу	<p>Проведення виваженої інвестиційної політики державою спрямованої на стабільний розвиток економіки.</p> <p>Виділення пріоритетів розміщення іноземного капіталу у сферах економіки з високою доданою вартістю.</p> <p>Прийняття пакету законів, що відповідатимуть міжнародним нормам і регламентуватимуть діяльність ТНК у країні</p>
Зростання зовнішнього боргу країни	<p>Зведення до мінімуму зовнішніх позик.</p> <p>Оптимізація структури існуючого боргу та забезпечення більш сприятливих умов його погашення.</p> <p>Прийняття збалансованого державного бюджету</p>
Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі	<p>Диверсифікація експорту товарів та послуг, збільшення в його структурі товарів з високою доданою вартістю.</p> <p>Державна підтримка національних експортерів на світових ринках.</p> <p>Спрощення та прискорення механізмів і процедур експортного контролю.</p> <p>Кредитування та страхування експортних операцій.</p> <p>Залучення до зовнішньоекономічної торгівлі малих та середніх підприємств</p>

Загроза	Спосіб усунення/попередження
Зниження валових міжнародних резервів	<p>Формування оптимальної структури золотовалютних резервів на принципах максимального рівня захищеності, ліквідності та дохідності.</p> <p>Інвестування резервів на вигідних для країни умовах у високоліквідні зарубіжні фінансові активи.</p> <p>Посилення контролю за використанням резервів НБУ з боку Уряду та ВР України</p>
Зростання об'єму імпорту	<p>Проведення ефективної протекціоністської митно-тарифної політики (у межах прийнятих зобов'язань СОТ).</p> <p>Посилення захисту внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції з боку імпортерів.</p> <p>Проведення дієвої політики імпортозаміщення.</p> <p>Збільшення у структурі імпорту товарів інвестиційного призначення та зниження частки енергоносіїв</p>
Зростання депозитів в іноземній валюті	<p>Проведення збалансованої бюджетної, монетарної та адміністративної антиінфляційної політики.</p> <p>Стимулювання залучення депозитів у національній валюті.</p> <p>Поступова ревальвація національної грошової одиниці</p>
Зростання частки провідної країни-партнера	<p>Розширення сфери зовнішньоекономічних відносин шляхом подальшої інтеграції у світове господарство.</p> <p>Організація інформаційно-правової та аналітично-дослідної діяльності з підтримки експортерів на зовнішніх ринках</p> <p>Створення зон вільної торгівлі та стимулювання транскордонного співробітництва.</p> <p>Удосконалення та модернізація транспортної інфраструктури країни</p>
Зміна курсу національної валюти	<p>Стабілізація обмінного курсу гривні на основі збалансованості та прогнозованості валютного ринку.</p> <p>Розробка заходів автоматичного нівелювання внутрішніх та зовнішніх ризиків.</p> <p>Поступове зниження регулятивних обмежень валютного ринку країни</p>

1.4 Методичний підхід до побудови сценаріїв державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів країни з урахуванням впливу тіньового сектору

Розвиток соціально-економічних процесів в Україні впродовж останніх років призвів до ситуації, коли чи не найгострішою проблемою постає забезпечення економічної безпеки держави.

Практика державного управління економікою у розвинутих країнах світу засвідчує, що найкращих результатів можна досягти за ринкових умов у поєднанні їх з ефективною регулятивною функцією держави. Економічна безпека регіону не є винятком. Забезпечення економічної безпеки регіону неможливе без державного регулювання. Держава, використовуючи прямі та

непрямі важелі втручання, впливає на формування економічної безпеки регіону, вона створює та регулює економічні умови його діяльності для захисту національних економічних інтересів. В Україні тіньова економіка є однією з загроз економічній безпеці країни. Україна належить до групи країн із високим рівнем тіньових економічних відносин. Оцінка масштабів української тіньової економіки, за даними різних джерел, коливається від 30 до 60 % від ВВП. Тіньова економіка спричиняє руйнівний вплив на усі сфери життя суспільства і є серйозною перешкодою для реформ в економіці, гальмує становлення ринкових інститутів, перешкоджає надходженню інвестицій і представляє одну з найбільших загроз економічній безпеці України.

Сьогодні в Україні та в інших країнах із трансформаційною економікою чітко усвідомлюється необхідність забезпечення економічної безпеки держави та її регіонів. Проте ефективність функціонування інститутів економічної безпеки ще вкрай низька. Теоретико-методичні аспекти проблеми детінізації економіки в контексті забезпечення економічної безпеки досліджували зарубіжні вчені: Я. Арвай, Д. Блейдс, С. Глінкіна, П. Гутманн, Б. Даллаго, Т. Корягіна, Є. Олейников, В. Сенчагов, Є. Фейг та інші. Серед вітчизняних варто назвати О. Бандурку, П. Бернацького, З. Варналія, В. Гейця, В. Гончарову, В. Духова, В. Задорожного, П. Іващенко, В. Кириленка, Т. Ковальчука, В. Мунтіяна, В. Поповича, В. Предборського, Є. Стрельцова, С. Тютюнникову та інших. У центрі їхньої уваги перебувають переважно окремі аспекти проблеми, які пов'язані насамперед із визначенням сутності та природи економічної безпеки, її суб'єктів та об'єктів, рівнів і складових, що формують економічну безпеку, з дослідженням механізмів локалізації загроз, теоретичних і методологічних аспектів забезпечення економічної безпеки з урахуванням стану трансформаційних процесів, національних особливостей та умов функціонування економічної системи тощо. При цьому теоретична розробка проблеми забезпечення економічної безпеки регіону в умовах тінізації їх економіки ще не набула належного рівня.

Економічна безпека суб'єктів держави є основою національної безпеки, а розвиток регіонів перебуває на такій стадії, коли наростання старих і виникнення нових загроз стають непередбачуваними. До того ж не вироблена система управління економічною безпекою регіону в складі державного механізму управління соціально-економічними процесами. У той же час критичний огляд стану наукових досліджень проблем економічної безпеки регіону в умовах тінізаційних процесів дає змогу стверджувати, що на сьогодні концептуально не обґрунтовано створення її ефективної системи, потребують подальшого вивчення закономірності, глибинні фактори побудови національної системи економічної безпеки, способи визначення джерел, оцінки й прогнозування загроз, система забезпечення та напями зміцнення економічної безпеки країни та регіонів. Розвиток регіонів країни у всій його розмаїтості й багатоплановості передбачає побудову складних динамічних моделей з великою кількістю різнорідних змінних і зворотних зв'язків. У цих умовах аналітичні динамічні моделі стають непридатними, оскільки не дозволяють

урахувати необхідну кількість процесів, які відбуваються в економіці й соціальній сфері. Із цієї причини останнім часом як основний метод для моделювання соціально-економічного розвитку регіонів країни використовується імітаційне моделювання [141, 142]. На рисунку 1.14 показана укрупнена структура імітаційної моделі. Модель включає такі блоки: економіка, населення, оподаткування, формування регіонального й державного бюджетів. В окремий блок виділені змінні, що відбивають регуляторні впливи: прямі податкові, непрямі, інвестиційні. Блок економіки розділений на дві частини – легальний і тіньовий сектори. У легальному секторі економіки виділено: виробництво, інвестиції, інновації, зовнішньоекономічна діяльність і зайнятість. Частина виробництва, а саме частка у формуванні валового регіонального продукту й частина зайнятості у вигляді тіньової заробітної плати, включені до складу тіньового сектора.

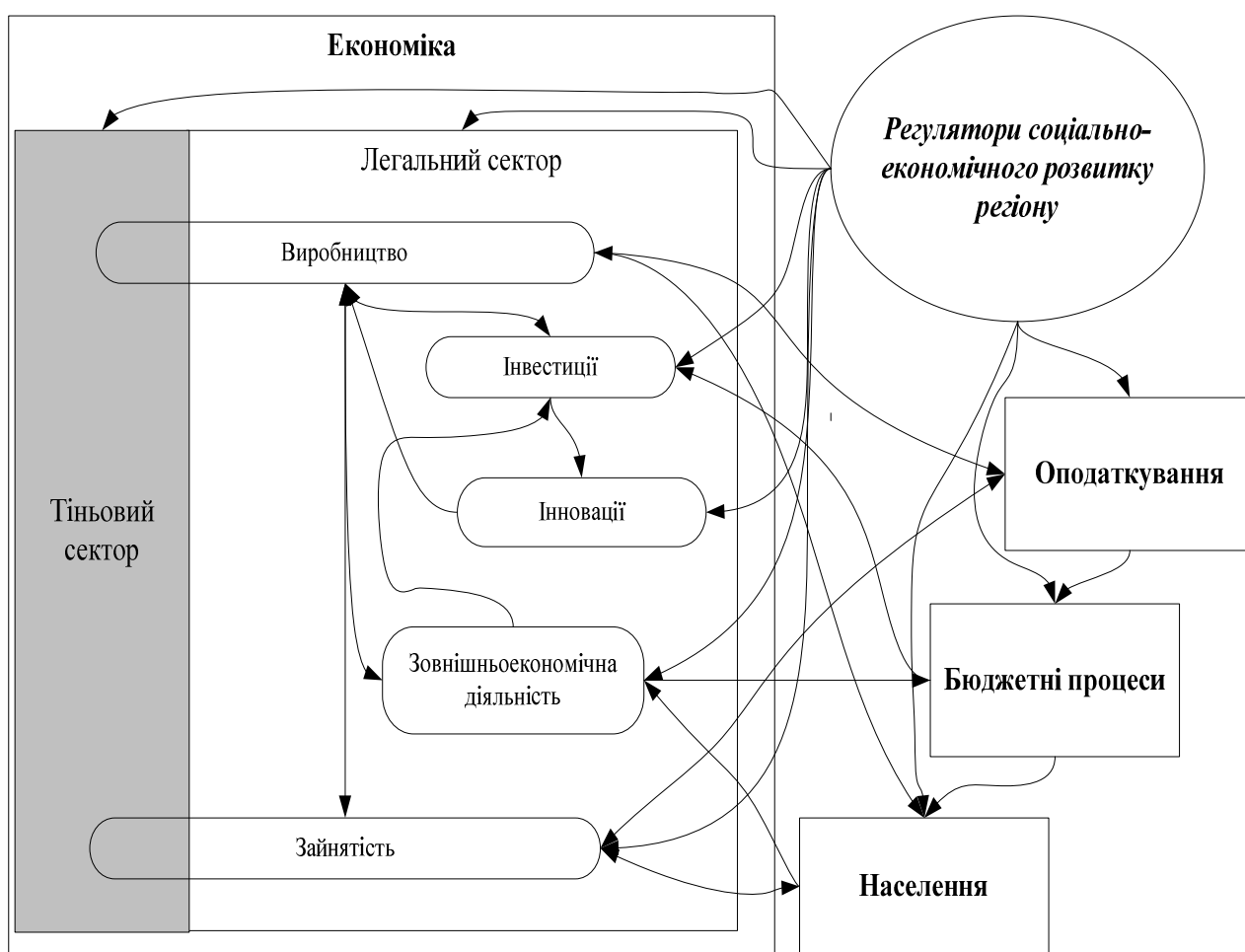

Рисунок 1.14 – Узагальнена схема взаємозв’язку блоків імітаційної моделі соціально-економічного розвитку регіонів країни

Структура підмоделі окремого виду економічної діяльності показана на рисунку 1.15, заштриховані блоки моделі відповідають змінному, моделюваному тіньовому сектору у цьому вигляді.

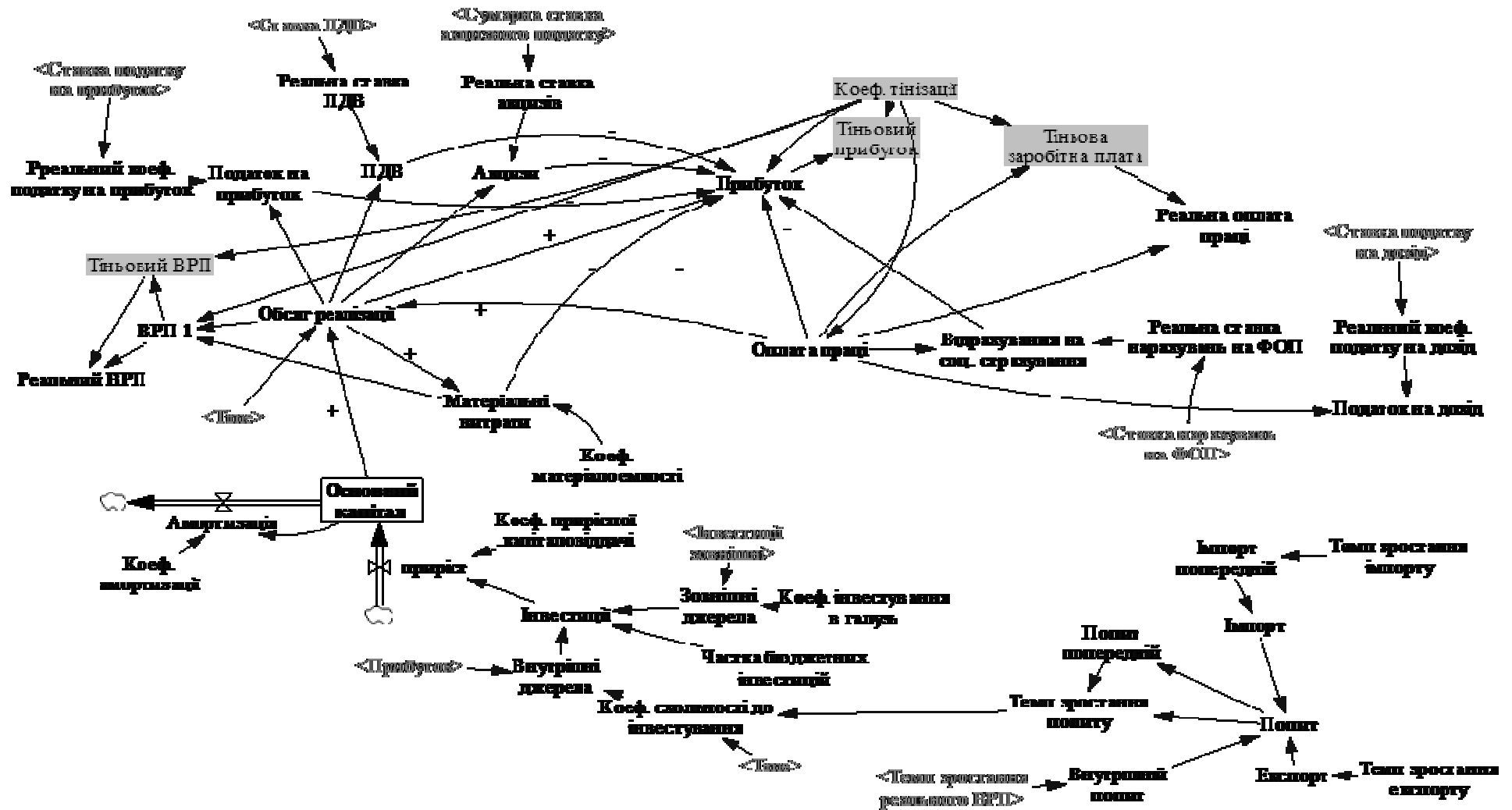

Рисунок 1.15 – Діаграма потоків і причинно-наслідкових зв’язків у підмоделі функціонування окремої галузі

Процес імітаційного моделювання містить шість етапів. Модель було реалізовано на прикладі Харківської області.

На першому етапі було здійснено оцінку розміру тіньового сектора економіки регіону. На другому етапі побудовано економетричні моделі взаємодії тіньового та офіційного секторів економіки та знайдено зв'язки між ними. На третьому етапі визначено показники офіційного сектору, які найбільше впливають на тіньовий сектор та навпаки. На четвертому етапі між виявленими показниками та об'єктами їхнього впливу встановлено зв'язки у вигляді економіко-математичних моделей. На п'ятому етапі здійснено побудову імітаційної моделі з метою перевірки можливостей та ступеня впливу на офіційний сектор економіки з боку тіньового та впливу на тіньовий сектор з боку офіційного. На шостому етапі на базі серії імітаційних експериментів визначено напрямки та розроблено заходи щодо управління взаємодією тіньового та офіційного секторів економіки регіону, які дозволяють легалізувати вплив тіньового сектора.

У дослідженні планування імітаційних експериментів базувалося на використанні сценарного підходу до моделювання, що передбачає аналіз дієвості й оцінки ефективності державної регуляторної політики [47,163]. План експериментів містить такі групи сценаріїв: податкового регулювання, інвестиційного регулювання, боротьби з тіньовою економікою. Основними змінними сценаріїв розвитку регіону є внутрішні інвестиції, зовнішні інвестиції, бюджетні інвестиції, основний капітал галузей.

Вихідними показниками для порівняння сценаріїв соціально-економічного розвитку регіону були обрані такі:

- ВРП;
- темп зростання ВРП;
- валовий регіональний продукт на душу населення;
- темп зростання реальних доходів населення;
- відношення темпу зростання ВРП до темпу зростання заробітної плати;
- обсяг фондів соціального страхування; доходи державного й регіонального бюджетів;
- частка іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій в основний капітал; частка інвестицій в основний капітал у ВРП регіону;
- частка інноваційної продукції в обсягах реалізації продукції харчової промисловості й машинобудування.

Під час проведення імітаційних експериментів як базовий був обраний 2006 рік. При цьому результати експериментів за 2006 – 2010 рр. використовувалися для перевірки й настроювання моделі. Часовий період сценаріїв становив 5 років – від 2011 р. по 2015 р.

Базовий сценарій відбиває ситуацію, що склалася, й не передбачає ніяких додаткових регулювальних впливів з боку держави. У цілому базовий сценарій характеризується поступовим уповільненням темпів розвитку Харківської області. На рисунках 1.16 – 1.17 показана динаміка основних показників соціально-економічного розвитку регіону.

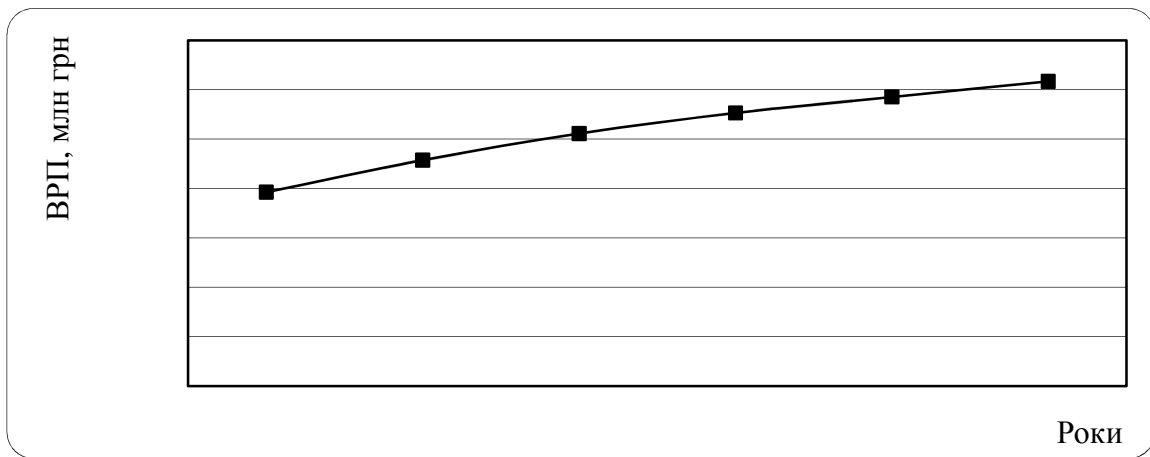

Рисунок 1.16 – Динаміка реального валового регіонального продукту в базовому сценарії

На рисунку 1.16 демонструється позитивна динаміка ВРП регіону, однак, очевидним є вповільнення темпу зростання, що підтверджується й даними рисунку 1.17. Уповільнення темпів пояснюється недостатністю інвестицій в основний капітал галузей регіону й високим рівнем тінізації деяких видів діяльності.

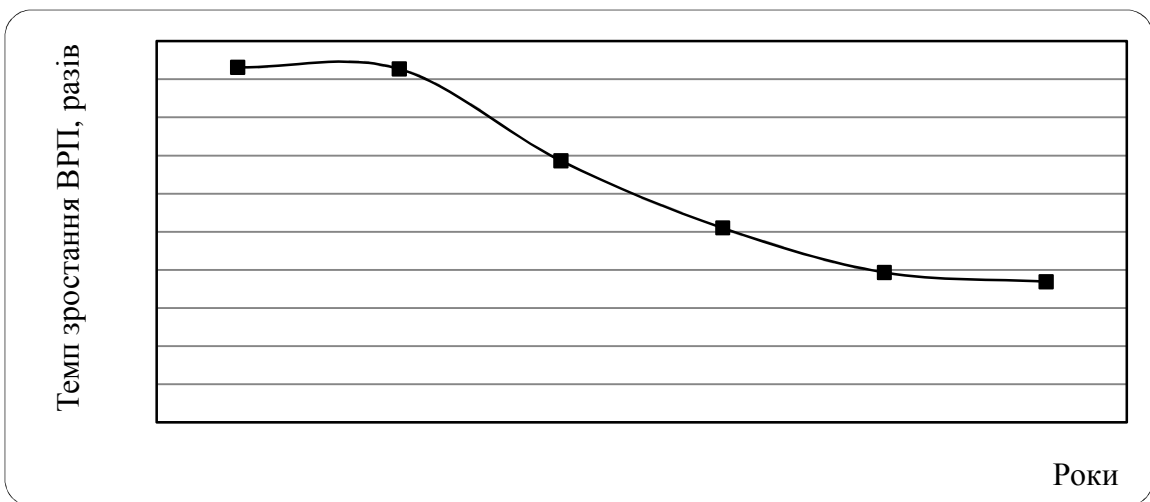

Рисунок 1.17 – Темп зростання ВРП у базовому сценарії

Як видно з рисунка 1.18 припущення про недостатність інвестицій підтверджується показником відношення інвестицій в основний капітал до ВРП регіону. Прогнозному періоду передував спад у 2009 – 2010 рр., який змінився достатньо повільним підйомом, за 5 прогнозних років аналізоване відношення зростає всього на 3 %. Отже, результати цього підвищення незначні для економіки регіону за модельний період часу.

Таким чином, можна сказати, що збереження наявних тенденцій і відсутність яких-небудь активних регулювальних впливів на соціально-

економічний розвиток регіону з боку держави має негативні наслідки, що становлять погрозу життєдіяльності регіону.

Базовий сценарій передбачав збереження номінальних податкових ставок на рівні 2010 р. Такий вибір пояснюється необхідністю аналізу й оцінки ефективності запропонованих і законодавчо затверджених у Податковому кодексі норм податкового регулювання. Відповідно до прийнятого плану сценарного моделювання була проведена серія імітаційних експериментів, що реалізують різні варіанти податкового регулювання.

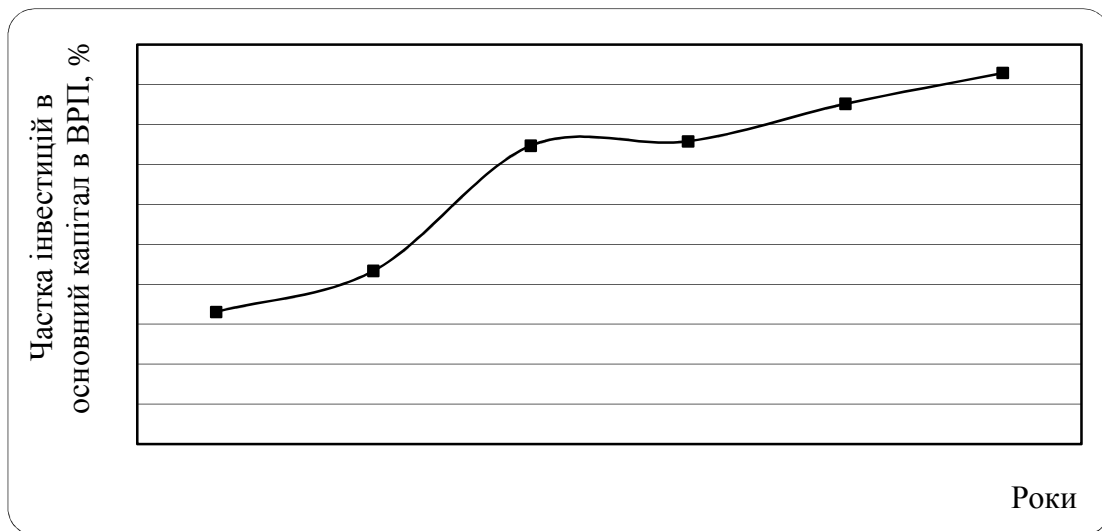

Рисунок 1.18 – Динаміка частки інвестицій в основний капітал регіону у валовому регіональному продукті

Як свідчить проведений аналіз, порівняно з базовим усі інші сценарії мають слабку перевагу. Найкращий результат досягається за одночасного зниження усіх податкових ставок, як і передбачено перехідними положеннями Податкового кодексу. Серед одиночних податкових впливів найбільш перспективним є зниження ставок ПДВ, далі зниження ставки податку на прибуток. Зниження ставки податку на дохід, не суттєво впливає на економіку регіону, а тільки опосередковано через збільшення доходів населення й стимулювання схильності до інвестування в окремих галузях.

Для узагальнення результатів використовувався ранговий показник. На відміну від базового сценарію, розрахунок рангів проводився за системою послідовного поліпшення кожного аналогічного показника. Оскільки всі вихідні показники соціально-економічного розвитку регіону є позитивними, то під поліпшенням розумілося збільшення показника. Таким чином, ранг 1 одержує сценарій, що забезпечує найкращий результат порівняно з базовим за цим показником. Результуючий ранг присвоюється за сумою рангів сценарію за всіма вихідними показниками моделювання у такому самому порядку.

У таблиці 1.24 показані ранги всіх сценаріїв за всіма результуючими показниками і сумарний ранг. Як видно з таблиці, найкращий сценарій

зниження всіх податкових ставок має переваги за більшістю вихідних показників, наступним за ним є сценарій зниження ставки ПДВ, який має переваги лише за одним показником, а два сценарії, що залишилися, гірші за всіма показниками.

Таблиця 1.24 – Ранги сценаріїв податкового регулювання розвитку Харківського регіону

Показники	Сценарії			
	Зниження ставки податку на прибуток	Зниження ставки ПДВ	Зниження ставки податку на дохід	Зниження ставок усіх податків
ВРП на душу населення	3	2	4	1
Частка інвестицій в основний капітал у ВРП	2	3	4	1
Частка іноземних інвестицій у загальному обсязі	3	2	1	4
Доходи державного бюджету	3	2	1	4
Доходи регіонального бюджету	2	1	4	3
Реальний ВРП	3	2	4	1
Середньомісячний дохід на душу населення	4	3	2	1
Темп зростання доходів населення	3	2	4	1
Темп зростання реального ВРП	3	2	4	1
Фонди соціального страхування	3	2	4	1
Сума	29	21	32	18
Результуючий ранг	3	2	4	1

Група інвестиційних сценаріїв передбачає одночасне збільшення бюджетних і залучення іноземних інвестицій. Збільшення інвестицій розглядається в розрізі таких галузей реального сектора економіки: сільського господарства, промисловості (нафтохімічної, харчовій, машинобудування), транспорту й будівництва. Інвестиційні сценарії передбачають збільшення частки бюджетних інвестицій на чверть протягом 2011 – 2015 рр. окремо по кожній галузі. Залучення іноземних інвестицій у кожному сценарії передбачає збільшення у цілому на 30 % обсягів іноземного інвестування в регіон та їхній перерозподіл за галузями реального сектора, зокрема у сценаріях переважного розвитку сільського господарства й машинобудування передбачається збільшення їхньої частки в загальному обсязі іноземних інвестицій у 3 рази, а для інших сценаріїв переважного розвитку – на 30 %. Необхідно зазначити, що із усього обсягу іноземних інвестицій тільки чверть складають інвестиції в основний капітал, тому ефект від загального збільшення не є настільки вражає.

Як засвідчив проведений аналіз, найкращим із погляду збільшення реального ВРП виявився сценарій одночасного підвищення частки бюджетних

інвестицій і залучення іноземних інвестицій у машинобудування. Саме цей сценарій є кращим і за критерієм збільшення доходів населення. Сценарій збільшення тільки бюджетного інвестування в усі галузі регіону не приносить відчутних результатів і свідчить про недостатність таких заходів.

У таблиці 1.25 наведені ранги всіх сценаріїв окремо за кожним вихідним показником й у цілому. Як виходить з таблиці, сценарій розвитку машинобудування виявився найкращим у сумі за всіма критеріями. За ним з достатньо сильним відставанням розташовані сценарії інвестування у будівництво й транспорт. Найменш перспективним є сценарій підвищення інвестування сільського господарства. Ця галузь однак потребує державної підтримки, що у базовому сценарії незначною. Високий результат сценарію інвестування в машинобудування свідчить про необхідність підтримки розвитку саме цієї галузі в Харківській області, крім того, вона є найбільш привабливою й для іноземних інвесторів.

Інвестування в сільське господарство не дає суттєвого ефекту, а, навпаки, відволікає від більш перспективних напрямків діяльності. Для залучення іноземних інвестицій у сільське господарство Харківської області необхідні додаткові державні й регіональні механізми.

Таблиця 1.25 – Ранги інвестиційних сценаріїв розвитку

Показники	Сценарії збільшення бюджетних й іноземних інвестицій у галузі						
	сільське господарство	Нафтохімічна і енергетична промисловість	харчова промисловість	машинобудування	будівництво	транспорт и зв'язок	пропорційне збільшення бюджетного інвестування в усі галузі
Реальний ВРП, млн грн	7	5	4	1	2	3	6
ВРП на душу населення, млн. грн	7	5	4	1	2	3	6
Темп зростання реального ВРП	6	5	4	1	2	3	6
Темп зростання доходів населення	6	5	4	1	2	3	6
Середньомісячний дохід на душу населення, тис. грн	6	5	4	1	2	3	6
Відношення темпу зростання ВРП до темпу зростання середньої заробітної плати	7	6	5	1	3	4	2
Фонди соціального страхування, млн грн	7	5	4	1	2	3	6

Показники	Сценарії збільшення бюджетних й іноземних інвестицій у галузі						
	сільське господарство	Нафтохімічна і енергетична промисловість	харчова промисловість	машинобудування	будівництво	транспорт и зв'язок	пропорційне збільшення бюджетного інвестування в усі галузі
Доходи державного бюджету, млн грн	7	5	4	1	2	3	6
Доходи регіонального бюджету, млн грн	7	5	4	1	2	3	6
Частка іноземних інвестицій у загальному обсязі	1	1	1	1	1	1	6
Частка інвестицій в основний капітал у ВРП	4	1	4	6	3	2	5
Сума	65	48	42	16	23	31	61
Результуючий ранг	7	5	4	1	2	3	6

Третя група сценаріїв розглядає можливості прискорення розвитку економіки регіону завдяки легалізації тіньового сектора.

Сценарії зниження рівня тінізації економіки регіону передбачають поступове протягом 2011 – 2015 рр. зниження на 30 % рівня тінізації в окремих галузях, а також у цілому по економіці регіону. Порівняльна ефективність різних сценаріїв подана в таблиці 1.26, де наведені їхні ранги за окремими показниками й у цілому.

Аналіз результатів сценаріїв боротьби з тіньовою економікою в Харківській області, засвідчив, що всі сценарії є більш перспективним порівнянно з усіма попередніми. Найкращий результат досягається за одночасного зниження рівня тінізації по всій економіці регіону. При цьому зростають внутрішні ресурси інвестування в галузях завдяки прибутку підприємств, інвестиції, що зростають, ініціюють підвищення основного капіталу у всіх галузях і наступне зростання обсягів випуску. Підвищення офіційної частини доходів населення також забезпечує зростання фондів соціального страхування. Дохідна частина державного й регіонального бюджетів також збільшуються завдяки розширенню бази оподаткування.

Характерним для цієї групи сценаріїв є також розходження в ефективності боротьби з тіньовим сектором по галузях. Як видно з таблиці 1.26 другим за якістю сценарієм є переважне зниження рівня тінізації в нафтохімічній й енергетичній галузях, потім у машинобудуванні, галузі транспорту й зв'язку, однак, останні два сценарії істотно відстають від кращого

практично за всіма показниками й тому не можуть уважатися пріоритетними в боротьбі з тіньовою економікою.

Таблиця 1.26 – Ранги сценаріїв зниження рівня тінізації в економіці Харківської області

Показники	Сценарії зниження рівня тінізації								
	у сільському господарстві	у нафтохвмвчній та енергетичній промисловості	у харчовій промисловості	у машинобудуванні	у будівництві	у торгівлі	на транспорті й у зв'язку	у фінансовій сфері	в усіх галузях
Реальний ВРП, млн грн	5	2	7	3	9	8	4	6	1
ВРП на душу населення, млн грн	4	2	7	3	8	9	5	6	1
Темп зростання реального ВРП	4	2	7	3	8	9	5	6	1
Середньомісячний дохід на душу населення, тис. грн	3	2	6	5	8	9	7	4	1
Відношення темпу зростання ВРП до темпу зростання середньої заробітної плати	2	4	7	3	8	9	5	6	1
Фонди соціального страхування, млн грн	6	2	7	4	9	8	3	5	1
Доходи державного бюджету, млн грн	6	2	5	3	9	8	4	7	1
Доходи регіонального бюджету, млн грн	6	2	7	4	9	8	3	5	1
Частка іноземних інвестицій у загальному обсязі	8	7	3	4	2	1	6	5	9
Частка інвестицій в основний капітал у ВРП	1	6	8	9	4	5	2	3	7
Тіньовий ВРП, млн грн	3	2	7	4	8	9	5	6	1
Тіньова заробітна плата, млн грн	9	5	7	4	8	3	2	6	1
Сума	57	38	78	49	90	86	51	65	26
Результуючий ранг	5	2	7	3	9	8	4	6	1

Варто зазначити, що сценарії зниження рівня тінізації економіки в цілому й за окремими галузями Харківської області дозволяє одержати більший ефект, ніж у кращих сценаріях інших груп (податкового й інвестиційного регулювання). Порівняння кращих сценаріїв усіх груп подано в таблиці 1.27.

Як свідчать дані таблиці, сценарій боротьби з тіньовою економікою має переваги за всіма основними показниками соціально-економічного розвитку

Харківського регіону порівняно з кращими сценаріями податкового регулювання, збільшення бюджетних інвестицій і залучення іноземних інвестицій.

З аналізу результатів усіх сценаріїв випливає, що найбільш перспективними є заходи щодо зниження рівня тінізації, потім заходи щодо залучення іноземних інвестицій, переважно в сектор машинобудування. Засоби податкового регулювання займають передостаннє місце, оскільки не дозволяють істотно збільшити обсяги власних інвестицій підприємств і розширити базу оподаткування. Нарешті, найменш перспективними є збільшення бюджетних інвестицій, оскільки частка їх у загальному обсязі інвестицій в основний капітал галузей незначна.

Таблиця 1.27 – Порівняння кращих сценаріїв різних груп

Показники	Ранги сценаріїв		
	Податкове регулювання	Інвестиційне регулювання	Зниження рівня тінізації
	Сценарій одночасного зниження всіх податкових ставок	Сценарій залучень іноземних інвестицій у машинобудування	Сценарій зниження рівня тінізації в усіх галузях регіону
Реальний ВРП	3	2	1
ВРП на душу населення	3	2	1
Темп зростання реального ВРП	3	2	1
Темп зростання доходів населення	3	2	1
Середньомісячний дохід на душу населення	2	3	4
Фонди соціального страхування	3	2	1
Доходи державного бюджету	4	2	1
Доходи регіонального бюджету	4	2	1
Частка іноземних інвестицій у загальному обсязі	4	1	2
Частка інвестицій в основний капітал у ВРП	1	4	2
Сума	30	22	15
Результуючий ранг	3	2	1

Таким чином, основні заходи щодо регулювання соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема Харківського, мають бути зосереджені на зниженні рівня тінізації економіки в усіх сферах життєдіяльності регіону й залученні іноземних інвестицій у ті сектори, які є для регіону пріоритетними. Варто також зазначити, що зниження рівня тіньової економіки здатне й саме по собі

викликати підвищення інвестиційної привабливості регіону, тому цей напрямок має бути пріоритетним.

1.5 Необхідність гарантування безпеки в умовах світової продовольчої кризи

Продовольча криза є істотним моментом глобальної кризи. Завдяки «зеленій революції» (1950 до 1984 рр.) зростання виробництва зернових культур перевищувало зростання народонаселення. У середині 80-х рр. була досягнута своєрідна межа – 342 кг на людину на рік, після чого цей показник знизився до 299 кг у 1995 р. У цій ситуації виникло різке розшарування населення землі за рівнем споживання продовольства. Населення розвинутих країн споживає в середньому по 3350 ккал на люд. у день, що перевищує рекомендований рівень на 700 ккал, а майже 1 млрд чол. населення країн Африки й Азії споживає в середньому 2040 ккал, що значно нижче за фізіологічний мінімум [292]. Із 1992 р. у цю групу країн увійшла і Україна. Міжнародні експерти з продовольчої безпеки звертають увагу на серйозну кризу в сільському господарстві країн Східної Європи і колишнього СРСР. Після «шокового» руйнування монополії держави на зовнішню торгівлю, перейшовши до ліберальнішого зовнішньоторговельного режиму, держава одночасно різко скоротила підтримку власних виробників продовольства. Продовольча ситуація в Україні, як і соціально-економічне положення в цілому, багато в чому унікальна і нестандартна, а головне, неприйнятна для нормального розвитку країни. Стан продовольчої безпеки характеризується, здебільшого станом сфер споживання, АПК, збуту і розподілу, продовольчого резерву, а ці показники зараз незадовільні.

До висновків про актуальність проблеми продовольчої безпеки як пріоритету продовольчої політики приводить узагальнення зарубіжних та вітчизняних теоретичних досліджень, зокрема праць А. І. Алтухова, Ю. Д. Білика, В. І. Бойко, П. П. Борщевського, В. І. Власова, В. П. Галушко, А. В. Гордєєва, Д. П. Доманчука, З. І. Ільїної, М. В. Калінчика, С. М. Кваши, наукового доробку вчених, які займаються проблемами національної безпеки – І. Я. Богданова, В. М. Гейця, Б. В. Губського, М. М. Єрмоленко та інших вчених-економістів.

Аграрний сектор є одним із найменш стабільних і найбільш непередбачуваних секторів світового господарства. Проведений аналіз розвитку аграрного сектора свідчить про те, що протягом усього ХХ ст. він у цілому характеризувався:

- низькими темпами зростання товарообігу;
- різкими коливаннями обсягів експорту й імпорту сільськогосподарської сировини;
- злетами і падіннями цін на різні його види;

– нестійкістю кон'юнктури багатьох ринків сільськогосподарської продукції [189].

Особливістю сучасного світового агропродовольчого ринку є дефіцит пропозиції за багатьма товарними групами, спричинений несприятливими погодними умовами, епізоотичною ситуацією, а також можливі соціальні катаклізми в країнах – виробниках тваринницької продукції, експорт з яких може бути обмежений або заборонений. Ці тенденції призводять до загострення продовольчої проблеми в глобальному масштабі і супроводжуються зростанням цін.

Світова продовольча криза спричинена насамперед економічними та еколого-кліматичними факторами. До економічних чинників належать різке збільшення попиту на продовольство в Китаї, Індії та інших країнах світу; зменшення світових запасів зерна до критичного рівня за останніх 30 років; відвернення частини доходів держав на придбання енергоресурсів через зростання цін на нафту на світовому ринку; зростання вартості транспортних послуг; використання деякими країнами світу пшениці, рису, кукурудзи, картоплі, сої, цукрової тростини і пальмової олії для виробництва біопалива.

Основними еколого-кліматичними чинниками є порушена екологічна рівновага. Наслідком антропогенно-техногенної діяльності людини за останніх 50 років, що призвела до небажаних кліматичних змін (потепління), стали часті посухи, урагани та повені. Обсяги сільськогосподарського виробництва в світі значно зросли, проте інтенсивні методи виробництва супроводжувалися нанесенням збитку навколишньому середовищу і порушенням екологічної рівноваги в цілому. Антропогенні технології, що використовуються в сільськогосподарському виробництві, за останніх 40 років спричинили виведення з сільськогосподарського обороту майже 35 % ріллі планети, тоді як за цей же період чисельність населення зросла майже на 2 млрд чол. [283]. Із 6 млрд осіб 1 млрд живе в розвинених країнах із високим рівнем доходу на душу населення, 3 млрд – із середнім і 2 млрд – із низьким рівнем доходу, з яких 800 млн осіб впродовж останнього десятиліття недоїдають. Якщо за чисельності народонаселення планети більше ніж 6 млрд чол. 1 млрд постійно голодує, то в 2050 р. за чисельності населення 9 млрд чол. чисельність голодуючих перевищить 1,5 млрд [284]. Протягом останніх двох років світові ціни на харчові продукти в середньому виросли майже на 60 %, здебільшого завдяки стрімкому зростанню цін на зернові та олійні культури. Дослідження свідчать, що основними факторами системного характеру, що обумовили відповідне зростання і в довгостроковій перспективі можуть бути визначальними для ринку, є такі:

– занижкі загальносвітові темпи нарощування обсягів виробництва відносно до щорічно зростаючої чисельності населення планети та його купівельної спроможності, насамперед країн Азії, які не можуть задовольнити такого попиту;

– невпинне зростання цін на енергоносії збільшуватиме витрати на виробництво, безпосередньо збільшуючи вартість готової продукції;

– розвиток ринку біопального – біоетанолу та біодизелю потребуватиме значних сировинних ресурсів зернових та олійних культур, що в умовах дефіциту на відповідну продукцію спричинить зростання цін.

За даними Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (ФАО), за останнє десятиліття світові ціни на продовольчі товари зросли майже удвічі (рис. 1.19).

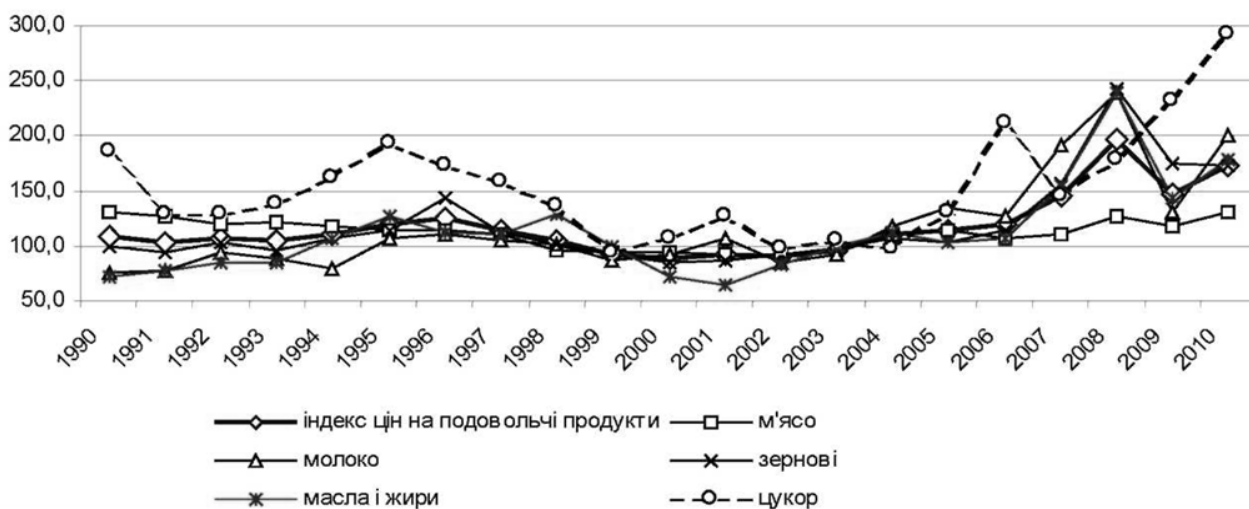

Рисунок 1.19 – Динаміка індексу цін на продовольчі ресурси у світі (2002 – 2004 рр. = 100 %) [293]

Зростання світових цін на продовольство спостерігалось і у 2011 році. Якщо у грудні 2009 р. загальний індекс цін на продовольчі товари становив 172,4 % (на цукор – 334,0 %, масла і жири – 169,3 %, зернові – 171,1 %, молоко – 215,6 %, м'ясо – 120,1 %), то у грудні 2010 р. він зріс до 214,7 %, при цьому індекс цін на цукор становив 398,4 %, масла і жири – 263,0 %, зернові – 237,6 %, молоко – 208,3 %, м'ясо – 142,2 % (рис. 1.20). «Фронтальне» зростання основних цінових індексів дало експертам підстави стверджувати про загострення світової продовольчої кризи та формувати негативні для споживачів прогнози щодо подальшої цінової динаміки на ринку агропродукції (рис. 1.20).

Уже декілька десятиліть виробництво продовольства в світі перестає бути національно ізольованим. Разом із цим йде в минуле незалежність продовольчого забезпечення окремих країн від стану світових продовольчих ринків. Це на користь і виробникам, і споживачам: виробники підвищують ефективність, прагнучи знижувати витрати і збільшувати об'єми виробництва продукції і конкурентоспроможність (КСП), а споживачі отримують більше продовольства за більш низькими цінами. Для того щоб це було можливо, необхідний подальший розвиток великомасштабної міжнародної торгівлі продовольством.

Зростання світових цін на продовольство спричинило вживання запобіжних заходів у багатьох країнах світу. Спочатку вони були націлені на забезпечення достатності постачань продовольства на місцях, утримання споживчих цін на прийнятному рівні і здійснення соціальної підтримки незахищеним категоріям населення. Знижувались податки на імпорт, вводилися обмеження на експорт, контроль цін і субсидії для збереження доступності продуктів харчування, скорочувалися запаси для стабілізації постачань і цін. Дещо менше уваги приділялось стимулюванню розвитку аграрного сектора. У той же час уряди низки країн, що розвиваються, ужили певних заходів щодо надання підтримки фермерам, необхідних для нарощування об'ємів власного виробництва.

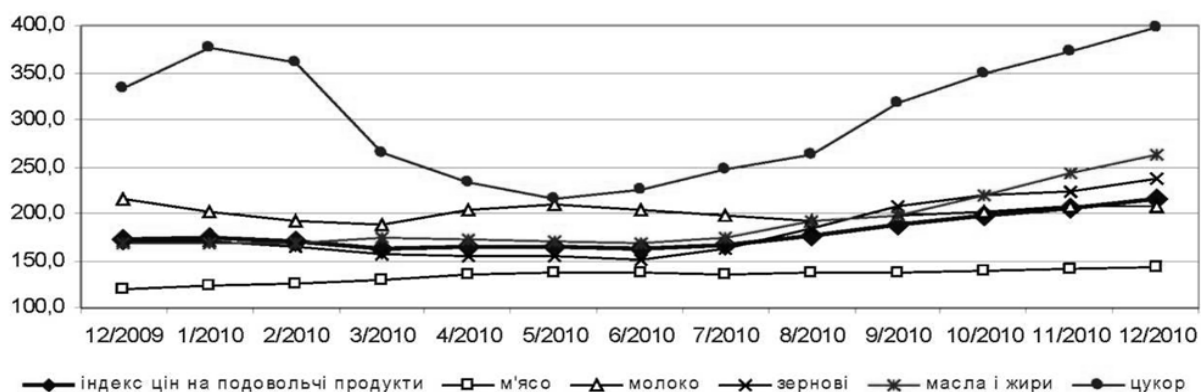

Рисунок 1.20 – Динаміка індексу цін на продовольчі ресурси у світі у 2010 р. [293].

Напруженість, що зростає, на світовому агропродовольчому ринку примушує багато держав переглядати мету і напрями аграрної політики. Так, якщо в ЄС ще декілька років тому на тлі перевиробництва сільськогосподарської продукції (СГП) і наростаючих складностей з її збутом стимулювалося виведення сільськогосподарських земель з обороту, то в 2007 р. були вжиті заходи із залучення до виробництва законсервованих площ і пошуку нових резервів у державах, що були прийняті в ЄС.

Ситуація на світовому агропродовольчому ринку примушує вносити корективи і в стратегічні напрями продовольчої політики найбільшого світового сільськогосподарського виробника – США. Безпрецедентне вилучення з виробництва площ, зайнятих сільськогосподарськими культурами, визначає подвійний стан країни на світовому ринку: з одного боку, американцям все важче використовувати продовольство як інструмент впливу на країни, що розвиваються, зважаючи на наростання його дефіциту, з другого – дефіцит продукції на внутрішньому ринку, насамперед кормового зерна, може викликати необхідність структурної перебудови всього сільського господарства і призвести до стагнації в галузях тваринництва, що викликає обурення фермерів країни [110]. У зв'язку з цим у планах Адміністрації США швидко

повернення на внутрішній ринок крупних об'ємів зерна завдяки стимулюванню зростання його виробництва.

Нові елементи продовольчої стратегії виразно виявляються і в країнах - головних імпортерах СГП, сировини і продовольства. Наприклад, Китай здійснює великомасштабну програму інвестицій в рисове господарство найближчих сусідів (Таїланду, Індонезії, В'єтнаму) з метою виробництва цієї культури для власних потреб.

Нові реалії на світовому агропродовольчому ринку визначають і нові підходи до розвитку сільського господарства. Сільське господарство і агробізнес у цілому стають інвестиційно привабливими. Чітко виявляється тенденція різкого підвищення цін, що складаються, на всі види ресурсів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві. Із 2007 по 2010 рр. вартість сільськогосподарських угідь в основних зонах виробництва продукції у світі зросла в середньому на 30 %. Відчувши можливі масштабні доходи, крупні інвестори, часто не пов'язані безпосередньо з агробізнесом, направляють свою діяльність на купівлю або довгострокову оренду земельних угідь у регіонах, потенційно перспективних для виробництва продовольства. Це насамперед Бразилія, Аргентина, Австралія, деякі країни Африки. Природно, що власниками великого міжнародного зосередять свою увагу на країнах СНД, передусім на Росії, Казахстані й Україні. Так відомо, що великі американські інвестори вже мали досвід оренди найбільших масивів земельних угідь на Україні для виробництва зерна і насіння олійних. Іноземці також передбачили великі інвестиції в зернове господарство Казахстану [115].

Основною проблемою, що визначає стан світового аграрного ринку, є зростання цін на продовольство. Випередження темпів зростання попиту на сільгосппродукцію над темпами зростання її виробництва є головними чинниками, що стимулює цей процес.

У розвинених країнах зростання цін провокує інфляція. Бідні споживачі в країнах, що розвиваються, а також у країнах, повністю залежних від імпорту продовольства, будуть вимушені витратити велику частину своїх доходів на закупівлю продовольства. Із 2005 р. до 2011 р. ціни на зернові, рис та олійні культури у всьому світі зросли майже удвічі і продовжили зростати і в подальшому. Це значущий чинник, що впливає на ціну продовольства взагалі і викликає виправдане занепокоєння з приводу можливого голоду в країнах, що розвиваються [176].

Причини зростання цін пов'язані з великою кількістю чинників: посуха в країнах – основних виробниках зерна, низькі запаси зернових і олійних культур, збільшення використання зерна для виробництва біопалива, зростаючі ціни на нафту і девальвація долара США, валюти, у якій визначаються ціни на продовольчі товари. Це відбувається на тлі невирішених світових економічних проблем, що, зі свого боку, сприяють істотному поживленню сільськогосподарських ф'ючерсних ринків.

Основним показником, який характеризує рівень продовольчої безпеки країни, є фізична доступність продовольства. Фізична доступність

продовольства залишається недостатньою, що підтверджується постійною нестабільністю на продовольчих ринках. Мають місце значні коливання середніх обсягів споживання продуктів харчування населенням.

У 1999–2001 рр. спостерігалася кризова ситуація щодо продовольчої безпеки України. У наступні два роки ситуація покращилася, але підвищення рівня продовольчої безпеки відбулося завдяки збільшенню обсягів виробництва зерна та зменшення чисельності населення України. У 2004 р. український ринок охопила нова продовольча криза, яка тривала до 2008 р. включно. Така ситуація обумовлена погодними умовами та неналежним рівнем організації й управління сільськогосподарським виробництвом. Протягом 1991–2008 рр. на 43 % зменшилися обсяги виробництва зернових культур, м'яса – у 2,3 рази, молока – у 2 рази та яєць – на 14 %. Лише обсяги виробництва овочів зросли на 3 %. У подальшому обсяги виробництва сільськогосподарської продукції дещо зросли (табл. 1.28).

Таблиця 1.28 – Виробництво основних видів продукції сільського господарства в Україні за 1990 – 2011 рр., тис. т

Продукція	Роки								2011р. у % до 1990 р.
	1990	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	
Пшениця	30373,7	10197,1	18699,2	13937,7	25885,4	20886,4	16844,5	22323,6	73,50
Ячмінь	9168,9	6871,9	8975,1	5980,8	12611,5	11833,1	8483,6	9097,7	99,22
Кукурудза на зерно	4736,8	3848,1	7166,6	7421,1	11446,8	10468,3	11919,6	22837,8	482,14
Гречка	420,1	480,6	274,7	217,4	240,6	188,6	133,7	281,6	67,03
Картопля	16732,4	19838,1	19462,4	19102,0	19545,4	19666,1	18705,0	24247,7	144,91
Овочі	6666,4	5821,3	7295,0	6835,2	7965,1	8341,0	8122,2	9832,9	147,50
М'ясо в забійній вазі	4357,8	1662,8	1597,0	1911,7	1905,9	1917,4	2020,0	1930	44,29
зокрема яловичина	1985,4	754,3	561,8	546,1	479,7	453,5	415,0	399,0	21,00
свинина	1576,3	675,9	493,7	634,7	589,9	526,5	600,0	705,0	44,72
птиця	708,4	193,2	496,6	689,4	794,0	894,2	960,0	1011,5	142,71
Молоко	24508,3	12657,9	13714,4	12262,1	11761,3	11609,6	11254,1	11086,0	45,23
Яйця, млн шт.	16286,7	8808,6	13045,9	14062,5	14956,5	15907,5	16964,7	18689,8	114,75
Цукор	6791	1780	2139	1867	1571	1275	1700	2341	34,47
Олія соняшникова	1070	973	1382	2228	1867	2796	2800	3022,5	282,47

У аграрному виробництві співвідношення окремих видів продукції є нерівномірним. З кожним роком виробництво м'яса та молока зменшується. При цьому обсяги виробництва зернових, картоплі, овочів та баштанних, яєць, плодів, ягід і винограду дещо збільшилися.

Соціально-економічний розвиток населення досягається завдяки вирішенню питань продовольчої безпеки в країні. Система національної продовольчої безпеки має формуватися і на ефективному розвитку АПК, його

зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД), на формуванні доходів населення, забезпеченні збалансованого і якісного харчування населення. Продовольча політика досягається завдяки споживанню основних продуктів харчування населенням України на рівнях обґрунтованих норм і правил структури підвищення якості продукції вітчизняного виробництва. Сучасні умови розвитку та функціонування сектору АПК в Україні свідчать про високий потенціал у сфері забезпечення продовольчої безпеки. Однак потенціалу замало для того, аби нагодувати споживачів на внутрішньому ринку.

При всьому різноманітті завдань, що постають у ході формування державної системи продовольчого забезпечення населення, головне значення мають питання розвитку агропродовольчого виробництва, поглиблення спеціалізації регіональних агропродовольчих систем із метою ефективного використання їх біокліматичного потенціалу та виробничих ресурсів, розробка питань сполучення міжрегіонального обміну із самозабезпеченням кожного регіону, організації постачання продуктів харчування у міста, визначення пріоритетів у розвитку різних форм господарювання, формування доцільних із позицій продовольчої безпеки економічних і міжгалузевих пропорцій, зниження диспаритету цін у відносинах обміну між містом і селом.

Рослинництво – ключова і життєво необхідна галузь економіки, яка визначає продовольчу безпеку суспільства. Нині більше половини фонду споживання формуються завдяки продукції рослинницької галузі, тому її виробництво є найпершою умовою існування людства. Продукція землеробства є потужним джерелом розвитку переробної промисловості, продуктивного тваринництва, а також займає особливе місце у формуванні експорту держави. Одночасно рослинництво – найризиковіша сфера людської діяльності. Значною мірою це спричинено залежністю ефективності вирощування сільськогосподарських культур від природнокліматичних, біологічних та екологічних умов. У таблиці 1.29 подано динаміку споживання основних продуктів харчування однією особою за 2005 – 2011 рр.

Таблиця 1.29 – Споживання основних продуктів харчування населенням, кг на 1 особу

Продукти харчування	Раціональна норма	Роки						
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	39,1	42,0	45,7	50,6	49,7	52,0	51,2
Молоко та молочні продукти	380,0	225,6	234,7	224,6	213,8	212,4	206,4	204,9
Яйця, шт.	290	238	251	252	260	272	290	310
Хлібні продукти	101,0	123,5	119,5	115,9	115,4	111,7	111,3	110,4
Картопля	124,0	135,6	133,6	130,4	131,8	133,0	128,9	139,3
Овочі та баштанні	161,0	120,2	126,7	118,4	129,2	137,1	143,5	162,8

Продукти харчування	Раціональна норма	Роки						
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Плоди, ягоди, виноград	90,0	37,1	34,8	42,1	43,5	45,6	48,0	52,6
Риба та рибопродукти	20,0	14,4	14,1	15,3	17,5	15,1	14,5	13,4
Цукор	28,0	38,1	39,5	40,0	40,9	37,9	37,1	38,5
Олія	13,0	13,5	13,8	14,3	15,0	15,4	14,8	13,7

Ступінь задоволення потреб населення країни, насамперед, у продовольчих товарах, що припускає збільшення обсягів вітчизняного сільськогосподарського виробництва на основі оптимального поєднання державного протекціонізму з ринковим механізмом є важливим індикатором якості життя. Аналізуючи проблеми забезпечення населення продуктами харчування, необхідно зазначити, що одним із важливих питань є розвиток сировинної бази харчопереробної галузі, якій зараз приділяється підвищена увага як на державному, так і регіональному рівнях. Важливим показником регіонального розвитку агропродовольчої системи є частка виробництва продуктів харчування підприємствами регіону в загальному виробництві продовольства у країні.

Набуття Україною статусу члена СОТ значно актуалізує потребу врахування можливих переваг і втрат національної економіки, зокрема, вітчизняного сільськогосподарського виробництва. У зв'язку із цим, важливим напрямком на сучасному етапі є розробка плану дій щодо мінімізації негативних наслідків вступу країни до СОТ, який у короткостроковій перспективі дозволив би компенсувати вітчизняним виробникам втрати від підвищення рівня лібералізації ЗЕД. У таблиці 1.30 подані питомі показники галузі сільського господарства і суміжних із ним галузях у зовнішній торгівлі.

Таблиця 1.30 – Торгівля продукцією сільського господарства, мисливства та пов'язаних з ними послугами

Показники	Роки							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Орієнтованість галузі на експорт (відсоток експорту у загальному обсягу виробництва в споживчих цінах)	9	9	7	16	22	21	25	23
Залежність виробництва галузі від імпортованих складових (відсоток імпорту у загальних видатках галузі, виражених в основних цінах)	10	12	14	18	16	16	18	17
Частка внутрішнього ринку, яка зайнята імпортом (відсоток імпорту загальній пропозиції на внутрішньому ринку, вираженій у споживчих цінах)	4	4	4	6	7	9	9	11

Загальна тенденція 2005 – 2012 рр. свідчить про те, що роль ЗЕД стає все більшою – зростає експортоорієнтованість галузі, збільшується залежність від імпортової продукції, частка ринку, що зайнята імпортом, за досліджуваний період зростає більше, ніж вдвічі. Графічна інтерпретація подана на рисунку 1.21.

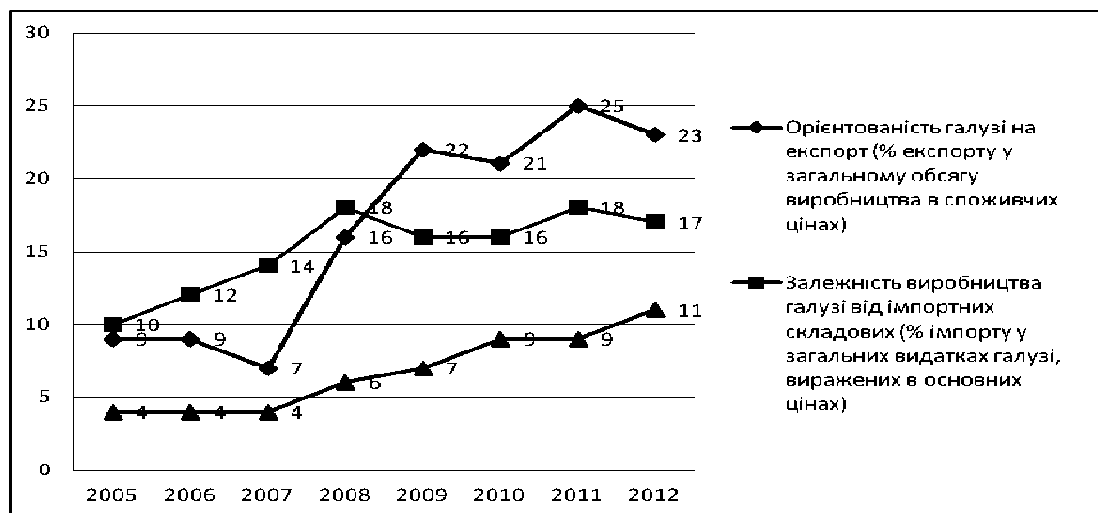

Рисунок 1.21 – Питомі показники ролі ЗЕД для сільського господарства і суміжних з ним галузей у 2005 – 2012 рр., %

Основним чинником збільшення продовольчого імпорту у 2011 р. було ввезення м'ясної продукції – 47 % у структурі загального приросту. У 2011 р. порівняно з 2005 р. вартість імпортованої м'ясної сировини збільшилась у 6,5 разів. Головна причина криється у внутрішньому зменшенні обсягів виробництва цієї продукції. Зниження імпорتنних тарифів, яке відбулось після вступу країни до СОТ, також відіграло свою роль у збільшенні обсягів. Особливо це стосується свинини, на яку імпортні тарифи у середньому зменшились у 4 рази, та м'яса птиці, де зменшення становило від 2 до 6 разів залежно від виду продукції. На 91 % ці дві групи і сформували загальний імпорт м'ясопродуктів в Україну: свинина – 49 %, а м'ясо птиці – 42 %.

Значні обсяги імпорту м'яса та м'ясопродуктів загострили проблему конкурентоспроможності української продукції, особливо за ціновим фактором. М'ясна сировина здебільшого ввозилась для перероблення на м'ясопереробних підприємствах, які мали певні складнощі із завантаженням наявних виробничих потужностей через брак недорогої та якісної м'ясної сировини. Отже, лібералізація митного режиму сприяла вдосконаленню конкурентного середовища на внутрішньому ринку, що в результаті надало можливість споживачу вибирати найкращу пропозицію за асортиментом, якістю та ціною. З іншого боку, збільшення імпорту м'ясної сировини загострило конкуренцію на внутрішньому ринку та в більшій мірі мало негативні наслідки для українських виробників з їх високими виробничими витратами та низькою продуктивністю.

Також у зв'язку зі зростанням експортоорієнтованості сільського господарства варто враховувати наявність низки ризиків:

- надмірне зростання посівних площ олійних культур може негативно відбитися на структурі сівозміни та призвести до прискореного виснаження земель;

- зменшення посівних площ інших видів сільгосппродукції може становити загрозу продовольчій безпеці країни;

- збільшення сировинної складової українського експорту може призвести до втрат потенційної доданої вартості та доходу;

- зростання вартості сировини та виникнення її дефіциту для вітчизняних переробних підприємств може негативно відбитися на підгалузях харчової та легкої промисловості.

Пропонований метод двокритеріального аналізу стану агропродовольчої системи був створений на основі інструментарно-методичної бази класичних теорій міжнародної торгівлі [8]. Модель двокритеріального аналізу агропродовольчого ринку «продовольча незалежність – конкурентоспроможність» дозволяє дати інтегральну оцінку ефективності аграрної політики на основі міжкраїнного порівняльного аналізу, а також провести кластеризацію видів сільгосппродукції для визначення пріоритетних методів захисту і підтримки [8].

Як перший критерій пропонується використати показник, що характеризує продовольчу незалежність – індекс продовольчої незалежності (*FI*).

$$FI = \ln\left(\frac{P_j \times 100\%}{(M_j + P_j + S_j - X_j) \times N_j}\right), \quad (1.3)$$

де X_j – експорт товару j з країни;

M_j – імпорт товару j в країну;

P_j – внутрішнє виробництво товару j в країні;

S_j – зміна запасів товару j в країні;

N_j – мінімальна питома вага j вітчизняного виробництва.

Другий коефіцієнт моделі – модифікований індекс Грінвея-Мілнера (індекс виявлених порівняльних переваг, *RCA*) – характеризує конкурентоспроможність продовольчої продукції:

$$RCA = \ln \frac{\frac{x_{ij}}{\sum M_{ij}}}{\frac{x_{ij}}{\sum jx_{ij}}} = \ln \frac{\frac{M_{ij}}{\sum M_{ij}}}{\frac{jx_{ij}}{\sum jM_{ij}}}, \quad (1.4)$$

де X_{ij} – вивіз товару j з країни i ;

M_i – ввіз товару j в країну i ;
 $\sum_j X_{ij}$ – сукупний вивіз із країни i ;
 $\sum_j M_{ij}$ – сукупний ввіз у країну i .

Економічний зміст порогового значення індексу виявлених (відкритих) порівняльних переваг галузі (RCA) ґрунтується на здатності галузі наповнювати внутрішній і зовнішній ринки власною продукцією успішніше, ніж це роблять зарубіжні конкуренти.

На координатній площині моделі можна виділити такі чотири квадранти (рис. 1.22):

1-й квадрант: товари конкурентоспроможні на внутрішньому і зовнішньому ринку; продовольче забезпечення перевищує рівень продовольчої незалежності;

2-й квадрант: товари конкурентоспроможні і затребувані на зовнішньому ринку; продовольче самозабезпечення національних споживачів нижче за рівень продовольчої незалежності;

3-й квадрант: продукція неконкурентоспроможні на зовнішньому ринку і заміщається імпортом на внутрішньому ринку; продовольче самозабезпечення нижче рівня продовольчої незалежності;

4-й квадрант: товари неконкурентоспроможні на зовнішньому ринку; продовольче самозабезпечення перевищує рівень продовольчої незалежності.

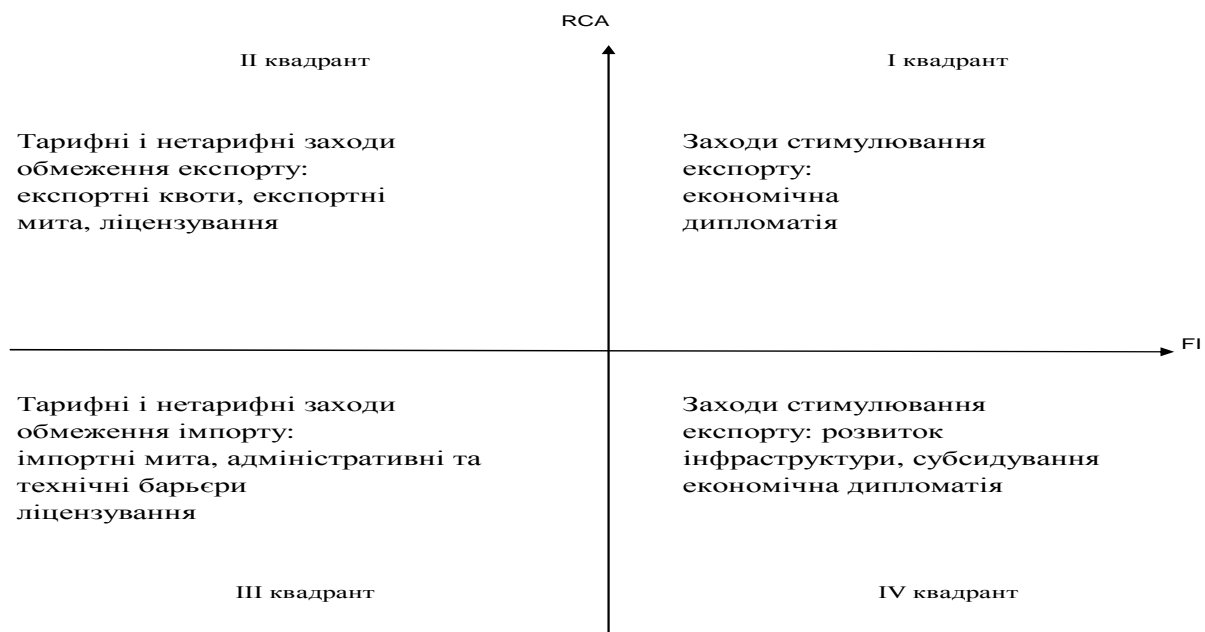

Рисунок 1.22 – Методологічні засади обґрунтування заходів захисту агропродовольчого сектору

Подана модель дозволяє здійснити розробку пріоритетів захисту продовольчого ринку шляхом вирішення таких завдань: розбиття продовольчих

товарів на групи об'єктів, схожих із погляду критеріїв продовольчої незалежності і конкурентоспроможності; визначення типів і оцінка достатності заходів захисту продовольчого ринку й інших заходів щодо регулювання агропродовольчої сфери; міжнародне зіставлення стану продовольчих ринків з опорою на зіставну міжнародну статистику і дані СОТ про заходи захисту; двокритеріальний аналіз динаміки, тобто тенденцій розвитку продовольчого ринку, що дозволяє оцінити ефективність вживаних заходів захисту ринку і своєчасно їх коригувати. У таблиці 1.31 подані дані щодо розрахунку індексу продовольчої незалежності (*FI*) та індексу виявлених відносних переваг (*RCA*) за аграрною продукцією України за 2009 - 2012 рр.

Таблиця 1.31 – Розрахунок індексу продовольчої незалежності (*FI*) та індексу виявлених відносних переваг (*RCA*) по продукції аграрної сфери за 2009–2012 рр.

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Індекс продовольчої незалежності (<i>FI</i>)	Індекс виявлених відносних переваг (<i>RCA</i>)
I. Живі тварини; продукти тваринного походження		
01 живі тварини	0,47	-4,1
02 м'ясо та харчові субпродукти	0,34	-2,52
03 риба і ракоподібні	0,05	-2,47
04 молоко та молочні продукти, яйця; мед	0,95	2,15
05 інші продукти тваринного походження	0,56	1,18
II. Продукти рослинного походження		
06 живі рослини та продукти квітництва	-1,15	-6,21
07 овочі, коренеплоди	0,11	-1,41
08 їстівні плоди і горіхи; цитрусові	0,25	-3,24
09 кава, чай, прянощі	-3,47	-5,42
10 зернові культури	2,15	2,82

На рисунку 1.23 представлені дані щодо розміщення основних видів продукції за кодами 01–24 УКТ ЗЕД. У 1-й квадрант (товари конкурентоспроможні на внутрішньому і зовнішньому ринку; продовольче забезпечення перевищує рівень продовольчої незалежності) потрапили такі товари: зернові, молоко і молочна продукція, мед та яйця. Зазначимо, що перерахована тваринницька продукція не експортується на зовнішні ринки. У 3-му квадранті (продукція неконкурентоспроможна на зовнішньому ринку і заміщається імпортом; продовольче самозабезпечення нижче рівня продовольчої незалежності) знаходяться такі види продукції як кава, чай, прянощі, квіти і живі рослини. Цей вид продукції імпортується Україною із-за кордону. Четвертий квадрант (товари неконкурентоспроможні на зовнішньому

ринку; продовольче самозабезпечення перевищує рівень продовольчої незалежності) поданий овочами, рибою та ракоподібними, м'ясом, істивними плодами, горіхами та цитрусовими.

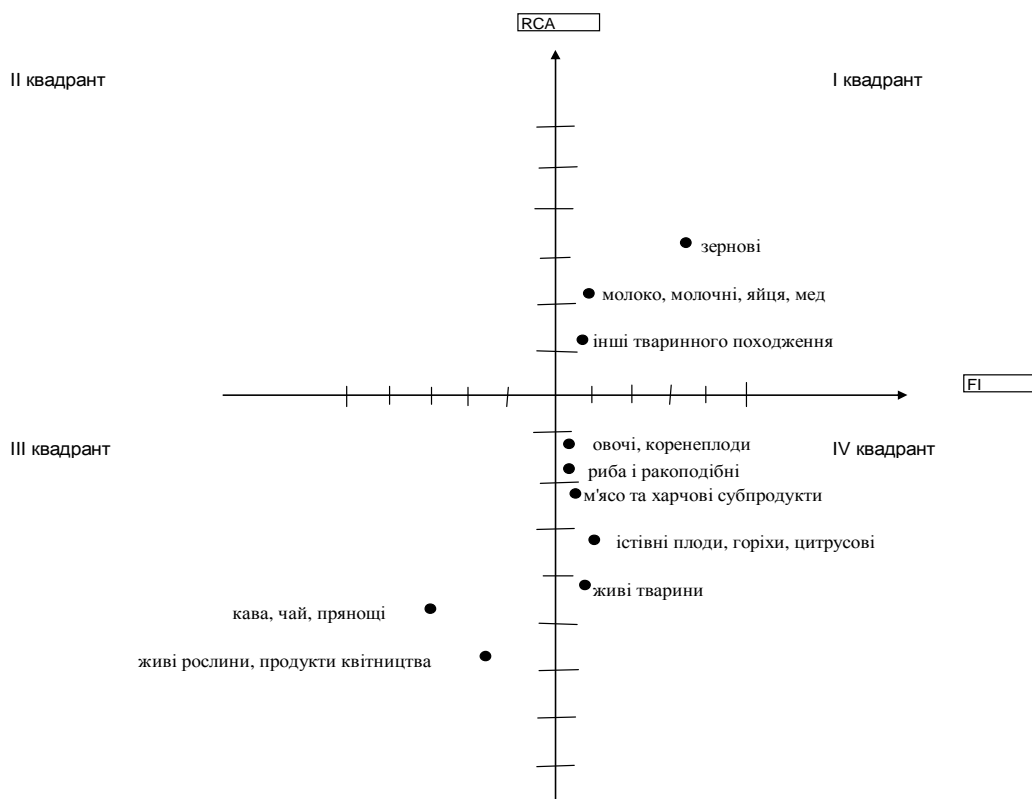

Рисунок 1.23 – Порівняльний аналіз конкурентоспроможності та продовольчої незалежності деяких видів аграрної продукції

Аналіз конкурентоспроможності агропродовольчого комплексу та рівня продовольчої незалежності виявив таку суперечність: агропродовольчий комплекс України, що має високу забезпеченість природними ресурсами, виробляє продукцію, яка в цілому є неконкурентоспроможною не тільки на зовнішньому, а здебільшого і на внутрішньому ринку. Країна забезпечує критерії продовольчої безпеки в недостатній мірі, що свідчить про низьку ефективність аграрної політики.

1.6 Моделі економічної безпеки підприємства, установи, організації як соціальної системи

Модель (рос. *модель*, англ. *model*, нім. *Modell n*, фр. *modèle*, від лат. *modulus* – «міра, аналог, зразок») – речова, знакова або уявна (мислена) система, що відтворює, імітує, відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи(та) характеристики об'єкта дослідження (оригіналу). Модель – це деякий матеріал чи подумки

представлений об'єкт або явище, що є спрощеною версією модельованого об'єкта або явища (прототипу) і в достатній мірі повторює властивості, суттєві для цілей конкретного моделювання (опускаючи несуттєві властивості, у яких він може відрізнятись від прототипу). Розрізняють фізичні, математичні та ін. моделі.

Смислове навантаження терміна «модель» багатопланове:

- а) зразок, взірцевий примірник чогось;
- б) тип, марка конструкції;
- в) те, що є матеріалом, натурою для відтворення;
- г) зразок, з якого знімається форма для відливання в іншому матеріалі;
- д) комп'ютерна модель;
- е) розрахункова модель;
- ж) теоретична модель (процесу, конструкції тощо) [224].

Моделі застосовуються для потреб пізнання (споглядання, аналізу і синтезу) і конструювання. Як модель може виступати відображення, схема, копія, макет, зображення.

Існують різноманітні підходи до побудови моделі економічної безпеки. Найпоширена методика використання різноманітних індикаторів моделювання окремих небезпек і загроз (існує відмінність між термінами). [15]. Найбільшого поширення у цьому випадку набуває метод математичного моделювання [4,38].

Ураховуючи недоліки та переваги існуючих класифікацій загроз економічній безпеці підприємства, з метою узгодженості цих класифікацій, розроблено багаторівневу ієрархічну систему загроз, на основі якої можна було б розробити структуру моделі економічної безпеки підприємства (рис. 1.24).

Як видно на рисунку 1.24, на першому рівні класифіковано загрози за сферою походження – загрози, що виникають у процесі звичайної діяльності підприємства, репутаційні загрози та загрози зовнішнього тиску.

Загрози, що виникають у процесі звичайної діяльності підприємства, утворюються всередині самого підприємства та пов'язані з виробництвом і реалізацією його продукції (товарів, робіт, послуг). Вони зумовлюють зниження результативності основної діяльності підприємства та впливають на ринкову вартість бізнесу. Прикладами такого виду загроз можуть бути: низька якість організації та планування діяльності підприємства, порушення фінансової дисципліни, несвоєчасне погашення зобов'язань підприємства, зокрема за виплатами працівникам, низька кваліфікація персоналу, використання техніки з високим рівнем морального та фізичного зносу тощо.

Репутаційні загрози – це такі фактори або дії, що зумовлюють формування негативної думки (враження) про це підприємство у зовнішніх контрагентів. Вони виникають за межами підприємства, але зумовлені його діями, станом та отриманими результатами. Такі загрози здатні призвести до економічних втрат, зменшення ринкової вартості підприємства та, навіть, втрати бізнесу. Зниження репутації може бути викликане зменшенням прибутковості господарюючого суб'єкта, неефективною його внутрішньою та/або зовнішньою політикою або цілеспрямованими діями зацікавлених осіб.

Репутаційними загрозами можна вважати інформацію про порушення справи про банкрутство підприємства, інформацію про заборгованість підприємства перед бюджетом, працівниками тощо.

Рисунок 1.24 – Ієрархія загроз економічній безпеці підприємства

Загрози зовнішнього тиску виникають поза межами підприємства без його участі та попри його волі. Вони не пов'язані з діяльністю суб'єкта господарювання та можуть бути викликані цілеспрямованими діями конкурентів, органів влади та інших сторонніх організацій, а також обставинами, що склалися у зовнішньому середовищі. До загроз зовнішнього тиску можна зарахувати зміни у податковому законодавстві країни, рейдерські атаки, недобросовісна конкуренція, негативне ставлення органів влади (наприклад, якщо власники підприємства є представниками політичної опозиції) тощо.

На другому рівні ієрархії загроз виділено загрози, що виникають у процесі звичайної діяльності підприємства, за характером спрямування на загрози основної діяльності підприємства та загрози забезпечення цієї діяльності.

Загрози основної діяльності підприємства – це наявність факторів, що виникають у процесі основної діяльності підприємства та зумовлюють

зменшення його економічних результатів (загрози фінансовому та майновому стану підприємства, прибутковості тощо).

Загрози забезпечення діяльності підприємства – це чинники, які створюють перешкоди для забезпечення діяльності підприємства. Їх наслідки мають економічні прояви та можуть призвести до зменшення прибутку підприємства у результаті його додаткових витрат або втрат, наприклад, сплата штрафних санкцій за забруднення навколишнього середовища, за понадлімітне використання водних ресурсів, витрати на підвищення кваліфікації персоналу, фінансування додаткових соціальних програм (будівництво житла для працівників, надання їм безвідсоткових кредитів тощо). Ці загрози впливають на діяльність підприємства опосередковано, тобто немає прямого зв'язку між загрозою та результативністю діяльності суб'єкта.

На другому рівні ієрархії також розміщено класифікацію загроз зовнішнього тиску за суб'єктами зовнішнього середовища, згідно з якою виділено загрози з боку влади та загрози з боку конкурентів.

Загрози з боку влади – це свідомі або несвідомі дії органів влади, що створюють небезпеку для функціонування та розвитку підприємства. Прикладами можуть бути недосконале податкове законодавство країни, позбавлення підприємства ліцензії, збільшення кількості перевірок підприємства контролюючими органами тощо.

Загрози з боку конкурентів – це цілеспрямовані дії або обставини, що склалися на ринку, які здатні спричинити небезпеку для підприємства (втрату основних постачальників сировини і матеріалів, втрату ринків збуту, спроби ворожого поглинання тощо).

На третьому рівні ієрархії кожен вид загроз другого рівня класифікується за іншими ознаками.

Так, загрози основної діяльності підприємства запропоновано класифікувати за напрямом впливу на економічний результат підприємства, що дозволяє виокремити:

- загрози економічним результатам підприємства, тобто ті, які безпосередньо перешкоджають отриманню нормативного (планового) рівня прибутку;

- загрози економічному стану підприємства, які є перешкодою для досягнення нормативів інших економічних показників діяльності підприємства, що зі свого боку, впливає на прибутковість підприємства.

Загрози забезпечення діяльності підприємства класифіковано на:

- кадрові, що пов'язані із браком персоналу відповідної кваліфікації;
- соціальні, які можуть проявлятися за відсутності на підприємстві ефективної соціальної політики, мотивації персоналу, недотримання соціальних програм та гарантій;
- екологічні, пов'язані з порушенням екологічних стандартів та нормативів;
- інформаційні – неправдиве або несвоєчасне інформування суб'єктів внутрішнього та зовнішнього середовища.

Загрози з боку влади та конкурентів класифіковано за ознакою об'єктів впливу на:

- комерційні загрози, які спричиняють втрату активів, капіталу, прибутку;
- корпоративні загрози, спрямовані на корпоративні права на підприємство.

На четвертому рівні виділено лише складові загрози економічному стану підприємства:

- загрози фінансовому стану, що зумовлюють неплатоспроможність підприємства, зменшують ліквідність його активів, порушують фінансову стійкість, знижують ділову активність тощо;
- загрози техніко-економічному стану, що спроможні знизити ефективність використання техніки, технологій тощо;
- загрози ринковому стану, які проявляються у формі зменшення частини, що займає підприємство на ринку.

До іншого підходу, який наразі є поширеним, зокрема в аспекті що відбиває ототожнення понять «модель безпеки» і «концепція безпеки»[38].

Концепція безпеки підприємства (КБП) – документ, що відображає систему поглядів керівництва підприємства на проблеми безпеки на різних етапах, рівнях і в різних сферах його господарської діяльності, а також визначає основні шляхи їхнього вирішення, принципи, напрямки й етапи реалізації заходів безпеки.

Концептуальна модель безпеки (КМБ) – це системний виклад загальних уявлень про об'єкти, обумовлених зв'язками підприємства, і процесах, які враховують найбільш істотні відносини об'єктів, що належать до сфери безпеки.

Розроблення КМБ власниками або керівниками господарюючого суб'єкта визначається необхідністю забезпечення оптимального балансу між структурою системи безпеки й організаційно-виробничою структурою підприємства, тому КМБ має відбивати:

- сутність безпеки підприємства;
- характер системності в забезпеченні безпеки підприємства;
- функціонально-цільові передумови в організаційній і виробничій структурі підприємства для формування системи забезпечення його безпеки;
- основні фактори, що визначають призначення, склад і структуру системи безпеки підприємства й характер її зміни зі зміною зовнішнього й внутрішнього середовища.

Від того, наскільки керівництво розібралося в проблемах безпеки, залежить, які завдання й з яким утримуванням будуть виконуватися, з якою ефективністю й наскільки повно.

Такий виклад загальних подань керівництва підприємства стає вихідною передумовою наступного розроблення конкретної концепції безпеки. Визначальним в моделі безпеки є з'ясування концепції як втілення системи поглядів керівництва, заснованих на розумінні їм причинно-наслідкових зв'язків у сфері безпеки. Отже, бажано, щоб вироблення КМБ і ознайомлення з нею виконавців **Концепції безпеки підприємства** визначали її розробку. На

підставі цього КБП як трактування реальних проблем безпеки буде становити документовану форму викладу системи положень із безпеки, що використовується для безпосереднього визначення й вирішення організаційних та інженерно-технічних завдань у цій сфері, а також їхнього перегляду у разі зміни зовнішнього або внутрішнього середовища підприємства.

Таким чином, основним документом, згаданим раніше, є КБП – цілісне системне подання можливостей і шляхів запобігання впливів загроз, запобігання або мінімізації збитку з урахуванням конкретної специфіки діяльності підприємства.

Зважаючи на усе вищенаведене, можна подати таке визначення поняття «модель економічної безпеки»:

Модель економічної безпеки – це інтегральне поняття, що передбачає створення системи орієнтирів та заходів для захисту підприємства (організації) від небезпек і загроз економічній безпеці, що виникають у різних сферах діяльності.

Модель економічної безпеки підприємства (організації) недоцільно відокремлювати від Концептуальної моделі безпеки підприємства (організації).

На основі комплексної багаторівневої класифікації загроз наведемо приклад ієрархічної структури складових моделі економічної безпеки підприємства (рис. 1.25).

Рисунок 1.25 – Модель економічної безпеки підприємства

Отже, провівши порівняльний аналіз наявних підходів до моделювання управління фінансовою складовою безпеки підприємства, можна зробити висновок, що для цього найчастіше застосовують методи кореляційно-регресійного аналізу, а також оптимізаційні методи, які унеможливають розроблення нормативних моделей системи економічної безпеки підприємства. У зв'язку з цим питання моделювання оцінки рівня та управління економічною безпекою підприємства загалом є актуальними і потребують подальшого розвитку.

1.7 Підходи до організації підготовки фахівців з економічної безпеки

Економічна безпека підприємства становить достатньо широке поняття, яке містить у собі фінансову, силову, інформаційну, техніко-технологічну, правову, а також кадрову безпеку, яка, зі свого боку є одним із основних факторів економічної безпеки підприємства.

На сучасному етапі еволюції методів управління в організаціях на перший план усе більше виходить людина (персонал) як найголовніший інструмент провадження ефективної діяльності компанії. Персонал компанії впливає на всі аспекти життєдіяльності організації, а також невід'ємно пов'язаний з її економічною безпекою. Визначення місця і рівня впливу кадрової складової у загальній системі економічної безпеки організації потребує значних досліджень. У центрі прогресивних концепцій управління знаходиться людина, що розглядається як найвища цінність. Виходячи із цього сучасні системи керування націлені на розвиток різноманітних здібностей працівників для того, щоб останні максимально ефективно були задіяні в процесі виробництва. Зростання ролі соціальної складової виробництва обумовлює якісні зміни систем керування організаціями, знаходить своє вираження в нових формах, методах і змісті кадрового менеджменту.

З погляду системного підходу сучасна виробнича організація становить складну соціотехнічну систему, у якій виділяються матеріально-речовинні й людський (особистісний) фактори розвитку виробництва. Робота з персоналом визначає успіх у бізнесі й державному секторі економіки. Людський фактор перетворився в головний фактор виробництва, у зв'язку із чим усе більш активно використовується поняття «інвестиції в персонал». При цьому ефективність використання кадрового потенціалу організації залежить від збалансованості її основних компонентів – особистісного й матеріального факторів виробництва.

У цей час персоналу організації притаманний високий динамізм розвитку. Він проявляється не тільки в прискоренні процесу оновлення професійних знань, умінь і навичок, але й в неухильному підвищенні ролі професійно важливих і ділових якостей працівників.

Освіта, кваліфікація і рівень розвитку професійно важливих якостей виступають сьогодні основними якісними характеристиками персоналу.

На практиці ці характеристики не завжди відповідають об'єктивно необхідному рівню в конкретних умовах виробництва, тому для збалансованого формування кадрового потенціалу необхідно створити діючу систему керування персоналом, що забезпечує економічну безпеку підприємства.

Важливість кадрової складової у безпеці підприємства зазначили у своїх працях низка авторів. Так, О. М. Ляшенко у монографії «Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення» [121], проблему економічної безпеки підприємства пропонувала вирішувати, виходячи з передумови, що ступінь надійності всієї системи збереження інформації визначається рівнем безпеки найслабкішої її ланки, якою вважається персонал організації.

Визначення кадрової безпеки надає Н. Швець, яка розглядає кадрову безпеку як процес запобігання негативним впливам на економічну безпеку підприємства через ризики і загрози, пов'язані з персоналом, його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами загалом [263].

О. А. Кіріченко розуміє під кадровою безпекою правове та інформаційне забезпечення процесу управління персоналом: вирішення правових питань трудових відносин, підготовка нормативних документів, що їх регулюють, забезпечення необхідною інформацією всіх підрозділів управління персоналом, що скоріше є функціями кадрової безпеки або її задачами [109].

Економічна безпека підприємства залежить від того, наскільки ефективно її керівництво і спеціалісти (менеджери) будуть спроможні уникнути можливих загроз і ліквідувати шкідливі наслідки окремих негативних складових зовнішнього і внутрішнього середовища.

Джерелами негативних впливів на економічну безпеку можуть бути:

1. Свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання (органів державної влади, міжнародних організацій, підприємств (організацій) - конкурентів.

2. Збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринках певного підприємства, наукові відкриття та технологічні розробки, форс-мажорні обставини тощо). Залежно від суб'єктної обумовленості негативні впливи на економічну безпеку можуть мати об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивними вважаються такі негативні впливи, які виникають не з волі конкретного підприємства або його окремих працівників. Суб'єктивні впливи мають місце внаслідок неефективної роботи підприємства в цілому або окремих його працівників (насамперед керівників і функціональних менеджерів) [100].

Таким чином, серед систем економічної безпеки підприємства та управління персоналом знаходиться кадрова безпека як підсистема систем, яка гарантуватиме стабільне та максимально ефективне функціонування підприємства і високий потенціал розвитку в майбутньому.

Кадрова безпека є синтетичною категорією з таких наук: економічної теорії, теорії управління персоналом, економіки праці, соціології, політології. Кадрова безпека є уніфікованою категорією, яка виявляється на всіх рівнях від окремо взятого підприємства до національної економіки. Змістом категорії

«кадрова безпека» є характеристика стану економічної системи, за якого відбувається ефективна співпраця всіх її функціональних складових, забезпечення захищеності та здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім впливам і загрозам, пов'язаним із персоналом, змістовний та структурний аналіз, діагностика та прогнозування впливу діяльності персоналу на внутрішні та зовнішні показники вказаної економічної системи.

Кадрова безпека є комбінацією складових пов'язаних між собою складними і часто завуальованими зв'язками:

- безпека життєдіяльності, безпека здоров'я (створення певних умов праці працівникам щодо запобігання травматизму, захворювання на підприємстві);
  - фізична безпека (виконання комплексу заходів щодо недопущення порушень правил безпеки);
  - соціально-мотиваційна безпека;
  - фінансова безпека (фінансова, грошово-кредитна платоспроможність працівників);
  - впевненість у своєму робочому місці;
  - оплата праці, яка враховує обсяг, кваліфікацію, професіоналізм і якість виконаної роботи);
  - кар'єрна безпека (професійно-кваліфікаційне та посадове просування працівників, заохочення в пристосуванні своєї кваліфікації до вимог робочого місця, у гарантіях виробничого зростання (планування кар'єри): підвищення особистої мобільності на ринку робочої сили; отримання шансів для самореалізації на робочому місці;
  - естетична безпека (проведення загальноосвітніх семінарів, конференцій, групових дискусій; мотивація задоволення персоналу своєю роботою; поліпшення власного іміджу кожного працівника);
  - адміністративно-незалежна безпека (створення умов для відсутності можливості призначення невідповідних і некомпетентних кадрів, що знаходяться у «родинних» стосунках із власниками, засновниками, акціонерами підприємства до керівництва трудового колективу персоналу):
  - Професійна безпека містить у собі такі поняття:
  - безпека праці (система принципів, підходів, дій, що спрямована на створення певних умов праці (рівень оплати праці, посада, обладнання робочого місця), з урахуванням новітнього, передового досвіду на ринку праці);
  - інформаційна безпека (прогнозування структури персоналу, визначення потреби в кадрах, планування, залучення та розміщення персоналу; оцінювання результатів праці для виявлення потенціалу кожного працівника);
  - пенсійно-страхова безпека (соціальний захист працівників (страхування, медичне обслуговування));
  - безпека володіння сучасними знаннями (впровадження новітніх технологій у розвиток персоналу, удосконалення рівня професійних знань, навичок, умінь, здібностей у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу).
- Антиконфліктна безпека містить такі поняття:
- патріотична безпека (створення психологічного клімату в колективі на

основі позитивного відношення до підприємства, що характеризується психологічними показниками об'єднаності працівників, яка забезпечує узгодженість, безконфліктність спілкування, відповідальність та обов'язок, товариську допомогу, вимогливість до себе та іншого в інтересах виробництва);

- психолого-комунікаційна безпека (сприяння міжособистісним комунікаціям і створенню сприятливого мікроклімату);

- урахування інтересів і побажань працівників, їх особистого потенціалу; задоволеність міжособистісними стосунками по вертикалі (керівник-підлеглі) та горизонталі (виконавці)) [46, 193, 261].

Кадрова безпека відіграє домінуючу роль у системі безпеки компанії, оскільки це робота з персоналом, кадрами, а вони, як вже зазначалося, у будь-якій організації первинні. Утім, визначаючи первинність працівників у діяльності організації, важливо зазначити, що саме від персоналу йдуть значні загрози підприємству. Ці загрози за місцем виникнення можна поділити на дві групи: внутрішні і зовнішні.

Внутрішні можуть виникнути:

- за умов неякісного вхідного контролю під час прийому нових працівників на роботу;

- за умов недосконалості правил роботи із секретною інформацією і документами та відсутності юридичних зобов'язань щодо нерозголошення інформації під час роботи та після звільнення;

- за умов незадоволеності умовами праці, рівнем її оплати, методами мотивації, стилем управління персоналом, відсутністю стабільності колективу, невмотивованості щодо досягнення цілей;

- за умов невідповідності займаній посаді – можливість допущення помилок з некомпетенції працівника

Зовнішні можуть виникнути:

- за умов створення більш вигідних умов праці у конкурента (виникає бажання переходу) чи пряме переманювання;

- уразі залякування працівника ззовні (шантаж, тиск, погрози) з метою отримання інформації;

- уразі отримання пропозиції співробітником про можливість продажу важливої інформації компанії [261].

Згідно з даними порталу Content Security [290], наявні у світі внутрішні та зовнішні загрози розподіляються таким чином: розголошення (зайва балакучість працівників) – 32 %; не санкціонований доступ шляхом підкупу і схиляння до співпраці з боку конкурентів і злочинних угруповань – 24 %; відсутність у компанії належного нагляду і жорстких умов забезпечення конфіденційності інформації – 14 %; традиційний обмін виробничим досвідом – 12 %; безконтрольне використання інформаційних систем – 10 %; наявність передумов виникнення серед персоналу конфліктних ситуацій, пов'язаних із відсутністю високої трудової дисципліни, психологічною несумісністю, випадковим підбором кадрів, слабкою роботою кадрів зі згуртування колективу – 8 %.

Визначення основних загроз кадровій безпеці підприємства розширює понятійно-категоріальний апарат щодо соціально-економічної безпеки підприємства, спрощує діагностику та аналіз механізму забезпечення безпеки та дає можливість обґрунтувати основні методи забезпечення кадрової безпеки підприємства. Відповідно до існуючих видів загроз, пропонуємо визначити такі основні методи забезпечення кадрової безпеки підприємства: економічні, технологічні, організаційні, соціально-психологічні, адміністративні та дисциплінарні.

Під *економічними* методами забезпечення кадрової безпеки необхідно насамперед, розглядати такі заходи, які створять сприятливе матеріально мотиваційне поле для співробітників організації та не спонукатимуть їх до переходу до організацій-конкурентів з більш привабливими умовами оплати праці зокрема.

Отже, на підприємстві варто регулярно здійснювати перерахунок заробітної плати та забезпечувати її відповідність роботи, що виконується.

Соціально-психологічні методи становлять сукупність специфічних способів впливу на міжособистісні стосунки і зв'язки, соціальні процеси, що виникають у трудових колективах. Із позиції забезпечення кадрової безпеки такі методи повинні ґрунтуватися на створенні сприятливого соціально-психологічного клімату, формуванні стабільного колективу, персональній роботі з кадрами й управління поведінкою персоналу, вирішенні індивідуальних проблем кожного співробітника з метоюгуртування персоналу та відчуття колективізму. У таких колективах, як правило, співробітники цінують свою роботу, прагнуть продовжувати працювати й надалі, інколи навіть не зважаючи на привабливіші умови праці у конкурентів.

Суть *технологічних* методів полягає у розробці чітких правил роботи із секретною інформацією і документами. Ці правила роботи повинні бути доведені до відома усіх працівників, які мають доступ до подібного роду інформації. У деяких випадках певна норма правил роботи, а особливо зобов'язання щодо дотримання принципу нерозголошення інформації може бути обговорена та прописана в трудовому контракті, що укладається під час прийому на роботу. До технологічних методів належить також розробка й впровадження сучасних форм охорони власності (майна, інформації) підприємства, зокрема баз даних, програм і тощо.

Адміністративні методи з позиції забезпечення кадрової безпеки підприємства пропонуємо трактувати як сукупність заходів із перевірки персоналу на етапі прийому на роботу, здійснення періодичного внутрішнього і зовнішнього аудиту діяльності персоналу та дотримання низки вимог у випадку звільнення персоналу.

Організаційні методи забезпечують необхідні умови функціонування організації, а також створюють межі, у яких вона функціонує та розвивається. До них, зокрема, можна зарахувати розподіл функцій керівних кадрів, періодичне відновлення повноважень (анулювання доручень, перерозподіл функціональних обов'язків тощо), доручення справ не одному фахівцеві, а

декільком – на конкурентній основі. Сферою застосування *дисциплінарних* методів є передбачення юридичних та дисциплінарних зобов'язань і відповідальності щодо роботи з окремою категорією інформації.

Застосування дисциплінарних методів матиме місце у разі недотримання зазначених вимог шляхом стягнення, зауваження, висловлення догани, переміщення посадових осіб, звільнення тощо.

Запропонований поділ методів на означені групи є умовним, оскільки всі вони тісно взаємопов'язані. Без сумніву, менеджери із персоналу можуть продовжити цей список, що й треба зробити після аналізу стану кадрової роботи з погляду безпеки щодо забезпечення ефективності трудових відносин на підприємстві.

З'ясувавши суть кадрової безпеки та необхідність її дотримання на підприємстві, погоджуємося з думкою І. Г. Чумаріна [261], що кадрова безпека залежить від трьох основних чинників.

Найм. Під цим коротким словом розуміється цілий комплекс заходів безпеки під час прийому на роботу і прогнозування благонадійності. Тут працює невигадлива формула – «кого приймете на роботу, такі люди й будуть працювати». До цього фактора входить розгляд питань безпеки компанії на таких етапах у роботі менеджера із персоналу, як пошук кандидатів, процедури відбору, документальне і юридичне забезпечення прийому на роботу, випробувальний термін і навіть адаптація.

Лояльність. Лояльність – задоволеність співробітника умовами, винагородою, перспективами, колективом, захистом від зовнішніх загроз. В одному слові – комплекс заходів щодо встановлення позитивних відносин працівників із роботодавцем. У цю складову роботи щодо запобігання загроз безпеки традиційно вкладається мало коштів. Однак економлячи на цьому, підприємство змушене буде затратити ще більше ресурсів на заходи наступного, третього блоку.

Контроль. Це комплекс заходів із встановлених для персоналу, зокрема для адміністрації, регламентів, обмежень, режимів, технологічних процесів, оціночних, контрольних та інших операцій, процедур безпеки. Цей комплекс вже безпосередньо націлений на ліквідацію можливостей заподіяння шкоди та відпрацьовується, як правило, службою безпеки або іншими підрозділами, але в меншій мірі службою персоналу [261].

В умовах сьогодення безпека підприємств пролягає передусім у площині фінансово-економічних відносин та інтересів і вимагає від фахівців певних знань з економіки, фінансів, права [54].

Одночасно потрібні знання з аналітично-пошукової та детективної діяльності, організації технічного захисту інформації та охорони праці, теорії безпеки та ін. Фахівець із безпеки підприємств повинен мати спеціальну освіту, яка б охоплювала інтегровані знання: фінансові, економічні, юридичні, управлінські, безпекознавчі, психологічні тощо. На думку Е. І. Низенка, навчання співробітників недержавних структур безпеки має враховувати

вимоги майбутньої спеціальності, а теоретичні знання повинні бути доповнені практичними навичками, уміннями [176].

В. В. Крутов, констатуєчи недостатній рівень та якість підготовки фахівців у галузі безпеки, зауважує, що окремі паростки підготовки, які існують у певних навчальних закладах, не формують системного підходу і не забезпечують вирішення сучасних проблем щодо підготовки кадрів для діяльності у сфері безпеки [129]. Так, у США таких фахівців готують понад 30 вищих навчальних закладів, у Великобританії – 10, Німеччині – 7, Франції – 9, Латвії – 3 тощо [227].

Інструкціями відповідних міністерств цих країн уведено заборону на обіймання посад із безпеки на підприємствах, якщо кандидат не має спеціальної освіти з цього напрямку, або не пройшов відповідної перепідготовки.

Аналіз сучасного стану освітньої діяльності з підготовки фахівців із вищою освітою в галузі безпеки підприємств, установ, організацій дозволив розробити перспективну модель щодо їх підготовки з урахуванням визначених проблем та недоліків (рис. 1.26).

Рисунок 1.26 – Модель підготовки фахівців з економічної безпеки

Щодо наукового забезпечення безпекового напрямку підготовки існують певні негаразди і пов'язані вони з науковими поглядами на безпеку.

Так, у кожній науці розглядаються проблеми безпеки як на макрорівні, так і мікрорівні (юридичні, економічні, психологічні, державне управління тощо), також проблеми безпеки досліджуються на стиках наук. (рис. 1.27)

Існує ще 21-й напрям, який має назву «національна безпека», де теж досліджуються проблеми безпеки (наприклад 21.04.01 – економічна безпека держави; 21.04.02 – економічна безпека суб'єктів господарської діяльності – економічні науки) [112]. Чим науковець з економіки, який досліджує проблеми економічної безпеки, буде відрізнятися від науковця з національної безпеки, який теж отримує диплом кандидата чи доктора економічних наук? Чи можливо дослідити проблеми забезпечення економічної безпеки у тому ж 21-му напрямі виключно економічними методами, як на тому наполягають економісти?

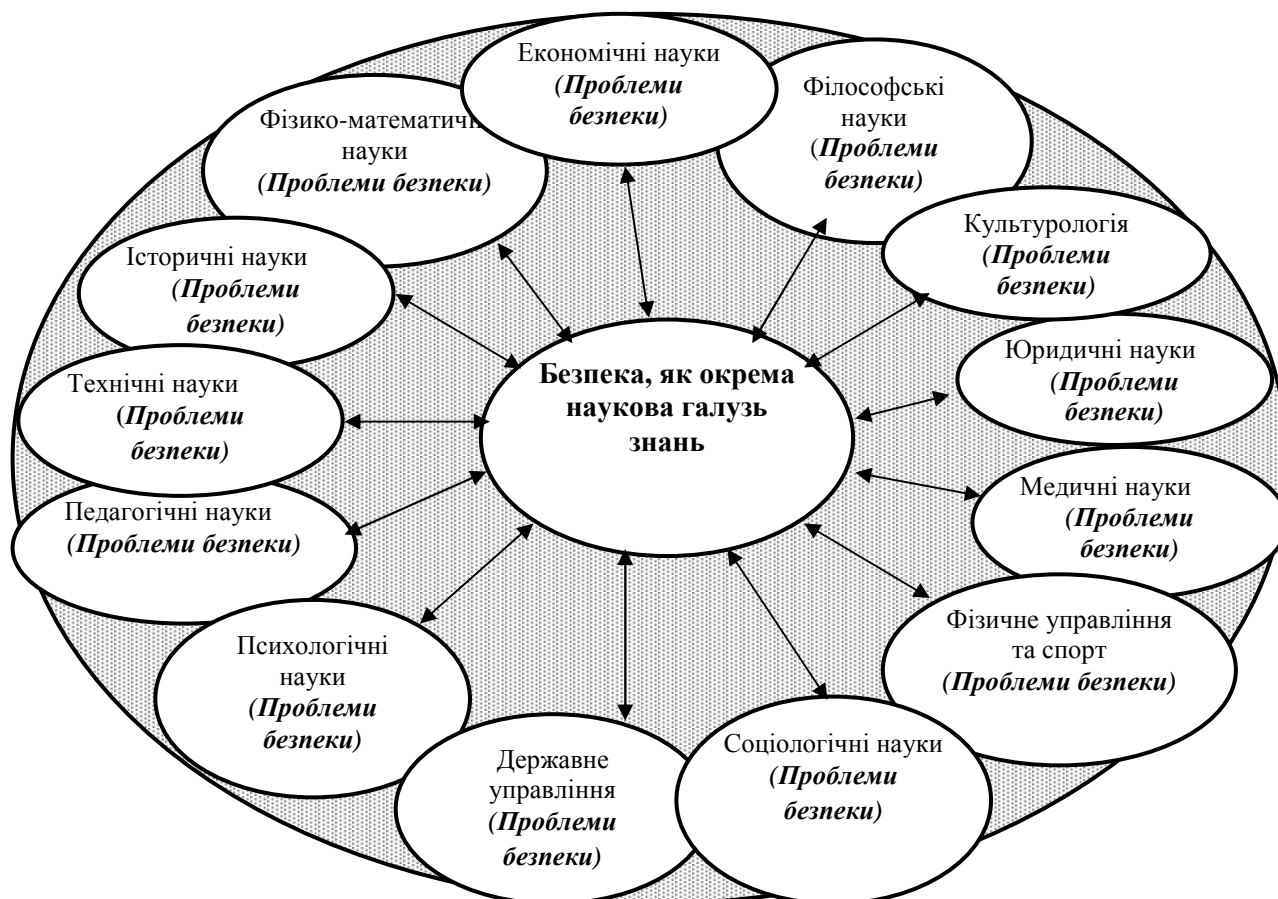

Рисунок 1.27 – Безпека як інтегральна галузь наукових знань

Сьогодні мова повинна йти про комплексну науку з національної безпеки, де не може бути ні юридичних, ні економічних, ні психологічних наук.

Для цільових досліджень проблем безпеки повинен використовуватись комплекс методів досліджень, тоді ми отримаємо науковців з безпеки. Необхідно також створити єдиний центр із координації та обліку таких досліджень, особливо тому, що у ДК 003: 2010 є посади за № 2414.1. «Науковий співробітник та науковий співробітник – консультант з питань фінансово-економічної безпеки».

В Україні, починаючи з 2000 р., розпочато підготовку фахівців із безпеки на базі вищих навчальних закладів, використовуючи концептуальні підходи в межах спеціалізації та наукової спеціальності. Сутність підходу до підготовки фахівців із безпеки в межах спеціалізації полягає в такому:

а) у варіативній частині освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівця формуються відповідні типові функції, знання та вміння, які йому необхідні у майбутньому для їх виконання, зокрема пов'язані з забезпеченням економічної безпеки підприємства;

б) у варіативній частині освітньо-професійної програми визначається перелік та розкривається зміст дисциплін спеціалізації, які дають змогу в процесі навчання сформувати визначені освітньо-кваліфікаційною характеристикою безпекознавчі знання та вміння;

в) у навчальному плані підготовки фахівця за тим чи іншим напрямом чи спеціальністю формуються навчальні предмети з нормативної і варіативної частин освітньо-професійної програми. Це інтегрує навчальний процес у єдине ціле та забезпечує єдність організації і змісту теоретичного навчання і практики;

г) у практичній діяльності випускник вищого навчального закладу може застосовувати отримані знання з безпеки і вміння, виконуючи обов'язки, які передбачені посадою, де питання безпеки є їх складовою, а також ті, що є безпосереднім предметом діяльності.

Аналіз ліцензійних справ та практики підготовки фахівців з безпеки за різними освітньо-кваліфікаційними рівнями в межах спеціалізації доводить, що найбільше для цього використовується спеціальність «Менеджмент організацій» (табл. 1.32), тобто навчальні заклади надають перевагу підготовці менеджерів із безпеки.

Таблиця 1.32 – Спеціалізації, у межах яких здійснюється підготовка фахівців із безпеки

Назва напрямку, спеціальності	Назва спеціалізації
1. Менеджмент. Менеджмент організацій і адміністрування	Менеджмент економічної безпеки
	Менеджмент безпеки бізнесу
	Менеджмент безпеки підприємств
	Менеджмент охоронної діяльності
2. Економіка підприємства	Економічна безпека підприємств
3. Фінанси і кредит	Фінансова безпека
4. Правознавство	Правове убезпечення підприємницької діяльності

Досліджуючи питання підготовки вищими навчальними закладами менеджерів із безпеки, встановлено, що менеджер із безпеки – це функціональний працівник системи управління, який об'єднує в єдине ціле

посаду, спеціальність і кваліфікацію. За своїм змістом і характером він вимагає різносторонньої, комплексної, спеціальної і водночас інтегрованої підготовки.

Професія менеджера з безпеки є складною, багатогранною і надзвичайно відповідальною. Діяльність менеджера з безпеки спрямована на роботу з внутрішнім і зовнішнім середовищами. Робота з внутрішнім середовищем передбачає вивчення конкурентів й партнерів, протидію кримінальним структурам та співпрацю і взаємодію з правоохоронними органами. Робота із зовнішнім середовищем зводиться до вивчення кандидатів на роботу, спостереження за працівниками, організації охорони товарно-матеріальних цінностей, забезпечення режиму корпорації, контролю за рухом товарно-матеріальних цінностей, протидії технічному шпіонажу та захисту комерційної таємниці.

Загалом же діяльність менеджера з безпеки характеризується динамікою, активним пересуванням, постійною зміною соціально-психологічної атмосфери, дефіцитом часу, певним ризиком, емоційним і вольовим напруженням. Середовище, у якому доводиться працювати менеджеру з безпеки, є мінливим і складним для оцінки й прийняття рішень.

Залежно від ситуації і завдання, яке виконується, потрібно бути психологом, педагогом, аналітиком, «оперативником», охоронцем тощо. Водночас для діяльності менеджера з безпеки характерними є конспірація, гра ролей різних соціальних і професійних типів та ін. [227].

Таким чином, предметом діяльності менеджера з безпеки може бути:

- виявлення внутрішніх і зовнішніх загроз, умов та джерел походження;
- формування граничних показників (індикаторів) безпеки;
- моніторинг розвитку загроз, оцінка їх можливих наслідків;
- експертиза рішень, що приймаються, з точки зору безпеки;
- формування нормативно-правової бази та моделей безпеки для протидії загрозам;
- формування організаційних структур та створення відповідних умов для забезпечення безпеки;
- розроблення і проведення загальних і спеціальних заходів із безпеки, які реалізуються в усіх напрямках і видах діяльності суб'єкта господарювання.

Аналіз Постанови Кабінету Міністрів України № 1719 від 13.12.2006 р. «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» та Постанови Кабінету Міністрів України № 787 від 27.07.2010 р. «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра» довів, що є низка напрямів і спеціальностей, за якими можна здійснювати підготовку фахівців із безпеки суб'єкта господарювання (табл. 1.33).

Таблиця 1.33 – Напрями і спеціальності, у межах яких здійснюється підготовка фахівців із безпеки

Назва напрямку підготовки, спеціальності	Освітньо-кваліфікаційний рівень та код напрямку підготовки чи спеціальності
1. Безпека інформаційних і комунікаційних систем	Бакалавр, 6.170101
2. Системи технічного захисту інформації	Бакалавр, 6.170102
3. Управління інформаційною безпекою	Бакалавр, 6.170103
4. Охорона праці	Бакалавр, 6.170202
5. Пожежна безпека	Бакалавр, 6.170203
6. Екологічна безпека	Спеціаліст, 7.04010603 Магістр, 8.04010603
7. Екологічний контроль	Спеціаліст, 7.04010604 Магістр, 8.04010604
8. Безпека інформаційних і комунікаційних систем	Спеціаліст, 7.17010101 Магістр, 8.17010101
9. Системи технічного захисту інформації, автоматизації її оброблення	Спеціаліст, 7.17010201 Магістр, 8.17010201
10. Управління інформаційною безпекою	Спеціаліст, 7.17010301 Магістр, 8.17010301
11. Адміністративний менеджмент у сфері захисту інформації	Спеціаліст, 7.17010302 Магістр, 8.17010302
12. Охорона праці (за галузями)	Спеціаліст, 7.17020201 Магістр, 8.17020201
13. Пожежна безпека	Спеціаліст, 7.17020301 Магістр, 8.17020301
14. Управління пожежною безпекою	Магістр, 8.17020302
15. Якість, стандартизація та сертифікація	Спеціаліст, 7.18010001 Магістр, 8.18010010
16. Управління фінансово-економічною безпекою	Магістр, 8.18010014

Із таблиці 1.33 видно, що безпосереднє відношення до організації економічної безпеки суб'єктів господарювання має спеціальність «Управління фінансово-економічною безпекою».

Варто зазначити, проте що забезпечення економічної безпеки підприємства є комплексним процесом, який потребує фахової діяльності у різних напрямках безпеки, а отже, відповідних знань і вмінь. Підготовка таких фахівців за наведеними в таблиці напрямами та спеціальностями, за винятком спеціальності «Управління фінансово-економічною безпекою» в українських ВНЗ здійснюється уже тривалий час, є відповідний досвід та навчальна база.

Особливістю програми підготовки магістрів із «Управління фінансово-економічною безпекою» є те, що вона гармонійно поєднує дві базові складові:

а) управління національною безпекою в економічній сфері;

б) управління фінансово-економічною безпекою підприємств, установ та організацій.

Таким чином, майбутні управлінці з фінансово-економічної безпеки отримають знання в галузі національної безпеки та безпеки суб'єктів господарювання. Окрім цього, навчатися за цією програмою можуть особи, які мають базову економічну, юридичну чи технічну освіту за ОКР не нижче бакалавра. Це дає змогу на практиці комплексно і системно на принципово новому якісному рівні організувати та забезпечувати економічну безпеку суб'єктів господарювання незалежно від форм власності.

Предмет і зміст діяльності професіонала з фінансово-економічної безпеки є такими, як і менеджера з безпеки, який займається управлінням, функцією чи процесами забезпечення економічної безпеки. Різниця між ними полягає в тому, що професіонали з фінансово-економічної безпеки мають ґрунтовніші знання та вміння.

Для підготовки таких фахівців відомими науковцями з безпеки В. В. Крутовим, П. Я. Пригуновим, О. І. Захаровим, В. С. Сідаком, О. А. Кириченком В. І. Франчуком та іншими – членами робочої групи Міністерства освіти і науки України було розроблено Галузевий стандарт вищої освіти з підготовки фахівців за спеціальністю специфічних категорій «Управління фінансово-економічною безпекою», освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» кваліфікації «Професіонал із фінансово-економічної безпеки» [112] та варіативну частину освітньо-кваліфікаційної характеристики, освітньо - професійну програму і навчальний план.

У сучасних умовах організація і безпосереднє забезпечення економічної безпеки підприємств потребують відповідного і якісного наукового супроводження. Це можливо за умови налагодження в Україні цілеспрямованого проведення наукових досліджень.

Це залежить зі свого боку від наявності та рівня підготовленості наукових кадрів. На жаль, треба зазначити, що це також є недоліком як загалом у системі економічної безпеки суб'єктів господарювання, так і її складової – кадрового забезпечення фахівцями вищої кваліфікації: кандидатами і докторами наук. Йдеться про тих науковців, у яких предметом наукових досліджень є економічна безпека підприємств, а захист дисертацій проходив за науковою спеціальністю 21.04.02 – «Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності».

Розглядаючи питання наукового супроводження забезпечення економічної безпеки, варто зазначити, що економічна безпека суб'єктів господарської діяльності як наука є досить молодою. Проте перед нею стоять складні, але вкрай потрібні, з точки зору розвитку економічної безпеки як науки завдання.

Насамперед, потрібна фахова, науково розроблена методологія економічної безпеки суб'єкта господарської діяльності та методологія власне наукових досліджень. Від цих фундаментальних положень залежить напрямок, зміст та якість наукових досліджень та їх кінцевий продукт. Для практики забезпечення економічної безпеки вкрай потрібні відповідні науково-практичні рекомендації.

Нині методологія економічної безпеки є предметом активних наукових пошуків багатьох науковців.

На підставі наведеного вище розроблено концептуальну модель підготовки фахівців із безпеки в Україні, яку подано на рисунку 1.28.

У цій моделі закладено ідеологію концепції підготовки фахівців з безпеки. Основний її зміст полягає у такому: перед тим як розпочинати підготовку фахівців із безпеки, потрібно ґрунтовно дослідити умови їх майбутньої діяльності. Іншими словами, необхідно чітко визначити, що є предметом діяльності у сфері економічної безпеки, які потрібно засоби і процедури застосовувати та який в кінцевому результаті має бути продукт (результат) цієї діяльності. Від цього залежить структура і зміст типових службових функцій. Очевидно, що на цей процес також впливає й концептуальний підхід, у межах якого буде здійснюватися підготовка фахівців: у межах спеціалізації чи спеціальності.

Рисунок 1.28 – Модель підготовки фахівців із безпеки в Україні

Саме ці функції й відображаються в освітньо-кваліфікаційних характеристиках фахівця. Для виконання службових функцій з безпеки

формується перелік знань і вмінь, на підставі чого здійснюється підбір відповідних навчальних предметів і оформляється у формі навчального плану. Зі свого боку, він є основою процесу підготовки фахівців із безпеки у ВНЗ.

В умовах розвитку процесів глобалізації, недобросовісної конкуренції, насамперед з боку транснаціональних компаній, соціально-політичної нестабільності в Україні, необхідності подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи, які безпосередньо впливають на стан нашого суспільства, набувають актуальності питання не тільки професійного забезпечення безпеки на макрорівні, тобто безпеки держави, а й утворення багаторівневої системи безпеки. Така система повинна забезпечувати безпеку особи як громадянина, безпеку вітчизняних суб'єктів господарської діяльності як основних наповнювачів бюджету і як таких, що забезпечують робочими місцями громадян, міську та регіональну соціально-економічну безпеку тощо. Для того щоб така система була розроблена необхідно відповісти на запитання, хто і яким чином буде забезпечувати безпеку, особливо макрорівня. Отже паралельно необхідно утворення системи підготовки фахівців у галузі безпеки та формування її наукового забезпечення.

Проблеми організації підготовки фахівців із безпеки присвячені наукові роботи багатьох авторів; фахівців – вчених із різних наукових галузей та практиків: М. Button, Y. Koniechy, S. Garfinkel, A. Carrol, E. Ahlf, A. Zebrowski, Zb. Ruszkowski, Y. Lobkovitz [64-70], О. Захарова, Й. Ліндера, В. Гамзи, М. Корольова, В. Мак – мака, О. Олейнікова, О. Павлова, К. Харського, О. Шаваєва, В. Шликова, Є. Ющука, В. Яскевича, В. Ярочкіна та ін.

Окремі праці українських економістів – фахівців з економічної безпеки присвячені проблемам визначення специфіки діяльності підрозділів безпеки у системі економічної безпеки підприємств наукового і навчального забезпечення. Серед них необхідно відзначити наукові праці (монографії): І. Белоусової, Л. Гнилицької, Ю. Кіма, О. Кириченко, В. Кралича, Т. Момот, В. Франчука, Л. Шемаєвої, І. Мігус та ін., у яких здійсненна спроба надання рекомендацій щодо організації підготовки фахівців з безпеки.

Разом із тим наукових досліджень щодо організації системи підготовки вітчизняних фахівців із безпеки відповідно до організаційно-штатного розкладу та формування її наукового забезпечення ще не проводилось.

У сучасних умовах розв'язання проблеми кадрового забезпечення безпеки підприємств безпосередньо пов'язана з формуванням вітчизняної системи підготовки фахівців із вищою освітою в галузі безпеки. Як свідчить закордонний досвід система підготовки фахівців із вищою освітою в галузі безпеки складається з двох складових.

Перша підготовка фахівців у сфері фізичної безпеки (охоронної діяльності та розшуку). До цієї системи входять освітні програми підготовки фахівців зі спеціальностей:

- «Security management» (освітньо-кваліфікаційні рівні: (бакалавр, магістр);
- «Private Detective» – «Приватний детектив» (освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр, магістр).

Особливостями її є те, що освітня система підготовки фахівців у галузі безпеки орієнтована на виконання охоронних функцій, а безпека є засобом забезпечення охорони.

Другий напрям підготовка фахівців за спеціальностями:

- «Risk management» – (рівень бакалавр, магістр);
- «Crisis management» – (рівень магістр).

Ці програми спрямовані на підготовку фахівців, які повинні забезпечувати стійке існування суб'єктів господарської діяльності або регіонів (штатів) та сприяти їх розвитку.

Особливостями цих освітніх програм є те, що підготовка фахівців із безпеки, з одного боку, звужена, а з іншого – існує їх багаторівневність [289].

Підготовка фахівців із безпеки у розвинутих країнах світу здійснюється за аналогом окремих наших спеціальностей, які належать до специфічних категорій, тобто забезпечувати безпеку можуть фахівці, які мають різну базову освіту на рівні «бакалавра» (юридичну, економічну, психологічну тощо). Це не стосується тільки забезпечення інформаційної безпеки – окремий напрям підготовки (табл. 1.34).

В Україні протягом її незалежності зроблені цілеспрямовані кроки для розбудови системи освіти в галузі безпеки та її наукового і організаційно-штатного забезпечення. Варто зазначити, що ми у цьому обрали свій шлях, враховуючи міжнародний досвід, але не копіюючи його.

Таблиця 1.34 – Іноземні ВНЗ, які готують фахівців із безпеки

Держава	Назва ВНЗ	Рівень кваліфікації/ Напрямок підготовки/ Спеціалізація (спеціальність)
США	Денверський університет	магістр прикладних наук/ управління безпекою/ безпека інформації
США	Денверський університет	магістр прикладних наук/ управління безпекою/ організаційна безпека
США	Університет Нью-Джерсі	бакалавр наук/ не визначено/ професійні студії з безпеки
США	Університет Нью-Джерсі	магістр наук/ не визначено/ корпоративна безпека
США	Університет Фінікса	бакалавр наук/ не визначено/ організаційна безпека та менеджмент
США	Університет Беллв'ю	бакалавр наук/ не визначено/ управління безпекою
США	Університет Беллв'ю	магістр наук/ не визначено/ управління безпекою
США	Університет Капелла	бакалавр наук/ суспільна безпека/ управління безпекою
Великобританія	Лестерський університет	базовий рівень, бакалавр/ управління безпекою/ управління безпекою та ризиком
Великобританія	Лестерський університет	магістр (MSc, PgD)/ управління безпекою/ управління безпекою та ризиком

Держава	Назва ВНЗ	Рівень кваліфікації/ Напрямок підготовки/ Спеціалізація (спеціальність)
Великобританія	Лестерський університет	постдипломний сертифікат (PgC)/ управління безпекою/ управління безпекою та ризиком
Великобританія	Кренфільський університет	магістр/ управління безпекою/ управління безпекою
Великобританія	Університет Лафборо	магістр наук (PgD, PgC)/ управління безпекою/ управління безпекою
Великобританія	Університет Портсмут	бакалавр наук/ управління безпекою/ управління ризиком та безпекою
Голландія	Університет Уебстера	магістр, MBA/ управління безпекою/ управління безпекою бізнесу і організації
Австрія	Дунайський університет	магістр наук/ управління безпекою/ управління безпекою та техніка безпеки
Словакія	Університет управління безпекою	бакалавр/ управління безпекою/ безпека людей та майна
Словакія	Університет управління безпекою	магістр/ управління безпекою/ безпека людей та майна
Польща	Krakowska akademia im. A.F.Modrzewskiego	бакалавр/ національна безпека/ управління безпекою
Польща	Krakowska akademia im. A.F.Modrzewskiego	бакалавр, магістр/ менеджмент/ управління безпекою
Польща	Krakowska akademia im. A.F.Modrzewskiego	бакалавр, магістр/ менеджмент/ управління безпекою бізнесу

Варто відзначити українських вчених, які протягом двадцяти років розробляли освітянську систему підготовки фахівців із безпеки, поєднуючи вимоги до її забезпечення як на макрорівні так і макрорівні: В. В. Крутов, А. І. Марущак, П. Я. Пригунов, В. А. Ліпкан, Л. В. Гнилицька, С. В. Мельник, В. І. Франчук і багато ін.

Перш ніж розкрити стан підготовки фахівців-безпекознавців, ми повинні проаналізувати чи визначається їх діяльність на державному рівні, тобто чи існують такі професії в Україні і які до них вимоги.

Згідно з діючим класифікатором професій ДК003:2010 та змінами і доповненнями № 1 від 16.08.2012 р. [285, 288] у державі існує низка посад для фахівців у галузі безпеки, для заняття яких потрібна відповідна вища освіта (освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр») (табл. 1.35), стаж роботи на посадах та обов'язкове проходження курсів підвищення кваліфікації.

За ініціативою Українського союзу промисловців та підприємців за підтримкою Міністерства соціальної політики України у жовтні 2011 р. був розроблений та затверджений Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників «Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації», Випуск № 99, тобто розроблені та затверджені на державному рівні кваліфікаційні характеристики фахівців із безпеки [297].

Ми можемо констатувати, що на державному рівні щодо організаційно-штатного забезпечення утворені всі умови для професійної діяльності фахівців із безпеки.

Таблиця 1.35 – Посади для спеціалістів у галузі безпеки згідно з класифікатором професій ДК 003:2010

№ з/п	Професійні назви робіт	Код КП
На рівні керівників*		
1	Керівник (директор, начальник) підрозділу (служби, управління, департаменту тощо) з безпеки (фінансово-економічної, інформаційної)	1229.1
2	Керівник підрозділу з охорони та безпеки (фізичної та майнової)	1229.1
3	Менеджер (управитель) систем з інформаційної безпеки	1495
На рівні професіоналів**		
1	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
2	Професіонал з інтелектуальної власності	2419.2
3	Професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
4	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
5	Професіонал з охоронної діяльності та безпеки	2423.2
6	Професіонал з організації захисту інформації з обмеженим доступом	2149.2
7	Приватний детектив	2429
На рівні фахівців***		
1	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
2	Фахівець із туристичної безпеки	3414
3	Фахівець з організації інформаційної безпеки	3439
4	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450
5	Фахівець з організації захисту інформації з обмеженим доступом	3439
6	Інспектор воєнізованої охорони	3450
7	Помічник приватного детектива	3450

Примітки:

*,** Для заняття цих посад потрібна відповідна освіта на рівні «спеціаліст», «магістр» з отриманням кваліфікації, яка надає право займати такі посади.

*** Для заняття цих посад потрібна освіта на рівні «бакалавр», а в окремих випадках і «спеціаліст» з відповідною кваліфікацією або (спеціалізацією).

Проаналізуємо наявність освітніх програм для кожної групи фахівців, де потрібна вища освіта.

Базову вищу освіту рівня «фахівець» можна отримати винятково за такими спеціальностями відповідно до напрямку підготовки 17.01 – «Інформаційна безпека»:

- фахівець з організації інформаційної безпеки;
- фахівець з організації захисту інформації з обмеженим доступом.

За іншими професіями жоден вітчизняний ВНЗ фахівців не готує.

Разом із тим в Україні є нагальна потреба у підготовці фахівців з таких напрямів:

- фінансово-економічної безпеки;

- туристичної безпеки;
- організації майнової та особистої безпеки тощо.

Для базової вищої освіти рівня «професіонал», необхідно отримати освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст» та «магістр». Україна має у цьому напрямку певні досягнення та переваги.

У 2007 році Україна перша серед країн СНД відкрила у специфічних категоріях спеціальність 8.18010014 «Управління фінансово-економічною безпекою», у грудні 2011 року МОН України було затверджено галузевий стандарт за цією спеціальністю, згідно з яким випускники отримують кваліфікації: 2414.2 «Професіонал з фінансово-економічної безпеки» або 2414.2 «Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки».

Ця унікальна спеціальність розкриває великі можливості для її випускників. Вона належить до специфічних категорій і не є економічною. Ця спеціальність відкривається як на юридичних факультетах, так і на факультетах менеджменту або економічних. Фахівців з інтелектуальної власності теж готують у межах специфічних категорій за спеціальністю 8.18010011 «Інтелектуальна власність».

У 2011 році в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка був утворений Інститут державної охорони і за його ініціативою у специфічних категоріях була відкрита магістерська програма 8.18010026 «Охоронна діяльність та безпека» з присвоєнням кваліфікації 2423.2 «Професіонал з охоронної діяльності та безпеки». Недоліком цієї спеціальності є те, що стандарт на підготовку за нею обмежений грифом ДСК і поки підготовка цивільних осіб за нею не здійснюється.

Підготовка професіоналів з інформаційної безпеки та захисту інформації з обмеженим доступом здійснюється у відповідних ВНЗ за напрямом підготовки 17.01 «Інформаційна безпека».

Поки жодним ВНЗ не здійснюється підготовка приватних детективів та їх помічників. На нашу думку, було б доцільним готувати таких спеціалістів на юридичних факультетах ВНЗ, увівши таке навчання як спеціалізацію. Вважаємо також, що для бакалаврів варто було б увести «помічник приватного детектива», а для спеціалістів або магістрів – «приватний детектив».

Таким чином, із семи безпекових професій, де потрібен освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр», існує 6 освітніх програм, які дають можливість отримати відповідну до класифікатора професій кваліфікацію та відповідний освітньо-кваліфікаційний рівень, що дає можливість випускникам виконувати функціональні обов'язки як професіоналів з безпеки.

Для зайняття посад рівня керівників окрім зазначених вище наявності освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст», «магістр», стажу роботи на посадах у галузі безпеки, потрібно пройти відповідні курси підвищення кваліфікації з безпекознавства за управлінським фахом. Харківським Національним університетом міського господарства імені О. М. Бекетова

розроблена експериментальна програма «Вищих академічних курсів для керівників підрозділів із безпеки (служба, управління, департамент тощо)».

Таким чином, ми можемо констатувати, що в Україні утворена та визначена основа для формування системи підготовки кадрів з вищою освітою в галузі безпеки, але сьогодні не існує ВНЗ державної форми власності, який би став флагманом із підготовки кадрів вищої ланки для потреб безпеки (особливо це стосується спеціальності «Управління фінансово-економічною безпекою»).

Кадрова безпека є важливою складовою загальної системи економічної безпеки. Визначено джерела внутрішніх та зовнішніх загроз та методи забезпечення кадрової безпеки серед яких економічні, технологічні, організаційні, соціально-психологічні, адміністративні та дисциплінарні методи. Категорія кадрової безпеки на сьогодні, однак, має значний потенціал щодо вивчення та розробки методів для підвищення безпеки підприємства.

Вивчення надалі специфічних взаємозв'язків між складовими кадрової безпеки, класифікацію та знаходження ваги кожної такої складової як для кадрової безпеки, так і для економічної безпеки підприємства взагалі є актуальною та передбачає подальшу роботу в цьому напрямку.

В Україні є низка спеціальностей, спеціалізації, а також наукова спеціальність, у межах яких здійснюється підготовка фахівців із безпеки. На зміст і напрям навчального процесу визначально впливають мають умови майбутньої діяльності фахівця. Разом із тим якість підготовки також впливає на ефективність роботи випускника на практичній роботі чи в науково-дослідній сфері, тому процес підготовки фахівця і умови його діяльності є взаємозалежними.

Запропонована модель підготовки фахівців з економічної безпеки сприятиме комплексному і системному підходові до навчального процесу.

1.8 Економічна безпека вищого навчального закладу: підґрунтя забезпечення

Освіта значною мірою забезпечує розвиток економіки країни, що зумовлює увагу до реформування діяльності вітчизняних вищих навчальних закладів. Останнім часом спостерігається суттєве збільшення уваги до їхньої діяльності, яка розглядається крізь призму сучасних парадигмальних та інституціональних змін в економіці та суспільстві.

Відповідно до статті 1 чинного Закону України «Про вищу освіту» вищий навчальний заклад – це освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та

науково-технічну діяльність [202]. Вищі навчальні заклади (ВНЗ) в Україні складають систему вищої освіти (стаття 16 Закону України «Про вищу освіту»).

У межах функціонально-дескрипторного підходу мета діяльності та призначення ВНЗ визначаються його місією, яка є багатогранною – на відміну від місії суб'єктів господарювання коротко її визначити не можна. Її можна розглядати з різних позицій – економічних, суспільних, політичних, виховних тощо. Навчальні заклади в цілому, а вищі зокрема завжди виконували у суспільстві особливу роль – збереження і відтворення гуманістичних традицій вітчизняної та світової культури у різноманітних сферах.

За нормативним підходом завданнями вищого навчального закладу в Україні є надання освітніх послуг, здійснення наукової, науково-технічної та культурно-виховної діяльності, підготовка кваліфікованих кадрів для економіки. Крім завдань, які задекларовано нормативно, система вищої освіти виконує сукупність соціально важливих завдань: зменшення соціальної напруги, аутопойезис соціальних норм, формування спеціалізації на ринку праці, виробництво та розповсюдження знань, підвищення кваліфікації кадрів, підвищення інтелектуального рівня населення, сприяння розповсюдженню та дифузії інновацій, збільшення толерантності у суспільстві, підвищення мобільності трудових ресурсів.

Особливості фінансування діяльності вітчизняних ВНЗ дозволяють окреслити принципово різні точки зору щодо його призначення й стверджувати про дуальну природу ВНЗ: з одного боку, ВНЗ, отримуючи фінансування з державного бюджету України та виконуючи важливі соціальні завдання, є соціальним інститутом; з другого боку, самостійно заробляючи кошти, надаючи платні освітні та інші послуги, ВНЗ є порівняно самостійним економічним агентом.

Дуальність природи ВНЗ в економічному просторі має глибоку історію й у причинній площині представлена двома традиціями в існуванні закладів вищої школи, які дуже умовно можна визначити як державоутримувальна та приватноутримувальна. Їхню порівняльну характеристику подано в таблиці 1.36. Приклади ВНЗ за кожною традицією є численними, що підтверджує життєстійкість традицій, тому порівнювати традиції в координатах «краще-гірше», як мінімум, некоректно.

Державоутримувальна традиція найбільш поширена у пострадянських країнах та країнах Європи. Наприклад, в Австрії всі ВНЗ є державними і підпорядковуються федеральному Міністерству науки, їхня діяльність фінансується з державного бюджету, а працівники ВНЗ є державними службовцями. У Бельгії ВНЗ підпорядковані Міністерству освіти, а фінансування ВНЗ здійснюється за рахунок державного бюджету, хоча існує розвинена мережа так званих вільних університетів (засновником яких не є держава), більшість з яких, однак, фінансується установами католицької церкви (ця особливість системи вищої школи Бельгії склалася історично). У Бельгії до 40 % фінансування університетів спрямовується саме на наукові дослідження. У Данії всі ВНЗ є державними, а приватні ВНЗ заборонені; у Фінляндії навіть

приватні ВНЗ (а їх небагато) отримують державні субсидії та повністю підконтрольні Міністерству освіти. До того ж заклади вищої освіти у Фінляндії на 72 % фінансуються державою.

Таблиця 1.36 – Порівняння державоутримувальної та приватно-утримувальної традицій щодо вищих навчальних закладів

Критерій	Державоутримувальна традиція	Приватноутримувальна традиція
Переважне джерело фінансування	Кошти державного або місцевих бюджетів	Кошти, які отримано в оплату за навчання від юридичних та фізичних осіб, пожертвування фізичних та юридичних осіб
Наявність безоплатного для студентів навчання	Так, оскільки ВНЗ фінансуються за кошти держави	Украй обмежена й здійснюється через гранти та іменні стипендії
Рівень незалежності ВНЗ від держави	Низький	Високий
Наявність центрального органу, який регулює питання вищої освіти	Так	Ні
Орієнтація у наданні послуг	На вимоги центрального регулювального органу	На потреби споживачів послуг
Соціальна відповідальність ВНЗ	Висока	Низька
Акредитація кадрів вищої школи	На рівні держави в цілому	Часто на рівні окремого ВНЗ
Ступень вивчення гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін	Порівняно високий	Порівняно менший ^б

У Франції майже всі університети є державними, крім кількох університетів, які історично створено релігійними організаціями, й до рівня бакалавра виключно тільки державні заклади можуть видавати дипломи⁷. У Німеччині кількість недержавних ВНЗ є незначною, а вища освіта – безоплатною (повністю фінансується за кошти бюджету). У Польщі співіснують державні та приватні ВНЗ, але державні ВНЗ отримують значне бюджетне фінансування, а звання професора присуджує Президент країни.

Приватноутримувальна традиція поширена у США, Канаді та Великобританії, що зовсім не означає відмову держави від регулювання та фінансування діяльності ВНЗ, але за приватноутримувальною традицією повноваження центрального органу в регулюванні освіти є значно звуженими, а діяльність ВНЗ значною мірою фінансується з недержавних джерел.

^б Крім класичних університетів із багатовіковою традицією навчання (Оксфорд, Кембрідж) та ВНЗ гуманітарного профілю.

⁷ За матеріалами відділу міжнародних зв'язків «ЕС-Україна» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: <http://www.ec.kharkiv.edu/>.

Наприклад, у США єдині федеральні стандарти для ВНЗ просто відсутні, а акредитацією ВНЗ займаються приватні структури; освіта майже виключно платна (хоча існує значна кількість грантів та іменних стипендій), часто у ВНЗ наукова робота здійснюється вкрай обмежено, університети штатів (аналог державних ВНЗ) є великими, але за престижністю менш привабливими, ніж приватні ВНЗ, поміж яких найбільш відомі Гарвард, Йель, Принстон, Стенфорд [140]. У Канаді бюджетна форма навчання взагалі відсутня, хоча існують різні гранти, стипендії, кредитове фінансування студентів за мінімальними ставками. У Великобританії співіснують державний та приватний сектори освіти, але традиційно вважається, що приватні ВНЗ надають більш якісну освіту (що часто пов'язують із недостатнім рівнем фінансування державних ВНЗ). Крім того, у Великобританії ВНЗ мають право присвоювати наукові ступені, які є дійсними в межах конкретного ВНЗ.

Сприйняття ВНЗ як економічного агента в Україні є доволі незвичним (хоча й об'єктивно зумовлено ситуацією, яка склалася у системі вищої освіти в Україні), тому до сьогодні, по-перше, виникає значна кількість питань, а, по-друге, не вщухають дискусії з питань суто економічного погляду на освітній процес (наприклад, [17,87 та ін.]). Так, саме поняття освітньої послуги та її клієнта чітко не визначено: що вважати послугою – освітню програму або набір професійних знань та вмінь; хто є споживачем такої послуги – держава, яка оплачує вартість навчання у формі державного замовлення, підприємство, яке отримує спеціаліста, студент, його батьки, які сплачують вартість навчання за контрактом [16]. З цього приводу Т. Боголіб, розглядаючи приклад США, довела, що комерціалізація освіти об'єктивно веде до виникнення надзвичайно конкурентного ринку освітніх послуг, а через це і до зміни природи вищої освіти (навчальний процес підлаштовується під запити «клієнтів» і втрачає риси саме навчання) [28]. К. Леш звернув увагу на цікавий факт: ринок майже непереборно впливає на будь-яку діяльність із тим, щоб вона перетворювалася на ділове підприємство, сама себе окупувала, підводила бухгалтерський баланс з прибутком. За його словами, «ринок .... перетворює навчальні заняття на професійний кар'єризм, а будь-які настанови – у свої образи та подоби» [143, с. 92]. Утім, його думка не нова, ще А. Сміт зазначав, що за умов ринку «... освіта записується до чогось ганебного або, як мінімум, незначного» (цит. за Дж. Греєм [61, с. 34]). Усе це вже певною мірою спостерігається і в діяльності вітчизняних ВНЗ, і у ставленні суспільства до освіти та його очікуваннях від їхньої діяльності.

Проблема статусу ВНЗ – соціальний інститут або економічний агент (економічна корпорація) – сьогодні в Україні набуває актуальності. Від того, яка позиція стане домінантною, багато у чому залежить діяльність ВНЗ, напрями її трансформації та її аспекти. Незважаючи на вибір позиції, економічна функція освіти від цього не змінюється, так само як і не зникає необхідність модернізації економічних механізмів функціонування вищих навчальних закладів [29]. Триваюча дискусія щодо ролі ВНЗ – соціальний інститут або економічний агент – не перешкодила виникненню ринку освітніх

послуг [128], для якого, як і для будь-якого ринку, є справедливими ринкові закони балансу попиту та пропозиції, еластичності ціни тощо.

Визнання вищого навчального закладу економічним агентом надає право застосування щодо його діяльності поняття «економічна безпека». Економічна безпека навіть окремого ВНЗ стосується не лише його, вона є соціально важливою характеристикою, зважаючи на завдання ВНЗ. Актуалізація питання економічної безпеки стосовно ВНЗ є наслідком вимушеної комерціалізації їхньої діяльності на пострадянському просторі. Виникнення недержавних джерел фінансування зумовило підхід до управління ВНЗ як специфічним суб'єктом господарювання (економічним агентом), який надає освітні послуги. Для вітчизняних ВНЗ у сучасних умовах їхнього функціонування стали актуальними такі суто ринкові поняття як конкурентні переваги, дефіцит ресурсів, якість послуги, репутація як чинник результатів діяльності, комерціалізація інтелектуальної власності.

Економічна безпека вищих навчальних закладів в Україні зумовлена, насамперед, особливостями фінансування їхньої діяльності (рис. 1.29).

З одного боку, ВНЗ, виконуючи державне замовлення щодо підготовки фахівців певного профілю та кваліфікації, нормативно встановлені завдання (відповідно до статті 22 Закону України «Про вищу освіту»), отримують державне фінансування. З іншого боку, вже понад 20 років ВНЗ в Україні надають послуги з навчання за контактною формою. Крім надання платних освітніх послуг ВНЗ може отримувати додаткові доходи від розпорядження своїм майном (відповідно до ст. 26 Закону України «Про вищу освіту»). Водночас ВНЗ залишається некомерційною організацією, оскільки його додаткові доходи не створюють прибутку, тобто ВНЗ, хоча й не мають прибутку, але є економічними агентами, і тому їхню діяльність варто визнати підприємницькою лише з тим обмеженням, що метою діяльності ВНЗ є певні соціальні результати, а не прибуток. У такому разі на змістовому рівні діяльність ВНЗ підпадає під визначення статті 86 Цивільного Кодексу України – здійснення підприємницької діяльності непідприємницькими установами [257]. Попри той факт, що діяльність ВНЗ не регулюється нормами Цивільного кодексу, таке визначення їхньої діяльності дозволяє сформувати особливий погляд на її характер.

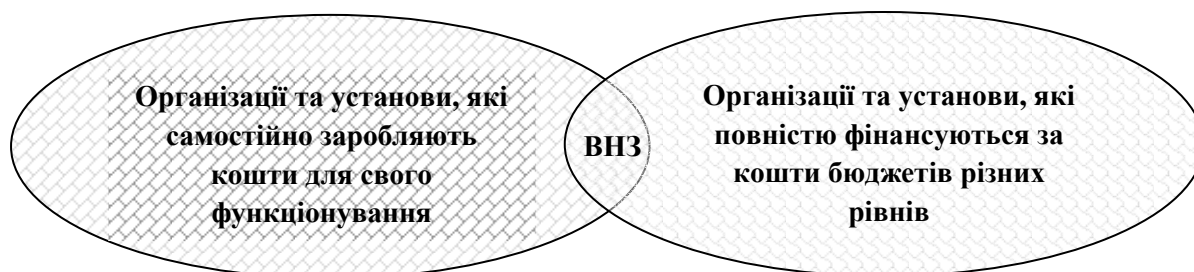

Рисунок 1.29 – Положення вищих навчальних закладів стосовно джерел фінансування діяльності

Використання поняття економічної безпеки до ВНЗ як специфічної організації дозволяє говорити про формування нової галузі знань – «екосесед» (economic security of education). Екосесед становить продовження проблемного поля екосесетейту (наука, що вивчає проблеми забезпечення економічної безпеки) [9, с. 3]. І якщо екосесент розглядається як економічний стан підприємства, що є стійким (у межах критичних обмежень) до впливу зовнішніх та внутрішніх змін середовища функціонування, які не належать до форс-мажорних [9, с. 3], то для опису стану ВНЗ, який є таким, що дозволяє йому бути стійким до впливу зовнішніх та внутрішніх змін середовища функціонування і одночасно виконувати належну йому соціальну роль у суспільстві з розвитку людських талантів та креативності, а не лише надавати освітні послуги, необхідно використати термін «екосесед».

Подане визначення забезпечення екосеседа має певні характеристики. По-перше, відповідно до його сутності забезпечення екосеседа не розглядається з позицій вже відомих підходів – захищеності від загроз зовнішнього середовища, мінімізації втрат та захищеності прав власності, ефективного використання ресурсів. Відмова від цих підходів зумовлена значними відмінностями змісту екосесента і екосеседа і, відповідно, напрямками забезпечення, насамперед, через різні призначення та роль суб'єктів господарювання і ВНЗ у сучасному суспільстві. По-друге, подане визначення екосеседа базується на системному описі ВНЗ. Як видно з поданого визначення, базисом забезпечення екосеседа є наявність економічних умов, які варто розглядати, насамперед, із позиції забезпеченості ВНЗ фінансовими ресурсами, хоча зводити економічну безпеку ВНЗ виключно до забезпеченості фінансовими ресурсами некоректно.

ВНЗ як об'єкт економічної безпеки є унікальним, оскільки на відміну від інших об'єктів економічної безпеки на мікрорівні (підприємств та організацій) виконує важливі для суспільства завдання.

Поняття економічної безпеки для ВНЗ не є принципово новим. Воно є новим для вітчизняних ВНЗ, й тому далеко не всі вони готові для його вирішення. За В. Л. Перміновим, предметом економічної безпеки навчального закладу є вивчення, з одного боку, об'єктивних захисних властивостей економічної системи освіти, механізму її протидії впливу загрозливих сил та чинників, а, з другого – охоронних, контролюючих та консультативних функцій держави та суспільства та створюваних ними з цією метою відповідних інститутів [191, с. 18]. Таке визначення становить безумовний інтерес, але для практики забезпечення економічної безпеки ВНЗ видається надто «розмитим» та недостатньо конкретним. Не можна визнати коректною та повною й іншу, діаметрально протилежну точку зору О. М. Малолетка, за якою економічна безпека ВНЗ пов'язана виключно з достатністю коштів для фінансування його діяльності [146]. Більш зваженою є точка зору Н. К. Алімової, яка, враховуючи фінансовий стан ВНЗ, не обмежилася виключно ним у визначенні економічної безпеки ВНЗ [7].

За результатами дослідження сутності поняття «економічна безпека», підходів щодо її трактування та пояснення вищого навчального закладу як об'єкта економічної безпеки, її дуального характеру в Україні, який зумовлений визнанням ВНЗ одночасно соціальним інститутом та економічним агентом, сформульовано визначення економічної безпеки ВНЗ (рис. 1.30). Характеристику елементів економічної безпеки ВНЗ (елементи виділено за [223, с. 64]) подано у таблиці 1.37.

Економічна безпека – це якісна характеристика економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності, стає забезпечення ресурсами розвитку та послідовну реалізацію інтересів ⁸	ВНЗ – це освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність ⁹
Економічна безпека ВНЗ – це якісна характеристика ВНЗ як окремого, умовно самостійного суб'єкта, що виконує сукупність явних та прихованих завдань, яка визначає його здатність продовжувати свою діяльність з урахуванням забезпечення необхідними ресурсами та дотримання визначених інтересів протягом прогнозовано тривалого періоду часу	

Рисунок 1.30 – Визначення поняття «економічна безпека ВНЗ»

Таблиця 1.37 – Характеристика елементів економічної безпеки ВНЗ

Елемент економічної безпеки	Характеристика елемента економічної безпеки ВНЗ
Економічна незалежність	Можливість забезпечувати фінансування поточних та необхідних інвестиційних витрат за рахунок отримуваних в процесі діяльності коштів
Стабільність та стійкість	Можливість забезпечувати поточний стан діяльності навіть за умов суттєвого погіршення стану зовнішнього середовища й актуалізації виявлених загроз
Здатність до розвитку та прогресу	Можливість забезпечувати розширене відтворення діяльності із створенням цільових кількісних та якісних позитивних змін стосовно окремих елементів та складників ресурсної бази ВНЗ і діяльності ВНЗ в цілому

Найбільш явним елементом економічної безпеки ВНЗ є його економічна незалежність як можливість фінансувати необхідні витрати (до того ж, не лише поточні, але й інвестиційні) за власні кошти, які ВНЗ отримує внаслідок здійснення своєї діяльності. Економічна незалежність вітчизняних ВНЗ є доволі хиткою, оскільки вони отримують кошти як від студентів, що навчаються за контрактною формою, так і від держави за виконання державного замовлення

⁸ Відповідно до [223].

⁹ Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» [202].

на підготовку фахівців. Фактично значна частина коштів, які надходять до вітчизняних ВНЗ щороку, знаходиться поза межами їхнього контролю та визначається централізовано. Саме цей факт вже суттєво обмежує економічну незалежність ВНЗ, хоча принципово і не заважає українським ВНЗ самостійно заробляти кошти за надані освітні послуги й підтримувати економічну незалежність. Економічна незалежність є найбільш наочним елементом економічної безпеки ВНЗ, й тому не дивно, що в окремих дослідженнях, які присвячені питанням економічної безпеки ВНЗ, саме їй приділяється найбільша увага.

Не менш важливим, хоча й більш прихованим елементом економічної безпеки ВНЗ, є стабільність та стійкість – можливість продовжувати діяльність навіть у разі погіршення умов зовнішнього середовища та актуалізації загроз. Частково стабільність та стійкість є похідними від економічної незалежності, але повністю нею не визначаються. Стабільність та стійкість як елемент економічної безпеки ВНЗ характеризують певний «запас міцності», що виникає внаслідок минулої діяльності тому стабільність та стійкість ВНЗ крім суто фінансового стану визначаються його репутацією, наявністю інших джерел фінансування, співвідношенням доходів та витрат, наявністю резервів, якісних трудових ресурсів тощо.

Нарешті, у перспективі важливим елементом економічної безпеки ВНЗ стає здатність до розвитку та прогресу, тобто можливість не лише здійснювати поточну діяльність, а забезпечувати саме розширене відтворення використовуваних у навчальному процесі ресурсів – матеріальних, інформаційних, кадрових, клієнтських тощо – з метою формування цільових позитивних змін.

Здатність до розвитку та прогресу не впливає на економічну безпеку ВНЗ у поточному періоді, але є її основою у майбутньому. Виключно пасивна реакція на загрози у зовнішньому середовищі, які виникають, неспроможна забезпечити належну економічну безпеку, оскільки ВНЗ (як і будь-який суб'єкт господарювання) буде постійно запізнюватися стосовно виникнення загроз та ризиків у зовнішньому середовищі. Саме тому здатність до розвитку та прогресу, цільове створення позитивних змін, які принесуть результат у майбутньому, є хоча й найменш відчутним, але від цього не менш важливим елементом економічної безпеки ВНЗ.

Безумовно, зазначені елементи економічної безпеки ВНЗ є взаємопов'язаними. Кожен із них визначає інші або, як мінімум, впливає на них: стабільність та стійкість неможливі без економічної незалежності; саме наявність економічних ресурсів забезпечує можливість прогресу та розвитку, який є запорукою стабільності у майбутньому та основою формування майбутніх грошових потоків. Але, водночас, змістово всі три елементи економічної безпеки ВНЗ є несинонімічними й незалежними один від одного. Цінність їхнього виділення та чіткої ідентифікації зрозуміла: для забезпечення економічної безпеки ВНЗ мають бути сформовані всі три елементи, оскільки відсутність хоча б одного з них робить економічну безпеку вкрай хиткою (у

довгостроковому періоді) або взагалі не дозволяє стверджувати про наявність будь-якої економічної безпеки.

Дослідження проблематики екосеседи має виходити з позиціонування вітчизняних ВНЗ, щодо якого існує дві полярні позиції, хоча істина, як найчастіше буває, знаходиться десь посередині. Перша позиція передбачає сприйняття вищої освіти як підприємницької діяльності (ВНЗ як економічна корпорація або як економічний агент); друга – як суспільну сферу процесів розширеного відтворення робочої сили – формування не лише людини економічної, а й людини соціальної за допомогою освітніх і дослідно-тренувальних систем розвитку знань, умінь і навичок членів суспільства, у ході формування яких реалізуються не лише освітні, а й світоглядні цілі (ВНЗ як соціальний інститут).

Перша позиція зумовлена появою та зміцненням думки щодо перетворення вітчизняних ВНЗ на економічні корпорації, діяльність яких має засновуватися на виробництві та комерціалізації знань у різноманітних формах (надання освітніх послуг відповідно до запитів споживачів, продаж патентів, ліцензій, виконання робіт на замовлення тощо). ВНЗ як економічна корпорація буде успішною, якщо зможе не лише «виробити» нове знання, але й вигідно його продати. Якщо визнавати ВНЗ економічною корпорацією (економічним агентом), то в оцінюванні результатів його діяльності цілком доречно користуватися характеристиками, які застосовуються в оцінюванні результатів діяльності суб'єктів господарської діяльності, зокрема характеристикою конкурентоспроможності, варто визнати існування ринку освітніх послуг із такою його характеристикою як конкуренція, і керування ВНЗ із використанням законів розвитку та безпеки, завдяки врахуванню, як зазначено в [134, с. 5], інтересів учасників суспільних відносин.

Визнання ВНЗ економічним агентом зумовлює доречність застосування у розв'язанні проблематики економічної безпеки ВНЗ принципів підходів до забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання з урахуванням особливостей діяльності ВНЗ, її продукту – знань та його комерціалізації. Тоді:

– екосесед має виходити із загального розуміння економічної безпеки, яка розглядається як «властивість будь-якої системи, що виражається у здатності предмета, явища чи процесу зберігати свої основні характеристики, сутнісні параметри під час паталогічних руйнівних впливів» [164, с. 12];

– у межах екосеседи потрібно визначити зміст категорій економічної загрози та економічної небезпеки, які введені до наукового обігу [181];

– необхідно вибрати підхід до забезпечення економічної безпеки ВНЗ з поміж поданих у [119, с. 69 - 74], – захисний (захист від шкідливого впливу зовнішнього середовища, забезпечення стійкості діяльності у різноманітних, зокрема несприятливих умовах зовнішнього середовища), ресурсно-функціональний (таке використання ресурсів, що сприяє запобіганню загроз та забезпеченню стабільного функціонування підприємства сьогодні та у майбутньому), ситуативний (мінімізація втрат, контроль за власністю, захист економічних інтересів).

Дослідження економічної безпеки ВНЗ виходить із підходу до її розуміння. Сьогодні визнано захисний, ресурсно-функціональний, вузькофункціональний та гармонізаційний підходи [270]. Застосовувати захисний підхід до економічної безпеки ВНЗ можна, але загрози та ризики для його діяльності є принципово іншими, ніж для підприємства, тобто для опису економічної безпеки ВНЗ у термінах захисного підходу необхідний аналіз специфічних загроз та ризиків.

Актуальним для розуміння та опису економічної безпеки ВНЗ є ресурсно-функціональний підхід, який описує стан економічної безпеки через конкретні складові, що створює передумови для реалізації всього управлінського функціонального циклу стосовно таких складових, забезпечуючи комплексний підхід до всіх аспектів та ресурсів, що впливають на економічну безпеку ВНЗ. Корисним варто визнати вузькофункціональний підхід, відповідно до якого створення та підтримка економічної безпеки є окремою сферою функціонування організації, у якій часто використовується ситуаційний підхід, що забезпечує високу гнучкість та конкретність розробок і пропозицій щодо підвищення економічної безпеки. Особлива цінність вузькофункціонального підходу в тому, що майже всі українські ВНЗ сьогодні відчувають проблеми з кількістю абітурієнтів, що вкрай негативно впливає на їхню економічну безпеку.

Специфічність ризиків та загроз у діяльності ВНЗ, її державне регулювання та державне фінансування зумовлюють певну неадекватність застосування гармонізаційного підходу, який довів свою придатність для комерційних підприємств. Адже принципово явні інтереси зацікавлених сторін (ВНЗ, абітурієнтів, студентів, державних організацій) є апріорі узгодженими, але це автоматично зовсім не означає високий рівень економічної безпеки, насамперед, через значне посилення конкуренції на ринку освітніх послуг, актуалізацію наслідків демографічної кризи в Україні наприкінці 90-х років ХХ століття тощо.

Таким чином, з-поміж наявних підходів для опису та цільового підвищення економічної безпеки ВНЗ найбільш корисними є ресурсно-функціональний та вузькофункціональний підходи. Корисним, але таким, що може знайти обмежене застосування через свою певну пасивність, у дослідженні економічної безпеки ВНЗ є захисний підхід.

Отже, з суто економічної позиції проблематика екосесета має вивчатися з позиції визнання ВНЗ економічною корпорацією (економічним агентом), діяльність якої відбувається на конкурентному ринку. У такому випадку вивчення проблематики екосесета зводиться переважно до адаптації напрацювань екосесента до особливостей діяльності ВНЗ, а також зарубіжного досвіду сприйняття ВНЗ як економічної корпорації.

З іншого боку, вищі навчальні заклади в Україні залишаються державним інститутом, тому запозичуючи зарубіжний досвід позиціонування ВНЗ, необхідно враховувати рівень державного регулювання діяльності вищої освіти в Україні та на Заході, а також інституціональну пам'ять, яка зумовлена

шляхами створення вищої освіти. Вітчизняні ВНЗ діють у системі жорсткого державного контролю, а держава весь час скорочує витрати на вищу освіту і держзамовлення на підготовку фахівців. Шлях формування вищої освіти на Заході та в Україні суттєво різняться. На Заході вища освіта розвивалася у нерозривному зв'язку з підприємництвом, тоді як в Україні (так само як і в Росії) з самого початку (а особливо у радянські часи) вища освіта створювалася і розвивалася як підсистема держави, для якої характерні зосередження найкращих наукових сил у центральних навчальних закладах і переважно державне фінансування, що зумовило панування дотепер переконання, що піклування про освіту є природним обов'язком держави.

Друга позиція щодо вітчизняних ВНЗ у контексті формування предметного поля екосеседи виходить із того, що вони виконують важливу роль у суспільних процесах розширеного відтворення робочої сили – формування людини не лише економічної, а й соціальної, а вища освіта є зосередженням духовного потенціалу нації, системою виховання та підготовки молоді, де увага має акцентуватися на творчості, змісті та індивідуальності у навчанні, формуванні інтелектуального майбутнього. Тоді проблематику екосеседи потрібно формувати в контексті економічної безпеки країни, основною ознакою якої «здатність її економіки зберігати або швидко поновлювати нормальний рівень суспільного відтворення в умовах кризової ситуації зовнішнього та внутрішнього характеру» [144, с. 31]. Отже, екосесед має займатися визначенням загроз не окремого ВНЗ, а вищої освіти країни в цілому, визначити індикатори стійкості та стабільності вищих навчальних закладів, а також їхньої здатності до саморозвитку, спроможності захищати не лише власні, корпоративні інтереси, а інтереси національної вищої школи, розвивати інтелектуальний потенціал країни, що можливо не лише за умов жорсткого державного регулювання діяльності вітчизняних ВНЗ, а й міцного державного протекторату. Але таке позиціонування вітчизняних ВНЗ не знайшло відображення у сучасному становленні екосесейта. Так, у [144], не зважаючи на те, що це навчальний посібник, рекомендований Міністерством освіти і науки України, освіта і вища освіта зокрема навіть не згадуються серед елементів економічної безпеки держави. Адже результати діяльності вітчизняних ВНЗ суттєво впливають на економічну безпеку держави: саме їхні випускники або прийдуть працювати на вітчизняні підприємства і від їхньої кваліфікації, навичок, креативності, вміння працювати та ставлення до своєї праці багато у чому залежить стан економіки, або будуть намагатися працевлаштуватися за кордоном, а це намагання зумовлене не лише економічними умовами в країні, але й світоглядом випускника, його ставленням до духовних цінностей та переконаннями.

З суто суспільної позиції проблематика екосеседи має вивчатися з позиції визнання ВНЗ елементами системи національної вищої освіти, діяльність яких відбувається під патронатом держави. У такому випадку вивчення проблематики екосеседи зводитиметься до встановлення його місця та ролі в екосесейті та зв'язку з його іншими елементами, визначення та моніторингу

загроз, які можуть нашкодити не лише національній системі вищої освіти, не лише окремим її елементам (ВНЗ), а й національній безпеці, визначення індикаторів економічної небезпеки національної системи освіти та створення суспільних інститутів їхнього дотримання. Питання позиціонування вітчизняних ВНЗ із суспільних позицій, які також потребують докладнішого вивчення, неминуче пов'язані зі стратифікацією ВНЗ: навряд чи така система буде складатися з однорідних елементів, що розташовані гетерархічно. Напевно вони будуть різними за розміром, складом, рівнем ієрархії, пріоритетністю державної уваги, критеріями оцінювання результатів діяльності та внеску до зміцнення економіки та модернізації суспільства.

На перший погляд, з позиції економічної безпеки сприйняття ВНЗ як економічного агента (економічної корпорації) постає виключно привабливим: ВНЗ може використовувати зароблені кошти, має певну самостійність тощо. Водночас оборотною стороною самостійності є вимушена повна комерціалізація діяльності та конкуренція. Комерціалізація передбачає, що ВНЗ має самостійно заробляти кошти шляхом надання освітніх послуг відповідно до запитів споживачів, продажу патентів, ліцензій, виконання робіт на замовлення тощо, а держава буде здійснювати фінансову підтримку лише частково. Отже, ВНЗ як економічна корпорація буде успішною, якщо зможе не лише «виробити» нове знання, але й вигідно його продати – і державна підтримка як певна «страховка» в такому разі непотрібна.

Формування економіки ринкового типу в Україні зумовило появу ринків різних товарів, зокрема і ринку освітніх послуг. Як і на будь-якому ринку, на ринку освітніх послуг присутня конкуренція між ВНЗ, у якій виживають та мають переваги лише ті виробники знань, які можуть «виробити» конкурентоспроможний продукт. Конкуренція має як позитивні, так і негативні вияви, але вона відображає принцип природного відбору – виживає найсильніший, той, хто здатний реалізувати свої переваги – лише в умовах наближення стану ринку до симетричного (зрозуміло, що повністю симетричних ринків не існує), саме на якому конкурентна боротьба може бути сумлінною. Чим більше ринок віддаляється від симетричного стану, тим частіше починають застосовуватися способи та прийоми несумлінної конкуренції. Відмова української держави від регулювання сфери вищої освіти, зокрема значне скорочення її фінансування, спричинила виникнення особливого виду конкуренції – економічної конкуренції між ВНЗ на ринку освітніх послуг.

Економічна конкурентна боротьба між вітчизняними ВНЗ має специфічні особливості: вона у наш час відбувається на асиметричному ринку освітніх послуг; споживча цінність основного продукту ВНЗ – знання – багато у чому формується під впливом суб'єктивних уподобань споживачів і не піддається чіткій формалізації; діяльність ВНЗ жорстко регламентується державними органами. Асиметричність ринку освітніх послуг в Україні зумовлена сполученням двох тенденцій – збільшенням кількості навчальних закладів завдяки виникненню значної кількості приватних ВНЗ, створенню численних

філіалів, відокремлених структурних підрозділів ВНЗ усіх типів та постійного зменшення чисельності абітурієнтів, що є виявом негативних демографічних тенденцій в країні останніх десятиліть. Інтенсивність конкуренції між вітчизняними ВНЗ з кожним роком зростає і через уведення обмежень за результатами зовнішнього незалежного тестування випускників шкіл. І хоча у деяких сучасних публікаціях часто можна зустріти лише позитивну оцінку конкуренції між вітчизняними ВНЗ, є підстави стверджувати, що ця конкуренція дуже мало несе творчого, її, радше, варто оцінити як руйнівну, тобто як таку, що не забезпечує ефективне суперництво і часто ведеться способами та прийомами несумлінної конкуренції.

Отже, якщо конкурентоспроможність вітчизняних ВНЗ буде формуватися виключно за запитами та уподобаннями основних споживачів наукового продукту – студентів, то країна, національне господарство та його основні ланки отримують не якісно підготовлених фахівців, які протягом процесу навчання борються переважно не за якісні та сучасні знання, а легкість та ненапруженість в їхньому отриманні. Боротися за якісні та сучасні знання сьогодні студентам заважає сучасний ринок праці, який майже не взаємодіє з ринком освітніх послуг, а учасники ринку праці не лише не беруть участь у підготовці майбутніх фахівців, але й ніяким чином не сприяють їй. Особливо страждатиме за результатами несумлінної конкуренції між вітчизняними ВНЗ фундаментальна наука, її гуманітарні напрями, знання якої не мають безпосередньої ринкової обіговості і майже не піддаються комерціалізації. Розвиток фундаментальної науки, викладання її положень, підготовка фахівців для неї, надання переваг винятково прикладній науці в умовах комерціалізації діяльності вітчизняних ВНЗ можуть зазнати значних втрат.

Сьогодні комерціалізація діяльності ВНЗ в Україні відбувається переважно завдяки навчанню студентів на платній основі; грошові надходження у вітчизняні ВНЗ від продажу кодифікованих знань є значно меншими. Для цього потрібні найтісніші зв'язки університетської науки з виробництвом, які мають формуватися природним шляхом, поступово, еволюційно. І порівняння із зарубіжним досвідом є не на користь України: на світовому ринку технологій Японії належать 34 %, США – 33 %, Росії – 0,1 %, а Україні – майже нічого [167]. І хоча відомому висловленню – наука є безпосередньою виробничою силою – в Україні ніхто не заперечує, але обсяги її фінансування не тільки не відповідають рекомендаціям Європейського Союзу (3 % ВВП), але й вимогам Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (ст. 34 – не менш ніж 1,7 % ВВП).

Реальній і здобутій добросовісними способами конкурентоспроможності вітчизняних ВНЗ має сприяти державне регулювання їхньої діяльності. Заперечувати необхідність державного регулювання не можна, адже вища освіта є дуже важливою підсистемою держави, а переважна більшість ВНЗ, особливо великих, є державними, але й існуюче державне регулювання діяльності вітчизняних ВНЗ явно суперечить їхньому визнанню економічними корпораціями.

Погляд на економічну безпеку ВНЗ як економічного агента має враховувати маркетинговий підхід: з точки зору балансування попиту та пропозиції спеціалістів економічна безпека ВНЗ, а певним чином й національна безпека, забезпечуються мірою збігу структур випускників ВНЗ та потреб ринку праці у фахівцях тих чи інших спеціальностей. Зрозуміло, що повний збіг цих структур неможливий, це ідеальний варіант, майже недосяжний (такий збіг не вдавалося забезпечувати навіть при адміністративному регулюванні діяльності ВНЗ та державних підприємств і установ). Майбутні учасники ринку праці, задовольнивши первинну потребу в освітній послугі, у наш час в Україні намагаються забезпечити вторинну потребу, що можливе на ринку праці у разі працевлаштування. Але далеко не завжди вони можуть це зробити. Незбіг структури випускників ВНЗ (ринок освітніх послуг) та структури потреб ринку праці з кожним роком збільшується. Для справедливості варто зазначити, що у нарощуванні цього незбігу рівний внесок належить і ВНЗ, і суб'єктам ринку праці: одні сьогодні майже дезорієнтовані у потребах ринку праці, а другі їх не знають в повному обсязі. Необхідність маркетингової орієнтації діяльності навчального закладу диктується, за [155, с. 183], й об'єктивними передумовами, які хоча й виникли порівняно недавно, але постійно посилюються: перевиробництво послуг одних видів, динамічність їх надання, диференціація та диверсифікація освітніх послуг; аритмія попиту та посилення конкуренції на ринку освітніх послуг. Саме тому у маркетингу ринків освітніх послуг і праці не обійтися без державного регулювання: держава має посісти відповідне місце між цими двома ринками хоча б в силу специфічності освітніх послуг, їхнього значення для національної безпеки, розвитку економіки за сучасними напрямками, виконувати роль регулятора у цій сфері. Так, регулятор має сприяти створенню організаційних форм «зустрічі» попиту та пропозиції на кадри. Адже держава, надаючи державне замовлення на підготовку фахівців різноманітних спеціальностей, у подальшому не переймається питаннями використання підготовлених спеціалістів, поклавши їх працевлаштування на плечі навчальних закладів.

Порівняння статусу ВНЗ (як економічного агента та як соціального інституту) у контексті його економічної безпеки подано в таблиці 1.38.

Позиція ВНЗ як соціального інституту в практиці спирається на державне регулювання та адміністративний характер взаємодії ВНЗ та державних органів, які регулюють діяльність ВНЗ, тому для ВНЗ як соціального інституту забезпечення економічної безпеки позбавлено гострої актуальності, адже у разі виникнення певних проблем ВНЗ завжди може очікувати державної підтримки, зокрема й у вигляді фінансування.

Позиція ВНЗ як економічного агента спирається на вільний ринок освітніх послуг. Для ВНЗ як економічного агента проблема економічної безпеки є ключовою, адже її зберігання є обов'язковою умовою діяльності вишу.

Сприйняття ВНЗ як економічного агента потребує характеристики його діяльності в контексті дослідження економічної безпеки (рис. 1.31).

Таблиця 1.38 – Діяльність статусу вищого навчального закладу

ВНЗ як соціальний інститут	Критерій порівняння	ВНЗ як економічний агент
Державо-утримувальна	Домінуюча традиція	Приватно-утримувальна
Бюджети різних рівнів	Джерела фінансування	Кошти, які сплачуються за освітні послуги
Держава в особі спеціалізованого централізованого органу виконавчої влади	Суб'єкт потреб, які задовольняються діяльністю ВНЗ	Кінцеві споживачі освітніх послуг
Студенти, держава (у вигляді задоволення держзамовлення та спрямування працівників, які навчалися за бюджетні кошти до роботи у державні установи)	Кінцевий споживач послуг	Студенти, організації та підприємства, які сплачували кошти за навчання своїх працівників
Відповідність встановленим нормам проведення освітнього процесу	Критерії якості роботи	Задоволеність споживачів, кар'єра та заробітна плата колишніх студентів ВНЗ, зміна іміджу ВНЗ
Середня	Актуальність питань економічної безпеки	Дуже висока

З економічної точки зору, продуктом діяльності ВНЗ як економічного агента є навчальні послуги, особливістю яких є їхній нематеріальний характер, що суттєво ускладнює контроль якості таких послуг. Значна кількість послуг нематеріального характеру мають кінцевий матеріальний результат, на підставі якого можна зробити висновок щодо якості та результату послуги. Отже, освітня послуга потребує додаткових заходів та інструментів для контролю її якості. Опосередкованим індикатором якості послуг ВНЗ може бути зацікавленість роботодавців у випускниках певного ВНЗ, заробітна плата таких випускників та їхнє кар'єрне зростання. Державна статистика з цього приводу відсутня, а такі індикатори ВНЗ не використовуються.

Освітні послуги, які надає ВНЗ як економічний агент, мають масовий характер, тобто у системі вищої освіти України студенти однієї спеціальності навчаються за типовими програмами й отримують однакові знання. Попри спроби індивідуалізації роботи зі студентом, характер освітніх послуг залишається масовим, тобто недостатньо пристосованим під потреби індивідуального замовника таких послуг.

Нематеріальний характер освітніх послуг ВНЗ призводить до інформаційної асиметрії якості послуг. Поняття інформаційної асиметрії (досліджене К. Ерроу, Дж. Акерлофом та М. Спенсером, що розглянуто у [135]) є одним із базових з-поміж понять, які описують взаємодію на ринку між суб'єктами ринкових відносин взагалі (між покупцем та продавцем, між контрагентами, між потенційним працівником та роботодавцем, між провайдером та споживачем послуги).

Стосовно ВНЗ інформаційна асиметрія проявляє себе в тому, що споживачі освітніх послуг, переважно, не можуть оцінити якість таких послуг до моменту їхнього отримання. Безумовно, можна виділити певні ознаки та

кількісні нормативи діяльності ВНЗ, які можуть використовуватися (й використовуються) для опосередкованого оцінювання ВНЗ та якості його освітніх послуг (кількість спеціальностей, чисельність студентів, викладачів із науковими ступенями, чисельність студентів, які стали переможцями студентських фахових олімпіад та певних наукових конкурсів тощо). Утім, такі показники не дозволяють оцінити якість освітніх послуг стосовно конкретного студента. Під час вибору ВНЗ абітурієнти орієнтуються на опосередковані індикатори якості освітніх послуг: імідж ВНЗ (який за своєю природою є ретроспективним індикатором), вартість освітніх послуг, кількість спеціальностей, конкурс тощо. Такі індикатори у межах теорії обмеженої раціональності Г. Саймона [303] спрощують ухвалення рішення щодо вибору ВНЗ, утім не зменшують інформаційної асиметрії у відносинах ВНЗ як провайдера освітніх послуг та їхнього споживача.

Рисунок 1.31 – Характеристика діяльності ВНЗ як економічного агента

Важливою характеристикою ВНЗ як економічного агента є замкненість контролю якості послуги, яка доповнює інформаційну асиметрію й майже унеможлиблює контроль якості послуги споживачем та надання певних рекламацій. Адже ВНЗ водночас і здійснюють освітній процес, і контролюють його якість (поточний, проміжний та результуючий контроль знань). У такому разі виявити неадекватну якість освіти як послуги ВНЗ неможливо. У системах

вищої освіти інших країн функції ведення освітнього процесу та присвоєння кваліфікації за результатами певних кваліфікаційних іспитів часто розділені: навчальний процес ведуть ВНЗ, але кваліфікацію, яка є основою для подальшого працевлаштування, присвоюють інші організації (часто професійні об'єднання). Аналогічні системи діють й в Україні стосовно навчання на професійних тренінгах та окремих короткострокових курсах (наприклад, у підготовці оцінювачів, навчанні за професійними сертифікатами CAP/CIPA, CFA, ACCA). Рекламації щодо якості освітньої послуги можна висунути виключно за формальними ознаками (кількість занять, відповідність змісту занять затвердженій робочій програмі дисципліни, наявність у викладача наукового ступеня тощо). Отже, навіть у разі суб'єктивної незадоволеності якістю освітньої послуги споживач не має можливості об'єктивно підтвердити таку незадоволеність.

Попри сприйняття ВНЗ як економічного агента контроль якості освітньої послуги здійснюється державою (ВНЗ не перестає бути соціальним інститутом) на основі відповідності знань студентів певним заздалегідь встановленим критеріям й за результатами проведення сесійних та державних іспитів. З одного боку, державний контроль якості освітніх послуг по країні в цілому забезпечує цілісність системи вищої освіти, єдиний підхід до стандартизації якості тощо; але, з іншого боку, традиційно такий підхід страдає формалізмом, до того ж, орієнтований не на вміння та навички студентів, а на знання ними теоретичної бази та вміння вирішувати теоретичні завдання.

Виключно важливою особливістю діяльності ВНЗ як економічного агента є множинність клієнтів послуги. Традиційно для будь-якої послуги клієнт є одиничним, тому для кожного випадку надання освітньої послуги чітко визначити всіх клієнтів та внесок ВНЗ для кожного з них доволі складно через згадану невизначеність поняття «одержувач освітньої послуги». Множинність клієнтів зумовлює необхідність багатовекторної орієнтації ВНЗ щодо інтересів та потреб клієнтів.

Інформаційна асиметрія в діяльності ВНЗ та достатньо жорстке державне регулювання діяльності ВНЗ в Україні зумовлює таку особливість діяльності ВНЗ як обмеженість можливості одержувачів послуги впливати на її зміст та якість. Традиційно в умовах ринкової економіки замовником послуги є клієнт, й в умовах конкуренції саме клієнт визначає якщо й не зміст послуги, то її цільове спрямування. Фактично сфера вищої освіти в Україні є монополізованою державою (стосовно визначення змісту навчальних планів, структури навчального навантаження, форм навчання тощо), тому споживачі освітньої послуги не можуть впливати на її зміст. З одного боку, студенти через інформаційну асиметрію часто й не знають, яка саме інформація для них потрібна, корисна тощо (якщо б знали, то могли б знайти таку інформацію у більшості випадків самостійно без використання освітніх послуг ВНЗ), тому формування навчальних планів ВНЗ відповідно до затверджених державних стандартів щодо змісту освіти є доцільним та виправданим. Але, з іншого боку, повне ігнорування потреб клієнтів освітньої послуги, потреб ринку праці не є

доцільним. Навіть у такому випадку споживачі освітньої послуги не мають можливості впливати на її зміст та якість.

Дуальне сприйняття ВНЗ – як економічного агента та соціального інституту - потребує конкретизації споживачів освітніх послуг, що розподілені за окремими видами діяльності ВНЗ (див. табл. 1.39).

Таблиця 1.39 – Споживачі освітніх послуг ВНЗ як економічного агента

Нормативно визначені види діяльності	Домінуюче сприйняття ВНЗ (як економічного агента (ЕА) або як соціального інституту (СІ))	Споживачі освітніх послуг ВНЗ						
		Держава	Суспільство в цілому	Фізичні особи, які прагнуть отримати освіту	Фізичні особи, які прагнуть підвищити кваліфікацію.	Батьки осіб, які прагнуть отримати освіту	Підприємства та установи – учасники ринку праці	Підприємства та установи – суб'єкти інноваційної діяльності
Надання освітніх послуг	ЕА/СІ	-	-	+	+	+	-	-
Здійснення наукової і науково-технічної діяльності	ЕА/СІ	+	+	+	-	-	-	+
Здійснення культурно-виховної діяльності	СІ	+	+	-	-	-	-	-
Формування кваліфікованих кадрів для економіки на загальнодержавному рівні	СІ	+	+	-	-	-	+	-
Виконання державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою	СІ	+	+	-	-	-	+	-
Здійснення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів	СІ	+	+	-	-	-	-	-
Сприяння працевлаштуванню випускників	СІ	+	+	+	-	+	+	-
Забезпечення культурного і духовного розвитку особистості	СІ	+	+	-	-	-	-	-
Виховання осіб в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України	СІ	+	-	-	-	-	-	-
Неявні види діяльності								
Зменшення соціальної напруги	СІ	+	+	-	-	-	-	-
Аутопойезис соціальних норм	СІ	+	+	-	-	-	-	-
Формування спеціалізації на ринку праці	ЕА/СІ	+	-	+	+	+	+	-
Виробництво та розповсюдження знань	ЕА/СІ	+	+	-	-	-	+	+
Підвищення кваліфікації кадрів	ЕА/СІ	+	+	+	+	+	+	+
Підвищення інтелектуального рівня населення	СІ	+	+	-	-	-	+	+
Сприяння розповсюдженню та дифузії інновацій	ЕА/СІ	+	+	-	-	-	-	+
Сприяння збільшенню толерантності у суспільстві	СІ	+	+	-	-	-	-	-
Підвищення мобільності трудових ресурсів	ЕА/СІ	+	+	+	-	+	+	-

Визначені в таблиці 1.39 види діяльності ВНЗ не повністю відповідають особливостям його діяльності як економічного агента, але частина таких видів діяльності (й відповідні їм завдання) визначено для українських ВНЗ нормативно, й тому мають виконуватися. Інша частина завдань фактично виконується ВНЗ й тому заслуговує на увагу безвідносно характеру сприйняття ВНЗ – як соціального інституту або як економічного агента. Невідповідність щодо сприйняття ВНЗ як економічного агента й виконуваних завдань у такому разі виникає тому, що нормативно визначені завдання встановлені прескриптивно (тобто в розрізі того, які завдання мають виконуватися); статус ВНЗ як економічного агента склався в Україні дескриптивно без цільового впливу держави, але відсутність такого впливу й незакріпленість у нормативній базі статусу ВНЗ як економічного агента не відміняє об'єктивну необхідність дій ВНЗ у такому розрізі (набір студентів контрактної форми навчання, пошук додаткових джерел фінансування діяльності, розпорядження майном ВНЗ з метою отримання додаткового доходу для реалізації основної діяльності тощо). Незважаючи на актуальність ролі економічного агента для вітчизняних ВНЗ, більшість виконуваних завдань (відповідно до табл. 1.39) розкривають його роль ВНЗ як соціального інституту.

На основі затребуваності виконання виділених видів діяльності не можна зробити висновок щодо їхньої важливості. Наприклад, у забезпеченні соціальної стабільності явно зацікавленою є держава та соціум у цілому – інституційні безособистісні споживачі, але важливість такого завдання для кожного члену соціуму є апріорі високою. Максимально сукупність видів діяльності ВНЗ спрямована на задоволення потреб держави та суспільства в цілому (відповідно 17 та 15), а найменша – на потреби фізичних осіб, які прагнуть підвищити кваліфікацію, батьків студентів та підприємств-суб'єктів інноваційної діяльності. Це ще раз підтверджує той факт, що історично для українських ВНЗ притаманна роль соціального інституту, але сучасні умови в Україні примушують вітчизняні ВНЗ виконувати роль економічного агента.

Наявність двох принципово різних підходів до сприйняття ВНЗ (як соціального інституту і економічного агента) визначає різну актуальність чинників отримання ВНЗ коштів як первинної передумови економічної безпеки (табл. 1.40). Само по собі отримання ВНЗ коштів із різних джерел ще не є гарантією його економічної безпеки, але є обов'язковою умовою такої безпеки, оскільки нестача коштів автоматично веде до зменшення економічної безпеки. Характер впливу чинників (табл. 1.40) різний, а чинники за своєю природою є матеріальними або нематеріальними. Крім того, вплив окремих чинників на економічну безпеку ВНЗ неоднозначний, але інтенсивність впливу кожного з них у разі сприйняття ВНЗ як соціального інституту або як економічного агента виділяється доволі чітко. Необхідно також зазначити, що у разі різного сприйняття ВНЗ інтенсивність впливу того самого чинника є різною.

Таблиця 1.40 – Дуалізму сприйняття ВНЗ як економічного агента та соціального інституту

Чинники економічної безпеки ВНЗ	Оцінка інтенсивності впливу чинника на економічну безпеку ВНЗ за ординальною дескриптивною шкалою	
	ВНЗ як соціальний інститут	ВНЗ як економічний агент
Наявність особистісних зв'язків із вищим регулюючим органом	Дуже висока	Середня
Імідж ВНЗ серед колишніх випускників, роботодавців та інших недержавних контактних аудиторій	Середня	Дуже висока
Вартість навчання за контрактною формою навчання	Низька	Дуже висока
Кількість студентів	Висока	Висока
Кількість спеціальностей	Висока	Середня
Кількість кафедр та факультетів	Висока	Низька
Кількість років існування ВНЗ	Висока	Низька
Активність наукової та науково-технічної діяльності	Висока	Низька
Наявність тісних зв'язків із потенційними роботодавцями	Низька	Висока
Матеріально-технічна база	Середня	Висока
Наявність зворотного зв'язку із особами, які йдуть на навчання до ВНЗ	Низька	Висока
Кількість професорсько-викладацького складу	Висока	Середня
Наукова діяльність професорсько-викладацького складу	Висока	Низька
Наявність внутрішньої системи формування кадрів вищої кваліфікації (аспірантура, спеціалізовані вчені ради з захисту дисертацій)	Висока	Низька
Розташування ВНЗ (у масштабі держави в цілому)	Середня	Висока
Результати рейтингового оцінювання ВНЗ недержавними організаціями	Низька	Висока
Вартість навчання студента за контрактною формою навчання	Низька	Висока

Економічна безпека вітчизняних ВНЗ сьогодні має визначатися та забезпечуватися, зважаючи на історичну роль ВНЗ як суспільного інституту, що має високу соціальну важливість, та вимушену роль ВНЗ як економічного агента, до виконання якої вітчизняні вищі навчальні заклади примушують через обмежене державне фінансування та невиправдане прагнення у найкоротший термін перебудувати їхню діяльність на зразок зарубіжних вишів країн із приватноутримувальною тенденцією у системі вищої освіти. Для системи вищої освіти України більш характерна державоутримувальна традиція, за

якою традиційно значними є роль держави у фінансуванні та регулювання діяльності ВНЗ та цільове соціальне навантаження діяльності. Але внаслідок імплементації культурних та організаційних основ ринку як форми соціальних відносин дедалі більше українські ВНЗ вимушені працювати за приватноутримувальною традицією, яка історично характерна для англосаксонських країн, характеризується самостійним зароблянням ВНЗ коштів та порівняно незначною роллю держави у регулюванні навчального процесу. Незважаючи на це, в Україні держава не має наміру відмовитися від тотального регулювання діяльності ВНЗ.

Таким чином, виникнення та актуалізація проблематики економічної безпеки вітчизняних ВНЗ значною мірою зумовлена суттєвими змінами умов їхньої діяльності, зокрема, вимушеною її комерціалізацією діяльності в умовах ринку. Економічна безпека ВНЗ в Україні сьогодні є проблемним питанням, що викликано не лише негативними тенденціями в діяльності вітчизняних ВНЗ, але й дуальністю їхнього сприйняття – як соціального інституту та економічного агента.

Забезпечення економічної безпеки ВНЗ визначально залежить від сприйняття ВНЗ: ВНЗ – соціальний інститут або ВНЗ – економічний агент. Від відповіді на це запитання рішення залежать орієнтири розвитку екосеседи. Безумовно, повертатися до моделі ВНЗ радянських часів і недоречно, і неможливо, а комерціалізація у ринкових умовах неминуче явно чи ні присутня у будь-якому виді діяльності. Отже, варто подумати про економічну модель діяльності вітчизняних ВНЗ, яка зовсім не є тотожною моделі економічної корпорації. Перехід вітчизняних ВНЗ виключно на модель економічної корпорації, на нашу думку, призведе до суттєвих суспільних втрат (їх не завжди можна виміряти за допомогою вартісних показників) – до руйнування національних цінностей, втрати незамінних форм національної культури, дефекту світогляду кількох поколінь.

1.9 Теоретико-методичні підходи до оцінки загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики

В умовах сьогодення, у зв'язку з протиріччями між господарською діяльністю та довкіллям, постає проблема організації раціонального енергоспоживання з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище, обачливим використанням енергетичних ресурсів за розумного та достатнього задоволення технологічних і побутових потреб громадян в усіх видах і формах енергії. Антропогенне та техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу та продовжує зростати. Так, основними антропогенними джерелами забруднення атмосфери в Україні є професійна (традиційна) і промислова енергетика (36,34 %), промислові технології – добувні (21,61 %) та переробні (35,36 %) [300]. Збільшення кількості великих

системних аварій в енергетичних системах світу вказує на необхідність звертання більшої уваги на забезпечення достатнього рівня енергетичної безпеки та надійності систем енергетики (особливо електроенергетики) з позиції забезпечення достатнього рівня еколого-екологічної безпеки.

Забезпечуючи власну еколого-економічну безпеку, підприємства електроенергетики виявляється стійкішим до дестабілізуючих факторів і ефективнішим щодо їх нейтралізації. Під загрозою необхідно розуміти сукупність факторів, негативні наслідки впливу яких можуть призвести до дестабілізації стану підприємства та спричинити виникнення або загострення кризи [45]. Більша кількість дестабілізуючих факторів може спричинити загрози різноманітних криз, що призводять до небажаних змін предмета безпеки. Якщо повністю ліквідувати ризик прояву того чи іншого кризоутворювального фактору практично не можливо, то, знаючи джерело виникнення й сферу прояву, можна знизити його загрозу та ступінь несприятливого впливу [47, 147, 192].

Рівень еколого-економічної безпеки визначається комплексною взаємодією багатьох факторів техніко-технологічного, економічного, екологічного і організаційно-управлінського характеру, які загалом повинні забезпечити надійне та доступне енергопостачання споживачів і гарантії запобігти або протистояти загрозам. Оцінюючи стан та рівень еколого-економічної безпеки, доцільно вибрати індикатори, які характеризують властивості енергокомплексу щодо виконання ним основних функцій і запобігання загрозам. Кількість і різновид загроз залежать від поставлених завдань. Під час визначення переліку загроз необхідно враховувати інформацію про стан як зовнішньої, так і внутрішньої середовища підприємств електроенергетики. Науковці пропонують розділяти загрози на внутрішні, які пов'язані з помилками й прорахунками керівництва, та зовнішні, що виникають і знаходяться поза сферою впливу підприємства [3, 41, 49, 58, 80, 103, 121, 147, 161, 192, 193]. Функціонуванню підприємства з позиції зовнішніх для нього факторів постійно існує загроза зриву роботи або погіршення через можливі порушення кругообігу необхідних для його діяльності регіональних, галузевих і міжгалузевих ресурсів.

Зовнішні загрози є неоднорідними за джерелами походження, оскільки виникають унаслідок функціонування ланок різного рівня системи, тому більшість вчених класифікують ці загрози залежно від сфери зовнішнього середовища, яке їх створює [3, 33, 41, 49, 58, 80, 103, 121, 161, 193]. Управління зовнішніми загрозами знаходиться в компетенції систем вищого рівня ієрархії, ніж підприємство. Воно знаходить своє відображення в реалізації економічної політики держави. Оскільки підприємства не можуть нейтралізувати зовнішні загрози, то вони можуть пристосовуватися до їх негативних проявів.

Внутрішні загрози характеризують умови внутрішнього середовища підприємства та його можливість ефективної адаптації до умов оточуючого середовища. Внутрішні загрози доцільно класифікувати залежно від

функціональної сфері впливу на рівень еколого-економічної безпеки підприємства [3, 41, 49, 58, 80, 103, 121, 147, 161, 192].

На думку авторів [41, 19, 58, 80, 121, 161, 193], до факторів, які впливають на рівень еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики, можна зарахувати: ступінь диверсифікації джерел постачання, географію джерел постачання, зберігання палива на території держави, форму власності підприємств енергетичного сектора (державна, приватна), стан системи постачання (пропускна здатність, технічний стан), контроль і регулювання системи органами державної влади, прогнозування, планування та дослідження можливостей розвитку та інвестування, стабільність внутрішнього стану держави (політичний і суспільний спокій), стабільність міжнародної ситуації (конфлікти, напруга) тощо.

Сьогодні в умовах глобалізації сталість світового енергозабезпечення зазнає таких загроз, як [41, 19, 121, 193]: тривале надання переваги розвитку сировинно-видобувних галузей; недосконалість правових та економічних механізмів захисту навколишнього природного середовища, недостатнє забезпечення дотримання законодавства з охорони навколишнього природного середовища, висока питома вага в структурі промисловості ресурсо- та енергомістких технологій, низький рівень екологічної свідомості суспільства, недостатнє інформування громадськості та ефективного громадського контролю за станом навколишнього природного середовища зростаючі ціни на енергоносії, виснаження запасів традиційних енергоресурсів, спрацьованість видобувної та трубопровідної інфраструктури, неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, загострення конкуренції між споживачами енергоресурсів, обмежений доступ до електропостачання та ін.

Усебічний аналіз зовнішньої й внутрішньої середовища дає можливість виділити, систематизувати та класифікувати важливі для підприємств електроенергетики загрози еколого-економічної безпеки, що дозволить у подальшому підвищити надійність та якість управлінських рішень, пов'язаних із стабілізацією діяльності цих підприємств.

Кількість загроз значна, тому з метою моделювання результатів їхнього впливу на подальше функціонування підприємств електроенергетики доцільно виділити загрози-домінанти, які мають переважний вплив на еколого-економічну безпеку, ніж решта загроз.

Необхідність ранжування загроз за ступенем та виокремлення домінуючих зумовлена більшою кількістю дестабілізуючих факторів, які негативно впливають на еколого-економічну безпеку підприємств електроенергетики. З одного боку, чим більш різноманітний спектр загроз, тим вища вірогідність раннього виявлення кризових ситуацій і застосування адекватних до сучасних умов методів і інструментів управління. З другого боку, здійснення цього ускладнюється тим, що одна частина показників, відображаючи інтенсивність впливу загроз, інформаційно не забезпечена, а інша частина призводить до інформаційного перевантаження та неможливості прогнозування й розробки моделі безпечного розвитку підприємств

електроенергетики. Отже, доцільним виявляється виокремлення найбільш значущих, домінуючих на цьому етапі розвитку загроз.

Для виокремлення більш значущих для підприємств електроенергетики класів і видів загроз у моделі вибору домінантних загроз доцільно застосовувати метод аналізу ієрархій, який припускає декомпозицію проблеми на більш прості складові частини та оброблення суджень осіб, що приймають рішення. У підсумку визначається відносна значущість досліджуваних альтернатив для всіх критеріїв, які знаходяться в ієрархії. Відносна значущість виражається кількісно у вигляді векторів пріоритетів. Отримані таким чином значення векторів є оцінки в шкалі відношень та відповідають так званим жорстким оцінкам. На рисунку 1.32 наведені основні етапи алгоритму та визначена послідовність кроків кожного етапу [121, 160, 164].

На етапі 1 здійснюється декомпозиція задачі в ієрархію, формується матриця парних порівнянь класів загроз, виділяються ті, що мають пріоритетний вплив на еколого-економічну безпеку підприємств електроенергетики. Декомпозиція задачі вибору домінуючих видів загроз в ієрархію здійснюється на основі гіпотези про склад класів загроз та в загальному виді може бути представлена, як на рисунку 1.33.

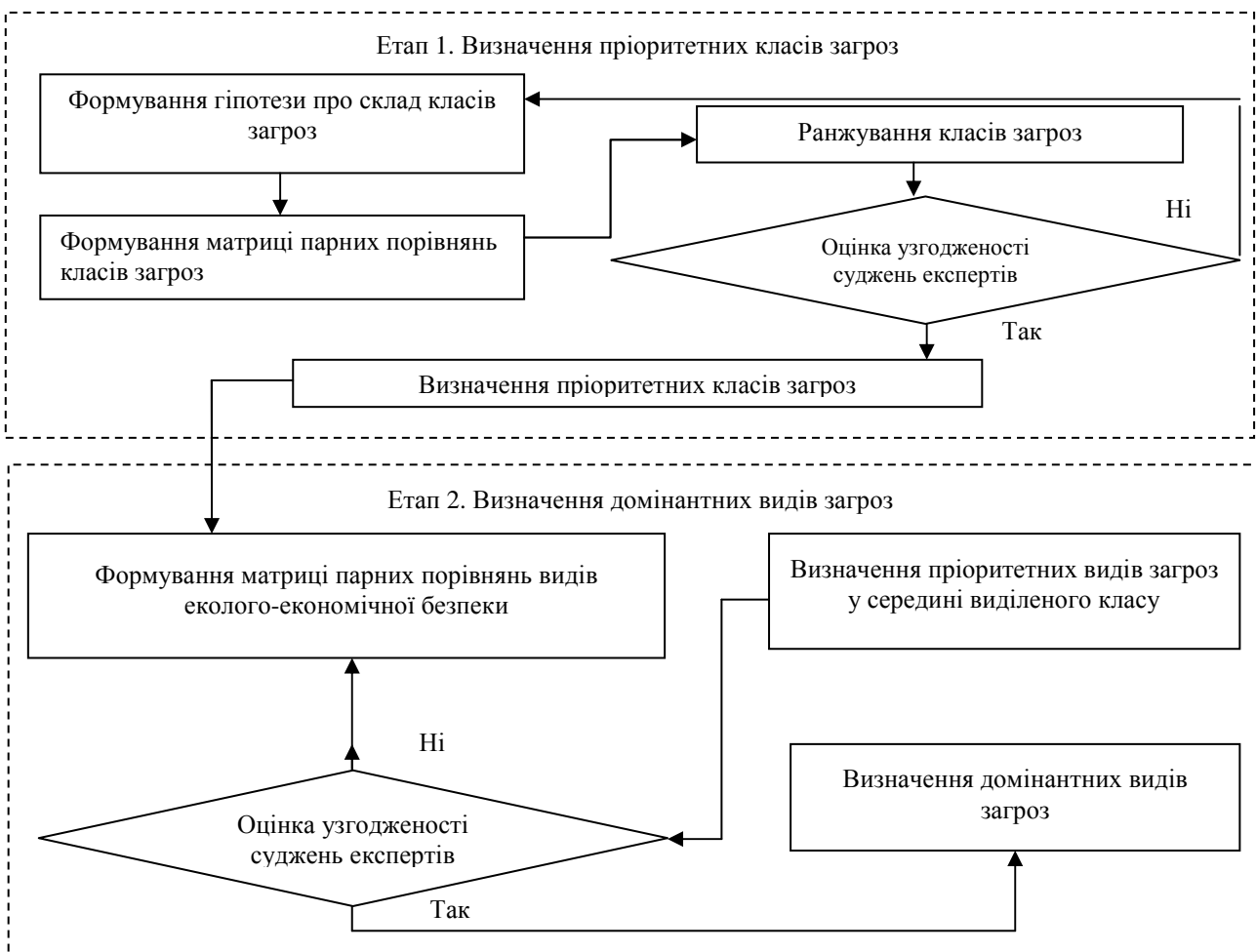

Рисунок 1.32 – Алгоритм вибору домінантних загроз еколого-економічної безпеки на підприємствах електроенергетики

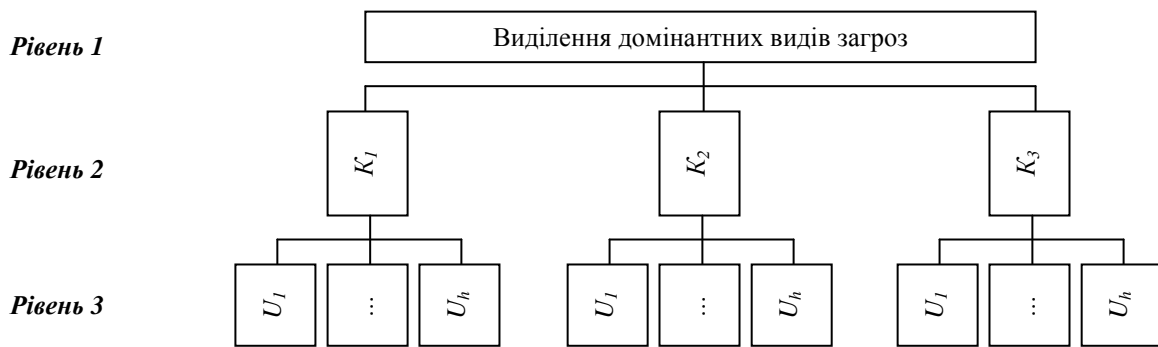

Рисунок 1.33 – Декомпозиція задачі визначення доміантних видів загроз еколого-економічної безпеки

Як видно з рисунка 1.33, на рівні 1 знаходиться мета процесу оцінювання – визначення доміантних видів загроз. На рівні 2 знаходяться класи загроз, які порівнюють ($K_j = \underline{1, h}$). На рівні 3 знаходиться множина загроз ($U_i, i = \underline{1, k}$), значущість яких необхідно оцінити.

На основі результатів попарного порівняння класів загроз між собою формується матриця, яка має такий вигляд:

$$C_o = \begin{pmatrix} & K_1 & \dots & K_m & \dots & K_h \\ K_1 & & & & & \\ \vdots & & & & & \\ K_n & & & K_{mn} & & \\ \vdots & & & & & \\ K_h & & & & & \end{pmatrix}. \quad (1.5)$$

Матриця C_o агрегує судження експертів відносно взаємної пріоритетності класів загроз ($K_j = \underline{1, h}$).

Для встановлення відносної важливості елементів ієрархії застосовується шкала відношень, яка дозволяє ставити деякі числа відповідно до ступенів переваги одного порівняльного об'єкту перед іншим (табл. 1.41) [94, 132].

Таблиця 1.41 - Шкала відношень (ступені значущості дій)

Ступінь значущості	Визначення	Пояснення
1	Однакова значущість	Дві дії вносять однаковий вклад для досягнення мети
3	Деяка перевага значущості однієї дії над іншою (слабка значущість)	Існують міркування на користь однієї дії, проте вони не переконливі
5	Суттєва або сильна значущість	Існують надійні дані або логічні міркування для того, щоб показати перевагу однієї дії над іншою
7	Очевидна або дуже сильна значущість	Має місце переконливе свідчення на користь однієї дії над іншою
9	Абсолютна значущість	Свідчення на користь переваги однієї дії

Ступінь значущості	Визначення	Пояснення
		над іншою у вищій ступені переконливі
2,4,6,8	Проміжні значення між двома сусідніми міркуваннями	Ситуація, коли необхідне компромісне рішення
Зворотні величини наведених вище ненульових значень	Якщо дії і під час порівняння з дією j приписується одне з визначених вище ненульових чисел, то дії j під час порівняння з дією i приписується зворотнє значення	Якщо узгодженість була постулірована при отриманні N числових значень для формування значень

Перевагу цієї шкали доведено теоретично у порівнянні з більшістю інших [4, 164]. При її використанні особа, яка приймає рішення, порівнюючи два об'єкти для досягнення мети, розташованої на вищому рівні ієрархії, повинна поставити число в інтервалі від 1 до 9 або зворотнє йому.

Ранжування класів загроз здійснюється на основі головного власного вектору $y_0 = (y_1^0, \dots, y_h^0)$, отриманого в результаті обробки матриці попарних порівнянь [С].

На завершальному етапі проводиться оцінка однорідності суджень експертів, необхідність якої зумовлена наявністю порушень кількісною (кардинальною) та транзитивною (порядковою) однорідністю (узгодженістю), оскільки людські відчуття неможливо визначити точною формулою.

У разі порушення однорідності ранг матриці відрізняється від одиниці та вона буде мати декілька власних значень. Однак за незначних відхилень суджень від однорідності одно з власних значень буде суттєво більше решти та приблизно дорівнювати порядку матриці. Таким чином, для оцінки однорідності суджень експерта необхідно використовувати відхилення величини максимального власного значення λ_{max} від порядку матриці n .

Для оцінки однорідності суджень застосовується індекс однорідності (IO) або відношення однорідності (BO), які виражені:

$$IO = (\lambda_{max} - n) / (n - 1); \quad (1.6)$$

$$BO = IO / M(IO), \quad (1.7)$$

де λ_{max} – максимальне власне значення матриці [С];

$M(IO)$ – середнє значення (математичне очікування) індексу однорідності випадковим чином складеної матриці попарних порівнянь [С].

Якщо для матриці попарних порівнянь відношення однорідності $BO > 0,1$, це свідчить про суттєве порушення логіки суджень, що допустили експерти під час заповнення матриці, тому експертам пропонується переглянути дані, використані для побудови матриці, для того щоб покращити її однорідність. Як

допустиме використовується значення $BO \leq 0,1$, якщо це так, то можна переходити до другого етапу.

На другому етапі здійснюється порівняння видів загроз кожного класу між собою, визначаються найбільш значимі загрози всередині класу та оцінюються загрози-домінанти з урахування ваги класу. На основі результатів порівняння загроз кожного класу формуються матриці $C_1, \dots, C_h$, які містять думку експертів про те, які пріоритети мають окремі загрози всередині класу. Нижче на прикладі матриці C_1 наведена їхня структура:

$$C_1 = \begin{pmatrix} U_1^{K_1} & \dots & U_m^{K_1} & \dots & U_k^{K_1} \\ U_1^{K_1} & & & & \\ \vdots & & & & \\ U_n^{K_1} & & U_{mn}^{K_1} & & \\ \vdots & & & & \\ U_k^{K_1} & & & & \end{pmatrix}. \quad (1.8)$$

Матриці $C_2, \dots, C_h$ (порівняння загроз всередині класів 2, ..., h) складаються аналогічно. Елементи матриць визначаються шляхом попарного порівняння загрози кожної групи із застосуванням шкали відношень, яка подана в таблиці 1.41.

Ранжування загроз всередині класу здійснюється на основі векторів локальних пріоритетів $Y^1, \dots, Y^h$, отриманих в результаті оброблення матриць попарних порівнянь $C_1, \dots, C_h$. Для оцінки узгодженості суджень експертів використовуються індекси однорідності, інтерпретація яких приведена вище.

Завершальним кроком є синтез пріоритетів. Для цього локальні пріоритети помножують на пріоритет відповідного класу загроз на вищому рівні та сумують за кожним елементом, що дає глобальний пріоритет загрози (P_{Q_i}). Аналіз характеристик отриманого розподілу пріоритетів дає можливість виділити домінантні загрози еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики:

$$P = (P_{Q_1}, \dots, P_{Q_k}). \quad (1.9)$$

Для проведення оцінки дії домінантних загроз визначаються їхні індикатори, під якими розуміють критичні відносно до граничного стану системи параметри. Як індикатори зазвичай обираються об'єктивно вимірювальні параметри стану системи з відомими граничними значеннями, вихід за межі яких викликає нестійкість системи та можливість її переходу в некерований стан або до її руйнації. Отже, для оцінки дії та прогнозування наслідків домінантних загроз як індикаторів обираються абсолютні, відносні показники або темпи їх приростів.

Таким чином, у наслідок застосування методів визначення та оцінки значущості загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики

можна сформувати набір потенційних і реальних загроз із детальною інформацією по кожній з них, що дозволить у подальшому визначити поточний і спрогнозувати майбутній стан об'єкту стосовно цієї загрози, та розробити комплекс заходів із локалізації дії критичних загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики.

Перспективними напрямками подальших досліджень є організація спеціальних моніторингових досліджень, які припускають фактичне відстеження, аналіз і прогнозування важливих груп еколого-економічних показників-індикаторів, визначення порогових значень еколого-економічної безпеки і надання їм статусу схвалених або затверджених законодавчо, формування регіональної соціально-економічної політики з виділенням екологічних пріоритетів та інституційних перетворень з урахуванням дотримання порогових значень показників безпеки.

РОЗДІЛ 2

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЮ БЕЗПЕКОЮ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА КОНКУРЕНТНА РОЗВІДКА

2.1 Системний підхід до формування стратегії управління економічною безпекою в умовах нестабільного існування підприємств

Динамічний розвиток світової економіки, її потреб у процесі глобалізації викликає активізацію і зміну пріоритетів у розвитку національних господарств, які прагнуть стати її рівноправними учасниками. Враховуючи економічну і культурну успішність країн, що беруть активну участь у міжнародному розподілі праці, необхідним і природним є активне входження України в господарські зв'язки зі світом. Україна, незважаючи на посилення колізій, сплеску суперечностей, розвитку кризи економічної системи, викликаних кардинальними перетвореннями політичного і економічного характеру, прагне органічно увійти до складу світової спільноти.

Економіка України переживає дуже складний період. Світова економічна криза, недоліки законодавства, економічні реформи уряду, застаріла техніка і технологія, некомпетентність персоналу, тиск з боку кримінальних угруповань – усе це залишає свій відбиток на діяльності підприємства в цілому, і на його розвитку зокрема.

Фінансово-економічна безпека визначає граничний стан фінансової стійкості, у якому повинно знаходитися підприємство для реалізації своєї стратегії, характеризується здатністю підприємства протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам. Для оцінки фінансової безпеки запропоновані індикатори фінансової безпеки, головними з яких є показники зміни вартості підприємства. Як система вона включає конкретні характеристики фінансових інструментів, що відображають до певної міри характер відносин власності, зі свого боку, сукупність відносин власності і характеристик фінансових інструментів формує рух капіталів, їх розподіл в межах грошової і кредитно-фінансової політики, що реалізовується.

Головна мета фінансово-економічної безпеки підприємства – це забезпечення його стійкого і максимально ефективного функціонування, створення високого потенціалу розвитку і зростання в майбутньому. У процесі забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств вирішальне значення має стратегічне управління як один із сучасних підходів ефективної адаптації до мінливого зовнішнього середовища, попередження та нейтралізації небажаних ризиків та загроз, досягнення запланованих фінансових результатів та довгострокового успіху суб'єктів господарювання.

Проблема стратегії управління економічної безпеки підприємства досліджується у наукових працях відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як Л. І. Абалкін, О. В. Ареф'єва, І. А. Бланк, В. Г. Гесць, В. І. Мунтян, А. В. Козаченко, Н. Й. Реверчук, А. Сухоруков, Т. В. Хайлова та інших.

Варто зазначити, що в Україні проблемою стратегії управління фінансово-економічною безпекою в умовах нестабільного існування підприємств займаються недостатньо, таким дослідженням не вистачає комплексності.

У конкретній соціально-економічній ситуації можна говорити про оптимізацію складу і вибору варіантів стратегії підприємства. На основі цього переліку для кожного підприємства має бути сформована, обговорена і прийнята своя, специфічна для цього підприємства, комплексна стратегія, що враховує особливості макроекономічної ситуації, стан галузевого і регіонального оточення підприємства, його внутрішній потенціал, а також стратегію управління фінансово-економічною безпекою.

Стратегія управління фінансово-економічною безпекою підприємств в умовах нестабільного існування повинна містити такі складові (рис. 2.1).

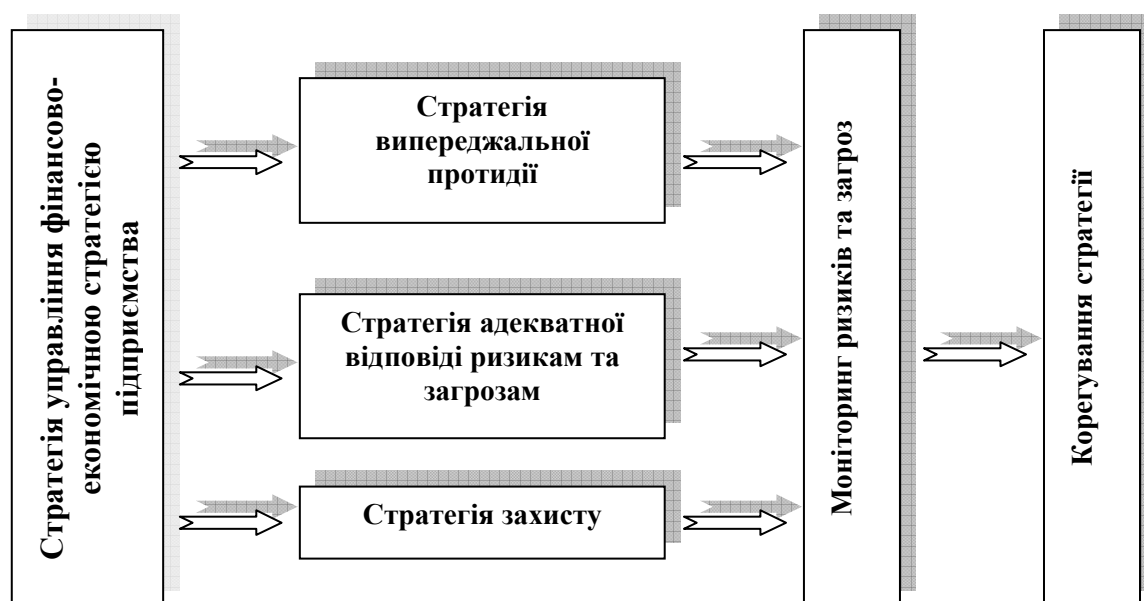

Рисунок 2.1 – Основні складові стратегії управління фінансово-економічною безпекою підприємств

Стратегія випереджальної протидії полягає в передбаченні та попередженні негативних явищ, підготовці до їхнього появи та недопущенні ще на початковому етапі. Дієвість стратегії може бути забезпечена завдяки фінансовій стійкості підприємства, що допомагає організації упродовж певного часу виконувати свої функції навіть у разі виходу параметрів зовнішнього середовища за певні обмеження.

Таким чином, стратегія випереджальної протидії базується на заходах, які сприяють протидії кризовим явищам та уповільнюють процеси їх розвитку на підприємстві. До того ж, організація здатна функціонувати, використовуючи такі властивості, як гнучкість та адаптивність, які дозволяють їй змінювати цілі, процеси та темпи досягнення цілей або мети залежно від умов внутрішнього середовища.

Стратегія адекватної відповіді полягає в прийнятті керівництвом рішень, спрямованих на нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз, що постійно виникають на основі фінансового аналізу та зовнішнього середовища підприємства.

У своїх діях стратегія адекватної відповіді спирається на резерви та додаткові ресурси підприємства, що стабілізують ситуацію, а також на компетентність керівництва у питаннях економічної безпеки. Під час реалізації цієї стратегії визначаються шляхи успішного вирішення та подолання проблем, що дають підприємству можливість виконувати свої виробничі завдання протягом певного часу, навіть коли воно знаходиться у кризовому стані.

Нераціонально організована система управління негативно відбивається не тільки на усіх ланках виробничої діяльності підприємства, а також на відносинах із зовнішнім середовищем, що зі свого боку впливає на фінансово-економічні показники.

У діяльності підприємств для врегулювання кризових ситуацій та виходу з них використовується такий набір стратегій як «Банкрутство», «Санація», «Мирова угода», «Ліквідація» та інші, основу яких складають фінансово-матеріально відносини між суб'єктами, а вихід із кризових ситуацій базується на вирішенні питань економічного характеру.

Для розробки стратегії адекватної відповіді і прийняття керівництвом рішень, спрямованих на нейтралізацію загроз, також необхідно провести:

- аналіз кризових ситуацій;
- виявлення та розподіл об'єктивних і суб'єктивних негативних дій;
- визначення переліку заходів із запобігання загрозам економічної безпеки;
- оцінка ефективності планованих заходів з точки зору нейтралізації негативних дій;
- оцінка вартості пропонованих заходів із усунення загроз економічної безпеки.

Важливе значення в управлінні та забезпечення фінансової безпеки підприємства має розроблення індикаторів фінансової безпеки. Для фінансової безпеки значення мають не самі показники, а їх порогові значення, за межами порогових значень підприємство втрачає здатність до стійкості, динамічного саморозвитку, конкурентоспроможності на зовнішніх і внутрішніх ринках і може стати об'єктом ворожого поглинання.

Стан фінансової безпеки підприємства можна оцінити за допомогою системи показників, до яких належить:

- фінансові коефіцієнти;
- стан дебіторської і кредиторської заборгованості;

– темпи зростання прибутку, реалізації продукції, активів.

Стратегія захисту припускає забезпечення захисту інформації і майна підприємства, а також безпеки персоналу.

На наш погляд, для забезпечення фінансової безпеки на підприємстві повинні функціонувати спеціальні органи. Організаційна діяльність на підприємстві передбачає створення структури, що здійснює аналіз стану фінансової безпеки та розробку заходів із забезпеченню економічної безпеки на підприємстві в цілому, що залежить від особливостей бізнесу та може бути як власним підрозділом, так і притягненим на договірній основі.

Основні завдання підрозділу забезпечення фінансово-економічної безпеки наведено на рисунку 2.2.

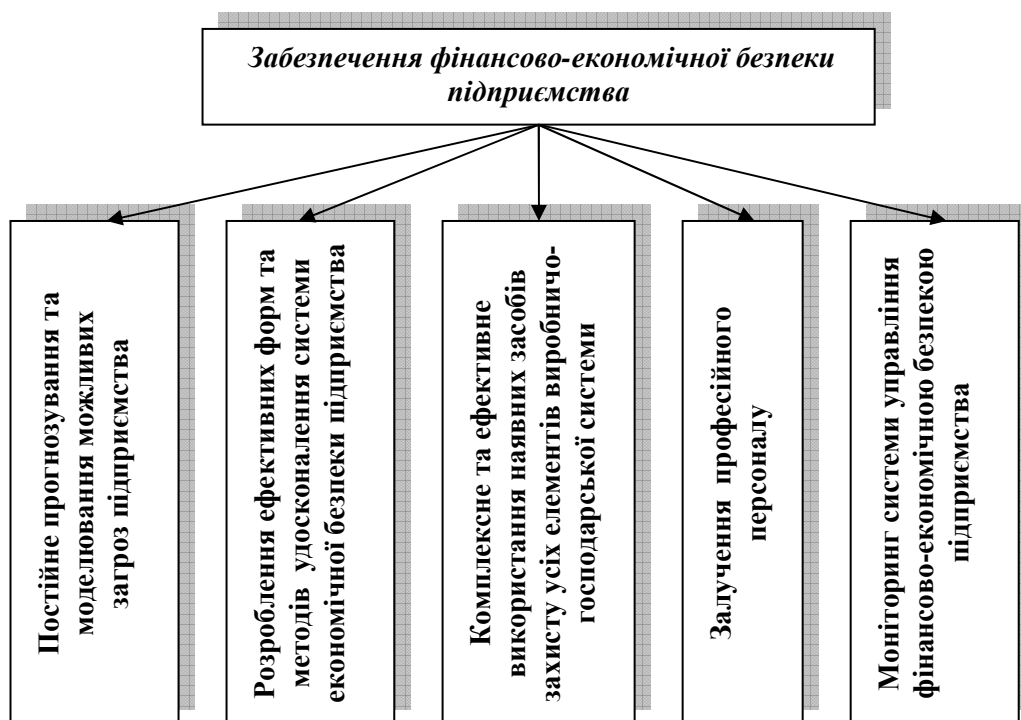

Рисунок 2.2 – Основні завдання підрозділу забезпечення фінансово-економічної безпеки

Таким чином, *стратегія захисту* має містити такі елементи:

1) визначення критеріїв і параметрів (кількісних і якісних порогових значень) фінансової системи підприємства, що відповідають вимогам його фінансової безпеки;

2) розробку механізмів і заходів ідентифікації загроз фінансовій безпеці підприємства та їх носіїв;

3) характеристику сфер їхнього прояву, тобто сфер локалізації загроз;

4) встановлення основних суб'єктів загроз, механізму їх функціонування та вплив на фінансову систему підприємства;

5) розробку методології прогнозування, виявлення і запобігання виникненню чинників, що визначають виникнення загроз фінансовій безпеці,

проведення досліджень із виявлення тенденцій і можливостей розвитку таких загроз;

б) формування механізмів і заходів фінансово-економічної політики, що нейтралізують або пом'якшують дію негативних чинників;

7) визначення об'єктів, предметів, параметрів контролю за забезпеченням фінансової безпеки підприємства.

Для зниження внутрішніх небезпек і загроз фінансовій безпеці підприємства необхідна, насамперед, структура контролю за забезпеченням фінансової безпеки підприємства, що подана на рисунку 2.3.

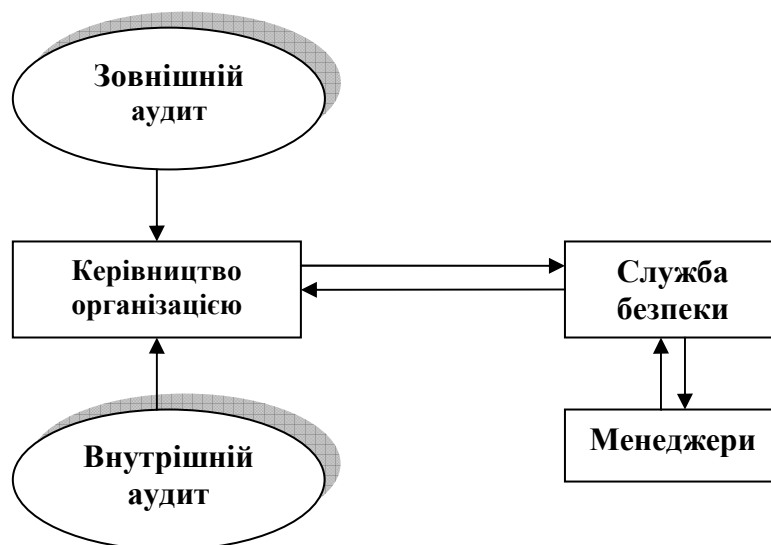

Рисунок 2.3 – Структура контролю за забезпеченням фінансової безпеки підприємства

Служба, що повинна в оперативному режимі проводити моніторинг фінансової безпеки, оперативно реагувати на зміну ситуації, регулярно готувати документи керівництву підприємству для ухвалення рішень щодо проблем, пов'язаних із безпекою і контролювати їх виконання, називається службою безпеки.

Таким чином, для організації ефективної системи фінансово-економічної безпеки підприємства необхідне розроблення відповідної документації на підприємстві, де мають бути визначені внутрішні і зовнішні загрози, а також критерії, на підставі яких фінансова безпека підприємства може бути визнана порушеною.

Моніторинг ризиків та загроз проводиться з метою їхнього аналізу та систематизації для подальшого прийняття відповідних рішень керівництвом підприємства.

Складність практичної реалізації процесу моніторингу ризиками та загрозами залежить, насамперед, від джерела виникнення та характеристики ризиків. Ідентифікувати ризики та проаналізувати їх на якісному рівні необхідно, але недостатньо. Ступінь ризиків економічних рішень оцінюється

очікуваними втратами, що є наслідком загрози, тому системи оцінки ризиків, які формалізують процес вимірювання та розрахунків, мають визначати три основні компоненти:

- величину (суму можливих втрат);
- ймовірність настання негативної події;
- тривалість періоду впливу ризику.

На думку багатьох фахівців і науковців, виміряти та оцінити ризики є найбільш відповідальним і методично складним етапом у всій процедурі управління та моніторингу фінансовими ризиками, адже надати їм кількісну та вартісну характеристики – найскладніше завдання.

Від якості такої оцінки залежать доцільність здійснення тієї чи іншої господарсько-фінансової операції, визначення рівня необхідного доходу за нею, формування адекватних затрат із страхування ризиків.

Оскільки виробнича діяльність підприємства пов'язана з дією зовнішніх та внутрішніх факторів ризику та загроз, варто передбачити моніторинг внутрішніх та зовнішніх ризикових факторів, визначення рівня наявної небезпеки і у разі необхідності прийняття відповідних управлінських рішень щодо його зниження чи запобігання.

До внутрішніх та зовнішніх ризикових факторів функціонування підприємства, що виявляються у процесі реалізації інвестиційного проекту і підлягають моніторингу, можна віднести: загальний обсяг здійснених інвестицій, тривалість інвестиційного періоду, середньостатистичну кількість одиниць бракованої продукції, загальна кількість одиниць продукції, що виробляється підприємством згідно з виробничою програмою за інвестиційним проектом тощо.

У процесі моніторингу оцінюються значення обраних показників та їхнє можливе відхилення від запланованих значень. Залежно від величини відхилення показників від граничних значень стан реалізації інвестиційного проекту підприємства можна характеризувати як нормальний, передкризовий, кризовий та критичний.

В умовах постійних змінних чинників зовнішнього фінансового середовища і внутрішніх умов здійснення фінансової діяльності збільшується вірогідність періодичного виникнення кризи підприємства, яка може набувати різних форм. Однією з таких форм є *фінансова криза* підприємства, що несе найбільші загрози його функціонуванню і розвитку.

По-перше, основною загрозою економічній безпеці підприємства є сама ринкова економіка, яка побудована на конкуренції.

По-друге, у країнах де ринок знаходиться у стадії становлення, загрозами є самі механізми що не врегульовані.

По-третьє, серед інститутів захисту недостатньо розроблені норми правового захисту інтересів підприємців. Тіньові економічні відносини також впливають на безпеку підприємництва.

Основними причинами негараздів є:

- недолік інвестиційних ресурсів;

- висока міра зносу основних виробничих фондів;
- низька конкурентоспроможність продукції і незатребуваність її на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- застарілі технології;
- висока матеріаломісткість виробництва тощо.

Усі управлінські рішення у сфері забезпечення захисту фінансових інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз тісно взаємозв'язані і чинять пряму або непряму дію на результати його фінансової діяльності.

Фінансова криза підприємства може бути класифікована за багатьма ознаками. З метою формування ефективної системи антикризового фінансового управління таку класифікацію пропонується здійснювати за певними основними ознаками:

За джерелами генерування фінансова криза підрозділяється на такі групи:

1. Фінансова криза, що генерується внутрішніми чинниками.

Такими чинниками можуть бути:

- неефективний фінансовий менеджмент;
- неправильно вибрана фінансова політика за окремими аспектами фінансової діяльності;
- недооцінювання окремих видів фінансових ризиків, висока середньозважена вартість капіталу та інші.

Як правило, відносно швидко подолати таку фінансову кризу можна завдяки внутрішнім механізмам антикризового фінансового управління.

2. Фінансова криза, що генерується зовнішніми чинниками.

Прикладом таких чинників можуть бути:

- посилювання податкового регулювання господарської діяльності підприємства;
- несприятливі зміни кон'юнктури фінансового ринку і тому подібне.

3. Фінансова криза, що генерується як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

Така криза є найскладнішою у подоланні і має достатньо тривалий характер.

4. За масштабами охоплення фінансову кризу розділяють на дві групи:

- фінансова криза, яка викликана поступовим і тривалим наростанням диспропорцій в окремих параметрах фінансового потенціалу підприємства і характеризує невідповідність структурних пропорцій цих параметрів умовам фінансової діяльності, що змінюються;
- фінансова криза, яка викликана недотриманням вимог фінансової безпеки підприємства.

5. Системна фінансова криза, яка охоплює всі основні напрями і форми фінансової діяльності організації і відображає суперечності всієї фінансової системи підприємства.

По мірі дії на фінансову діяльність підприємства розрізняють такі види фінансової кризи.

Легка фінансова криза.

До неї зараховують, як правило, одну з форм структурної фінансової кризи, яка може бути швидко нейтралізована на основі використання окремих внутрішніх механізмів антикризового фінансового управління.

Глибока фінансова криза.

До неї зараховують комплекс форм структурної фінансової кризи, подолання якої вимагає повного використання всіх внутрішніх механізмів фінансової стабілізації, а у низці випадків і окремих форм зовнішньої фінансової санації.

Катастрофічна фінансова криза.

Це одна з найбільш небезпечних видів системної кризи, подолання якої вимагає активного пошуку переважно зовнішніх ефективних форм санації.

Запобігання фінансовій кризі підприємства та ефективне подолання і ліквідація негативних наслідків забезпечується в процесі особливої системи фінансового менеджменту, яка отримала назву «Антикризового фінансового управління підприємством».

Антикризове фінансове управління є системою принципів і методів розробки і реалізації комплексу спеціальних управлінських рішень, направлених на запобігання і подолання фінансових криз підприємства, а також мінімізацію їх негативних фінансових наслідків.

Керівництво фінансовою безпекою підприємства можливо здійснювати в двох режимах: в умовах стабільного та нестабільного існування підприємства

Таким чином, стратегія управління фінансово-економічною безпекою підприємства в умовах нестабільного існування повинна включати наступні складові:

- діагностика кризисних ситуацій;
- розділення об'єктивних і суб'єктивних негативних дій;
- визначення переліку заходів по запобіганню погрозам економічній безпеці;
- оцінка ефективності планованих заходів з точки зору нейтралізації негативних дій;
- оцінка вартості пропонованих заходів по усуненню погроз економічної безпеки.

Для здійснення антикризового фінансового управління на підприємстві часто створюється спеціальна група висококваліфікованих менеджерів, що володіють особливими повноваженнями.

Процес антикризового фінансового управління пропонується будувати за наступними основними етапами:

1) Проведення постійного моніторингу фінансового стану підприємства з метою раннього діагностування фінансової кризи. Існує безліч методик, що оцінюють фінансовий стан підприємства з метою виявлення погроз банкрутства. Така проблема як прогнозування банкрутства виникла в передових капіталістичних країнах після Другої світової війни у зв'язку із зростанням збанкрутілих підприємств. Спроба створення універсальної методики, яка

підійшла б до різних сфер економіки, виявляється сумнівною внаслідок того, що підприємства працюють у різних умовах господарювання.

2) Визначення переліку заходів щодо запобігання загрозам економічній безпеці. Основними заходами, спрямованими на нейтралізацію загрози фінансової кризи є:

- страхування фінансових ризиків підприємства;
- реалізація зайвих або невживаних активів підприємства;
- вживання заходів із стягнення дебіторської заборгованості;
- скорочення обсягів фінансових операцій на найбільш ризикованих напрямках фінансовій діяльності підприємства;
- економія інвестиційних ресурсів завдяки припиненню реалізації окремих реальних інвестиційних проектів;
- економія поточних витрат, пов'язаних із господарською діяльністю підприємства;
- оцінка завантаження виробничих потужностей;
- передача об'єктів невиробничої сфери на баланс органів міської влади і скорочення витрат на їх вміст тощо.

3) Реалізація комплексної програми виведення підприємства з фінансової кризи.

Система антикризового фінансового управління базується на певних принципах. До основних принципів належать:

1. Принцип постійної готовності реагування

Теорія антикризового фінансового управління стверджує, що фінансова рівновага підприємства, що досягається в наслідок ефективного фінансового менеджменту, дуже мінлива в динаміці. Можлива його зміна на будь-якому етапі економічного розвитку підприємства визначається природним відгуком на зміни зовнішніх і внутрішніх умов його господарської діяльності. Об'єктивність прояву цих умов у динаміці (тобто об'єктивна вірогідність виникнення фінансових криз підприємства) визначає необхідність підтримки постійної готовності фінансових менеджерів до можливого порушення фінансової рівноваги підприємства на будь-якому етапі його економічного розвитку.

2. Принцип превентивної дії

Цей принцип передбачає, що краще запобігти загрози фінансової кризи, ніж дозволити її, а потім забезпечувати нейтралізацію негативних наслідків. Реалізація цього принципу забезпечується ранньою діагностикою передкризового фінансового стану підприємства і своєчасним використанням можливостей нейтралізації фінансової кризи. У цьому випадку антикризове фінансове управління використовує методологію «управління по слабких сигналах».

3. Принцип терміновості реагування

Відповідно до теорії антикризового фінансового управління кожен з негативних проявів фінансової кризи не лише має тенденцію до розширення з кожним новим господарським циклом підприємства, але і спричиняє нові

супутні йому негативні фінансові наслідки. Отже, чим раніше будуть включені антикризові фінансові механізми по кожному кризисному симптому, що було діагностовано, тим більші можливості до відновлення порушеної рівноваги матиме підприємство.

4. Принцип адекватності реагування

Використовувана система фінансових механізмів із нейтралізації загрози фінансової кризи або подолання її частин пов'язана з витратами фінансових ресурсів або втратами, пов'язаними з нереалізованими можливостями. У зв'язку з цим «увімкнення» окремих механізмів нейтралізації загрози фінансової кризи і її подолання повинне виходити з реального рівня такої загрози і бути адекватним цьому рівню. В іншому разі не буде досягнутий очікуваний ефект антикризового фінансового управління (якщо дія антикризових механізмів або масштаби їх уживання недостатні), або підприємство в процесі антикризового фінансового управління нестиме невиправдано високі витрати і втрати.

5. Принцип комплексності рішень, що приймаються

Практично кожна фінансова криза підприємства за джерелами чинників, що генерують його, а відповідно, і за формами прояву своїх негативних наслідків, має комплексний характер. Аналогічний комплексний характер повинна носити і система антикризових заходів, що розробляються і реалізуються, забезпечують ефективну нейтралізацію впливу таких чинників та їх негативних наслідків.

6. Принцип альтернативності дій

Цей принцип передбачає, що кожне з антикризових фінансових рішень, що приймаються, повинне базуватися на розгляді максимально можливої кількості їх альтернативних проектів із визначенням рівня їх результативності і оцінкою витрат.

7. Принцип адаптивності управління

У процесі розвитку фінансової кризи чинники, що генерують його, характеризуються високою динамікою. Це зумовлює необхідність високого рівня гнучкості антикризового фінансового управління, його швидкій адаптації до змінних умов зовнішнього і внутрішнього фінансового середовища.

8. Принцип пріоритетності використання внутрішніх ресурсів

Якщо фінансова криза генерується лише фінансовими чинниками, тобто має структурний характер, то за нормальних маркетингових позицій підприємства вона повністю може бути дозволена завдяки використанню виключно внутрішніх механізмів антикризового управління і власних фінансових ресурсів. У цьому випадку підприємство може уникнути втрати керуваності і процедур зовнішнього контролю своєї фінансової діяльності.

9. Принцип оптимальності зовнішньої санації

Якщо фінансова криза діагностована лише на пізній стадії свого розвитку, має системний характер і оцінюється як глибока або катастрофічна, а механізми внутрішньої її нейтралізації не дозволяють досягти рівноваги підприємства, воно повинне ініціювати свою зовнішню санацію. Цей принцип передбачає, що

під час вибору її форм і складу зовнішніх санаторів варто виходити з системи певних критеріїв, що розробляються в процесі антикризового фінансового управління. Такими критеріями можуть бути збереження управління підприємством його первинними засновниками, мінімізація втрати ринкової вартості підприємства та інші.

10. Принцип ефективності

Реалізація цього принципу забезпечується зіставленням ефекту антикризового фінансового управління і пов'язаних із реалізацією його заходів фінансових ресурсів. Ефект антикризового фінансового управління може характеризуватися рівнем досягнення окремих його цілей – із запобігання фінансовій кризі, пом'якшенню негативних умов її протікання або пов'язаних з нею негативних фінансових наслідків. Ураховуючи, що виразити цей ефект у грошовій формі важко, оцінка ефективності окремих заходів антикризового фінансового управління носить порівняльний характер (на основі зіставлення рівня досягнення окремих цілей і обсягу витрат фінансових ресурсів по альтернативних варіантах управлінських рішень).

Розглянуті принципи є основою організації системи антикризового фінансового управління підприємством. Антикризовим фінансовим управлінням підприємством є процес, основним вмістом якого є підготовка, прийняття і реалізація управлінських рішень щодо запобігання фінансовим кризам, їх подолання і мінімізації їх негативних наслідків. Особливістю цього управління порівняно з іншими функціональними видами управління підприємством є те, що через кризисні умови ухвалення управлінських рішень часто здійснюється в обстановці зниження керованості підприємством, дефіциту часу, високої міри невизначеності, конфліктності інтересів різних груп працівників.

Таким чином, фінансова безпека визначає граничний стан фінансової стійкості, у якому повинно знаходитися підприємства для реалізації своєї стратегії, характеризується здатністю підприємства протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам. Для оцінки фінансової безпеки запропоновані індикатори фінансової безпеки, головними з яких є показники зміни вартості підприємства. Як система вона включає конкретні характеристики фінансових інструментів, що відображають до певної міри характер стосунків власності, зі свого боку, сукупність відносин власності і характеристик фінансових інструментів формує рух капіталів, їх розподіл у межах грошової і кредитно-фінансової політики, що реалізовується.

Розвиток підприємства відбувається циклічно, тому підприємство може зіткнутися з таким негативним явищем, як фінансова криза підприємства, що передбачає розробку стратегії ефективних антикризових дій для відновлення стабільного функціонування підприємства. Для забезпечення фінансової безпеки на підприємстві і можливості передбачення ризиків на підприємстві повинна існувати система органів управління фінансовою безпекою, що мають проводити діагностування стану підприємства, прогнозувати можливі загрози

та вживати заходів щодо забезпечення стабільності системи фінансової зокрема та фінансово-економічної безпеки підприємства в цілому.

2.2 Систематизація підходів до оцінки рівня економічної безпеки корпоративних підприємств

Оцінка рівня економічної безпеки є дуже важливою для динамічного розвитку підприємства та прийняття правильних управлінських рішень, які б могли забезпечити економічну стабільність підприємства.

На сьогоднішній день в економічній науці немає єдиного підходу до оцінки рівня економічної безпеки підприємств взагалі та акціонерних товариств зокрема. Отже, доцільно буде провести аналіз та систематизацію наявних підходів до оцінки рівня економічної безпеки, формування уявлення про які дало б можливість кожному підприємству вибрати для себе саме той конкретний підхід, який допоміг би уникнути значного впливу загроз на діяльність підприємства (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Систематизація підходів до оцінки рівня корпоративної безпеки

Підходи до оцінки рівня корпоративної безпеки	Автор	Основні характерні риси даного підходу	Недоліки
Індикаторний підхід	О. Барановський Визначення показників економічної безпеки// Економіка. Фінанси. Право. – 1999	Рівень економічної безпеки визначається за допомогою індикаторів, які порівнюються з пороговими значеннями показників, які характеризують діяльність підприємства у різних функціональних сферах. Оцінка рівня корпоративної безпеки здійснюється шляхом порівняння фактичних показників діяльності з індикаторами	Впровадження цього підходу на мікрорівні є достатньо важким, тому що не бере до уваги різні специфічні особливості діяльності підприємств, не дає можливості точно визначитися з їх величиною та провести чіткий аналіз за цими показниками; постійна зміна факторів навколишнього середовища та необхідність пристосування підприємств до нього потребує постійного коригування системи показників, що потребує уваги висококваліфікованих спеціалістів

Підходи до оцінки рівня корпоративної безпеки	Автор	Основні характерні риси даного підходу	Недоліки
Ресурсно-функціональний підхід	Е. А. Олейников Основы экономической безопасности. (Государство, регион, предприятие, личность). – М., 1997	Рівень економічної безпеки визначається шляхом оцінювання корпоративних ресурсів за різними напрямками, де в як основні розрізняють сім функціональних складових: кадрову, фінансову, техніко-технологічну, політико-правову, екологічну, інформаційну, фізичну. Стан найбільш ефективного використання всіх корпоративних ресурсів та передбачення загроз є основною метою забезпечення корпоративної безпеки	Цей підхід є дуже широким, тому що охопити усі функціональні складові практично неможливо. Кожна складова цього підходу повинна досліджуватися висококваліфікованими спеціалістами, тому під час оцінюванні рівня корпоративної безпеки за цим підходом неможливо уникнути суб'єктивізму показників
Економіко-математичний підхід	В.Забродский, Н. Капустин Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы// Бизнес-информ. – 1999	Рівень економічної безпеки визначається шляхом інтегрування сукупності показників, які визначають економічну безпеку. Використовується декілька рівней інтеграції показників та такі методи аналізу, як кластерний та багатомірний аналіз	Цей підхід є достатньо важким, тому що використання математичних методів є дуже трудомісткою роботою, і перенести це у практичну діяльність неможливо. Цей підхід дає можливість оцінити економічну безпеку з позиції математика, але не економіста
Підхід, який базується на використанні прибутку	Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко Економічна безпека підприємства : сутність та механізм забезпечення : Монографія. – К.: Лібра, 2003	Прибуток за цим підходом розглядається у якості показника, який є передумовою для обґрунтування, що підприємство знаходиться у економічній безпеці. При оцінці економічної безпеки рівень чистого прибутку може порівнюватися з величиною використаних ресурсів	Ефективність використання ресурсів є тільки якоюсь часткою, яка характеризує економічну безпеку, тому що не бере до уваги ринкові позиції підприємства. Отже, прибуток підприємства може розглядатися тільки як передумова його успішного розвитку та перебування у економічній безпеці

Підходи до оцінки рівня корпоративної безпеки	Автор	Основні характерні риси даного підходу	Недоліки
Підхід, який базується на порівнянні величини інвестицій підприємства	Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко Економічна безпека підприємства : сутність та механізм забезпечення : Монографія. – К.: Лібра, 2003	За цим підходом величина інвестицій підприємства порівнюється з кількістю коштів, необхідних для забезпечення економічної безпеки	Підхід має дуже індивідуальний характер, який виявляється у визначенні розміру прибутку, необхідного для розширеного відтворення, тому що він залежить від конкретної динаміки процесу відтворення, притаманного кожному підприємству

Чимало українських економістів у своїх працях для здійснення загального аналізу оцінки рівня економічної безпеки пропонують різні прийоми та правила, які допомагають підприємству зорієнтуватися на ту економічну стратегію, яка була б спрямована на економічну стабільність та створення конкурентних переваг. Так, В. С. Пономаренко та С. В. Кавун запропонували такі базові прийоми та правила, які можуть бути доповненими розширеними залежно від цілей і задач, які підприємство прагне досягти у короткостроковій та довгостроковій перспективах. Але набір таких прийомів повинен бути чітко визначений підприємством у вигляді індикаторів, показники яких змогли б відобразити чітку картину дій, що відбуваються на підприємстві.

Серед зарубіжних вчених питаннями економічної безпеки підприємств глибоко займаються В. Ярочкін, Т. Клейнер, В. Шликов, П. Бернс, П. Друкер та багато інших економістів.

Проведення систематизації дозволить наглядно виявити недоліки конкретного підходу та запропонувати у подальшому скорегований підхід з найменшою кількістю таких недоліків.

Особливої уваги потребує застосування у вітчизняній та закордонній практиці для управління та забезпечення корпоративної безпеки підприємств системного підходу, у якому головна роль відведена поняттю «ситуація», тому що воно відображує сукупність найбільш значущих факторів, які впливають на функціонування, розвиток та забезпечення економічної безпеки підприємства. Російський вчений С.А. Каміонський це поняття розшифровує як систему умов, сукупність цілей та засобів підприємства та навколишніх його суб'єктів економічного і соціального життя, тобто системний підхід, який застосовується до сучасного підприємства, набуває специфічних рис та стає ситуаційним підходом [265, с. 108 – 109].

На думку Л. Г. Шемаєвої найважливішим моментом ситуаційного підходу є визначення цілей, інтересів та потреб усіх взаємозалежних суб'єктів

як усередині підприємства, так і за його межами. Отже, враховуючи цей основний момент, у подальшому виникає таке поняття, як «ефект синергії». Уперше цей термін був запропонований німецьким фізиком Германом Бакеном у 1973 році як такий, що акцентує увагу на узгодженості взаємодії частин під час утворення структури як єдиного цілого [265, с. 110].

На сьогодні в економічній літературі не існує однозначного визначення поняття «ефект синергії». У книзі Е. Кемпбелла та К. Саммерса Ласа «Стратегічний синергізм», синергія розглядається як позитивний кумулятивний ефект ($2+2=5$), який у значних обсягах підвищує сукупні результати різних бізнесів порівняно з результатами кожного з них окремо [265, с. 111].

Таким чином, поняття «ефект синергії» є дуже розмитим, а як наслідок підхід не може давати переважно позитивних результатів у зв'язку з тим, що при впровадженні помилкових чи неправильних рішень можуть давати і негативний синергічний ефект, але все ж таки при правильному підході та впровадженні вірних менеджментських навичок є діючим та допомагає підприємству досягти конкурентних переваг.

Після поглибленого аналізу підходів до оцінки рівня корпоративної безпеки з більш теоретичної точки зору, буде доцільним розглянути переважно кількісні підходи до оцінки рівня безпеки, які дуже детально розглянули у своїй роботі В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та О. І. Черняк [165, с. 136–151].

В. Шлемко та І. Бінько використали зіставлення граничних (критичних і нормальних) та фактичних значень індикаторів для проведення узагальнюючої оцінки економічної безпеки підприємства. Такий аналіз пропонується проводити на основі графічного аналізу, де будуть наглядно показані такі зони, як зона нормального рівня безпеки, критична зона та передкризова зона. Розрахунок показників пропонується проводити за такою формулою:

$$x_i = \left(\frac{P_{i\phi}}{P_{in}} \right)^b, \quad (2.1)$$

де $P_{i\phi}$, P_{in} – фактичні і нормативні значення i -го показника;

b – показник ступеня (для показника типу «мінімум» дорівнює 1, для показника типу «максимум» дорівнює -1).

Автори підходу пропонують зображувати отримані оцінки графічно для більш зручного сприйняття та для наглядної характеристики не тільки поточного стану економічної безпеки підприємства, але й того максимально стабільного економічного стану, до якого підприємство повинно прагнути. Перевагою цього підходу є можливість аналізу різнобічних факторів, які характеризують стан підприємства та тенденції його розвитку. Але автори цього підходу упустили факт, який пов'язаний із вибором оціночних

коефіцієнтів, а також формуванням діапазонів показників, які змогли б визначити стан підприємства.

С. Покропивний у своїй роботі пропонує оцінювати рівень безпеки за допомогою інтегрального показника, який визначається за формулою:

$$I = \sum_{i=1}^n \lambda_i \cdot R_i, \quad (2.2)$$

де λ_i – коефіцієнт, який відображує значущість функціональної складової;

R_i – величина частинного критерію за i -тою функціональною складовою;

n – число функціональних складових економічної безпеки підприємства.

Значення окремих функціональних критеріїв розраховуються на основі співвідношення величини збитків підприємства до сумарних витрат на реалізацію таких заходів, які б змогли попередити такі збитки, тобто кризовий стан підприємства. Такий підрахунок може мати місце тільки при наявності інформації про кількісний розмір таких збитків. Цей метод має певні недоліки, які пов'язані з відсутністю розподілу пріоритетів функціональних складових економічної безпеки підприємства.

Для оцінки рівня економічної безпеки Д. Ковальов та І. Плетнікова запропонували таку функціональну залежність:

$$P_{e\sigma} = a_1 \cdot f(x_1) + a_2 \cdot f(x_2) + \dots + a_n \cdot f(x_n), \quad (2.3)$$

де x_1, x_2, x_n – показники діяльності підприємства;

$f(x_1), f(x_2), f(x_n)$ – локальні функції залежності рівня економічної безпеки від відповідних показників діяльності підприємства;

a_1, a_2, a_n – коефіцієнти, що відображують значущість кожного показника для забезпечення економічної безпеки.

Цей підхід є достатньо простим для впровадження, але основним його недоліком є те, що лінійна модель не має можливості всебічно оцінити динаміку аналізованих процесів.

С. Ільяшенко у своїй праці робить акцент саме на фінансових показниках діяльності підприємства і пропонує проводити оцінку рівня економічної безпеки на основі аналізу фінансової стійкості підприємства. У цьому випадку оціночними показниками є:

$$\begin{aligned}\pm E_c &= E_e - Z; \\ \pm E_m &= (E_c + K) - Z; \\ \pm E_t &= (E_c + K_m + K) - Z,\end{aligned}$$

де $\pm E_c$ – надлишок (+) чи брак (-) власних оборотних коштів (E_e), необхідних для формування запасів і покриття витрат (Z), пов'язаних із господарською діяльністю підприємства;

$\pm E_m$ – надлишок чи брак власних оборотних коштів, а також середньострокових та довгострокових кредитів і позик (K);

$\pm E_t$ – надлишок чи брак власних оборотних коштів, а також довго-, середньо- та короткострокових кредитів і позик (K_m).

Таким чином, наведені показники лежать в основі формування п'яти рівнів фінансової безпеки підприємства:

– Абсолютний – для нормального функціонування підприємства достатньо власних оборотних коштів ($\pm E_c \geq 0, \pm E_m \geq 0, \pm E_n \geq 0$);

– Нормальний – для функціонування підприємства практично достатньо власних оборотних коштів ($\pm E_c \approx 0, \pm E_m \geq 0, \pm E_n \geq 0$);

– Хитливий – підприємству недостатньо власних оборотних коштів і воно використовує середньострокові і довгострокові кредити

$$(\pm E_c < 0, \pm E_m \geq 0, \pm E_t \geq 0);$$

– Критичний – підприємство починає використовувати й короткострокові кредити ($\pm E_c < 0, \pm E_m < 0, \pm E_n \geq 0$);

– Кризовий – підприємство не може забезпечити фінансування діяльності ні власними оборотними кошами, ні запозиченими ($\pm E_c < 0, \pm E_m < 0, \pm E_t < 0$).

Цей підхід, однак, є дуже вузько направленим, тому що аналізує тільки стан платоспроможності підприємства, а існує ще багато інших показників, які є невід'ємними для формування уявлення про нормальне функціонування підприємства та спроможності його до розвитку.

Зважаючи на це Є. Гришко вважає, що оцінка рівня корпоративної безпеки має досліджуватися шляхом багаторівневої інтеграції показників. Він пропонує розглядати окрім фінансової стійкості й такі групи показників, як ліквідність, оборотність активів та прибутковість капіталу. Він пропонує визначати пріоритетність груп показників шляхом отримання експертної інформації, тобто експерти здійснюють ранжирування груп показників за рівнем їх значущості для оцінки економічної безпеки. Коефіцієнти пріоритетності кожної групи показників визначаються за формулою:

$$K_s = \frac{\sum_{j=1}^n X_{ij}}{n}, \quad (2.4)$$

де K_i – коефіцієнт пріоритетності i -тої групи показників, $i = \overline{1, m}$;
 X_{ij} – оцінка j -го експерта за i -тою групою показників;
 n – кількість експертів.

Таким же чином визначаються показники i у кожній групі. Завдяки цим коефіцієнтам пріоритетності груп показників та коефіцієнтам показників кожної групи можна прорахувати показник рівня фінансової безпеки підприємства:

$$Q = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n S_{ij} K_i^Z K_{ij}^Z K_j^y, \quad (2.5)$$

де S_{ij} – індекс j -го показника в i -тій групі;
 K_i^Z – коефіцієнт значущості i -тої групи показників;
 K_{ij}^Z – коефіцієнт j -го показника в i -тій групі;
 K_j^y – коефіцієнт узгодження кількості показників для i -тої групи.

Основним недоліком цього підходу є те, що показники повинні мати односпрямований характер, а це дуже ускладнює процес проведення аналізу.

Доцільним буде розглянути більш детально підхід до оцінки рівня економічної безпеки Г. Козаченко, В. Пономарьова та О. Ляшенко [120, с. 162–173], в основі якого лежить критерій, який розраховується шляхом співставлення величини бруто-інвестицій та величини ресурсів, які необхідні для підтримки умов, які забезпечують економічну безпеку підприємства. Цей вираз можна наглядно представити у вигляді формули:

$$P_{e.б.} = \frac{BI^t}{I_{e.б.}^t}, \quad (2.6)$$

де BI – бруто-інвестиції підприємства у році t ;

$I_{e.б.}^t$ – інвестиції підприємства у році t , які необхідні для забезпечення його економічної безпеки.

Рівень економічної безпеки тим вище, чим більше це відношення наближається до одиниці. Із поданої формули можна побачити, що під час розрахунку рівня економічної безпеки за цим підходом часовим виміром вважається рік, тому що такі показники діяльності, як інвестиції та прибуток розраховуються саме у такому проміжку часу, як рік. Автори цього підходу наголошують увагу ще й на тому, що за такий період, як рік, підприємство адекватно спроможне провести заходи для забезпечення економічної безпеки.

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до оцінки рівня корпоративної безпеки сучасних вчених, доцільно зазначити, що кожний із

підходів має свої як переваги, так і недоліки. Вибір підходу для кожного окремого підприємства залежить від специфіки його діяльності, від того, наскільки розвинена організація управління та які ринкові позиції воно займає на ринку. Однак недосконалість кожного з розглянутих методів дає можливість усе більш поглиблюватися у подальше удосконалення та розроблення нових підходів, які б змогли максимально охопити усі сфери діяльності підприємства та можливості захисту від економічних небезпек, на перші сходинки ставлячи такі загрози, як рейдерство.

2.3 Оцінка фінансового ризику в системі забезпечення фінансової безпеки підприємства

Істотні зрушення, які відбулися внаслідок реформування системи фінансування підприємств міського господарства в останні роки, у повній мірі не вирішили низки проблем ціноутворення, оподаткування, практики збору платежів за послуги від населення, забезпечення фінансування інвестиційних проектів тощо, що ускладнює їх функціонування і спричиняє високий ризик діяльності. Ризик браку чи ненадійності джерел фінансування є найбільш характерним видом ризику в період структурних змін економічної системи України.

Впровадженню ризик-орієнтованого менеджменту підприємств міського господарства значною мірою перешкоджає відсутність простих і доступних методів кількісної оцінки ризику, зокрема фінансового. На нашу думку, відсутність сучасного підходу і недооцінка впливу фінансового ризику підприємств міського господарства негативно позначилась на результативності їхньої діяльності та фінансовому стані.

Аналіз підходів до змісту, визначення й розуміння кількісної оцінки фінансового ризику підприємств реального сектору показав, що на сучасному етапі ця проблема залишається не вивченою й тому актуальною. Однак окремі підходи існують, до них можна зарахувати роботи [40, 42, 59, 73, 104, 106, 113, 195, 220, 232, 152, 262, 266].

Проблема фінансового ризику в ринкових умовах надважлива для забезпечення системного розуміння механізму фінансової безпеки [111].

Підприємства міського господарства цей ризик можуть визначати в ході попереднього аналізу фінансового стану клієнтів-юридичних осіб, користуючись при цьому наявними аудиторськими висновками або ж проводячи цей аналіз власними силами чи залучаючи аудиторську компанію (за кошти клієнта чи за власний рахунок), насамперед цікавлячись: достатністю оплати підприємств-клієнтів за послуги в динаміці; величиною їхньої загальної кредиторської заборгованості та темпами і механізмом її погашення чи акумуляції; їхньою забезпеченістю власними оборотними коштами; матеріальним забезпеченням статутного капіталу, структурою капіталу (співвідношення власного і залученого капіталу, коефіцієнт автономії тощо).

Систематизація результатів аналізу щодо вказаних напрямків надасть змогу оцінити реальність повернення коштів за надані послуги.

Як наслідок дії фінансового ризику на підприємствах міського господарства є накопичення дебіторської заборгованості і можливість створення резерву сумнівних боргів, що може призвести до кризи неплатежів, порушення запланованих заходів, санкцій по податкових платежах, додаткового залучення банківських короткострокових кредитів на їхнє погашення (під високі відсотки, які потрібно швидко віддавати). Навіть за незначних неплатежів за послуги спричиняється втрата прибутку, ріст необґрунтованих податкових платежів, що призводить до вимушеного підвищення цін інших споживачів як заходу компенсації можливих збитків. Наслідок – втрата конкурентних переваг підприємства міського господарства [273].

Ураховуючи зміни впливу зовнішнього середовища, підприємства міського господарства мають вчасно оцінювати рівень власного фінансового ризику і використовувати внутрішні можливості для задоволення власних стратегічних та тактичних інтересів. У зв'язку з цим, формування сприйнятливої для більшості фахівців підприємств міського господарства методики оцінки фінансових ризиків, розробка практичних рекомендацій щодо мінімізації їхнього впливу є нагальним питанням.

Переосмислення наявних підходів оцінки фінансового ризику потребує розроблення більш адекватного запитам господарської практики універсального підходу, що дозволяє визначати наявний «розрив» між реально можливою і фактичною траєкторією розвитку підприємств міського господарства. На підставі цього, необхідно розроблювати заходи, спрямовані на максимальну реалізацію фінансового потенціалу підприємств (який варто розглядати в найбільш загальному вигляді як сукупність реальних можливостей діяльності господарської системи, які виникають за наявних фінансових ресурсів у сформованих ринкових умовах).

Системний аналіз, застосування якого перед усім доцільно під час вирішення складних проблем управління, є достатньо ефективним способом вирішення складних, зазвичай недостатньо чітко сформульованих проблем, коли будь-який об'єкт розглядається як система взаємопов'язаних складових елементів, їхніх властивостей і якостей, тобто системний аналіз зводиться до уточнення складної проблеми (складної в сенсі потреби виділення найкращих альтернатив в умовах неповноти інформації, невизначеності тощо), її структуризації в комплекс завдань, що вирішуються за допомогою економіко-математичних методів, знаходження критеріїв їх вирішення, деталізації цілей і може бути використаний як методологічний інструмент дослідження.

Використовуючи основні аспекти системного аналізу для розробки методики оцінки ризику фінансової стійкості підприємств міського господарства, дослідження проводилось у декілька етапів:

1. Постановка завдання – визначення об'єкта дослідження (фінансовий ризик), постановка мети (розробка методики оцінки фінансового ризику), вибір критеріїв для вивчення об'єкта і управління ним.

2. Виділення системи, що підлягає вивченню (оцінка рівня фінансового ризику), її структуризація.

3. Складання математичної моделі досліджуваної системи: параметризація, встановлення залежностей між уведеними параметрами, спрощення опису системи шляхом виділення підсистем і визначення їхньої ієрархії, кінцева функція цілей і критеріїв.

Використовуючи певні правила, результати дослідження можна перенести на об'єкт дослідження, оцінити фінансовий потенціал і рівень ризику в процесі його використання за динамічного розвитку підприємств міського господарства. За рівнем і розвитком ризику фінансової стійкості системи (у цьому дослідженні як система розглядається підприємство міського господарства) можна простежити за змінами інтегрального показника, сформованого за показниками, які відображають як ресурсні можливості, так і результати діяльності. Інтегральний показник фінансового ризику – це відповідна економіко-математична модель, яка є ефективним засобом дослідження структури задачі оцінки рівня ризику, кількісно враховує характер зв'язку між функцією і сукупністю чинників, з достатньою для аналітика ймовірністю дає змогу прогнозувати очікуваний рівень фінансового ризику як окремого підприємства, так і сукупності підприємств, за його допомогою можна віднайти принципово нові стратегії розвитку підприємств.

Моніторинг рівня фінансового ризику підприємств, з використанням інтегральних показників як економіко-математичних моделей, надасть змогу розвитку ризик-орієнтованого менеджменту завдяки більш якісному проведенню аналізу функціонування підприємств міського господарства, прогнозування фінансових показників, які характеризують фінансовий потенціал підприємства, імітації різноманітних сценаріїв розвитку, оцінки ефективності діяльності тощо.

Фінансовий стан підприємств міського господарства відображає стан капіталу в процесі його кругообігу, здатність підприємств до саморозвитку на фіксований момент часу і потенційну фінансову здатність забезпечення певного рівня фінансування поточної діяльності, погашення зобов'язань перед державою і партнерами, отже є віддзеркаленням прояву фінансових ризиків. Оцінка фінансового стану не може обмежуватись лише критерієм структури капіталу. Це пов'язано з тим, що фінансова стійкість відображає зміну ризику підприємства відповідно до зміни частки позикового капіталу, а ліквідність, рентабельність і ризик не тільки знаходяться в тісному зв'язку, а і породжують «основне фінансове протиріччя» [266]. Ріст рентабельності пов'язаний із зростанням ризику і, насамперед, фінансового. Це відбувається за умови, коли підприємство нарощує частку боргу в структурі капіталу, що збільшує вплив фінансового важеля. Зростання прибутковості передусім пов'язано зі зростанням ризику неплатежів чи ризику зниження якості дебіторської заборгованості, що, в свою чергу, спричиняє зниження рівня ліквідності. Підвищення ліквідності переважно супроводжується зниженням ризику, що зумовлено зниженням частки короткострокових зобов'язань, а отже і ризику

витребування зобов'язань у ситуації поточної неплатоспроможності.

Незважаючи на істотні розбіжності в системі фінансових показників і їхньої класифікації в різних довідниках та нормативно-наукових джерелах [27,71,116,124,157,158], для оцінки фінансового ризику підприємств міського господарства вони можуть бути представлені такими групами: 1) структури капіталу; 2) ліквідності; 3) ділової активності; 4) рентабельності.

Основні етапи алгоритму методики оцінки фінансового ризику діяльності підприємств роздрібної торгівлі (рис. 2.3):

А. Постановочний етап, який включає:

Складання переліку основних показників, з урахуванням їхнього суттєвого впливу на формування рівня фінансового ризику шляхом дослідження наукових і нормативно-інструктивних джерел щодо використання фінансових показників, які впливають на генерацію ризику і відбір показників, що дозволяють оцінити цей вплив із урахуванням специфіки діяльності підприємств міського господарства. У процесі відбору фінансових показників дотримувались таких вимог: показники повинні розраховуватись на підставі форм публічної фінансової звітності – балансу і звіту про фінансові результати за єдиною методикою, показники повинні бути відносними (коефіцієнти), вимірюватись у частках одиниці (чи відсотках), мати однакову направленість (тобто зростання коефіцієнтів означає покращення фінансового стану і зменшення рівня ризику), давати можливість їх просторово-часового порівняння і бути присутніми у більшості методичних розробок.

Б. Інформаційно-аналітичний етап, який припускає:

1. Збір необхідної обліково-аналітичної інформації, розрахунок фактичних значень показників за визначеним переліком, групування одержаної інформації за значущістю.

2. Побудова ієрархії взаємозв'язків відібраної системи показників, яка буде використана в кількісній оцінці фінансового ризику, передбачає розрахунок оцінки за комплексом показників, що відображають той чи інший фрагмент фінансового стану і визначення загальної інтегральної оцінки потенціалу фінансової стійкості і рівня загального фінансового ризику.

3. Встановлення еталонних параметрів відібраних для оцінки ризику коефіцієнтів. Оскільки як еталонні можуть бути відібрані будь-які значення, з якими порівнюються значення фактичних показників у динаміці, то як еталонні цілком можуть виступати середні значення показників [262] або ж максимально досягнуті підприємством. Крім того, як еталонні можуть виступати і параметри, рекомендовані за галузевими дослідженнями науковців [116,124] або ж нормативно-інструктивними документами [157,158] чи визначені експертним шляхом. Встановлення еталонів дозволяє оцінити стійкість фінансового стану аналізованих підприємств, визначити характер його змін за рахунок певних фінансово-господарських операцій, з'ясувати перелік і величину впливу чинників на результати діяльності та розробити заходи щодо коригування фінансового стану.

4. Розробку шкали фінансового ризику і визначення меж його зон. Найчастіше в науковій економічній літературі виокремлюються безризикова зона, зона допустимого ризику, зона критичного і зона катастрофічного ризику [42, 59, 232].

В. Побудова алгоритму оцінки ризику: проводиться розробка економіко-математичної моделі оцінки рівня фінансового ризику з використанням системи фінансових показників, встановлення залежності між уведеними параметрами, спрощення опису системи показників шляхом виділення підсистем за визначенням їхньої ієрархії, складання остаточної функції цілей і критеріїв, визначення моделі коефіцієнту оцінки рівня фінансового ризику.

Г. Інтерпретація одержаних результатів інтегральної оцінки дає змогу виявити основні чинники, що зумовлюють величину фінансового ризику.

Д. Виявлення пріоритетів в управлінні фінансовими ризиками шляхом поетапного аналізу потенціальної функції фінансової стійкості з метою побудови схеми пріоритетів для розробки заходів щодо управління ризиком.

За відібраними фінансовими коефіцієнтами були сформовані ієрархії системи показників за блоками з урахуванням факторних навантажень як показників, так і блоків (рис. 2.4).

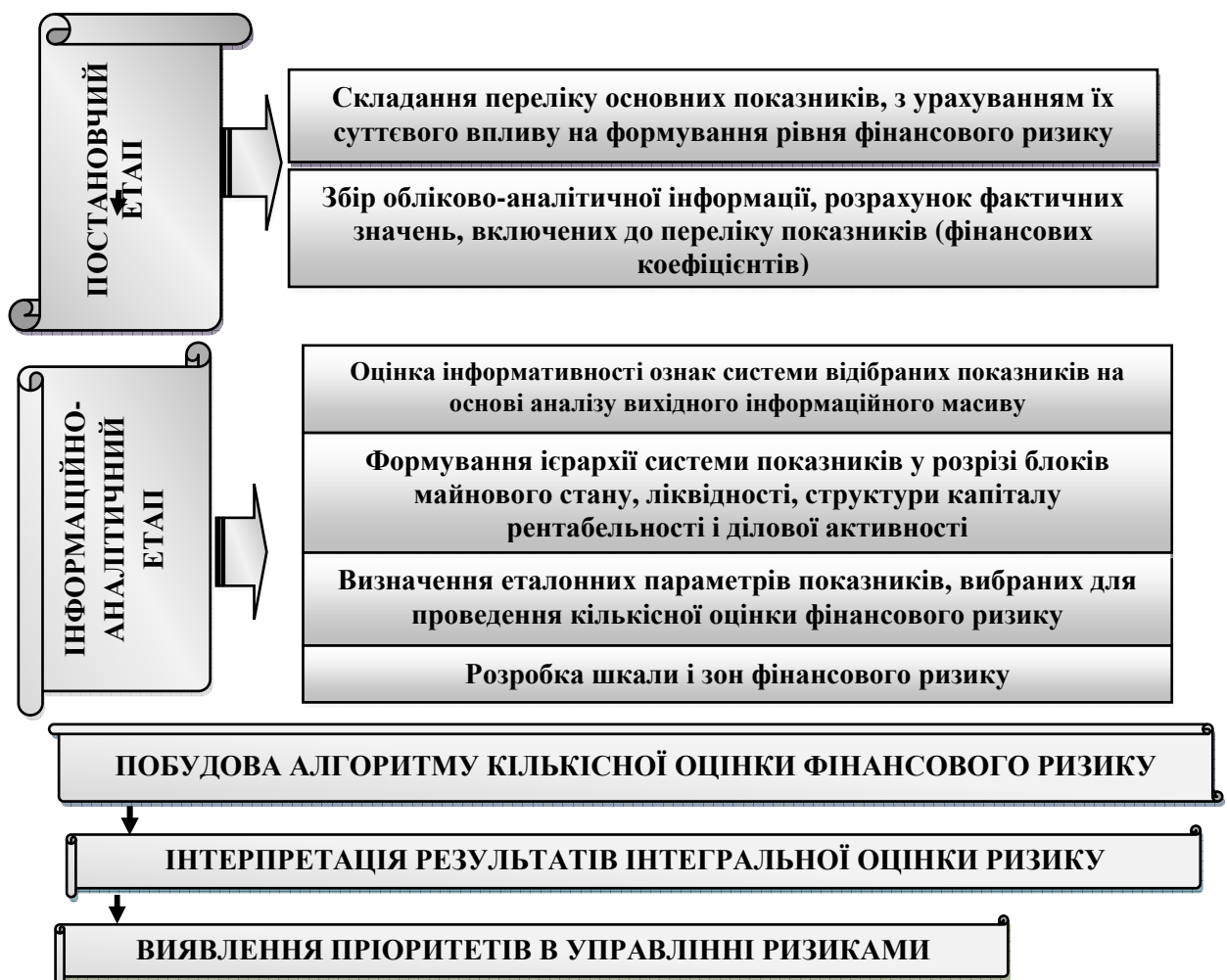

Рисунок 2.3 – Основні етапи кількісної оцінки фінансового ризику

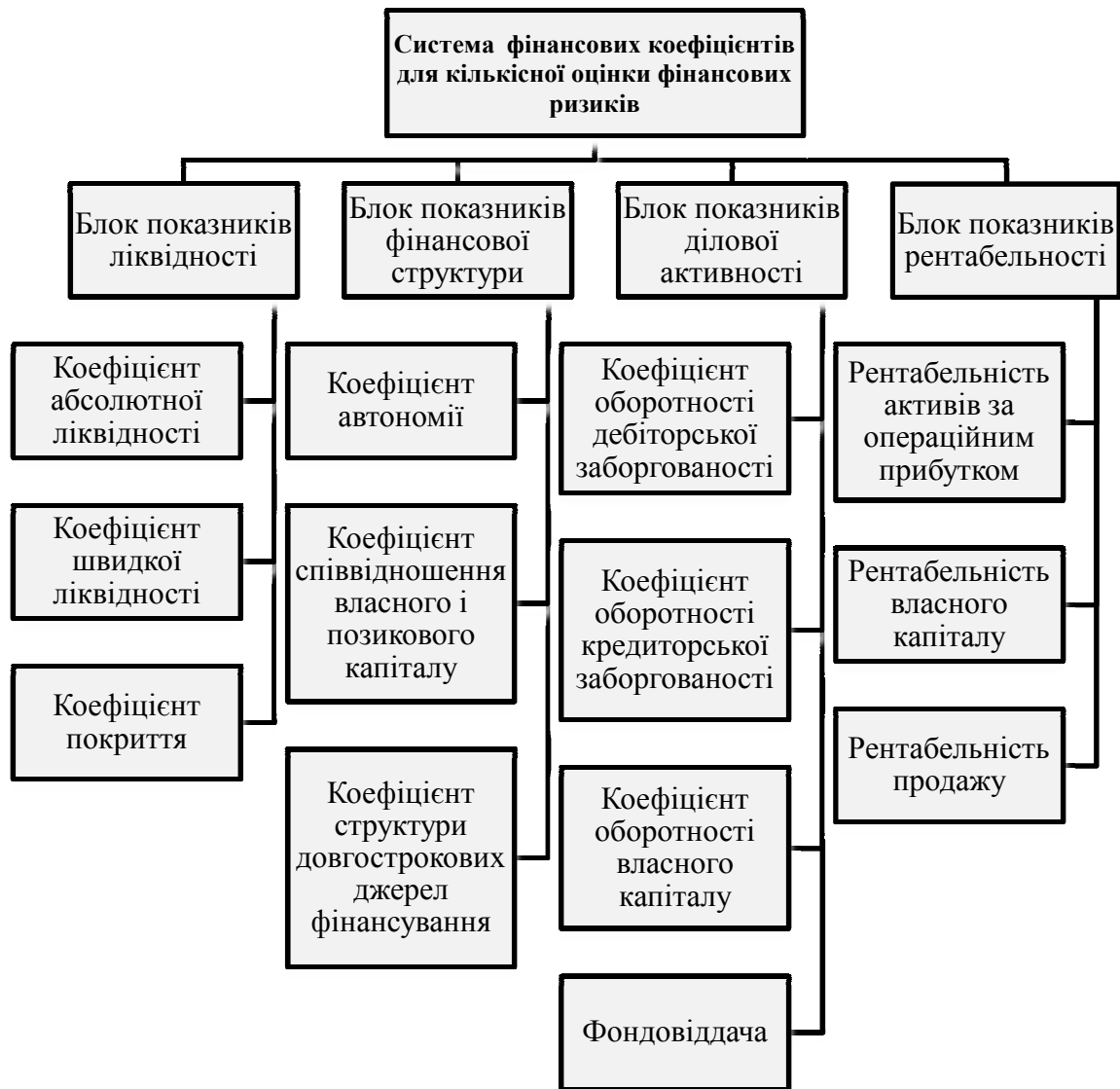

Рисунок 2.4 – Сформована система фінансових коефіцієнтів для кількісної оцінки ризику

Сформовані для оцінки фінансового ризику показники об'єктивно відображають як галузеву специфіку підприємства, так і особливості фінансової діяльності. У джерелах фінансування аналізованого підприємства міського господарства (теплопостачання) переважають кредиторська заборгованість за товари, роботи та фінансування з цільових фондів, основна увага акцентується на показниках оборотності (зокрема дебіторської і кредиторської заборгованості) для підтримання на належному рівні самофінансування діяльності.

Наступний етап – визначення еталонних значень показників. Як зазначає В. В. Ковальов [116], аналітичні коефіцієнти, розраховані за фінансовою звітністю корисні для використання і їх просторово-часового аналізу лише у випадку наявності критеріїв, із граничними значеннями яких ці коефіцієнти можна порівняти. Такі критерії, або ж нормативні чи рекомендовані значення характерні лише для груп коефіцієнтів ліквідності і фінансової структури (стійкості).

Показники блоків рентабельності і ділової активності – це показники, значення яких безпосередньо не можуть бути використані для оцінки ефективності функціонування підприємства, оскільки рекомендованих граничних значень не мають. Розглядаючи їх у динаміці, можна лише констатувати їх стан як «поліпшення», «стабільність», «погіршення».

Однак із метою об'єктивної оцінки фінансового ризику за еталонні значення коефіцієнтів цих блоків можна прийняти максимально досягнуті значення.

Відзначимо, що негативну величину фінансового результату діяльності (збиток) не завжди можна розцінювати як вплив чинників ризику, тому у визначенні еталонних показників рентабельності приймаємо, що нижній їхній рівень має бути не нижче 0. Верхній рівень не обмежується, а за достатній рівень потрібно прийняти такий, щоб грошових коштів було достатньо для сплати відсотків за кредит і податку на прибуток.

Для визначення рентабельності активів до сплати відсотків і оподаткування варто використати розрахунок диференціалу фінансового важеля (D), який з урахуванням рівня інфляції розраховується за формулою:

$$D = \left\{ Ra_{po} - \frac{СП}{1 + Ii} \right\} \quad (2.7)$$

де Ra_{po} - рентабельність активів за операційним прибутком, СП – ставка банківського відсотку, Ii – індекс інфляції.

Еталонним може бути таке значення рентабельності операційної діяльності, яка не допускає негативне значення диференціалу фінансового важеля. За умови, коли диференціал фінансового важеля дорівнює «0», граничне значення рентабельності активів визначається:

$$Ra_{po} = \frac{СП}{(1 + Ii)} \quad (2.8)$$

Інтегральна оцінка ризику фінансової стійкості розраховується за всім комплексом відібраних показників, кожен із яких відображає певний фрагмент фінансового стану і показує його наближеність до цільового (еталонного). Рівень фінансового ризику можна інтерпретувати як величину недосягнення еталонної величини. Чим більша величина розриву, тим вище рівень фінансового ризику.

Для розв'язання задачі оцінки фінансового ризику доцільно використати інтегральну функцію оцінки потенціалу багатовимірною динамічного об'єкта, у межах якої відбувається «зважування» чинників, які входять до неї, запропоновану російським вченим М. В. Шалановим [262]:

$$\sum_{j=1}^n \alpha_j Z_{ij} = \sum_{j=1}^n \alpha_j Z_{ij}^* \text{ або } \sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}}{\sigma_j} = \sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}^*}{\sigma_j}, \quad (2.9)$$

де α_j – вагомість стандартизованих значень показників x_j ; x_{ij} – значення j -го показника в момент часу t_i ; σ_j – середньоквадратичне відхилення j -го показника, x_{ij}^* – еталонне значення j -го показника, Z_i і Z_i^* – стандартизовані значення фактичних і еталонних показників x_{ij} , x_{ij}^* .

Інтегральна функція оцінки потенціалу багатовимірною динамічного об'єкта адаптується до предмета дослідження з новою цільовою установкою – системи інтегральної оцінки рівня фінансового ризику і дає можливість як оцінити кількісний рівень ризику, так і простежити його розвиток у динаміці та виявити на цій основі області підвищеного ризику в діяльності підприємств міського господарства.

Фінансовий потенціал підприємства міського господарства, як динамічно об'єкта, розглядається як можливість досягнення підприємством оптимального фінансового стану за умови використання можливості залучення капіталу у розмірі, достатньому для проведення ефективної інвестиційної діяльності, наявності власного капіталу, що зумовлює виконання умов фінансової стійкості, ліквідності, рентабельності авансованого капіталу, достатнього рівня ділової активності та ефективної системи керування. Отже, фінансовий потенціал – це кількісна міра рівня розвитку підприємства, оцінена сукупністю показників, що його описують, а фінансовий ризик трактується як можливість недосягнення цільового (запланованого, нормативного) рівня потенціалу.

Формальний апарат також необхідний для аналітичних способів виміру потенціалу. Якщо об'єкт описується системою показників $x_1, x_2, \dots, x_n$, то спостерігаючи їх у динаміці за період $[t_1 \ t_N]$, дані можна звести в інформаційний масив у вигляді матриці «час-ознака», елементами якої є значення x_{ij} , тобто значення j – показника в момент спостереження t_i .

Для побудови потенціальної функції визначається носій потенціалу – еталонний об'єкт. Оскільки розглядається один об'єкт у динаміці, то варто визначити еталонні значення показників системи. Проблему визначення найвищого рівня розвитку можна вирішити таким чином: якщо об'єкт прагне досягти еталонного стану в перспективі $X^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)$, що відповідає рівню розвитку потенціалу, обмеженому умовною 1, то:

$$y_i = y_i^* = \sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}^*}{\sigma_j} = \sum_{j=1}^n \alpha_j Z_{ij}^*, \quad (2.10)$$

Середньоквадратичне відхилення ознак (показників) розраховується наступним чином:

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^N (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{N}}, \quad (2.11)$$

де N – кількість періодів, $\bar{x}_j$ - середнє значення ознаки.

$$\bar{x}_j = \frac{\sum_{i=1}^N x_{ij}}{N}$$

Вагомість j -го показника в інтегральній оцінці α_j визначається як:

$$\alpha_j = \frac{Z_j^*}{\sqrt{\sum_{j=1}^n (Z_j^*)^2}}$$

при цьому:

$$Z_j^* = \frac{x_j}{\sigma_j}$$

Рівень потенціалу фінансової стійкості в момент часу t_i визначається значенням y_i . Діапазон коливань рівня потенціалу фінансової стійкості обмежений: 0 – 1 (відповідно у цих межах змінюється і фінансовий ризик). На цій шкалі значення y розраховується так: $y^* - 1$, $y_i - C(t_i)$. Із цієї пропорції рівень потенціалу $C(t_i)$ визначається як:

$$C(t_i) = \frac{y_i}{y^*} = \frac{\sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}}{\sigma_j}}{\sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}^*}{\sigma_j}}, \quad (2.12)$$

що дає можливість оцінити ризик недосягнення певного значення еталону фінансового потенціалу на побудованій шкалі та дозволяє наглядно простежити

фінансовий ризик багатомірного динамічного об'єкта, оціненого за комплексом показників, що різнобічно його описують і які одночасно формують інтегральну оцінку рівня ризику об'єкта (p_t) у певний момент часу. Рівень фінансового ризику визначається як величина недосягнення еталонного рівня фінансового потенціалу:

$$p(t_i) = 1 - C(t_i) = 1 - \frac{\sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}}{\sigma_j}}{\sum_{j=1}^n \alpha_j \frac{x_{ij}^*}{\sigma_j}}$$

Економічний зміст градації рівня фінансового ризику і його якісної оцінки за шкалою надано на рисунку 2.5.

0	Безризикова	Підприємство має досить високий рівень рентабельності і ділової активності, вчасно розраховується за своїми зобов'язаннями, вчасні розрахунки за дебіторською заборгованістю, високий фінансовий потенціал (0,75-1)
0,25	Допустима	Підприємство зберігає свою економічну доцільність, має прийнятний рівень рентабельності й ділової активності один із блоків має значення показників, що не відповідають еталонним. Відносно стабільна динаміка розвитку, однак є загроза повної втрати прибутку від реалізації. Рівень потенціалу 0,74 - 0,5
0,5	Критичного	Економічна доцільність діяльності підприємства перебуває під загрозою. Прибутку ледь достатньо на покриття витрат, дещо низький рівень ділової активності. Погіршуються розрахунки за зобов'язаннями. Зростання суми дебіторської заборгованості і тривалості періоду її обороту. Динаміка розвитку погіршується, значення потенціалу на рівні 0,49 – 0,25
0,75	Катастрофічного	Підприємство збиткове, має проблеми з розрахунками за зобов'язаннями, наявна прострочена дебіторська заборгованість, можливі втрата капіталу, майна. Підприємство перебуває на межі банкрутства. Рівень потенціалу коливається в межах 0,24 – 0
	<i>Назва зони ризику</i>	<i>Економічний зміст</i>

Рисунок 2.5 – Графічне відтворення розподілу зон ризику та їх економічний зміст у межах встановленої градації шкали ризику

З огляду на доцільність застосування 4 зон в оцінці фінансового ризику, шкала ризику проградуєрована нами таким чином: безризикова зона відображається в інтервалі від 0 до 0,24, допустимого ризику в межах 0,25–0,49, критичного ризику – у межах 0,5 – 0,74 і катастрофічного - у межах 0,75 – 1. Аналогічна градація шкали ризику пропонується В.М. Гранатуровим [59].

Алгоритм побудови інтегрального показника узагальнено нами на рисунку 2.6.

Досліджуваний об'єкт описується системою показників $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ у динаміці за період $t_1, t_2, \dots, t_N$, представлених матрицею «час – ознака». Елементи

x_{ij} характеризують значення j -ї ознаки в момент часу t_i , об'єднані у блоки (y_k), які фрагментарно визначають рівень фінансового потенціалу.

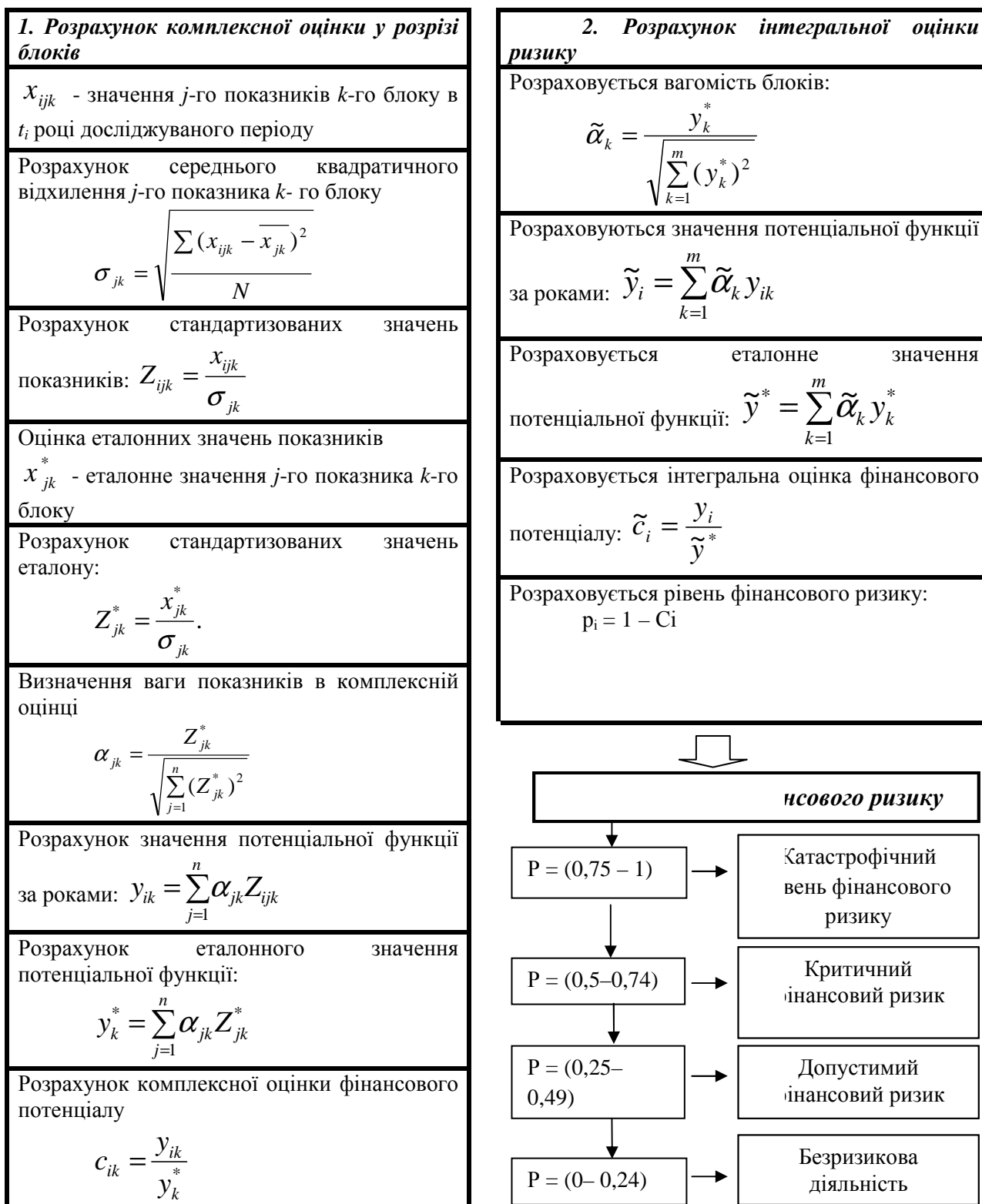

Рисунок 2.6 – Алгоритм розрахунку інтегральної оцінки фінансового ризику

Виокремлено три етапи розрахунку інтегрального показника: на першому етапі розраховується комплексна оцінка у розрізі блоків фінансових показників, на другому – власне оцінка фінансового потенціалу (потенціалу фінансової стійкості) на третьому – визначення рівня загального фінансового ризику підприємства.

Заключним етапом оцінки ризику є визначення зони ризику, характерної для підприємства в момент часу t_i (якісна оцінка).

Таким чином, ключове завдання у межах цієї методики – оцінка рівня фінансового ризику, що оцінюється за комплексом показників, що його описують і побудова шкали для виміру ризику.

Враховуючи виявлені закономірності за даними ретроспективного періоду можна прогнозувати розвиток фінансового ризику на перспективу.

Позитивним у застосуванні цього алгоритму кількісної оцінки фінансового ризику є мінімізація впливу чинників суб'єктивного характеру, оскільки думка експертів може враховуватись лише під час вибору показників – еталонів.

Апробацію методики кількісної оцінки фінансового ризику проведено за фактичними даними підприємства міського господарства. Для ілюстрації застосування алгоритму кількісної оцінки ризику взяті дані підприємства за три роки. Однак зазначимо, що кількісну оцінку фінансового ризику для прийняття своєчасних управлінських дій доцільно проводити за оперативними даними – щомісячно (щоквартально).

Вихідні дані для оцінки фінансового ризику надані в таблиці 2.1. Відібраний комплекс фінансових показників згруповано в блоки структури капіталу, ліквідності, ділової активності і рентабельності.

Таблиця 2.1 – Показники блоків ліквідності, структури капіталу, ділової активності і рентабельності за три роки

Блоки	Показники	Ум. озн.	1 рік	2 рік	3 рік	σ_{ij}	$\bar{x}_{ij}$
1	2	3	4	5	6	7	8
Структури капіталу	Коефіцієнт автономії	x_{11}	0,398	0,154	0,056	0,1761	0,202652
	Коефіцієнт співвідношення власного і позикового капіталу	x_{12}	0,661	0,182	0,059	0,3181	0,300824
	Коефіцієнт структури довгострокових джерел фінансування	x_{13}	0,735	0,130	0,065	0,3696	0,309977
Ліквідності	Коефіцієнт покриття	x_{21}	1,288	1,216	1,122	0,0831	1,208866
	Коефіцієнт швидкої ліквідності	x_{22}	1,202	1,057	0,983	0,1113	1,080736
	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	x_{23}	0,007	0,011	0,000	0,0054	0,006205

Блоки	Показники	Ум. озн.	1 рік	2 рік	3 рік	σ_{ij}	$\bar{x}_{ij}$
1	2	3	4	5	6	7	8
Ділової активності	Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	x_{31}	0,515	0,961	1,083	0,2986	0,852939
	Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	x_{32}	0,616	1,005	1,064	0,2434	0,894746
	Коефіцієнт оборотності власного капіталу	x_{33}	0,895	4,224	13,070	6,2924	6,063014
	Фондовіддача	x_{34}	1,492	3,278	4,357	1,4467	3,042341
Рентабельності	Рентабельність активів за операційним прибутком	x_{41}	0,0087	-0,1792	-0,0947	0,0941	-0,08841
	Рентабельність власного капіталу	x_{42}	-0,003	-1,205	-1,439	0,7707	-0,88222
	Чиста рентабельність продажу	x_{43}	-0,003	-0,285	-0,110	0,1425	-0,13279

Проводимо стандартизацію фактичних показників шляхом ділення фактичних значень вибраних показників на середньоквадратичне відхилення в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 – Стандартизовані значення показників

Блоки	$Z_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sigma_{ij}}$	1 рік	2 рік	3 рік
Показники блоку структури капіталу	Z_{11}	2,260	0,873	0,319
	Z_{12}	2,079	0,571	0,187
	Z_{13}	1,989	0,352	0,175
Показники блоку ліквідності	Z_{21}	15,502	14,632	13,507
	Z_{22}	10,799	9,498	8,833
	Z_{23}	1,334	2,048	0,065
Показники блоку ділової активності	Z_{31}	1,726	3,217	3,626
	Z_{32}	2,530	4,128	4,370
	Z_{33}	0,142	0,671	2,077
	Z_{34}	1,031	2,266	3,011
Показники блоку рентабельності	Z_{41}	0,092	-1,904	-1,006
	Z_{42}	-0,004	-1,563	-1,867
	Z_{43}	-0,021	-2,002	-0,773

У таблиці 2.3 розраховано стандартизовані значення нормативних показників і вагові їх значення за стандартизованими еталонними даними для блоків структури капіталу, ліквідності, ділової активності і рентабельності.

Таблиця 2.3 – Параметри розрахунку комплексної оцінки в рамках блоків показників ліквідності, структури капіталу, ділової активності і рентабельності

Параметри розрахунку	Еталонне значення показника X_{1j}^*	Стандартизоване значення еталону $Z_{1j}^* = \frac{x_{1j}^*}{\sigma_{1j}}$	$(Z_{1j}^*)^2$	$\alpha_{1j} = \frac{Z_{1j}^*}{\sqrt{\sum_{j=1}^n (Z_{1j}^*)^2}}$	$\alpha_{1j} Z_{1j}^*$
1	2	3	4	5	6
Z_{11}	0,5	2,84	8,06	0,63	1,78
Z_{12}	1	3,14	9,88	0,69	2,18
Z_{13}	0,31	0,84	0,70	0,18	0,16
$\sum$ за блоком структури капіталу			18,64		4,11
Z_{21}	2	24,06	578,98	0,78	18,80
Z_{22}	0,6	5,39	29,06	0,18	0,94
Z_{23}	0,1	18,44	340,14	0,60	11,05
$\sum$ за блоком ліквідності			948,18		30,79
Z_{31}	1,1	3,68	13,57	0,53	1,97
Z_{32}	1,1	4,52	20,42	0,66	2,96
Z_{33}	13,1	2,08	4,33	0,30	0,63
Z_{34}	4,4	3,04	9,25	0,44	1,34
$\sum$ за блоком ділової активності			47,58		6,90
Z_{41}	0,05	0,53	0,28	0,35	0,19
Z_{42}	0,058	0,08	0,01	0,01	0,00
Z_{43}	0,084	0,59	0,35	0,44	0,26
$\sum$ за блоком рентабельності			0,64		0,45

В таблиці 2.4 надано розрахунок комплексної оцінки фінансового потенціалу за блоками показників ліквідності, структури капіталу, ділової активності, рентабельності підприємства.

Таблиця 2.4 – Комплексна оцінка фінансового потенціалу за блоками

Блоки	Визначення значення потенціальної функції і комплексної оцінки фінансового потенціалу	1 рік	2 рік	3 рік
1	2	3	4	5
Показники блоку структури капіталу	$\alpha_{11}Z_{11}$	1,4238	0,54999	0,20097
	$\alpha_{12}Z_{12}$	1,43451	0,39399	0,12903
	$\alpha_{13}Z_{13}$	0,71603	0,12671	0,06303
	$\Sigma=y_1$	3,57434	1,07069	0,39303
	C_1	0,870	0,261	0,096
Показники блоку ліквідності	$\alpha_{21}Z_{21}$	12,0916	11,413	10,5355
	$\alpha_{22}Z_{22}$	1,94382	1,70964	1,58994
	$\alpha_{23}Z_{23}$	0,8004	1,2288	0,039
	$\Sigma=y_2$	14,8358	14,3514	12,1644
	C_2	0,482	0,466	0,395
Показники блоку ділової активності	$\alpha_{31}Z_{31}$	0,91478	1,70501	1,92178
	$\alpha_{32}Z_{32}$	1,6698	2,72448	2,8842
	$\alpha_{33}Z_{33}$	0,0426	0,2013	0,6231
	$\alpha_{34}Z_{34}$	0,45364	0,99704	1,32484
	$\Sigma=y_3$	3,08082	5,62783	6,75392
	C_3	0,446	0,816	0,979
Показники блоку рентабельності	$\alpha_{41}Z_{41}$	0,0322	-0,6664	-0,3521
	$\alpha_{42}Z_{42}$	-4E-05	-0,0156	-0,0187
	$\alpha_{43}Z_{43}$	-0,0092	-0,8809	-0,3401
	$\Sigma=y_4$	0,02292	-1,56291	-0,71089
	C_4	0,051	-3,473	-1,580

У таблиці 2.4 визначена комплексна оцінка фінансового потенціалу за блоками і розраховано рівень досягнення еталонного значення потенціалу.

Протягом досліджуваного періоду мають місце значні коливання комплексних оцінок потенціалів за всіма блоками. У динаміці спостерігається зниження комплексної оцінки потенціалу структури капіталу, ліквідності і

рентабельності. Зростання комплексної оцінки потенціалу має місце лише за блоком ділової активності.

На другому етапі визначимо значення комплексних оцінок фінансового потенціалу в таблиці 2.5 і розрахуємо параметри інтегральної оцінки фінансового ризику (табл. 2.6) та інтегральні оцінки ризику досліджуваного підприємства міського господарства за роками (табл. 2.7).

Таблиця 2.5 – Значення комплексних оцінок рівня фінансового потенціалу в розрізі блоків

Роки	y_1	y_2	y_3	y_4
1	3,57	14,836	3,081	0,023
2	1,07	14,351	5,627	-1,563
3	0,39	12,164	6,754	-0,7109

Таблиця 2.6 – Параметри розрахунку інтегральної оцінки фінансового потенціалу підприємства

Параметри розрахунку	y_1	y_2	y_3	y_4	Σ
Еталонне значення потенціальної функції y_k^*	4,11	30,79	6,9	0,45	
$(y_k^*)^2$	16,8921	948,0241	47,61	0,2025	1012,729
$\tilde{\alpha}_k = \frac{y_k^*}{\sqrt{\sum_{k=1}^m (y_k^*)^2}}$	0,129	0,966	0,216	0,014	
$\tilde{\alpha}_k y_k^*$	0,529836	29,73561	1,493329	0,006352	31,76512

Таблиця 2.7– Розрахунок інтегральної оцінки фінансового ризику

Роки	$\tilde{\alpha}_1 y_1$	$\tilde{\alpha}_2 y_2$	$\tilde{\alpha}_3 y_3$	$\tilde{\alpha}_4 y_4$	$\tilde{y}_i$ (гр.2+гр.3+гр.4)	$\tilde{c}_i$	p
1	0,461	14,331	0,665	0,0003	15,4582	0,48486	0,515139
2	0,138	13,863	1,216	-0,0219	15,1953	0,486614	0,523386
3	0,051	11,751	1,459	-0,0099	13,2504	0,41561	0,58439

За одержаними даними визначимо динаміку і зону ризику досліджуваного підприємства.

Таблиця 2.8 – Динаміка інтегральної оцінки фінансового ризику

Роки	1	2	3
Інтегральна оцінка потенціалу фінансової стійкості	0,484861	0,476614	0,41561
Ланцюгові темпи зміни, %		98,3	87,2
Рівень ризику фінансової стійкості	0,515139	0,523386	0,58439
Зона ризику	критичного	критичного	критичного

Найявні коливання величини фінансового ризику не виходили за межі критичного ризику, однак має місце тенденція його зростання в динаміці, що потребує детальної уваги менеджменту підприємства до планування подальшої діяльності. Зазначимо, що формування фінансового результату досліджуваного підприємства в значній мірі залежить і компенсується завдяки цільовому фінансуванню (субсидії населенню тощо), тому визначена зона критичного ризику. В іншому разі, за збиткової діяльності підприємства зона ризику визначається як катастрофічна.

Опрацювання одержаних результатів кількісної оцінки фінансового ризику є підґрунтям впровадження ризик-орієнтованого менеджменту підприємств міського господарства. Для розробки заходів фінансової безпеки потрібно звернути увагу на економічну інтерпретацію вагомості ознак у потенціальній функції інтегральної оцінки фінансового потенціалу, а також в потенціальних функціях, побудованих за відповідними блоками показників системи і виявити пріоритети управління фінансовим ризиком.

Вибір пріоритетів проходить поетапно. Спочатку аналізується потенціальна функція інтегральної оцінки рівня фінансового потенціалу підприємства. Пріоритетним блоком, який варто посилити, виступає блок, що займає найбільшу вагу у структурі потенціальної функції інтегральної оцінки фінансового потенціалу. Далі аналізується вага ознак у потенціальній функції, побудованій за показниками певного блоку, тобто вибирається показник з максимальною вагою, потім черговий показник цієї ж функції з меншою вагою і т.д. Після цього процедура повторюється, також починаючи з потенціальної функції рівня фінансового потенціалу: вибирається блок показників, за вагомістю наступний за попереднім, ранжуються за перевагою вагомості цього блоку складові показники і т.д. У результаті ранжування блоків і показників всередині кожного з них за вагомістю ознак, відбувається по суті ранжування пріоритетів в управлінні фінансовим ризиком підприємства для його мінімізації і нарощення фінансового потенціалу підприємства [262].

Потенціальна функція інтегральної оцінки рівня фінансового потенціалу досліджуваного підприємства за даними таблиці 2.6 має вигляд:

$$\tilde{y} = 0,129u_1 + 0,966u_2 + 0,216u_3 + 0,014u_4.$$

Потенціальна функція комплексної оцінки за блоками (табл. 2.4) має вигляд:

за блоком структури капіталу: $y_1 = 0,63 Z_{11} + 0,69 Z_{12} + 0,18 Z_{13}$

за блоком ліквідності: $y_2 = 0,78 Z_{21} + 0,18 Z_{22} + 0,6 Z_{23}$

за блоком ділової активності: $y_3 = 0,53 Z_{31} + 0,66 Z_{32} + 0,3 Z_{33} + 0,44 Z_{34}$

за блоком рентабельності: $y_4 = 0,35 Z_{41} + 0,01 Z_{42} + 0,44 Z_{43}$

Для зручності проведемо ранжування значень вагомості блоків потенціальної функції інтегральної оцінки фінансового потенціалу і всередині кожного блоку ранжування ваг ознак у потенціальній функції, що відображає комплексну оцінку в таблиці 2.8 та покажемо їх рисунку 2.7. Це дозволить розпізнати ту послідовність пріоритетів, яких необхідно дотримуватись менеджменту в управлінні діяльністю підприємства для мінімізації ризику.

Таблиця 2.8 – Ранжування пріоритетів в управлінні фінансовою стійкістю підприємства

Інтегральна оцінка ($\tilde{y}$)													
Блоки	структури капіталу (y ₁)			ліквідності (y ₂)			ділової активності (y ₃)			рентабельності (y ₄)			
Вагове значення	0,129			0,966			0,216			0,014			
Ранг	3			1			2			4			
Комплексна оцінка													
Показники	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	X ₂₁	X ₂₂	X ₂₃	X ₃₁	X ₃₂	X ₃₃	X ₃₄	X ₄₁	X ₄₂	X ₄₃
Вагове значення	0,63	0,69	0,18	0,78	0,18	0,6	0,53	0,66	0,3	0,44	0,35	0,01	0,44
Ранг	2	1	3	1	3	2	2	1	4	3	2	3	1

Для досліджуваного підприємства пріоритетність блоків за вагомістю є такою: ліквідності (коефіцієнт покриття, коефіцієнт абсолютної ліквідності, коефіцієнт швидкої ліквідності), ділової активності (оборотність кредиторської заборгованості, оборотність дебіторської заборгованості, фондвіддача, оборотність власного капіталу), фінансової стійкості (коефіцієнт співвідношення власного і позикового капіталу, коефіцієнт автономії, коефіцієнт структури довгострокових джерел фінансування), рентабельності (чиста рентабельність продажу, рентабельність активів за операційним прибутком, рентабельність власного капіталу). Графічно ієрархічну систему пріоритетів в управлінні фінансовим ризиком подано на рисунку 2.7.

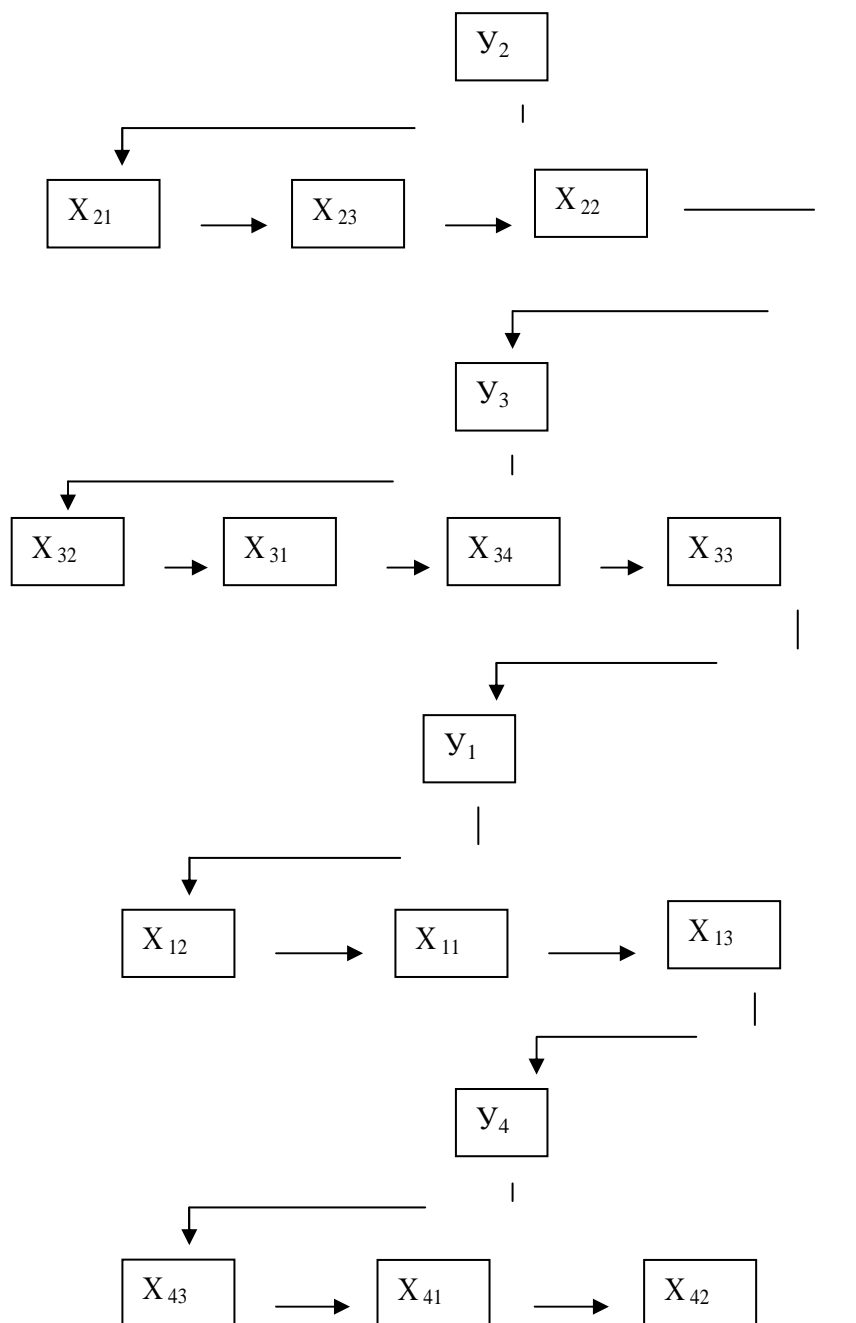

Рисунок 2.7 – Ієрархічна схема пріоритетів в управлінні фінансовим ризиком підприємства міського господарства

Таким чином, у пріоритетах управління на першому місці знаходяться коефіцієнти покриття. Відзначимо, що в оборотних активах досліджуваного підприємства максимальну питому вагу (86–93 %) займає дебіторська заборгованість, тобто першопричиною генерації ризику є дебіторська заборгованість і задля мінімізації ризику необхідно вжити заходів щодо зниження її рівня. Можливі заходи щодо пріоритетів управління ризиками в діяльності досліджуваного підприємства деталізовані в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9 – Кардинальні заходи ризик-орієнтованого управління підприємством

Пріоритети управління	Заходи щодо управління фінансовим ризиком
1. Блок показників ліквідності	<ol style="list-style-type: none"> 1. Контроль за процедурою інкасації дебіторської заборгованості, формування оцінки споживачів послуг. Контроль дебіторської заборгованості за термінами погашення. 2. Оцінка суми і рівня середнього залишку грошових коштів з позиції забезпечення платоспроможності підприємства і ефективності використання грошових активів. 3. Раціональне використання поточної заборгованості, скорочення суми поточних зобов'язань. 4. Підвищення ефективності використання запасів
2. Блок показників ділової активності	<ol style="list-style-type: none"> 1. Контроль пропорційності виручки від надання послуг і собівартості послуг, контроль формування цін на послуги. 2. Пошук шляхів нарощення обсягу чистого доходу для підвищення оборотності показників. 3. Контроль розрахунків за кредиторською заборгованістю і короткостроковими кредитами, оскільки має місце їхнє зростання. 4. Контроль руху і рівня дебіторської заборгованості, яка за досліджуваний період зростає в 1,5 рази, перегляд термінів розрахунків в договірних умовах поставок з метою уникнення простроченої дебіторської заборгованості. Оцінка рівня і складу поточної дебіторської заборгованості, ефективності інвестованих у неї фінансових ресурсів
3. Блок показників структури капіталу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Перегляд структури фінансування діяльності, своєчасності надходження цільового фінансування. 2. Контроль розрахунків із бюджетом і недопущення штрафних санкцій. 3. Контроль суми поточної заборгованості. 4. Пошук банківських установ з більш низькими ставками кредитування. 5. Резервування коштів на погашення кредитів
4. Блок показників рентабельності	<ol style="list-style-type: none"> 1. Контроль ціноутворення. Зростання цін має відповідати зростанню собівартості реалізованої продукції (робіт, послуг). 2. Контроль операційних витрат. 3. Контроль ефективності використання виробничих і офісних площ. 4. Контроль ефективності використання персоналу. 5. Раціональне використання амортизаційних відрахувань, оскільки має місце високий відсоток зносу основних засобів (до 70 %)

Концептуальна основа системи управління фінансовими ризиками шляхом ранжування пріоритетів дозволить керівництву підприємств міського господарства розробити комплекс рішень і заходів, які є умовою сталого розвитку, конкурентоспроможності та забезпечення швидкого реагування на зміну зовнішнього середовища. Крім того, ця система дозволить підвищити ступінь гнучкості підприємства у разі виникнення негативних наслідків у тих чи інших фінансово-господарських ситуаціях. Залежно від рівня ризику, з метою мінімізації можливих збитків в майбутньому, можливі такі варіанти дій: ухилення від ризику, лімітування концентрації ризиків, диверсифікація,

розподіл ризику, самострахування як окремих, так і сукупності прийнятих підприємством ризиків.

Для підтримки певного рівня фінансової безпеки доцільна як кількісна оцінка, так і організація моніторингу рівня фінансових ризиків. Заключним етапом управління ризиками є контроль і коригування цілей з урахуванням нової інформації про наявні збитки і прийнятих заходах щодо їх мінімізації. Таким чином, створюється система прийняття рішень, що забезпечує максимально ефективне досягнення цілей управління.

Запропонована методика оцінки фінансового ризику, що ґрунтується на оцінці потенціалу багатовимірного динамічного об'єкта, дає можливість оцінити рівень фінансового ризику для підприємств різних галузей і різних завдань управлінської діяльності. В умовах динамічно мінливого зовнішнього середовища будь-яке підприємство зацікавлене в збереженні стабільності і конкурентоспроможності, що потребує інвестицій в модернізацію і технічне переозброєння. Така політика має яскраво виражений ризиковий характер, але у підприємств із ризик-орієнтованим менеджментом підвищуються шанси домогтися позитивних результатів і забезпечити прийнятний рівень фінансової стабільності.

2.4 Формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах

Для розвитку корпоративних підприємств будівельної галузі потребують переосмислення підходи щодо формування й реалізації фінансово-економічної безпеки. Застосування безпекових інструментів дозволяє своєчасно реагувати та попереджувати негативні явища, які впливають на ефективність і результативність діяльності цих підприємств. Незважаючи на це, у сучасних умовах стан підприємств будівельної галузі характеризується нестабільністю. За перший квартал 2013 р. до відповідного періоду 2012 р. індекс капітальних інвестицій у будівництві скоротився майже з 140,3 до 99,7 % [184]. Порівнюючи із аналогічним періодом 2011 р. цей показник збільшився на 8,7 %. Представлена динаміка обумовлена зовнішніми процесами, обумовленими наслідками фінансово-економічної кризи та внутрішніми диспропорціями, які виникають у будівельній галузі і на будівельних підприємствах.

За роки незалежності динаміка індексу виконаних будівельних робіт характеризується хвилеподібними тенденціями, де періоди зниження змінювались на зростання і навпаки. У цьому контексті характерними є тенденції, які спостерігались за останні роки. Так, зростання цього показника у 2011 р. трансформувалось у наступному році на скорочення до 86 %, що свідчить про уповільнення розвитку будівельної галузі й нарощування внутрішніх і зовнішніх диспропорцій у цій сфері.

За 2003–2012 рр. показник прийняття в експлуатацію житла за видами житлових будівель збільшився майже в 1,7 разів. Разом із цим, скорочується кількість збудованих квартир із 118 тис. (у 1995 р.) до 91 тис. (у 2012 р.), що негативно вплинуло на рівень соціальної орієнтованості галузі. Вартість основних засобів будівельної галузі за 2000–2010 рр. збільшився більш ніж у 4 рази. Водночас збільшується ступінь їх зношеності, який станом на 2011 р. склав у середньому 70 %.

Таким чином, у результаті дослідження доведено, що стан будівельної галузі характеризується нестабільністю та відсутністю стійких тенденцій до розвитку, обумовленими наслідками фінансово-економічної кризи, зовнішніми та внутрішніми диспропорціями та дисбалансами, які виникають на макро (держава), мезо (регіон) та мікро (будівельні підприємства) рівнях.

Отже, формування й реалізація фінансово-економічної безпеки є важливим завданням у контексті забезпечення розвитку будівельних корпоративних підприємств.

Систематизація теоретико-методичних підходів щодо визначення фінансово-економічної безпеки, її формування на підприємствах досліджуються у роботах І. Бланка, Д. Ковальова і Т. Сухорукової, С. Кульпінського, О. Литовченко та М. Грача, Р. Патехіна, Н. Реверчука, Н. Ткаченко та ін. [187, 117, 132, 138, 187, 214, 242]. Проте залишаються невирішеними питання щодо формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах, враховуючи особливості їх функціонування в сучасних економічних умовах.

Узагальнюючи існуючі наукові положення зазначимо, що фінансово-економічна безпека будівельних корпоративних підприємств розглядається як багатофакторна категорія, що складається із комплексу взаємозалежних заходів і елементів, яка дозволяє забезпечити фінансовий, економічний, інвестиційний, інноваційний та ін. стан збереження стійкості до зовнішніх та внутрішніх загроз, характеризує здатність попереднього та своєчасного реагування на диспропорції й дисбаланси, що дозволить створити умови для розвитку будівельних корпоративних підприємств.

Для формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах застосовується такий інструментарій:

1) системи електронного захисту:

- комп'ютерна безпека (маркування файлів, формування особистих паролів; шифрування інформації, забезпечення захисту приміщень, де знаходяться інформаційні системи, централізоване управління інформацією, побудова систем додаткової перевірки інформації з можливим її блокуванням);
- технологічна безпека (застосування сучасних технологічних систем і засобів, що попереджають і блокують відтік інформації);

2) системи персонального захисту:

- відкриті системи, коли персональний користувач має доступ до інформації;

- ізоляційні системи, у яких користувач забезпечує блокування деякої інформації відповідно до інших груп користувачів;
- управляючі системи, інформація в яких не може формуватись або використовуватись без дозволу користувача;
- закриті системи, у яких інформацію запрограмовано керівниками підрозділів або підприємств й без їх дозволу не можливо її отримати;

3) системи психологічного захисту – орієнтовано на відповідність психологічного, морального й розумового рівня користувача автоматизованим системам управління для мінімізації помилок у системі й витоків інформації;

4) віртуальні системи захисту – які спрямовано на об'єднання в єдиний комплекс всіх суб'єктів, зацікавлених у формуванні й отриманні інформації із інформаційними технологіями, у яких захист відбувається системою самостійно через відповідний інструментарій;

5) орієнтовані системи захисту:

- *системи, що орієнтуються на список* – полягають у використанні охороною ідентифікаційного списку зареєстрованих користувачів, у яких знаходиться спеціальний ключ і без дозволу охорони не можливо увійти в інформаційну систему підприємства;
- *системи, що орієнтуються на ключ* – пов'язані з використанням відповідного ключа користувачем інформації, описання якого знаходиться у охорони;
- *системи, що орієнтуються на керівника*: у них вхід у систему, формування й використання інформації не можливий без електронного дозволу керівника. За своїми функціональними особливостями ця система подібна закритій системі персонального захисту. Натомість, якщо в останній можливі варіанти (підпорядкування керівникам підрозділів та інших структурних елементів підприємства), то в системі, що орієнтується на керівника, вхід можливий тільки за згодою керівника підприємства. Перевагою цієї системи є залучення до захисту кваліфікованих спеціалістів, які контролюють не тільки процес формування й використання інформації на підприємстві, але й контролюють самих користувачів. Недоліком поданої системи є залучення в процес захисту інформації третіх осіб, які можуть впливати на її формування й використання. Важливе значення має професійні, моральні, психологічні й етичні якості цих осіб. Розглядаючи систему, орієнтовану на керівника, необхідно зазначити можливі ускладнення щодо доступності до інформації у випадку відсутності керівника;
- *комбіновані системи*, які узагальнюють у собі ознаки й особливості систем, що подано вище. Перевагою цієї інформаційної системи захисту є те, що її можна побудувати самостійно, базуючись на відповідних системах і вона має ознаки до самоаналізу й саморозвитку. Проте, у рамках комбінованих систем можливі недоліки, які пов'язані із іншими системами інформаційного захисту;

- *програми користувача*, що складаються з системи дій і заходів, у якій подані загальні положення й особливості захисту формування й використання інформації відносно користувачів. Крім того, визначено поведінку користувачів, можливі відхилення й напрями удосконалення систем захисту;
- *розпізнавальні механізми*, які спрямовано на перевірку особи, яка використовує інформацію. Крім того, користувач і система зв'язку підприємства об'єднані в єдиний комплекс, який входить до загальної інформаційної системи підприємства. Отже, усі суб'єкти інформаційної системи взаємозалежні й реалізуються через розробку й впровадження паролей та інформаційних фільтрів. Важливим завданням системи є забезпечення захисту паролей та їх ідентифікація із користувачем. Варто зазначити, що під час вибору й використання паролю виникають деякі ускладнення, зокрема, під час вибору пароля користувачі здебільшого формують його найлегший варіант, що знижує рівень безпеки й доступність іншим користувачам. Під час розроблення ускладнених паролей виникає ризик втрати пароля користувачем, що призводить до технологічних й технічних проблем. Зважаючи на це, одним із важливих напрямів удосконалення розпізнавальних механізмів у системі інформаційного захисту є розробка й забезпечення генератора визначених випадкових паролей. Іншою проблемою паролізації інформаційної системи є можливість її перехоплення. У таких випадках запропоновано застосовувати сучасні розпізнавальні механізми: використання сенсорних систем, запровадження відбитків пальців для ідентифікації користувачів, електронних підписів та ін. Як розпізнавальний механізм використовують електронні ключі, пластикові карти, які ідентифіковано під відповідного користувача. У поданих механізмах, проте, виникають ускладнення, пов'язані зі зміною терміналу зловмисником або втратою цих інструментів захисту користувачем. Можуть застосовуватись технологічні втручання й отримання паролей через використання відповідного програмного забезпечення. У багатоканальних і складних інформаційних системах застосовуються шифрування інформації із використанням ключа, який, наприклад, може складатись із 1000 двійкових цифр, що прочитуються із магнітної пластикової карти. Цей розпізнавальний інструмент дозволяє збільшити рівень захисту інформації на основі посилення ідентифікаційних процедур;
- *віртуальні бібліотеки*, у яких зосереджено інформацію про всіх користувачів інформації підприємства. Крім того, у них зосереджено ретроспективу всіх входів і виходів в інформаційну систему, напрями формування й використання інформації. Віртуальні бібліотеки дозволяють провести аналіз і сформувані відповідні дії щодо захисту інформації;
- *списки контролю*, які створюють базис для забезпечення управління процесами формування й використання інформації на підприємстві, застосування кодування, шифрування й паролей для кожного із внутрішніх і

зовнішніх користувачів, які знаходяться у списку контролю, визначаються обмеження використання інформації.

У системі фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах особливе значення мають інструменти інформаційної безпеки, які реалізуються на основі «інформаційних продуктів»: ABBYY, ACD Systems, Acronis, Adobe, Alt-N, ASPLinux, AtomPark Software, AutomateQa, Bentley Systems, BitDefender, CommuniGate Systems, Computer Associates, Corel, DataDirect Technologies, DeviceLock, Diskeeper Corporation, Dr. WEB, Embarcadero Technologies, Entensys (UserGate), ESET, Fast Reports Inc., GFI, Graphisoft, IBM, IDM Computer Solutions, Ipswitch, Kaspersky lab., Kerio, Lavalys, Microsoft, Mindjet, Norman, Novell, Oracle, Qbik, Quest Software, RarLab, Red Hat, Red Line Software, Ritlabs, SCO Group Ltd., Smart-Soft, Smart Line, Sony Creative Software, Sparx Systems, Steema Software, Sunbelt Software, Sybase, Trend Micro, Trident Software, Unify Corporation, VMware, WinZip, ZWSOFT, Визиком, МТ (Пролинг), ПРОМТ, СТ@ХАНОВЕЦ, Фаматек (Radmin) та ін.

У межах систем інформаційного захисту на будівельних корпоративних підприємствах здійснюється:

- побудова моделі системи захисту;
- управління відповідною моделі із використанням автоматизованих систем;
- визначення ресурсів, які необхідні для реалізації систем інформаційної безпеки;
- забезпечення комплексності систем інформаційного захисту;
- захист від зовнішнього та внутрішнього впливу до систем інформаційного захисту;
- захист від передачі інформації у межах відповідної системи.

Для реалізації систем інформаційного захисту застосовуються відповідні канали, які подані на рисунку 2.8.

Реалізуючи систему економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах забезпечується певний рівень конфіденційності, доступності, спостережності, ідентифікації та аутентифікації.

Для забезпечення фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах необхідно побудувати контури інформаційного захисту, які складаються із:

1. Зовнішній контур – формування та використання інформаційно-аналітичного забезпечення на основі збору та обробки зовнішніх і інформаційних потоків щодо ринку, рівня взаємодії із зовнішніми зацікавленими особами та ін.

2. Внутрішній контур – формування та використання інформаційно-аналітичного забезпечення на основі збору та обробки внутрішніх інформаційних потоків щодо рівня взаємодії із внутрішніми зацікавленими особами, створення системи внутрішнього інформаційного захисту, яка

контролює рух та використання внутрішніх та зовнішніх інформаційних потоків.

3. Контур узагальнення й аналізу інформації – формування й удосконалення системи управління інформаційним захистом на основі відповідних організаційних структур, які впроваджують і застосовують інструментарій інформаційного захисту, визначаються технологічні й технічні можливості щодо забезпечення інформаційного захисту.

4. Контур прийняття управлінських рішень – розробка й прийняття управлінських рішень відповідно до забезпечення інформаційного захисту шляхом визначення функцій і повноважень координаційного центру, керівних органів управління, гармонізації їхніх інтересів.

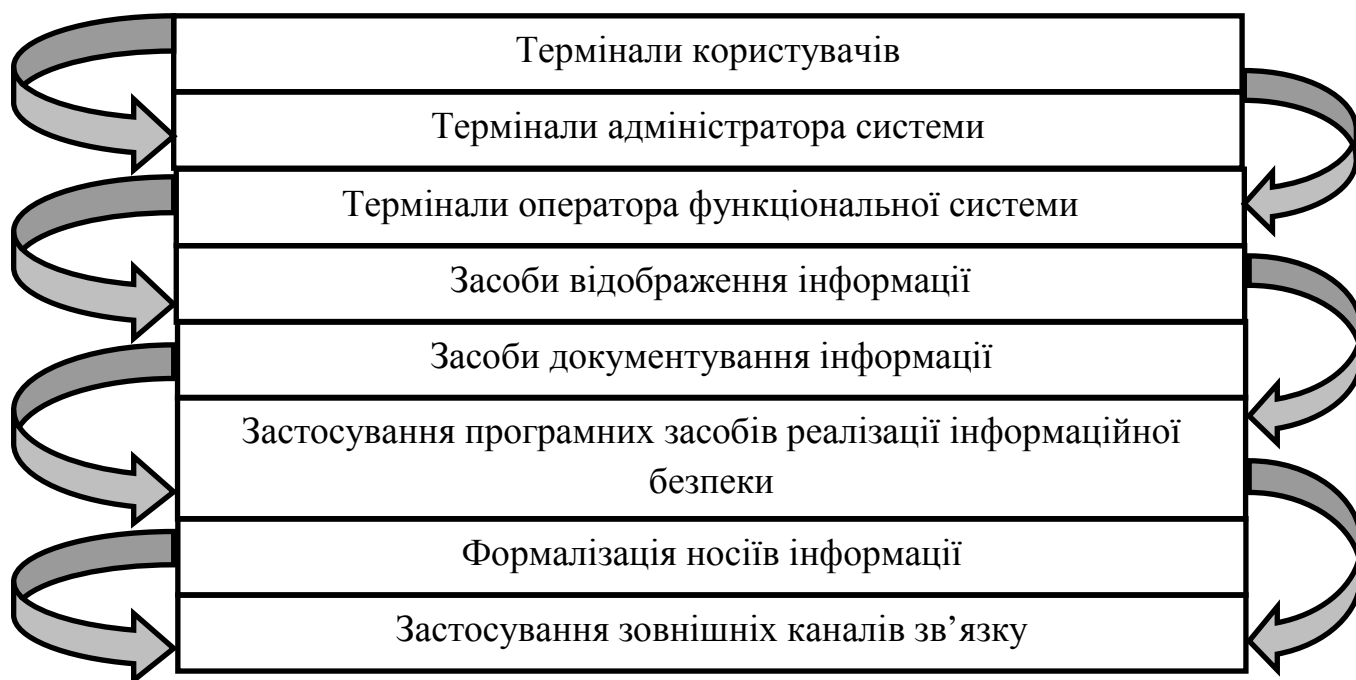

Рисунок 2.8 – Канали, які застосовуються в системах інформаційного захисту на будівельних корпоративних підприємствах

Застосовуючи системи фінансово-економічної безпеки необхідно оцінити вплив внутрішніх, зовнішніх дій та неординарних ситуацій, що призводять до виникнення диспропорцій і дисбалансів у системі. При цьому на думку деяких вчених важливе значення має інтелектуальна й кадрова складова, під час реалізації яких здійснюються такі дії:

- оцінка загроз негативних дій і визначення можливих ризиків й витрат від цих дій;
- характеристика рівня підготовленості персоналу у сфері інформаційної безпеки;
- визначення рівня мотивації персоналу для реалізації інформаційної безпеки;

– планування й управління персоналом для забезпечення високого рівня інформаційної безпеки.

Формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах орієнтовано на визначення рівнів загроз, які можна класифікувати (рис. 2.9) у такий спосіб:

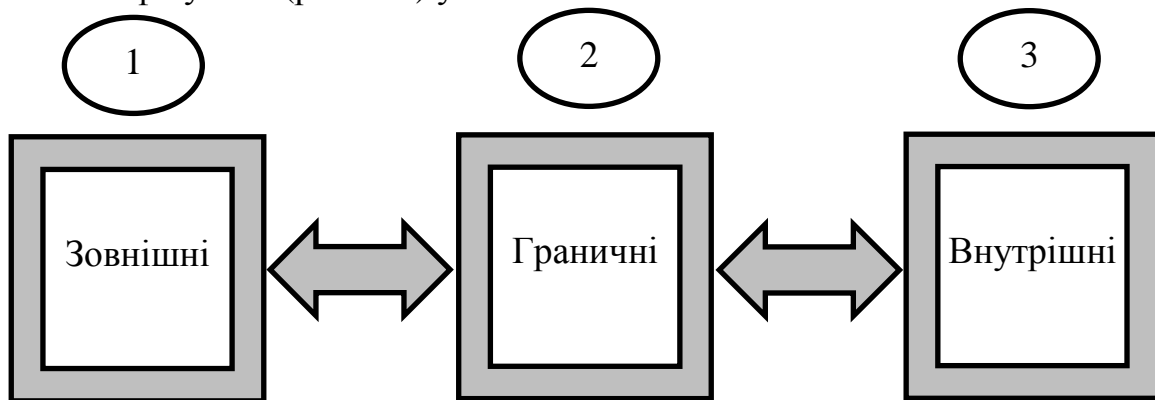

Рисунок 2.9 – Рівні загроз, які виникають на будівельних корпоративних підприємствах

Для забезпечення фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах запропоновано створити або удосконалити організаційний підрозділ – відділ або департамент забезпечення фінансово-економічної безпеки.

Формування й забезпечення фінансово-економічної безпеки здійснюється у системі управління будівельними корпоративними підприємствами. У процесі формування фінансово-економічної безпеки на нього впливає зовнішнє інформаційне середовище (зовнішні інформаційні потоки) та внутрішні інформаційні потоки, структура яких обумовлена особливостями виробничої, організаційної, маркетингової та ін. видів діяльності. Представлені інформаційні потоки надходять у відділ або департамент фінансово-економічної безпеки, який підпорядковується виконавчим органам будівельних корпоративних підприємств, основними функціями якого є збір та обробка зовнішніх і внутрішніх інформаційних потоків, формування інформаційно-аналітичного забезпечення щодо формування фінансово-економічної безпеки, визначення кількісних і якісних показників діяльності будівельних корпоративних підприємств, інші функції. Сформоване інформаційно-аналітичне забезпечення використовується для прийняття управлінських рішень щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки, який, в свою чергу, впливає на функціонування відповідного відділу, і може запросити первинну інформацію, додаткові інформаційні матеріали та ін.

До завдань відділу або департаменту забезпечення фінансово-економічної безпеки належать:

- дослідження зовнішнього конкурентного середовища;

- формування джерел й визначення напрямів функціонування будівельних корпоративних підприємств;
- визначення напрямів здійснення безпекової політики на будівельних корпоративних підприємствах;
- формування, облік та контроль за використанням усіх видів ресурсів;
- визначення результативності використання ресурсів;
- характеристика зацікавлених осіб (стейкхолдерів) та визначення особливостей взаємодії будівельних корпоративних підприємств із стейкхолдерами;
- дослідження поведінки замовників будівельної продукції;
- впровадження моделі фінансово-економічної безпеки та реалізація відповідного інструментарію;
- проведення анкетування замовників і фахівців щодо формування й реалізації фінансово-економічної безпеки;
- оцінка рівня безпеки на будівельних корпоративних підприємствах;
- дослідження причинно-наслідкових зв'язків між елементами фінансово-економічної безпеки та їх впливу на діяльність будівельних корпоративних підприємств;
- розробка управлінських дій щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки;
- формування й впровадження напрямів розвитку фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах;
- оцінка потенціалу розвитку фінансово-економічної безпеки;
- вибір й реалізація стратегій розвитку фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах;
- застосування положень й досвіду використання моделей управління фінансово-економічною безпекою, які функціонують на провідних підприємствах галузі.

Відповідно до завдань відділ або департамент фінансово-економічної безпеки виконує такі функції:

- облікову – здійснює облік формування й використання ресурсів на будівельних корпоративних підприємств, необхідних для забезпечення фінансово-економічної безпеки;
- аналітичну – застосування й аналіз інформації щодо формування і реалізації фінансово-економічної безпеки;
- контрольну – здійснює контроль за формуванням, рухом й використанням ресурсів, що забезпечують безпеку, реалізацією відповідних управлінських дій, напрямами реалізації моделі управління фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємств.

Для формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах розробляється відповідна стратегія та визначається місія, яка є трафаретом управління фінансово-економічною безпекою будівельних корпоративних підприємств, і створюється відповідна

корпоративна система управління, яка реалізується через відповідні управлінські структури. Місія є найефективнішим шляхом реалізації завдань, вирішення яких забезпечують розвиток капіталу бренда будівельних корпоративних підприємств. Варто зазначити, що місія відображає напрями реалізації фінансово-економічної безпеки, її трансформації, формування й використання безпекових інструментів на різних ієрархічних рівнях управління будівельними корпоративними підприємствами.

У контексті реалізації політики формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах важливою компонентою є інформаційно-аналітичне забезпечення, яке формується на різних рівнях, зокрема інформаційно-аналітичне забезпечення формується на основі загальнонаціональних і регіональних засобів масової інформації.

Інформаційно-аналітичне забезпечення фінансово-економічної безпеки формується на основі установчих, бухгалтерських, статистичних та ін. документів, на базі яких визначаються відповідні показники, враховуючи особливості взаємодії із зацікавленими особами. При цьому важливе значення мають особливості реалізації будівельних проектів і продукції, корпоративна репутація й місце підприємств на будівельному ринку. Крім того, під час визначення напрямів формування й реалізації фінансово-економічної безпеки будівельних корпоративних підприємств необхідно враховувати рівень співпраці й взаємодії із зацікавленими особами, у якому окрім показників фінансового, технічного та ін. стану необхідно застосовувати показники, що відображають відкритість й доступність інформації, якість й репутацію будівельних проектів, їх визнання у професійному й споживчому середовищі. Необхідно також наголосити, що останні показники відіграють важливу роль, особливо в сучасних умовах функціонування ринку житла. Зокрема, репутація підприємства для споживача має особливе значення, що впливає на інвестування в житлові будинки, на рівень фінансово-економічної безпеки, особливо в умовах наявності афер у цьому секторі. Показовим є так звана «Афера «Еліта-Центр», у наслідок якої постраждало понад півтори тисячі осіб. Технологія здійснення поданої афери полягала у такому:

1. Укладався договір про пайову участь у будівництві будинків у різних районах м. Києва.
2. Оплата вартості житла здійснювалась або повністю у разі забезпечення знижки, або частково, або у разі залучення кредитних ресурсів. Причому вартість квадратного метра житла була порівняно нижче, ніж на ринку.
3. Для забезпечення реалізації афери до складу інвесторів залучені високопосадовці та відомі особистості м. Києва.
4. Протягом функціонування «Еліта-Центру» будівництво квартир не велося, а шахраї укладали договори подвійного-потрійного продажу тих самих квартир у неіснуючих будинках. Таким чином, було залучено коштів на суму 400 млн грн [14].

Подібна афера спостерігалась у м. Києві і була пов'язана з ТОВ «Печерськ-Інвест», що характеризувалася невиконанням своїх зобов'язань перед інвесторами. Зокрема, не виконані зобов'язання з будівництва будинків по вул. Дяченка 11 і 11а, де будівництво припинилось на 60 % від готовності об'єкта. Варто також згадати будівельну аферу «ДК «Київград» та ТОВ ВБК «Моноліт» (м. Київ), унаслідок якої було привласнено 40 млн грн, під час будівництва об'єктів на 10 %. ТОВ «Міськжитлобуд» будівельні афери здійснювало шляхом продажу тих самим квартир двічі: перший раз офшорному підприємству, другий раз – інвесторам. Потім представники цього підприємства вимагають через суд визнати угоди інвесторів про участь у будівництві недійсними та повернути квартири забудовнику при відшкодуванні вартості житлової площі за цінами п'ятирічної давнини.

Варто зазначити, що подібні афери зустрічаються і в інших регіонах України:

- у Тернопільській області були порушені права пайовиків ПП «ТФ «Будівельник»;

- в Автономній Республіці Крим (м. Севастопіль), у якій фірмою «Консоль ЛТД» було «заморожено» будівництво багатоквартирних житлових будинків, що порушує права інвесторів;

- у м. Васильків (Київська область) – будівельні афери, пов'язані із зловживаннями і правопорушеннями колишнього міського голови В. Ф. Поповича. Особливо це стосується нехтування норм та держстандартів під час розбудови будівельних об'єктів, непрозорий розподіл земельних ресурсів та ін. варто також зазначити порушення прав мешканців будівель і привласненні коштів місцевої громади;

- у м. Львові: будівельна афера підприємства «Інвестиції. Маркетинг. Консалтинг», яке залучало кошти інвесторів для спорудження житлових будинків шляхом укладання угод. У цьому контексті зазначимо на привабливу вартість квадратного метру порівняно з конкурентами. Крім того, розвиток цієї афери здійснювалася за допомогою органів влади та правоохоронних структур. Особливо ситуація ускладнилась через зникнення частини матеріалів, що знизило ефективність перевірок представлених органів, які не виявили порушень на підприємстві;

- у м. Полтаві, де порушені права інвесторів новобудови на бульварі Боровиковського, 11, які вклали у будівництво понад 17 млн грн;

- у м. Коломия (Івано-Франківська область), будівельна афера пов'язані з кооперативом «Малахіт», власниками якого були місцеві посадовці, кооперативом були невиконані більшість зобов'язань інвесторів за вседозволеності й безкарності місцевих органів влади й правоохоронних органів;

- у м. Одеса постраждали інвестори від реконструкції домів (здійснили оплату неіснуючих металопластикових вікон).

Отже, у результаті аналізу визначено, що будівельні афери здійснюються майже у всіх регіонах України, причому вони характерні як для великих, так і малих міст. Підґрунтям здійснення будівельних афер є: привабливі цінові умови, негативний вплив деяких центральних і місцевих органів влади шляхом nereагування на здійсненні неправомірні дії та, інколи, їх покриття, недосконале діюче законодавство; відсутність єдиної інформаційної бази щодо будівельних об'єктів, несвоєчасне реагування правоохоронної системи на порушення у сфері інвестування житлових об'єктів, недосконалі договірні умови, довіра споживачів до «сумнівних» будівельних проектів, низький рівень інформованості й «юридичної» культури інвесторів та ін.

Викладені результати свідчать про зниження довіри й споживчого сприйняття будівельних проектів, Особливо необхідно звернути увагу на будівельні підприємства, які функціонують у межах «правового поля», що знижує їхню корпоративну репутацію й можливість їх розвитку.

Варто зазначити, що відсутність відповідного громадського контролю, низький рівень формування й реалізації фінансово-економічної безпеки на рівні місцевих органів влади щодо поданих проектів призвели до подібних афер.

Таким чином, для формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах необхідно реалізувати комплекс взаємозалежних дій, спрямованих на створення інформаційно-аналітичного забезпечення, характеристику та виявлення особливостей взаємодії будівельних корпоративних підприємств із стейкхолдерами, визначення ресурсів, які необхідні для формування, й реалізації фінансово-економічної безпеки, їх моніторинг і контроль, характеристика безпекового інструментарію, створення або удосконалення відділу або департаменту формування фінансово-економічної безпеки, побудова та реалізація політики фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах.

2.5 Конкурентна розвідка з використанням мережі Інтернет

Відмінною рисою комерційної діяльності є те, що у відкритому конкурентному середовищі суб'єкти господарювання діють на свій страх і ризик, під свою персональну й, насамперед, майнову відповідальність. Кожен підприємець, що організовує свою справу, усвідомлює, що він буде не тільки отримувати прибуток і користуватися усілякими благами, а й постійно ризикує. Не кожне підприємство, навіть у країнах із багатою ринковою історією, може витримати настільки жорсткі випробування й забезпечити свою економічну безпеку. Наприклад, у США, де ринкова економіка має давню історію й глибокі коріння, із 2 млн щорічно створюваних комерційних підприємств тільки 30 % виживають, інші 70 % приречені на банкрутство.

Для виживання компаній в умовах сучасної конкурентної боротьби першочергову роль починає відігравати розвідка намірів конкурентів

(вітчизняних і закордонних), вивчення основних тенденцій бізнесу, аналіз можливих ризиків і т.д. Цей напрямок діяльності одержав на Заході назву «конкурентна розвідка» (competitive intelligence). Її синонімами є терміни «ділова розвідка», «бізнес-розвідка», «економічна розвідка».

У сучасному розумінні під конкурентною розвідкою (КР) розуміється діяльність деяких недержавних структур, пов'язана з добуванням відомостей про наявні й потенційні погрози існуванню й інтересам компаній, що замовляють, за умови дотримання діючих в Україні правових норм. По своїй суті КР становить сукупність погоджених дій із добування, інтерпретації, поширення й захисту інформації, яка є корисною для недержавних суб'єктів економіки (фірм, компаній, банків і т.д.) та добувається легально й за найкращих умов щодо якості, строків і витрат [92].

Основна сфера застосування КР – ринок. Мета – систематичне відстеження відкритої інформації про конкурентів, аналіз отриманих даних і вироблення обґрунтованих рекомендацій для прийняття на їхній основі управлінських рішень. Висновки КР можуть використовуватися як для прийняття тактичних рішень, так і для вироблення стратегічних напрямків розвитку фірми або корпорації в цілому.

У сьогоденних умовах зростаючої конкурентної боротьби практично всі комерційні структури у своєму штаті мають підрозділи, які займаються інформаційно-аналітичною роботою. В одних фірмах це інформаційно-аналітичний відділ, в інших відділ маркетингу, відділ комерційної розвідки. Часто все залежить від розуміння керівництвом фірми важливості інформаційно-аналітичної роботи для забезпечення безпеки всіх сфер діяльності комерційної структури.

До виникнення мережі Інтернет люди витрачали масу часу, щоб «відкопати» необхідні відомості з газет, журналів, довідників. Завдяки новим інформаційним технологіям ситуація значно спростилася. Сьогодні можна оперативно знаходити відповіді на багато практичних питань і проводити аналітичні дослідження, не виходячи з офісу. Мережа чудова своїм масштабом, високою технологічністю, прозорістю і дешевизною опублікування матеріалів. І цивільні, і військові фахівці відзначають зростання ролі Інтернет під час підготовки та проведення розвідувальних операцій [72].

Сьогоднішня розвідка починається в мережі Інтернет. У всякому разі, корпоративна PR-розвідка. Відомо, що будь-яка PR-кампанія починається зі збору інформації про об'єкт просування і його конкурентів. А в умовах постійної економії бюджету збирати цю інформацію доводиться не за допомогою соціологічних досліджень і експертних опитувань (як хотілося б), а за допомогою будь-яких доступних засобів. Практика показує, що 80 % роботи зі збору інформації починається й закінчується в мережі Інтернет. Ще років десять назад будь-яка компанія могла похвалитися власним сайтом в Інтернеті. Сьогодні практично всі великі й невеликі компанії використовують Інтернет як ключовий засіб комунікації, доступний для клієнтів, партнерів, акціонерів та

інших цільових аудиторій, зацікавлених у цьому бізнесі. У результаті Інтернет перетворився в непогане джерело інформації для зовнішнього миру, зокрема і для конкурентів [275].

Виявлення, запобігання небезпек і погроз, використання корпоративних ресурсів у непередбаченій ситуації для попередження непоправного збитку, прийняття ризикових рішень, боротьба з конкурентами та ін. – далеко не повний перелік завдань, які повинні вирішуватися керівництвом компанії під час забезпечення її сталого розвитку й забезпечення економічної безпеки.

Одне із завдань, що найчастіше зустрічаються, – перевірка й оцінка потенційного партнера або конкурента. Як показує світова практика, процедура пошуку й вивчення (оцінки) фірми-партнера повинна бути однією з найважливіших складових національного бізнесу.

Метою цієї роботи є використання мережі Інтернет для вирішення завдань конкурентної розвідки.

Необхідно враховувати, що зовнішнє та внутрішнє положення підприємства з часом та у будь-який момент може змінитися, тому треба доповнювати та актуалізувати інформацію про стан партнера або конкурента.

Відкрити інформацію збирати відносно легко. Важко її фільтрувати. При цьому, по-перше, витрачається достатньо багато часу, по-друге, висока ймовірність дезінформації, а по-третє, далеко не завжди можна бути впевненим, що зібрана інформація не застаріла. Існують безліч відкритих джерел, за допомогою яких можна провести конкурентну розвідку.

Швидке розширення кола користувачів Інтернету в Україні призводить до того, що багато фахівців оцінюють його як достатнє джерело інформації для прийняття управлінських рішень. Така думка мотивується, по-перше, тим, що в Інтернеті у багатьох видань є електронні версії, всі «пристойні» компанії мають власні сайти, існує можливість повторної перевірки об'єкта інтересу через інші ресурси тощо; по-друге, використання Інтернету рішуче знижує тривалість інформаційно-пошукової роботи (що займає 50–60 % часу розвідувального циклу), що підвищує оперативність прийняття управлінських рішень. Крім того, пошук в Інтернеті легко автоматизується за допомогою інформаційно-аналітичних комплексів, що значно здешевлює витрати на конкурентну розвідку.

Однак у діяльності будь-якої організації необхідно враховувати особливості Інтернету як джерела інформації й інструмента конкурентної розвідки [275]:

– Інтернет – найбільше сховище інформації. Однак для конкурентної розвідки це означає її низьку релевантність, посилену необробленістю інформаційних масивів (що збільшує час перетворення інформації в розвідувальні відомості). Релевантність – це відповідність відповіді запиту, але з урахуванням повноти й точності пошуку. При цьому коефіцієнтом повноти пошуку називають відношення кількості отриманих релевантних результатів до загальної кількості існуючих у пошуковому масиві документів, релевантних

цьому пошуковому запиту.

– Коефіцієнт точності пошуку – це відношення кількості релевантних результатів до загальної кількості документів, посилання на які тримаються у відповіді пошукової системи. Таким чином, виграш у часі збору інформації виявляється сумнівним.

– Інтернет виступає в ролі інформаційного смітника, що виражається різний спосіб – від наявності величезних масивів застарілих відомостей до сховищ «злитого» компромату. Отже, вірогідність даних, отриманих з «видимого» Інтернету, невисока.

– Інтернет є наймогутнішим засобом дезінформації через надання йому матеріалів, наприклад, «під чужим прапором», до показу системним адміністратором конкурента неправильних сторінок свого сайту (на підставі визначення IP-адреси відвідувача). Основне завдання дезінформації – перенаселити ресурси конкурентів на безперспективні розробки.

Названі особливості Інтернету дозволяють запропонувати деякі рекомендації з його використання як інструмента конкурентної розвідки:

а) Інтернет доцільно використовувати як відправну точку під час збору інформації, окреслюючи основні джерела її одержання й можливі шляхи повторний огляду (верифікації);

б) Необхідний доступ до платних ресурсів Інтернету, зокрема, до баз даних інформаційних і консалтингових агентств. Інформація з таких джерел, як правило, достовірна, але необхідно робити перевірку на її повноту й своєчасність;

в) Під час відпрацювання запиту пошуковими системами користування варто попередньо продумувати формулювання питань і термінів, установивши потенційні синоніми й варіанти. Мета – зібрати максимальний обсяг інформації, що має відношення до досліджуваного об'єкта;

г) Під час проведення пошуку потрібно дотримувати умов забезпечення конфіденційності (анонімності), наприклад, використовувати IP-номери, програми-анонімайзери й т.п.;

д) Необхідно звертати увагу на відомості із вторинних джерел (сайти ЗМІ й органів влади на так звані неочевидні території, де розташований об'єкт, сайти вакансій, форуми й т.п.), тому що вони дозволяють з'ясувати нові характеристики об'єкта, як засіб верифікації наявної інформації.

Використання цих нескладних рекомендацій дозволяє вирішувати розвідувальні й контррозвідувальні завдання. Наприклад, аналіз випадків присутності у відкритій зоні Інтернету корпоративних адрес електронної пошти дає можливість виявити факти розголошення конфіденційної інформації й суб'єктів цих дій.

Таким чином, кваліфіковане використання Інтернету дійсно дозволяє значно звузити обсяг заходів щодо одержання документованих джерел формування розвідувальних відомостей, придатних для прийняття рішень, а також прискорити процес їх надання замовникам (що підвищує показник

актуальності).

Інтернет у його нинішній формі становить конгломерат різних за своїм виглядом, значенню, вірогідності й цінності джерел інформації. На превеликий жаль, більша частина його ресурсів – інформаційне сміття.

Один із найбільш авторитетних фахівців у сфері безпеки комп'ютерних систем, співробітник американської компанії Infosecurity Management Associates доктор Джеральд Ковасич у своїй книзі «Мережне шпигунство: погрози глобальної інформації» (Netspionage: The Threats to Global Information) виділяє три зони Інтернету, у яких тією чи іншою мірою здійснюється розвідувальна діяльність [92]:

«біла зона», у межах якої не порушуються державні законодавчі акти у області інформаційної безпеки й діючі в країні етичні норми;

«сіра зона», у якій мають місце порушення етичних норм;

«чорна зона», для якої характерні порушення як правових, так і етичних норм.

Автор при цьому вважає, що отримувана через Інтернет інформація, як правило, є недостатньо повною для проведення на її основі аналітичної роботи в інтересах бізнес-розвідки й прийняття рішень. У цьому зв'язку він вважає необхідним проводити додаткові цільові заходи щодо оцінки вірогідності одержуваних відомостей і відсікання дезінформації (особливо на каналах електронної пошти). Для вирішення всього комплексу завдань бізнес-розвідки на базі Інтернету Д. Ковасич рекомендує створювати в компаніях і установах спеціальні відділи й підрозділи. Робоче завантаження таких структур, на його думку, буде безупинно зростати у зв'язку з підключенням до Інтернету нових і нових об'єктів наукової, економічної, виробничої й іншої діяльності з різних країн, а також із глобальним посиленням конкурентної боротьби на світовому ринку.

Як правило, конкурентна розвідка здійснюється на основі спеціальної програми, у якій не тільки враховуються потреби в одержанні вичерпних систематизованих відомостей про конкурентів, але й оцінюється вплив загальних виявлених тенденцій у бізнесі на діяльність конкретної компанії. У практичному плані конкурентна розвідка становить циклічний повторюваний процес, який містить у собі:

- визначення завдання на одержання інформації й планування дій;
- збір необхідних даних;
- аналіз і узагальнення отриманої інформації, підготовку кінцевого аналітичного продукту;
- розсилання кінцевого продукту споживачам;
- забезпечення зворотного зв'язку по аналітичному продукту, що нерідко вимагає уточнення вихідного завдання, тобто повернення до першого етапу.

Разом із тим на розвідувальний цикл певним чином впливає специфіка мережі Інтернет. Так, на етапі планування веб-технології дозволяють створювати й підтримувати свого роду «віртуальну розвідувальну організацію»

(Virtual Intelligence Organization, VIA), яка включає й урахує можливості кадрових співробітників підрозділу конкурентної розвідки, консультантів, інформаційних посередників, а також бази даних (БД) з діалоговим доступом, документальні масиви щодо діяльності компанії і тощо. Віртуальна розвідувальна організація може опиратися у своїй роботі на весь спектр комунікацій у Мережі для доступу як до внутрішніх, так і зовнішніх інформаційних ресурсів [172].

Як первинне джерело для отримання потрібної інформації співробітники відділу конкурентної розвідки найчастіше використовують електронний архів, який здебільшого ведеться на сервері внутрішньої комп'ютерної мережі. Для отримання додаткової інформації керівник відділу розробляє загальний план дій і встановлює пріоритети виконання запитів до інших внутрішніх джерел компанії, а також до зовнішніх ресурсів Інтернету.

Зовнішні ресурси Інтернету, зважаючи на критерії оперативності й вірогідності, наведено на рисунку 2.10 [76].

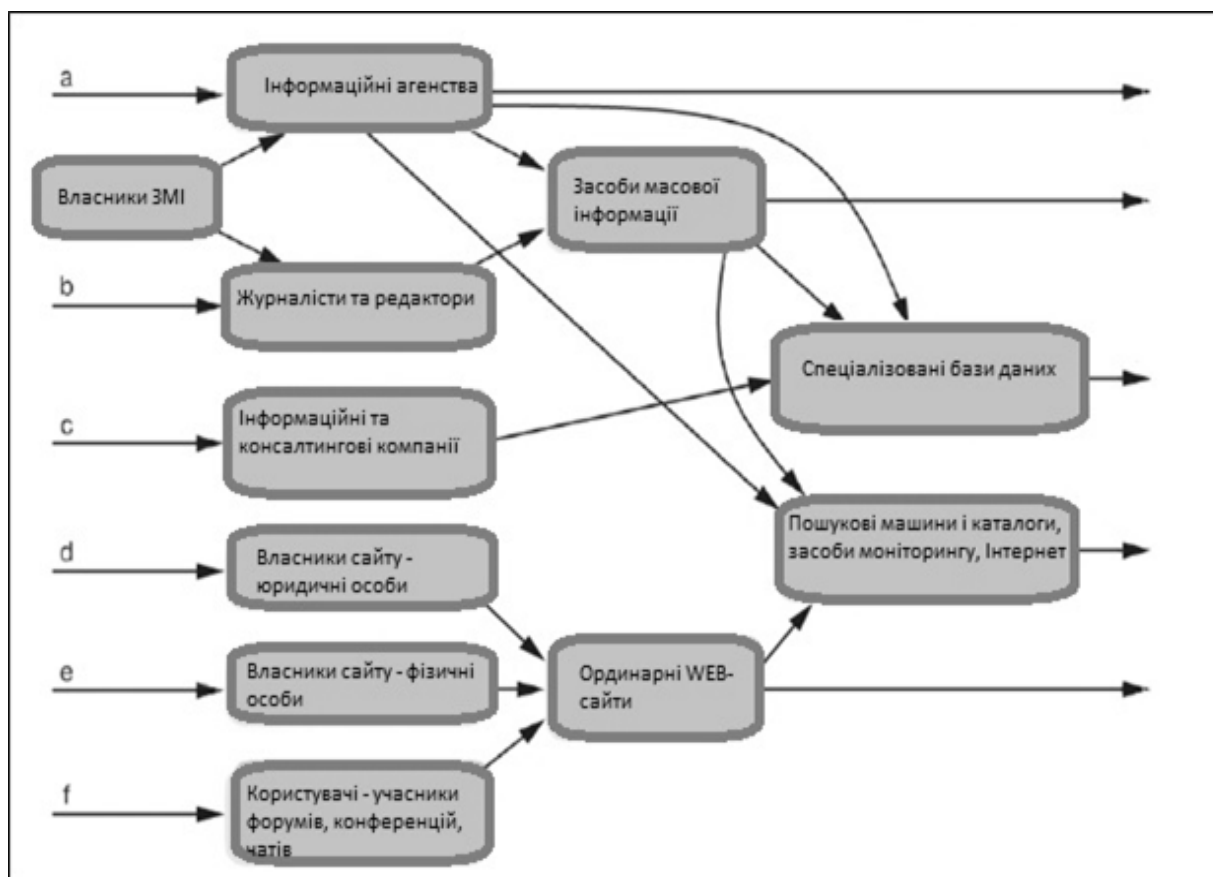

Рисунок 2.10 – Схема інформаційних потоків в Інтернеті

У лівій частині – реальний світ, та навколишня дійсність, про яку ви прагнете одержати інформацію, праворуч – ви, спостерігач, дослідник, а між вами й реальним світом – Інтернет, у термінології теорії зв'язки – канал із «шумом», який спотворює вхідну інформацію.

На схемі букви на стрілках відповідають основним існуючим нині

джерелам інформації:

- Інформаційні агентства, кореспонденти яких збирають новини по містах,
- найбільш об'єктивний, точний і, можливо, джерело інформації, яке найменше піддається кон'юнктурним впливам;

- Журналісти й редактори ЗМІ. Залежно від репутабельності видання існує певна імовірність публікації замовлених матеріалів та іншої недостовірної інформації;

- Співробітники спеціалізованих інформаційних і консалтингових компаній, що формують бази даних. У цей час є різноманітні багатопрофільні комерційні інформаційні сховища, куди надходять відомості з будь-яких джерел. Кількість таких баз даних в Інтернет постійно збільшується;

- Численні фірми, організації й компанії (юридичні особи), що створюють власні сайти в Інтернет. Тематика, вірогідність і оперативність інформації на них не піддається опису;

- Сайти, створені громадянами, які публікують інформацію на свій розсуд;

- Інформація, залишена відвідувачами численних Інтернет-форумів, телеконференцій або дошок оголошень.

Не можна не відзначити, що останнім часом намітилася тенденція до зближення багатьох з перерахованих видів сайтів і поступовому перетворенню їх в універсальні портали, тобто в деяких пошукових системах з'явилися стрічки новин, в електронних ЗМІ – можливість пошуку інформації, на сайтах інформаційних агентств – різні види сервісу тощо

Розглянемо докладніше, що ж може одержати спостерігач, скориставшись цими джерелами.

Найбільш достовірну й оперативну інформацію сьогодні можна одержати зі стрічок інформаційних агентств у режимі реального часу (on-line). Вона найменше піддається впливу кон'юнктури й відображає пульс сьогодення. Найкорисніше в інформації агентств – мінімум коментарів у повідомленнях. Ця обставина важлива, тому що дозволяє аналізувати безпосередньо події, а не їхні хитромудрі трактування.

Вибираючи інформаційні агентства, неминуче зустрічаєшся з питанням оплати (повної або часткової). Необхідно визначити для себе, з якою оперативністю ви прагнете одержувати повідомлення. Якщо у режимі on-line особої потреби немає, можна підібрати обхідні й мало витратні шляхи одержання даних.

Якщо ви стали передплатником інформаційного агентства, то, як правило, будете одержувати повідомлення по електронній пошті. Важко запропонувати щось оригінальне для спрощення обробки цієї інформації. Її доводиться накопичувати й структурувати, а потім формувати власні бази даних. Для цієї мети можна використовувати різні відносно недорогі програмні пакети. Деякі інформаційні агентства, що діють в Україні, наведено в таблиці 2.10 [243].

Спектр постачальників оперативної інформації не вичерпується наведеними прикладами.

Таблиця 2.10 – Інформаційні агентства України

Назва	Опис	Сайт
Блог про інформатизацію в Україні	Інформатизація в Україні очима автора блога. Новини, фото, відео, інтерв'ю з експертами	informatizacia.blogspot.com
ІА «Контекст Медіа»	«Контекст Медіа» — лідер у сфері збору, систематизації й аналізу інформації. Повний спектр послуг роботи з матеріалами мас-медіа	www.context-ua.com
Агентство південних новин «Ю-ПРЕСС»	Агентство південних новин «Ю-ПРЕСС» – новини Одеси й області, Комінтернівського району, а також міста Південне й курорту Коблево	yu-press.ucoz.ua
Посилання на популярні, цікаві та корисні сайти України	Посилання на популярні та корисні сайти України, цікаві сайти від користувачів, а також персональний стовпчик з посиланнями	finest.in.ua
Інфомісто	Інфомісто — це сайт, на якому формується суспільна думка українців щодо актуальних проблем. Унікальний у мережі тим, що голосування доступне лише українцям	infomisto.net
Соціальна мережа GandNet	Інформаційний портал – безкоштовні оголошення, знайомства, мода, погода, гороскопи, форум, спорт, гумор, розваги, ігри, портал, новини	grandnet.com.ua
Кримське інформаційне агентство	Кримське новини й анонси заходів, експертні оцінки кримських і українських подій, інтерв'ю з політиками й політологами, аналітичні матеріали, довідкова інформація, що стосується суб'єктів політичного життя автономії	kianews.com.ua
Інформаційне агентство «ИнтерМедиа консалтинг»	Інформаційне агентство «ИнтерМедиа консалтинг» (ИМК) — незалежне українське інформаційне агентство, що спеціалізується на ексклюзивних новинах політичного, економічного й соціального життя України, інших країн миру..	imk.com.ua
Інформаційне агентство «Українські Новини»	Основні політичні, економічні, соціальні й регіональні новини, аналітичні огляди політичних, фінансових, економічних подій в Україні	un.ua
Антенна – медіагрупа. Інформаційний сайт	Сайт медіагрупи АНТЕНА – щотижневої суспільно-політичної газети й телеканалу. Актуальна, есклюзивная інформація	antenna.com.ua
Інтерфакс-Україна	Новинна стрічка «Головні новини України» ІА «Інтерфакс-Україна» – новини про найважливіші останні події в політиці й економіці України та СНД	www.interfax.com.ua

Назва	Опис	Сайт
RegNews	Всі публікації регіонального корпункту Укрінформу у Вінниці та окремі новини, використані радіо ЕРА-FM. Аудіоформат	regnews.hmarka.net
ТОВ «Інформаційно-аналітичне агентство «Придніпров'я»	ІАА «Придніпров'я» – незалежна організація, предметом діяльності якої є здійснення інформаційних та інформаційно-аналітичних послуг, виробництво новин і анонсів, створення й розповсюдження баз даних	dnepronews.com.ua
Східноукраїнське інформаційне агентство СХІД-INFO	Інформаційне агенство Сходу України. Новини регіонів, культури, політики, спорту, коментарі й думки експертів, сама найповніша й актуальніша інформація про обстановку в Луганську, Донецьку	cxid.info

Інформація на сайтах традиційних ЗМІ менш оперативна через дискретність виходу номерів видань (щоденне, щотижневе, щомісячне й т.п.). Природно, утримування видань багато в чому визначається тим, що надходить зі стрічок інформаційних агентств, потім записується в тому виді, у якому подають журналісти, які враховують інтереси хазяїв. Засоби масової інформації – фільтр, у якому із загального потоку подій від інформагентств вибираються необхідні, визначається порядок і пріоритети їхньої подачі, розставляються необхідні (з погляду конкретних людей) акценти.

Інформація від агентств препарується журналістами в ЗМІ й розбавляється відомостями із власних джерел. Вона стає основою для публікацій, що відображають точку зору або авторів, або керівництва видання. З одного боку, це додає «інформаційного шуму», але з другого боку – по ньому можна аналізувати реакцію на події конкретних груп впливу [172].

Традиційно розділяють центральні й регіональні, друковані й електронні, спеціальні й розважальні ЗМІ. З погляду спостерігача, в Інтернет цей розподіл достатньо умовний. Більшість друкованих газет і журналів мають сьогодні свої Інтернет-сервери. Утримування й інформаційна насиченість новомодних Інтернет-видань не уступає більшості ЗМІ з багаторічним досвідом роботи, тому дуже скоро ЗМІ, представлені в Інтернет, можна буде класифікувати тільки за ступенем ангажованості й можливості пошуку в архівах газетних публікацій.

Серед мережних ЗМІ, що представлені в Україні, можна виділити такі [243]:

- ЗМІ в Інтернет <http://centra.net.ua/old/izmi/>;
- Українська правда www.pravda.com.ua;
- Главред <http://glavred.info/>;
- From-Ua.com www.from-ua.com;
- Оглядач www.obozrevatel.com;

- Forum www.for-ua.com;
- РБК <http://www.rbc.ua/>;
- Лігабізнесінформ <http://news.liga.net/ukr>.

Для того щоб ефективно користуватися джерелами, розглянутими в попередньому підрозділі, інформацію з них доводиться накопичувати, систематизувати, після чого формувати власні бази даних. Це завдання вимагає більших фінансових і людських витрат. Бази даних досить важко поповнювати, і вони швидко застарівають. Таке під чинність тільки інформаційним підрозділам великих компаній.

У такій ситуації кращим виходом для дрібних і середніх компаній може бути підключення до онлайн-баз даних. На сьогодні їх налічується більше десяти тисяч, наприклад Lexis-Nexis, QUESTEL-ORBIT, DOW JONES та ін. Україна, на жаль, поки не може похвалитися великою кількістю інформаційних систем, особливо таких, як в англomовному світі.

Спеціалізовані бази даних в Інтернет – це сайти, як правило, підтримувані інформаційними або консалтинговими фірмами. У них сконцентровані дані з багатьох найцікавіших джерел ЗМІ, описаних вище. Усе або майже все, що публікується в газетах або журналах, автоматично осідає в цих неосяжних сховищах. Крім того, вони містять колосальну кількість найрізноманітнішої й постійно оновлюваної інформації.

Основна їхня перевага – можливість пошуку з використанням спеціалізованих мов запитів. Кількість подібних продуктів на ринку інформаційних послуг постійно збільшується.

Одним із головних засобів пошуку інформації в мережі Інтернет є пошукові та метапошукові системи. За своїм задумом пошукові системи, каталоги та метапошукові системи є спеціалізованими базами даних, у яких зберігається інформація про інші сайти Інтернет. Від традиційних інформаційних систем вони відрізняються тим, що зберігають не самі документи, а інформацію про документи й посилання на них. У відповідь на запит користувача видається перелік адрес, де може бути присутнім запитувана інформація. Як правило, пошук проводиться за словами й фразами, однак у деяких «продвинутих» системах і каталогах можна встановити досить складні запити спеціальною мовою [171].

На сьогоднішній день пошукова система становить складний програмний комплекс, і алгоритм такого комплексу тримається розроблювачами в таємниці. За допомогою алгоритмів розвідувачі не тільки збирають, але й індексують інформацію про веб-ресурс. З цією метою зібрана інформація заноситься в спеціальну базу даних, де вона зазнає структуризації й розташовується у потрібному порядку.

Отже, використання користувачами розвідувачів – це, по суті, звертання до цієї самої бази даних. У результаті пошукового запиту, розвідувач видає список документів, у верхній частині якого розташовуються найбільш затребувані відповіді, при цьому сортування пошукової видачі відбувається на

підставі найбільш придатних відповідей на відповідний запит (на підставі значущості й релевантності).

Сьогодні особливим попитом в Україні користуються дві пошукові системи: Google і Яндекс. На 3-му місці, далеко за (у 10 раз менше переходів, ніж із Google), Mail.ru, який, між іншим, в на початковому ресурсі має коди, що належать Яндекс і Google.

Процентне співвідношення популярності пошукових систем в Україні наведено на рисунку 2.11:

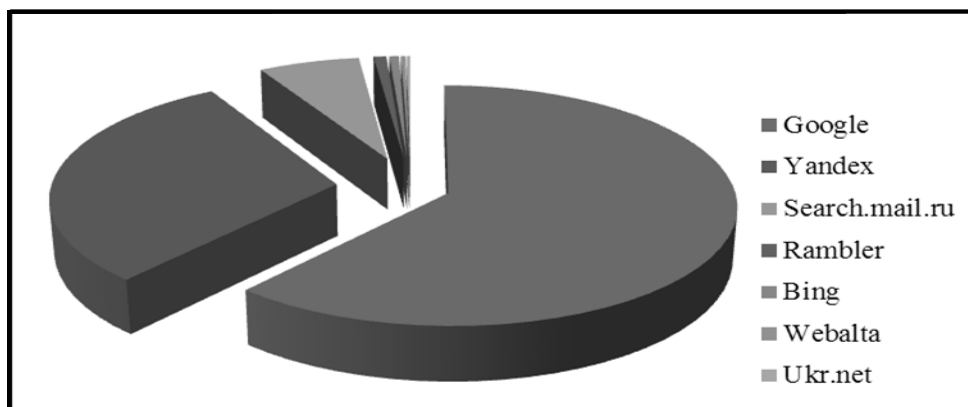

Рисунок 2.11 – Співвідношення популярності пошукових систем в Україні

Графік відвідувачів пошукових систем в Україні за 2013 р. подано на рисунку 2.12.

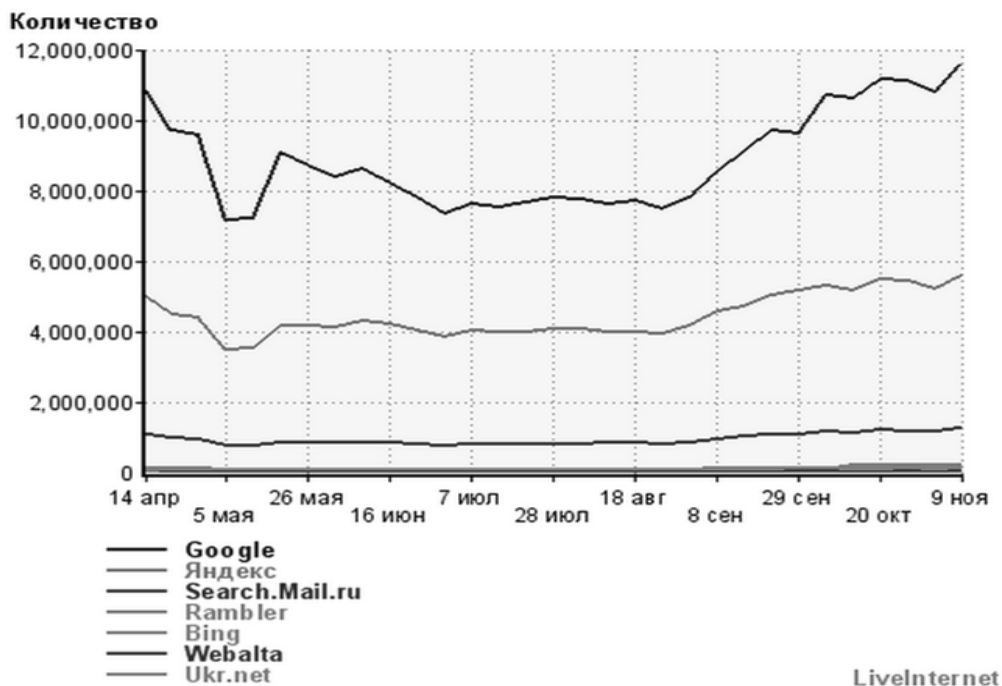

Рисунок 2.12 – Графік відвідувачів пошукових систем в Україні за 2013 р.

Аналізуючи інформацію, завжди варто враховувати певні слабкі сторони мережі Інтернет, насамперед можливу невірогідність відомостей і навіть відверту дезінформацію деяких джерел, надлишок інформації, її неструктурованість і складність пошуку.

Таким чином, основним засобом за допомогою якого розвідка впливає на проведення та розробку політики будь-якої фірми є інформація. Більшу частину інформації про конкурента розвідник може отримати з Інтернету (60 %).

Інтернет – потужний інструмент у роботі фахівця конкурентної розвідки, хоча і не головний. Інтернет доступний практично з будь-якої точки земної кулі і недорогий у використанні. Він містить масу корисної інформації, але легко може і дезінформувати.

Розуміння сильних і слабких сторін Інтернету дозволяє використовувати його з максимальною ефективністю там, де це може заощадити час і кошти, і разом із тим відмовитися від його застосування там, де це свідомо не плідно. Крім того, розуміння плюсів і мінусів методу сприяє правильній оцінці отриманих з його допомогою результатів.

2.6 Аудиторський супровід та підтвердження фінансової звітності при першому застосуванні МСФЗ

В умовах упровадження МСФЗ перед аудиторами постають складні питання застосування МСА до фінансової звітності за МСФЗ, що обумовлює актуальність дослідження. Цим підтверджується зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданням та невирішеними проблемами.

Впровадження МСФЗ викликає певні труднощі щодо аудиторського підтвердження фінансової звітності, її компонентів, облікових політик та ін. У зв'язку з чим виникає потреба розробки допоміжних методичних рекомендацій щодо аудиторських висновків, які можуть слугувати орієнтиром для аудиторів, залучених до підтвердження звітності у період переходу на МСФЗ. Методичні рекомендації не повинні жодним чином змінювати усталену практику аудиторських перевірок у відповідності до МСА та суперечити ним. Методичні рекомендації доречно будувати на сценарному підході, що дозволить охопити широкий спектр запитів клієнтів. До числа таких запитів належать підтвердження або огляд облікових політик, що впроваджуються при переході на МСФЗ, вхідних залишків, трансформаційних коригувань, проміжної фінансової звітності, фінансової звітності за періоди, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ, першої фінансової звітності за МСФЗ.

Сучасний стан аудиту породжує значну кількість досліджень, спрямованих на підвищення його якості, удосконалення аудиторських процедур, перспективи його розвитку [13, 48, 211, 233]. Проте досліджень щодо підвищення якості аудиторських висновків в контексті впровадження МСФЗ

явно недостатньо, що зумовило вибір теми дослідження.

Мета дослідження полягає у науковому обґрунтуванні практичних рекомендацій щодо формування аудиторських звітів за результатами аудиту фінансової звітності за періоди, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ.

Перш за все, слід визначитися з контрольними датами, тобто датою переходу і першого застосування МСФЗ. Подальший розгляд поставлених питань ґрунтуватиметься на тому, що датою переходу вибрано 01.01.2012 р., відповідно першою фінансовою звітністю за МСФЗ буде звітність за 2013 рік, першою звітною датою за МСФЗ є 31.12.2013 р. Якщо вихідні умови відрізняються від наведених вище, всі коментарі слід інтерпретувати, виходячи зі змінених контрольних дат.

Першорядним питанням при будь-якому аудиті є концептуальна основа фінансової звітності. МСА чітко не визначають, що є концептуальною основою складання фінансової звітності та допускають, що на неї можуть впливати законодавчі вимоги і вимоги регуляторів. Під концептуальною основою фінансової звітності загального призначення МСА розуміють основу, що відповідає загальним потребам широкого загалу користувачів. Такою концептуальною основою фінансової звітності загального призначення можуть бути П(С)БО, МСФЗ або стандарти окремих юрисдикцій (країн). Концептуальна основа фінансової звітності спеціального призначення – це така основа, яка відповідає інформаційним потребам певного кола користувачів. Прийнятність концептуальної основи спеціального призначення ґрунтується на інтересах визначеного кола користувачів. Згідно п.Д2 МСА 800 концептуальна основа фінансової звітності спеціального призначення може ґрунтуватися на концептуальній основі фінансової звітності, встановленій повноважною або визнаною організацією, що формує стандарти, або законом чи нормативом, але не узгоджуватися з усіма вимогами цієї концептуальної основи. Якщо розглядати МСФЗ як концептуальну основу загального призначення, то окремі об'єктивні відхилення від неї (наприклад, застосування МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ», незастосування МСБО 34 «Проміжна фінансова звітність» та ін.), дозволяють розглядати виправдане обмежене використання МСФЗ концептуальною основою фінансової звітності спеціального призначення. Тому до всіх періодів і дат, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ, доречно застосовувати саме концептуальну основу фінансової звітності спеціального призначення, а для першої фінансової звітності за МСФЗ – концептуальну основу фінансової звітності загального призначення.

Головною особливістю фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, – є відсутність порівняльної інформації у динамічних формах звітності (тобто у всіх формах звітності, крім Звіту про фінансовий стан).

Завдання аудитора полягає у підтвердженні повного комплексу фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, у

складі Звіту про фінансовий стан, Звіту про прибуток або збиток та інший сукупний прибуток, Звіту про зміни в капіталі, Звіту про рух грошових коштів, Приміток, що складаються з короткого огляду основних принципів облікової політики, з порівняльною та іншою пояснювальною інформацією. Передбачається, що вхідний Звіт про фінансовий стан перевірений і підтверджений аудитором.

Цілком природно, що аудит фінансової звітності за попередній період найімовірніше проводився виходячи з того, що концептуальною основою фінансової звітності були П(С)БО. Відсутність порівняльної інформації, представлені у відповідності за МСФЗ за попередні періоди, що є об'єктивним обмеженням МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ», потребує врахування вимог МСА 510 «Перші завдання з аудиту – залишки на початок періоду» та МСА 710 «Порівняльна інформація – відповідні показники і порівняльна фінансова звітність».

МСА 710 «Порівняльна інформація – відповідні показники і порівняльна фінансова звітність» під порівняльною фінансовою звітністю розуміє порівняльну інформацію, до складу якої входять суми та інші розкриття інформації за попередній період для порівняння з фінансовою звітністю поточного періоду. Рівень інформації, що входить до складу цієї порівняльної фінансової звітності, є зіставним із рівнем інформації у фінансовій звітності поточного періоду (п.6 в)).

Згідно п.5 а) МСА 710 «Порівняльна інформація – відповідні показники і порівняльна фінансова звітність» аудитор повинен отримати достатні і прийнятні аудиторські докази щодо того, чи була подана порівняльна інформація, яка включена до фінансової звітності, в усіх суттєвих аспектах згідно з вимогами щодо порівняльної інформації у застосовній концептуальній основі фінансової звітності. Виконати цю вимогу аудитор не може з об'єктивних причин, оскільки обмеження МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ», що накладаються на концептуальну основу фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, призводять до відсутності порівняльної інформації (крім Звіту про фінансовий стан, який містить порівняльну інформацію на дату переходу).

Стосовно Звіту про фінансовий стан аудитор повинен розглянути питання, чи підтверджений вхідний Звіт про фінансовий стан аудитором, чи ні.

Якщо вхідний Звіт про фінансовий стан не перевірений аудитором, при проведенні аудиту Звіту про фінансовий стан у складі повного комплексу фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, аудитор повинен виконати вимоги МСА 510 «Перші завдання з аудиту – залишки на початок періоду». Для виконання вимог зазначеного МСА 510 аудитор має отримати достатні та прийнятні аудиторські докази стосовно того, чи існують викривлення залишків на початок періоду, які суттєво впливають на фінансову звітність за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ.

Найбільш доречним МСА, який повинен застосувати аудитор, є МСА 800

«Особливі міркування – аудити фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальних основ спеціального призначення». Зазначений МСА повинен застосовуватися до повного комплексу фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальної основи спеціального призначення.

Метою аудитора при аудиті повного комплексу фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, є належний розгляд особливих міркувань стосовно прийняття завдання, його планування та здійснення, формування думки та аудиторського звіту щодо фінансової звітності.

На вимогу МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ» на дату переходу складається вхідний Звіт про фінансовий стан, який стає відправною точкою для застосування МСФЗ. Враховуючи, що вхідний Звіт про фінансовий стан не є остаточним і він може змінюватися, і остаточним він стане лише на дату першої фінансової звітності за МСФЗ, можна стверджувати про наявність ознак невизначеності, що вимагає певних допущень.

До числа основних допущень справедливо віднести допущення щодо діючої редакції МСФЗ на 31.12.2013 р. (тобто на першу звітну дату за МСФЗ), яку необхідно застосовувати як на дату переходу, так і на дату початку першого звітного періоду за МСФЗ и на першу звітну дату за МСФЗ. Як правило, прийняття МСФЗ має часовий лаг, який дається між публікацією нового стандарту, його нової редакції або поправок та ефективною датою, тобто датою обов'язкового впровадження. В той же час, більшість змін дозволяється впроваджувати достроково. Тому потенційно існує невизначеність щодо застосовуваних версій МСФЗ на дату переходу і на першу звітну дату за МСФЗ.

Суттєвим допущенням є прийнята облікова політика, яка на вимогу МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ» буде застосована на першу звітну дату за МСФЗ, оскільки зазначеним стандартом вимагається її ідентичність на дату переходу. Практика свідчить, що розроблена облікова політика на дату переходу протягом періоду першого застосування МСФЗ проходить апробацію, оскільки в окремих питаннях важко заздалегідь прорахувати вплив на фінансовий результат, достовірність подання інформації, співставити витрати та вигоди застосування певних політик. Тому потенційно існує невизначеність щодо застосовуваних облікових політик на дату переходу і на першу звітну дату за МСФЗ.

Складаний вхідний Звіт про фінансовий стан на 01.01.12 р. стає відправною точкою для подальшого застосування МСФЗ. Але на 31.12.2012 р. він ще не стає остаточним, оскільки остаточним він стане лише на дату першої фінансової звітності за МСФЗ. Крім того, протягом 2012 року вхідний Звіт про фінансовий стан потенційно міг зазнати змін, що повинно привернути увагу аудитора.

Оцінюючи ознаки невизначеності можна стверджувати, що вони зберігаються і на кінець звітного періоду, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, тобто на 31.12.2012 р. Зазначені у попередніх коментарях

допущення, які зберігаються і на 31.12.2012 р. стосуються діючої редакції МСФЗ на 31.12.2013 р. (тобто на першу звітну дату за МСФЗ), яку необхідно застосовувати на кінець звітного періоду, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, тобто на 31.12.2012 р., а також прийнятої облікової політики, яка на вимогу МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ» буде застосована на першу звітну дату за МСФЗ (31.12.2013 р.).

Це факт слід обов'язково враховувати при розкритті концептуальної основи повного комплексу фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ.

Національне законодавство стосовно проміжної фінансової звітності та скороченої фінансової звітності (для суб'єктів малого підприємництва), вступає в протиріччя з Міжнародними стандартами бухгалтерського обліку і фінансової звітності, що є орієнтиром концептуальної основи загального призначення. Так, МСБУ 1 «Представлення фінансової звітності» та МСБУ 34 «Проміжна фінансова звітність» не передбачають скорочений перелік звітів у складі повного комплексу, а припускають лише скорочений обсяг (змістове наповнення) повного комплексу.

У зв'язку з цим, якщо підприємство протягом 2012 року у складі квартальної звітності подавало лише Звіт про фінансовий стан та Звіт про прибуток або збиток та інший сукупний прибуток, та окремі Примітки до них, то це є невідповідністю МСФЗ. В той же час, перед аудитом повного комплексу фінансової звітності за 2012 рік не стоїть завдання підтвердження відповідності МСФЗ. Тому, подання не в повному обсязі проміжної фінансової звітності не може слугувати обставинами, що призводять до модифікації аудиторської думки щодо річного комплексу фінансової звітності.

Слід звернути увагу на той факт, що обліковою політикою за МСФЗ відповідно до IAS 34 «Проміжна фінансова звітність» повинні бути передбачені проміжні періоди та вибрано одне з альтернативних рішень – повний чи скорочений (не за кількістю форм, а їх наповненням) комплект фінансової звітності готуватиметься за проміжний період. Якщо завданням аудитора є також формування думки щодо відповідності облікової політики вимогам МСФЗ, то цей факт повинен привернути увагу аудитора.

Якщо підприємство за 2012 рік підготувало скорочений звіт суб'єкта малого підприємництва, що не містить Звіту про зміни в капіталі, Звіту про рух грошових коштів, відповідних Приміток, то це є невідповідністю МСФЗ. В такій ситуації, по-перше, аудитор не може застосувати МСА 800 «Особливі міркування – аудити фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальних основ спеціального призначення», оскільки зазначений МСА повинен застосовуватися лише до повного комплексу фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальної основи спеціального призначення, яким звіт суб'єкта малого підприємництва не є.

Слід нагадати, що перед аудитом річної фінансової звітності за 2012 рік не стоїть завдання підтвердження відповідності МСФЗ. Тому, подання

суб'єктами малого підприємництва не в повному обсязі (з точки зору МСФЗ) річної фінансової звітності за 2012 рік не може слугувати обставинами, що призводять до модифікації аудиторської думки щодо річного комплексу фінансової звітності. Аудитор повинен застосувати МСА 805 «Особливі аспекти: аудит окремих фінансових звітів, конкретних елементів, рахунків і статей фінансового звіту», чітко описати обмеження концептуальної основи, що надають їй статус спеціального призначення, і висловити думку щодо дотримання вимог цієї концептуальної основи.

Враховуючи об'єктивні обмеження, пов'язані із застосуванням МСФЗ 1, навіть не звертаючи уваги на МСБО 1 і МСБО 34, фінансова звітність за 2012 рік не може відповідати МСФЗ. Невиконання вимог щодо повноти фінансової звітності не змінює думку аудитора та не впливає на аудиторський звіт, якщо визначена концептуальна основа спеціального призначення визнається аудитором як прийнятна за існуючих обставин та аудитор отримав достатні та прийнятні аудиторські докази дотримання вимог цієї концептуальної основи. Тобто мета аудиторського звіту залишається виключно у підтвердженні складання повного комплексу фінансової звітності (або окремих фінансових звітів) в межах встановленої концептуальної основи, яка, як вже з'ясовано вище, є концептуальною основою спеціального призначення (концептуальною основою дотримання вимог).

Концептуальна основа **повного комплексу** фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ може бути сформульована наступним чином:

«Концептуальною основою повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., є МСФЗ, з урахуванням обмежень, що накладаються МСФЗ 1 «Перше застосування МСФЗ», включаючи розкриття впливу переходу з П(С)БО на МСФЗ, допущення, прийняті керівництвом щодо стандартів та інтерпретацій, які, як очікується, виступлять в силу, і політик, які, як очікується, будуть прийняті на дату підготовки керівництвом першого повного пакету фінансової звітності за МСФЗ за станом на 31.12.2013 р., що викладено в Примітці X».

Відповідно до п.6 а) МСА 210 «Узгодження умов завдання аудиту» аудитор повинен визначитися відносно прийнятності концептуальної основи фінансової звітності. Прийнятність концептуальної основи у випадку аудиту повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р. буде забезпечена, якщо її застосування дає змогу розкрити достатню інформацію, а також вплив суттєвих подій і операцій на розкриті інформацію, для її розуміння користувачами.

Не вдаючись до національних законодавчих колізій, виходячи з вимог МСФЗ, в 2012 році, який не є першим звітним періодом з МСФЗ, по суті повинні були використовуватися національні П(С)БО. В той же час Наказом Міністерства фінансів України «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства фінансів України з бухгалтерського обліку» від

09.12.2011 р. № 1591, П(С)БО перестали розповсюджуватися на підприємства, що підпадали під обов'язкове звітування за МСФЗ. Ці підприємства повинні були вести облік за П(С)БО, трансформувати дані фінансової звітності і скласти паралельний річний звіт за МСФЗ, з урахуванням обмежень, що накладаються МСФЗ 1 «Перше подання фінансової звітності», та забезпечити розкриття впливу переходу на МСФЗ. Тобто, підприємства, що підпадали під обов'язкове звітування за МСФЗ, по суті не мали законодавчих підстав використовувати ні відмінені для них П(С)БО, ні ще МСФЗ, оскільки вони ще не стали їх концептуальною основою у повному обсязі.

У зв'язку з цим аудиторю слід приділити увагу, чи використовувало підприємство в процесі підготовки фінансової звітності за МСФЗ у 2012 році трансформаційні коригування. Якщо це так, що високоюмовірно, до суттєвих подій і операцій, що впливають на розкриття інформації у повному комплекті фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., правомірно віднести саме трансформаційні коригування.

Приймаючи завдання з аудиту, відповідно до п. 13 МСА 210, аудитори погоджуються (або не погоджуються) з застосованою концептуальною основою складання повного комплекту фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., яка враховує об'єктивні обмеження, які можуть бути пояснені в достатній мірі, щоб не ввести користувачів в оману. А у висновку може міститися підтвердження саме заявленій концептуальній основі складання звітності з урахуванням об'єктивних обмежень і прийнятих допущень. Але це не буде підтвердження відповідності МСФЗ.

При проведенні аудиту повного комплекту фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., аудиторю слід отримати достатні та прийнятні аудиторські докази, як того вимагає МСА 500 «Аудиторські докази», які дадуть змогу сформулювати обґрунтовану аудиторську думку щодо цього комплекту. З цією метою варто звернути увагу на наступні питання:

- чи підтверджені залишки у вхідному Звіті про фінансовий стан на дату переходу на МСФЗ, тобто чи заслуговують вони на довіру;
- чи були факти змін протягом 2012 року залишків у вхідному Звіті про фінансовий стан на дату переходу на МСФЗ, які призвели до його змін на 31.12.2012 р., та чи були такі зміни виправданими з точки зору дотримання вимог МСФЗ;
- чи відбувалися зміни в обліковій політиці протягом 2012 року, що призвели до змін її положень на 31.12.2012 р. у порівнянні з датою переходу (01.01.2012 р.);
- чи проведені коригування у вхідному Звіті про фінансовий стан на дату переходу (01.01.2012 р.), якщо протягом 2012 року відбувалися зміни облікової політиці, які впливають на визнання і оцінку активів, зобов'язань та елементів капіталу;
- чи діє уповноважений орган (особа(и)), що координує процес переходу на МСФЗ;

- чи заслуговує на довіру компетентність професійного судження керівництва щодо визнання (невизнання) і оцінки елементів повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р.;
- чи проведені трансформаційні коригування, призначені забезпечити відповідність сум і розкриття елементів фінансової звітності вимогам МСФЗ;
- чи є документальне підтвердження трансформаційних коригувань, проведених протягом 2012 року та на кінець звітного періоду, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ;
- чи наведені відповідні Примітки до повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., в яких вичерпно розкривається її концептуальна основа, застосована облікова політика та вплив суттєвих подій та операцій, що пояснюють вплив переходу з П(С)БО на МСФЗ;
- чи є вірогідність того, що вхідний Звіт про фінансовий стан, та повний комплект фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., буде змінено на дату підготовки повного комплексу фінансової звітності за МСФЗ на 31.12.2013 р.;
- інші доречні питання, що є предметом професійного судження аудитора.

При формуванні аудиторського звіту за результатами аудиту повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., слід звернути увагу на його адресата (ів). На вимогу п.Д15 МСА 800 «Особливі міркування – аудити фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальних основ спеціального призначення» такий висновок не адресується широкому загалу користувачів, наприклад, акціонерам. Такий аудиторський висновок зазвичай адресується Правлінню, Керівництву, Наглядовій Раді або Аудиторському комітету, та без письмової згоди аудитора не повинен публікуватися (оприлюднюватися).

На вимогу п.13 а) МСА 800 «Особливі міркування – аудити фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальних основ спеціального призначення» аудиторський звіт за результатами аудиту повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., повинен визначати мету, з якою складається цей Звіт, та в разі потреби його користувачів вказувати на примітку до цього Звіту, що містить цю інформацію.

Якщо концептуальна основа спеціального призначення є такою з причин неузгодженості з усіма вимогами концептуальної основи загального призначення, то така концептуальна основа спеціального призначення не може бути концептуальною основою достовірного подання навіть у тому разі, якщо концептуальна основа фінансової звітності, на якій вона ґрунтується, є концептуальною основою достовірного подання. Відповідно, використання МСФЗ в якості концептуальної основи із зазначеними вище обмеженнями, є концептуальною основою дотримання вимог. Даний факт вимагає формулювати думку аудитора в контексті «складений в усіх суттєвих аспектах», а не «достовірно відображає у всіх суттєвих аспектах». У разі, якщо

фінансова звітність складена відповідно до концептуальної основи достовірного подання, то пояснення щодо відповідальності управлінського персоналу за фінансову звітність в аудиторському звіті повинно містити посилання на складання та достовірне подання цієї фінансової звітності або складання фінансової звітності, яка надає достовірну та справедливую інформацію залежно від обставин. Відповідно, якщо мова йде про концептуальну основу дотримання вимог опис відповідальності управлінського персоналу за фінансову звітність в аудиторському звіті повинен містити посилання лише на складання цієї фінансової звітності, тобто не вказувати на відповідальність за достовірне подання.

На вимогу п.14 МСА 800 «Особливі міркування – аудити фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальних основ спеціального призначення» обов'язковим елементом аудиторського звіту щодо повного комплексу фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., який складений з використанням концептуальної основи спеціального призначення, є параграф «Питання, що впливають на нашу думку», який привертає особливу увагу користувачів, що повний комплект фінансової звітності за рік, що закінчився 31.12.2012 р., складений відповідно до концептуальної основи спеціального призначення та внаслідок цього не може використовуватися з іншою метою.

МСА 800 «Особливі міркування – аудити фінансової звітності, складеної відповідно до концептуальних основ спеціального призначення» не позбавляє чинності інших МСА, тому використання пояснювальних параграфів ніяким чином не повинно змінюватися і забезпечувати виконання вимог МСА 706 «Пояснювальні параграфи та параграфи з інших питань у звіті незалежного аудитора» і МСА 710 «Порівняльна інформація – відповідні показники і порівняльна фінансова звітність». Це можуть бути параграфи як до думки, так і після, виходячи з їхнього впливу на думку аудитора.

До аудиторського звіту щодо повного комплексу фінансової звітності за рік, що передуює першій фінансовій звітності за МСФЗ, доцільно включити параграф «Інші питання». На вимогу МСА 706 «Пояснювальні параграфи та параграфи з інших питань у звіті незалежного аудитора» цей параграф повинен стосуватися питань, які не подані або не розкриті у фінансовій звітності, проте, на думку аудитора, є важливим для розуміння користувачами проведеного аудиту, відповідальності аудитора та аудиторського звіту. Цей параграф зазвичай розміщують після пояснювального параграфу, тобто викладена в ньому інформація не створює обставини, що могли б привести до модифікації аудиторської думки. У контексті, що розглядається параграф «Інші питання» може містити інформацію стосовно обмежень щодо надання або використання аудиторського звіту, причин змін до раніше оприлюдненої фінансової звітності та попереднього аудиторського звіту, наданого аудитором, посилання на звіт попереднього аудитора щодо відповідних показників, посилання на те, що відповідні показники не були перевірені аудитором, суттєвих причин для

висловлення іншої думки, ніж та, що була висловлена щодо фінансової звітності за попередній період, при наданні звітів щодо фінансової звітності за попередній період у зв'язку з аудитом поточного періоду, перевірок попередніми аудитором або їх відсутності.

У разі, якщо аудитор доходить висновку про необхідність модифікації аудиторської думки щодо фінансової звітності за рік, що передує першій фінансовій звітності за МСФЗ, він повинен дотримуватися вимог МСА 705 «Модифікації думки у звіті незалежного аудитора».

Запропоновані методичні рекомендації можуть бути використані у практичній діяльності аудиторів, залучених до процесу підтвердження фінансової звітності за періоди, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ. Отримані результати дослідження використані при підготовці Роз'яснення «Щодо особливостей формату та змісту аудиторського висновку (звіту незалежного аудитора) за результатами аудиту річної за 2012 рік фінансової звітності при розкритті інформації емітентами цінних паперів, за умови обрання емітентом датою переходу на МСФЗ 01.01.2012 р.», затвердженого рішенням Аудиторської палати України від 04.04.2013 р. № 266/15.

Подальші дослідження доцільно спрямовувати у напрямку розробки методичних рекомендацій щодо формування аудиторської думки та звіту за результатами аудиту першої фінансової звітності за МСФЗ.

2.7 Податкове адміністрування як спосіб управління податковими ризиками суб'єктів господарювання

Найважливішим, визначаючим чинником у розвитку оподаткування в економічно розвинених країнах є тенденція глобалізації світової економіки. Перехід суб'єктів підприємництва різних країн до співпраці, розміщенню капіталів в різних країнах і організації виробництва у різних економічних зонах дозволив платникам податків самому вибрати країну, у якій буде сплачена частина податкових платежів. При цьому в країні, на території якої реалізуються окремі етапи виробничого процесу, спостерігатиметься скорочення податкової бази. А наявність низьких податкових ставок в одній з держав стає чинником, що впливає на розміщення інвестиційних потоків грошових коштів. Крім того глобалізація економіки впливає на розмір сплачених як прямих, так і непрямих податків. Зокрема, підвищення акцизів на будь-який товар в одній країні в умовах ліквідації митних меж неодмінно спричинить бум «туристів» у країну з метою придбання більш дешевого товару. Податкова політика є комплексом заходів у сфері податкового регулювання, спрямованих на встановлення оптимального рівня податкового тягара залежно від характеру визначених у цей момент макроекономічних завдань.

Однак, при формуванні податкової політики, варто враховувати, що різноманіття форм і моделей організації податкових систем, і ще більше наявність проблем, пов'язаних з їхнім функціонуванням у різних економіках, ще раз доводить, що, по-перше, ідеальної податкової системи не існує, а по-друге, навіть схожі за принципами та ідеями побудови податкові системи в різних країнах (тобто в різних інституціональних, ментальних умовах і традиціях) демонструють різну ефективність. Крім того, як і ринкова економіка в цілому, податкова система як невід'ємна її частина, зазнає постійних змін.

Основу ефективно-організованої податкової системи визначають: правильність нарахування податків, своєчасність їх сплати, неможливість ухилення від оподаткування. Ефективна організація процесів оподаткування підприємств повинна визначати такий порядок нарахування і сплати податків, за якого не будуть ущемлятися ні інтереси держави при наповненні бюджету, ні інтереси підприємств з метою стимулювання їх розвитку. Проте, формування такої системи – це досить складний і суперечливий процес, який поєднує не лише економічні, а й соціальні та політичні інтереси, що, в свою чергу, призводить до різних поглядів на роль податкової системи у вирішенні цієї проблеми з боку підприємців, урядовців, політиків. У зв'язку з цим теоретичні засади побудови податкової системи та практичні рекомендації щодо її удосконалення розглядаються в різних аспектах різними учасниками податкового процесу. Зазначене, з одного боку, вказує на безперспективність завдання побудови ідеальної податкової системи «раз і назавжди», а з іншого змушує шукати проблеми чинних податкових систем не в базисних принципах і теоретичних основах, закладених тією чи іншою моделлю податкових відносин, а в інструментах і способах реалізації цих принципів в умовах реальних податкових відносин.

При цьому необхідно розуміти, що податкова політика як специфічна сфера людської діяльності породжується економічними відносинами; суспільство не вільне у розробці і проведенні податкової політики, тому як вона обумовлена економікою. З іншого боку, виникаючи і розвиваючись на основі економічного базису, податкова політика як складова частина фінансової політики володіє певною самостійністю: у неї специфічні закони і логіка розвитку. Через це вона може робити зворотний вплив на економіку, стан фінансів. Цей вплив може бути різним: в одних випадках за допомогою проведення політичних заходів створюються сприятливі умови для розвитку економіки, в інших воно гальмується.

Формування податкової політики і створення податкової системи відбувається одночасно з розвитком паралельних блоків реформи – змінами в системі власності, ціноутворення, реформуванням банківської сфери, грошово-кредитної політики і тому подібне. Тому в будь-який конкретний часовий проміжок кожен наступний крок на шляху створення системи оподаткування багато в чому визначається ухваленням конкретних рішень по інших напрямках реформи.

На вибір конкретного варіанту рішення в області податкової політики впливають такі чинники:

- загальна економічна ситуація в країні, що характеризується темпами зростання (падіння) виробництва;
- рівень інфляції;
- кредитно-грошова політика держави;
- відповідність між сферою виробництва, що знаходиться під державним контролем, і приватизованим сектором.

У свою чергу до основних вимірників ефективності податкової політики країни відносяться: рівень сплати податків, який у свою чергу залежить від рівня тінізації економіки; ефективність та простота адміністрування податкових відносин; рівень податкового тягаря.

Аналізуючи міжнародний досвід функціонування податкових систем виходячи із визначених показників можна відмітити, що за рівнем податкового тягаря всі країни світу умовно можна розділити на дві великі групи:

- юрисдикції з високими податками;
- юрисдикції з ліберальним оподаткуванням.

До юрисдикцій з високими податками належить більшість країн з розвинутою економікою. Ставки податку на прибуток та індивідуального прибуткового податку складають порядка 30–60 %, а ставки податків на розподіл прибутку у формі відсотків, дивідендів і роялті 15–35 %. У цих країнах існує жорстка процедура створення компаній, контроль фінансової звітності, а у випадках порушення податкового законодавства застосовуються суворі штрафні і кримінальні санкції. Крім того, варто відмітити, що високе податкове навантаження не є синонімом складності адміністрування податкових відносин. До таких країн відносяться США, Японія, Китай, більшість країн ЄС, також до цієї групи можна віднести й Україну.

Юрисдикції з ліберальним оподаткуванням поділяються на три види:

а) юрисдикції без прямих податків на доходи фізичних осіб і організацій. У цих країнах застосовуються лише непрямі податки у вигляді щорічних мит за ведення бізнесу, разових реєстраційних зборів тощо. Так, у Карибському регіоні мито складає 100–1600 дол. США;

б) юрисдикції з низьким рівнем прямих податків. Ставки податку на прибуток і індивідуального прибуткового податку для певних категорій платників податків менше 30 %, а у низці випадків податки не перевищують 10%. До цієї групи належать Кіпр, Угорщина, Ізраїль Швейцарія;

в) юрисдикції з високими податковими ставками, які надають податкові переваги деяким типам компаній. Деякі країни з розвинутою економікою для залучення зарубіжних інвестицій і стимулювання зовнішньоекономічної діяльності застосовують для компаній, що ведуть таку діяльність, особливий порядок оподаткування, до них належать, наприклад, Бенілюкс, Ірландія.

При оцінці ефективності податкової системи важливу роль відіграє простота або складність податкового адміністрування. Теоретико-методологічні

та науково-практичні засади податкового адміністрування як частини науки про оподаткування розроблено провідними зарубіжними вченими, серед яких: М. Аллінхем, С. Брю, А. Вагнер, Е. Енгель, А. Лаффер, Е. Ліндаль, П. Лоранж, К. Макконел, Ф. Нітті, А. Сандмо, А. Сміт, Ж. Сисмонді, В. Парето, П. Прудон, С. Холл та ін.

Процеси управління податковою системою, зокрема у частині організації податкового адміністрування, перебувають у полі зору провідних українських учених-фінансистів. Помітний внесок у дослідження цієї проблеми зробили: В. Андрущенко, Т. Бондарук, З. Варналій, О. Василик, С. Захарін, Т. Єфименко, О. Іванішина, А. Кізима, А. Крисоватий, Я. Литвиненко, В. Луніна, В. Мельник, П. Мельник, С. Онишко, В. Опарін, А. Соколовська, В. Суторміна, С. Терещенко, О. Тимченко, В. Федосов, С. Юрій та ін. Відомим є дослідження World Bank «Doing business», яке містить оцінку ефективності систем оподаткування, зокрема з питань складності побудови взаємовідносин платників податку та податкових органів.

На жаль, нині в Україні бракує системних досліджень, у центрі уваги яких перебували б актуальні питання податкового адміністрування, підвищення його результативності та ефективності, а також оцінки його впливу на види та розмір податкових ризиків платників податків.

Поняття податкового адміністрування в широкому сенсі – це діяльність державних органів влади, що визначально впливає на процеси управління у області податків. У вузькому сенсі – повсякденна діяльність податкових органів і їх посадових осіб, що забезпечують своєчасну і повну сплату платниками податків до бюджетів і до позабюджетних фондів податків, зборів та інших обов'язкових платежів. На нашу думку, поняття «податкове адміністрування» розкривається з трьох сторін. По-перше, це система органів управління (законодавчі і адміністративні податкові органи). У коло їхніх обов'язків входить процедурне забезпечення проходження податкової концепції на черговий плановий період. Крім того, вони повинні складати звіти про виконання податкового бюджету, піддавати їх всебічному аналізу. По-друге, це сукупність норм і правил, що регламентують податкові дії і конкретну податкову техніку, а також що визначають заходи відповідальності за порушення податкового законодавства. По-третє, це інформаційне середовище реалізації функцій управління. Інформаційна взаємодія (інформаційні відносини) податкових органів і органів управління в інших сферах, здійснюване в цьому середовищі при реалізації функцій податкового адміністрування, є предметом окремого наукового дослідження.

Проте податкове адміністрування це також і процес управління податковим виробництвом, що реалізовується податковими і іншими органами (податковими адміністраціями) із певними владними повноваженнями, що застосовуються відносно платників податків і платників зборів. Таким чином, об'єктом податкового адміністрування є податкові відносини.

Система податкового адміністрування в традиційному розумінні як організаційно-управлінська система реалізації податкових відносин включає сукупність форм і методів, використання яких покликане забезпечити податкові надходження у бюджетну систему.

Податкове адміністрування як регламентована законами й іншими нормативно-правовими актами управлінська діяльність, що здійснюється податковими та іншими контролюючими органами, передбачає вирішення таких основних завдань:

- забезпечення платникам податків зручних умов для виконання їхніх обов'язків щодо розрахунку, декларування та сплати податків і зборів;
- контроль з боку держави виконання платниками своїх обов'язків щодо розрахунку, декларування та сплати податків і зборів, забезпечення їх повного виконання всіма платниками;
- забезпечення захисту законних прав та інтересів платників податків від протиправного втручання з боку органів державної влади;
- вжиття державою заходів примусу щодо платників, які не виконують свої обов'язки.

Функції, покладені на органи державної влади щодо адміністрування податкових платежів в Україні, загалом відповідають міжнародній практиці податкового адміністрування. Основна відмінність полягає у якості забезпечення належних умов і значному спрощенні необхідних процедур під час виконання податкового обов'язку платниками (табл. 2.11).

Як видно з таблиці 2.11, напрями адміністрування податків та інструменти його реалізації в Україні та інших державах світу згідно із законодавством є ідентичними, однак практична реалізація й цілі принципово різняться.

Міжнародна практика адміністрування спрямована на сприяння добровільній сплаті податків і створення максимально зручних умов для виконання платниками своїх обов'язків. Лише за умови неналежного їхнього виконання вживаються заходи покарання і примусу, при цьому адміністратор сам неухильно дотримується норм і процедур податкового законодавства.

Українська ж практика адміністрування юридично спрямована на забезпечення добровільної сплати податків і створення зручних умов платникам, фактично показує превалювання контрольної та фіскальної функцій, а також створення зручних умов для роботи адміністратора податків. Причому саме податкові органи доволі часто дають приклад можливості безкарного порушення податкового законодавства.

Наразі система адміністрування податків в Україні побудована на протистоянні держави і платників податків. При цьому як держава не готова поступатися своїми інтересами, так і платники не бажають рахуватися з інтересами держави.

Реалізація податкових відносин здійснюється в результаті взаємодії таких самостійних економічних агентів, як платники податків (фізичні або юридичні

особи), податкові органи та держава. Однією із рис, що характеризують податкову систему країни та притаманну їй систему адміністрування є складність організаційної структури податкових органів.

Як вже зазначалося податкове адміністрування – найбільш соціально виражена сфера управлінських дій. Недоліки податкового адміністрування призводять до різкого зниження надходжень податків до бюджету, збільшують вірогідність податкових правопорушень, порушують баланс міжбюджетних відносин регіонів з центром і, зрештою, нагнітають соціальну напруженість в суспільстві. Концептуальні прорахунки при ухваленні податкових законів тільки підсилюють ці недоліки.

Основною функцією держави у системі адміністрування залишається податковий контроль, а основним методом податкового контролю – перевірки, тоді як наданню допомоги платникам у здійсненні податкового менеджменту взагалі не приділяється уваги, заходи в цьому напрямі виконуються формально й підпорядковані загальній фіскальній ідеології. У розвинених країнах надання допомоги платникам податків у здійсненні ними податкового менеджменту є пріоритетним у діяльності органів державної влади [123, С. 344].

В Україні акцент на перевірки робиться на тлі того, що платник податків окрім податкової звітності, яка містить в собі велику кількість додатків, подає адміністратору ще й фінансову звітність підприємства. Як наслідок, результативність контрольних заходів у нашій державі є значно нижчою, ніж у розвинених країнах. Наприклад, у Данії, де запроваджено достатньо виважену (хоч і складну) систему податкових перевірок, рівень виконання податкового законодавства є одним із найвищих у світі, зокрема, з питань сплати ПДВ він перевищує 95 %.

У європейських країнах при проведенні податкового контролю перевага надається застосуванню попереджувальних заходів, а вплив на платника здійснюється відповідно до його поведінки (від поліпшення надання послуг до боротьби з фактами шахрайства). Метою попереджувальних заходів є усунення будь-яких підстав для ухилення платника від виконання своїх податкових зобов'язань. Щодо примусових заходів, то вони не мають на меті лише збільшення надходжень до державних фондів, а спрямовані на обмеження можливостей ухилення платників від виконання своїх зобов'язань без застосування засобів покарання. Збільшення кількості послуг, які надає адміністратор, та підвищення їхньої якості спрямовано на надання допомоги платникам для повного і вчасного виконання ними податкових зобов'язань.

Робота вітчизняних податкових органів із проведення контролю істотно впливає на умови ведення бізнесу в державі. Часті перевірки, необґрунтовані вимоги до платників податків відволікають від виконання господарських функцій, створюють атмосферу невизначеності й непевності. Найгірше, якщо об'єктом таких перевірок стають сумлінні платники, тоді як несумлінні продовжують отримувати конкурентні переваги через несплату податків, або існуючи неформальні домовленості з податковими органами.

Таблиця 2.11 – Відмінності податкового адміністрування у державах світу і в Україні

Напрямок	Міжнародна практика	Практика України
<p>Забезпечення платникам податків зручних умов для виконання їхніх обов'язків щодо розрахунку, декларування та сплати податків і зборів</p>	<p>Максимальне спрощення форми податкової декларації, де зазначаються лише показники, що мають значення для визначення суми податку, який підлягає сплаті (середньостатистична європейська податкова декларація для фізичних осіб включає 4-10 рядків, для корпорацій -15-30).</p> <p>Забезпечення прийняття податкової звітності в електронному вигляді, в основному з використанням віддаленого доступу (наприклад, мережі інтернет). Причому декларація вважається неподаною лише тоді, коли вона фактично не подавалася.</p> <p>Надання платникам податків актуальної та об'єктивної інформації з питань застосування податкового законодавства.</p> <p>Зведення до мінімуму додаткових процедур, які мають виконуватися платниками при виконанні своїх обов'язків</p>	<p>Включення до форми податкової звітності максимальної кількості даних, що дають змогу вести контроль. Як результат, форма декларації передбачає 32 рядки та 17 додатків різного обсягу окрім фінансової звітності, що подається з декларацією</p> <p>Процес прийняття податкової звітності спрямований на забезпечення зручності адміністратора податків і на сьогодні майже не працює дистанційно через неналежну технічну готовність адміністратора і платника.</p> <p>Надання платникам податків актуальної та об'єктивної інформації з питань застосування податкового законодавства (трактування норм податкового законодавства з урахуванням необхідності виконання плану надходжень).</p> <p>Зведення до мінімуму додаткових процедур, які мають виконуватись адміністратором податків</p>
<p>Контроль з боку держави виконання платниками податків своїх обов'язків щодо розрахунку, декларування та сплати податків і зборів</p>	<p>Основний принцип: мінімізація витрат часу на складання податкової звітності та її подання до контролюючих органів.</p> <p>Зведення до мінімуму переліку документів, що мають подаватися платником податків при реєстрації</p> <p>Надання контролюючим органам повноважень зі збирання повної інформації щодо діяльності.</p> <p>Налагодження на належному рівні інформаційного обміну між</p>	<p>Основний принцип: забезпечення адміністратору можливості виконати план надходжень до державного бюджету.</p> <p>Перелік документів при реєстрації платника податків має бути достатнім для здійснення контролю</p> <p>Надання контролюючим органам повноважень зі</p>

Напрям	Міжнародна практика	Практика України
	<p>органами державної влади: інформація, подана платником до одного органу державної влади, не повинна подаватися ним повторно іншому органу державної влади. Питання отримання такої інформації вирішується за рахунок інформаційного обміну між органами державної влади.</p> <p>Надання контролюючим органам повної інформації щодо стану виконання платниками податків їхніх обов'язків із розрахунку, декларування і сплати податків</p>	<p>збирання повно; інформації щодо діяльності.</p> <p>На сьогодні обмін інформацією між органами державної влади є обмеженим, що посилює адміністративне навантаження на платника.</p> <p>Надання контролюючим органам повної інформації щодо стану виконання платниками податків їхніх обов'язків із розрахунку, декларування і сплати податків</p>
<p>Забезпечення захисту законних прав та інтересів платників податків від протиправного втручання з боку органів державної влади</p>	<p>Застосування ризико-орієнтованого підходу при обранні об'єктів перевірок - для перевірок мають відбиратися платники, щодо яких існує найбільше підстав припускати наявність фактів ухилення від сплати податків.</p> <p>Основний принцип: платники податків, що сумлінно виконують свої обов'язки, мають піддаватися найменшій кількості перевірок та адміністративних процедур.</p> <p>Візити до компаній і перевірки замінено на перехресні перевірки звітів компаній</p> <p>Урахування законних прав та інтересів платників податків на всіх етапах адміністрування</p>	<p>Застосування ризико-орієнтованого підходу при обранні об'єктів перевірок передбачено нормативною базою.</p> <p>Основний принцип: платники податків, що сумлінно виконують свої обов'язки, піддаються найбільшій кількості перевірок та адміністративних процедур</p> <p>Урахування законних прав та інтересів платників податків за умови, що платник готовий їх відстоювати</p>
<p>Вжиття державою заходів примусу щодо платників податків, які не виконують свої обов'язки</p>	<p>Відшкодування платникам матеріальної шкоди, завданої неправомірними діями органів державної влади.</p> <p>Заходи примусу й покарання, які вживає держава до платників податків, покликані забезпечити дотримання принципу рівності всіх перед законом.</p> <p>Порушення податкового законодавства має негативні наслідки</p>	<p>Відшкодування платникам матеріальної шкоди, завданої неправомірними діями органів державної влади фактично не відбувається, хоча механізм передбачено Податковим кодексом.</p> <p>Порушення податкового законодавства не завжди має негативні наслідки у вигляді відповідальності та примусових заходів</p>

Забезпечення принципу рівності всіх платників перед законом і рівномірний розподіл податкового навантаження створюють рівні конкурентні умови в економіці. Саме тому питання податкового контролю та його процедур в Україні є такими актуальними. Адже забезпечене контролюючими підрозділами зростання бази оподаткування за рахунок несумлінних платників податків (детінізації економіки) має збільшити бюджетні доходи держави без створення додаткового податкового навантаження на сумлінних платників.

Вплив податкових перевірок на поведінку платників залежить як від організації їх проведення, так і від упровадження заходів щодо їх реалізації. Податкова служба повинна мати детально розроблену й виважену програму проведення таких перевірок із метою виявлення виключно ухилення від оподаткування, а також заниження суми сплачених податків.

Удосконалення моделі податкового контролю сприятиме створенню рівних конкурентних умов для всіх учасників економічних відносин. Головною ж метою вдосконалення податкового контролю є забезпечення виконання вимог податкового законодавства усіма учасниками податкових відносин, виявлення фактів його порушень та їх усунення.

Дотримання вимог податкового законодавства не може бути досягнуто лише внаслідок застосування примусових заходів. Як свідчить практика, коли більшість суб'єктів ухиляються від виконання своїх законодавчо визначених обов'язків – жодна каральна система не може з цим упоратися. Тому основними завданнями є сприяння до добровільної сплати податків і вжиття попереджувальних заходів щодо уникнення оподаткування.

У процесі реформування податкової системи держава намагається створити умови, за яких платник податків сам усвідомлював би необхідність їх сплати. Лише тоді можна застосовувати конкретні механізми співпраці, які будуть частиною загальної системи адміністрування податків і сприятимуть їх добровільній сплаті [98].

Податкове адміністрування як особливий науково-практичний процес також представляє собою вироблення правових основ оподаткування на основі історичного досвіду, сучасних досягнень економічної науки і практики, і забезпечення умов функціонування конкретного податкового механізму, його елементів (планування, регулювання, контролю), і створення обліково-аналітичних, звітних правил, документів тощо. Воно займає провідне місце в системі управління економікою. Порядок здійснення податкового адміністрування – спеціальні процедури, визначені і врегульовані процесуальними нормами, що створюють у своїй сукупності різні види виробництв:

- виробництво за призначенням і проведенню податкових перевірок;
- виробництво по пред'явленню вимоги про сплату податків;
- виробництво по стягуванню недоїмок з платника податків, у тому числі і за рахунок його майна;
- виробництво за поданням податкових відстрочень, розстрочок, податкового кредиту, інвестиційного податкового кредиту;
- виробництво у справах про податкові правопорушення та інші.

Процесуальний порядок реалізації податкового адміністрування – одна з найважливіших гарантій дотримання державної дисципліни, законності і досягнення найбільш ефективного результату. Податкове адміністрування як організаційно-управлінська система реалізації податкових відносин включає сукупність форм і методів, використання яких покликане забезпечити податкові надходження в бюджетну систему України.

Квінтесенцією сучасного світового досвіду податкового адміністрування є максимальне використання принципу самонарахування, ступінь досяжності якого залежить від рівня забезпеченості інформаційної взаємодії між громадянином і виконавчою владою, а також між окремими її органами і відомствами. Така взаємодія повинна здійснюватися в електронному вигляді з використанням сучасних телекомунікацій. Дуже важливим також є здатність податкових органів максимально точно оцінювати достовірність даних, що подається платником податків і отримуваних від сторонніх організацій, що неможливо здійснити без автоматизованого аналізу і зіставлення даних з різних джерел.

Таким чином, головні напрями будь-якої податкової політики і податкового адміністрування повинні виходити не тільки з центральної функції податків – поповнення державного бюджету. Не можна забувати про те, що податки – найважливіший економічний інструмент стимулювання і регулювання виробництва, забезпечення соціальних гарантій. Використовуючи диференціацію ставок і надання пільг, через систему перерозподілу доходів за допомогою податків можна і необхідно забезпечувати обґрунтовану структурну перебудову виробництва на користь галузей, в першу чергу службовців задоволенню життєвих потреб населення і вже на тій основі – поповненню державного бюджету

На жаль, ухвалення Податкового кодексу України не тільки не сприяло поліпшенню регулювання діяльності усіх сторін податкового процесу, але й ще більш поглибило прірву між державою в особі податкових органів та платниками податків (фізичними та юридичними особами). У цих умовах особливого значення набувають питання управління та зниження податкових ризиків як відповідь на розширення меж податкового адміністрування господарської діяльності та податкового тиску з боку податкових органів.

Однією з цілей управління податковими ризиками є завдання визначити всі типи податкових ризиків, із якими об'єкт управління може зіткнутися в процесі своєї фінансової діяльності, джерела цих ризиків і момент їх виникнення. Стратегічні аспекти риск-менеджмента і практичні питання управління ризиками розглянуті в роботах А. П. Альгіну, І. Ансоффа, До. Боумена, О. С. Віханського, В. М. Гранатурова, В. Ю. Катасонова, Би. З. Мільнера, Т. Р. Морозової, Д. С. Морозова, М. П. Маккарті, М. А. Рогова, Л. Н. Тепмана, В. А. Чернова, Р. В. Чорновий.

Незважаючи на істотні наукові доробки в галузі дослідження ризиків, сфера аналізу податкових ризиків залишається недостатньо вивченою. Серед найбільш вагомих робіт із питань теорії і практики оподаткування, які пов'язані

із досліджуваною тематикою, варто виділити праці відомих вітчизняних вчених: В. Л. Андрущенко, В. П. Вишневського, І. О. Луніної, П. В. Мельника, В. М. Опаріна, В. А. Онищенко, А. М. Соколовської. Крім того питання податкової безпеки та її структурних елементів досліджували такі вітчизняні науковці, як С. В. Каламбет, А. І. Крисоватий, Н. В. Новицька, Ц. Г. Огонь, С. В. Онишко.

Податковий ризик із точки зору платника податків представляє собою ймовірність (загрозу) донарахування йому податків (зборів), пені та штрафів у ході податкової перевірки через розбіжності, що виникли між даними платника податків та податківцями в трактуванні податкового законодавства, яка може обернутися для господарюючого суб'єкта зростанням податкового тягаря.

Для платників податків податковий ризик означає ризик зростання податкового навантаження в силу того, що податковий орган може визначити розглянуту угоду недійсною (удаваною чи фіктивною), оголосити незаконним нарахування податків, яке сам платник податків розглядав як законне, через недосконале законодавство, з точки зору платника податків (так званий «конфлікт інтересів»).

Податковий ризик із точки зору держави в особі її уповноважених органів – це ймовірність (загроза) недоотримання податків до бюджету через застосування платниками податків методів мінімізації (оптимізації) оподаткування, можливих в силу тих чи інших недоліків у податковому законодавстві.

Можна сказати, що і для держави в особі її уповноважених органів, і для платників податків загальним у питанні про податковий ризик є те, що причиною його виникнення виступають недоліки в законодавстві, які нерідко провокують виникнення спірних ситуацій, коли інтереси компаній стикаються з інтересами податкових органів.

Система управління податковими ризиками становить сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, кінцевою метою існування яких є мінімізація податкових ризиків. Іншими словами, систему управління податковими ризиками можна охарактеризувати як сукупність методів, прийомів і заходів, які дають змогу відповідною мірою прогнозувати недоотримання податкових платежів і приймати заходи з недопущення чи мінімізації порушень у сфері оподаткування.

Використовуючи системний підхід можна зазначити, що система управління податковими ризиками передбачає здійснення багатьох процесів і дій, які являють собою елементи системи управління податковими ризиками. До них належить:

- визначення ризиків, до яких схильний об'єкт дослідження (підприємства, організації, підприємці, фізичні особи);
- аналіз, оцінка і опис ризиків, в тому числі оцінка вірогідності настання події, що викликає той чи інший вид ризику; визначення питомої ваги кожного ризику у всій їх сукупності, що притаманна господарській діяльності;
- розробка заходів щодо мінімізації ризиків і втрат, які вони викликають;

– постійний моніторинг заходів попередження і протидії ризикам з метою встановлення можливих проблем, недоліків, складнощів для своєчасного виправлення, коректування і внесення необхідних змін.

Податкові ризики можуть бути пов'язані із змінами в податковій політиці країни, введенням нових форм оподаткування, зміною податкового механізму окремих податків, введенням нових митних зборів, відміною податкових пільг і тощо. Податкові ризики не страхуються.

Умовно їх можна підрозділити на непередбачувані, які часто пов'язані з політичними причинами, і передбачені, які можна передбачити. Передбачений ризик, наприклад, безперспективності покупки готової офшорної компанії в зоні, де реєстрація таких фірм завершена, а всі офшорні компанії повинні припинити своє існування.

Держава може виконувати свої численні функції тільки за наявності належного фінансування. Податковий ризик – це можливість для платника податків понести фінансові та інші втрати, пов'язані з процесом сплати і оптимізації податків, виражена в грошовому еквіваленті. Оптимізація ставок припускає їх деяке зниження залежно від розмірів доходів та інших показників, що відображають базу оподаткування. Це значною мірою зумовлює можливість скоротити податкове навантаження на платників податків, зокрема на юридичних осіб, а значить, вплинути на їх зацікавленість у розвитку легального бізнесу.

На відміну від підприємницьких ризиків такі ризики є односпрямованими, тобто економічна відповідальність держави перед платниками податків незначна порівняно з економічною відповідальністю платника податків перед державою.

Ризики можуть мати місце і всередині країни, коли часу прийняття нових нормативних податкових актів і часу їх введення в дію достатньо мало порівняно з циклом підприємницької діяльності. Для зниження таких ризиків у розвинених країнах, як правило, йде широке обговорення податкових законів, що приймаються, нові податки і правила вводяться після закінчення деякого періоду часу, зацікавлені сторони можуть прораховувати наслідки ухвалення нових податкових законів.

З погляду практики податкового адміністрування можна виділити декілька видів податкових ризиків, що істотно відрізняються своєю специфікою. Це ризики:

а) податкового контролю. Вони істотно залежать від рівня активності платника податків відносно мінімізації податків. У платника податків, що виконує усі рекомендації податкового органу, ризики податкового контролю незначні й швидше зводяться до можливості появи і виявлення податковими органами випадкових помилок податкового обліку. Проте розмір відволікання коштів з обороту на сплату податків зростає прямо пропорційно активізації фіскальної функції та росту податкового тягаря на підприємства. У платників податків, які роблять активні дії з мінімізації податків, ці ризики істотно зростають, але відсутня пряма залежність між зростанням податкового тягаря та розміром коштів, що сплачуються в бюджет;

б) ризики посилення податкового тягаря – властиві економічним проектам тривалого характеру, таким як нові підприємства, інвестиції в нерухомість і устаткування, довгострокові кредити. До таких ризиків відносяться тільки поява нових податків, зростання ставок вже існуючих податків, відміна податкових пільг. Завдання обліку ризиків майбутнього посилення податкового тягаря може бути сформульована як пошук оптимальних управлінських рішень щодо оперативному перерозподілу інвестиційних ресурсів із використанням вартісного критерію;

в) ризики кримінального переслідування виявляються, де істотні фінансові втрати можуть виникнути у платників податків і в рамках кримінального переслідування за скоювання кримінальних злочинів. В рамках управління фінансами організації податкова діяльність реалізується як процес управління податками, включаючи управління об'єктами оподаткування, процедурами обчислення і сплати податків [198].

З огляду на вище зазначене більшість податкових ризиків прямо чи опосередковано пов'язані зі складністю податкового адміністрування, що діє в країні. Слід зазначити, що в Україні система податкового адміністрування за останні роки набула розвитку в напрямку свого поліпшення. Найбільш суттєвими позитивними моментами є переведення більшої частини взаємовідносин між податковими агентами (податкові органи та платники податків) із площини особистих зустрічей до електронного зв'язку. Однак на тлі позитивних перетворень діють й негативні фактори, які нівелюють усі досягнення, зокрема:

- відкрита спрямованість податкових органів при взаємодії з платниками податків на наповнення бюджету, тобто превалювання фіскальної функції;

- високий рівень корумпованості посадових осіб, який в першу чергу проявляється в протекціонізмі наближених до них суб'єктів господарювання.

Управління бізнесом означає, що перед його власником або керівником існує низка проблем, правильність вирішення яких залежить від наявності достовірної, легко доступної інформації. Податковий менеджмент в загалі та окремі його елементи такі, як податкове планування і контроль слід розглядати як частину єдиної системи управління бізнесом, яка, зокрема, включає визначення стратегічних цілей, планування і прогноз, складання бюджету, реєстрацію даних, порівняння результатів господарської діяльності з планом і здійснення контролю.

Деякі великі підприємства і організації встановлюють цілі, виражаючи їх через коефіцієнти.

Можна також представити головну мету діяльності підприємства у вигляді ряду фінансових і маркетингових завдань, які можуть включати: розширення ринку, збільшення продажів, збільшення прибутку, доход на інвестиції, підвищення продуктивності тощо.

Правильна організація роботи дозволяє спрогнозувати майбутні податкові виплати і розробити політику в частині їх оптимізації відповідно до чинного законодавства і тенденцій його розвитку. Довгострокові цілі потрібно

перетворити в сукупність короткострокових поточних. Західні фахівці в області фінансового управління відзначають вісім ключових областей, в яких необхідно встановити цілі і вимірювати їх досягнення:

- положення на ринку;
- інновації;
- продуктивність;
- матеріальні і фінансові ресурси;
- прибутковість;
- результати управління та їх поліпшення;
- кадри;
- відповідальність перед суспільством.

З погляду податкової діяльності визначення перспектив положення на ринку істотно впливає на динаміку обороту платника податків і, відповідно, стає об'єктом вивчення.

Уся сукупність діяльності на етапі постановки стратегічних і поточних цілей бізнесу повинна бути безпосередньо виражена в податкових наслідках їх реалізації. Поточні плани фінансово-господарської діяльності підприємства повинні супроводжуватися комплектом податкових розрахунків і планом майбутніх податкових виплат. Слід зазначити, що в процесі управління важливу роль відіграє процес збору інформації і реєстрації даних, тому пора задуматися про те, що податковий облік – абсолютно самостійна сфера облікової роботи, крім того, податковий облік має значення у відносинах між організацією і державою в особі уповноважених органів управління. У відносинах з рештою користувачів звітності організації податковий облік відіграє непряму роль: визначає рівень відповідальності організації перед державою і, отже, рівень її надійності в партнерських відносинах.

2.8 Економічна доцільність створення служб безпеки підприємств будівельної галузі України, їх роль, завдання та основні вимоги діяльності в сучасних умовах

З перших років переходу України до ринкового типу економіки дуже гостро постає питання забезпечення безпеки здійснення економічної діяльності, зокрема на мікрорівні – рівні суб'єктів господарювання.

Спеціалісти з безпеки вважають, що одним із шляхів створення для недержавних підприємств передумов для економічного виживання за умов ринкових відносин є виявлення та нейтралізація загроз економічній стабільності підприємства, що і є змістом діяльності із забезпечення безпеки підприємства. Безпека суб'єкта залежить від різних факторів. Шкоду інтересам підприємця може бути завдано у результаті несприятливої економічної політики держави, протиправних дій конкурентів, кризових явищ в економіці, непередбачених змін кон'юнктури ринку, стихійного лиха, надзвичайних подій, управлінської некомпетентності, соціальної напруги тощо. Отже, фактори, що

впливають на рівень безпеки підприємств можуть бути внутрішніми і зовнішніми, економічними та неекономічними, об'єктивними і суб'єктивними. Основні проблеми безпеки підприємницької діяльності в Україні:

- по-перше, ринкова економіка, побудована на конкуренції, є дуже динамічною системою, а значить і дуже небезпечною;
- по-друге, український ринок перебуває на стадії становлення і тому його механізми ще не відпрацьовані;
- по-третє, у країні відсутні стійкі норми права захисту інтересів підприємців.

Зважаючи на те, що головним принципом ринкової економіки є взаємодія господарчого об'єкта і ринку, який є сукупністю господарчих об'єктів і разом з тим самостійною цілісністю (не зведена до суми складових її частин), господарчий суб'єкт може існувати тільки з умови безперервної взаємодії з ринковим середовищем. Для цього необхідне нормальне функціонування як самого підприємства, та і ринку в цілому. Безпека не може бути знеособлена – цілком природно, що небезпека (поняття «загроза») може виходити від когось або чогось (поняття «потенційний супротивник») і спрямована на когось або щось (поняття «об'єкт»). Тепер можна визначити певну формулу безпеки: безпека – стан стійкої життєдіяльності об'єкта стосовно впливу загроз потенційного супротивника.

Центральною ланкою забезпечення безпеки підприємства взагалі є економічна безпека суб'єкта господарювання. Економічна безпека підприємства – це режим забезпечення отримання найкращого економічного ефекту від функціонування суб'єкта господарювання у вигляді прибутку чи досягнення соціальної мети.

Сучасний етап вивчення економічних відносин сформував передумови зародження нової науки про економічну безпеку підприємства – екосекент (від англ. *economic security of enterprise*). Екосекент – це економічний стан підприємства, стійкий (у межах критичних обмежень) проти зовнішніх та внутрішніх змін фінансово-господарського середовища, не віднесених до форс-мажорних обставин.

Більшість науковців визначають сьогодні економічну безпеку – як такий стан національної економіки, який забезпечує стабільне функціонування виробництва, кредитно-фінансової і банківської системи, задовольняє матеріальні потреби держави, суспільства і особи, здійснює їх захист від зовнішніх та внутрішніх загроз [78].

Середовище, у якому працює підприємство, потребує постійної роботи управлінського персоналу над удосконаленням рішень щодо забезпечення його економічної безпеки. Забезпечення безпеки підприємства чи установи покладено на службу безпеки підприємства (далі – СБ підприємства).

Аналіз основних наукових досліджень із фінансово-економічної безпеки підприємств показав, що на сьогодні збільшилась кількість наукових праць, що спрямовані на оцінку досвіду подолання кризового стану та здійснення антикризового фінансового управління суб'єктів господарювання, які знайшли

відображення у наукових працях Б. Дратвер, В. Колесняк, А. Крисіна, П. Літвіна, О. Сатановського. Значна кількість наукових праць присвячена визначенню нормативно-правових засад регулювання неспроможності підприємств, що знайшли своє місце в наукових працях З. Варналія, М. Федоріна, Л. Кузнецова, В. Кулешова, І. Мінакієва, О. Свіріденко та ін. Проте поза межами наукових досліджень залишається проблема діяльності служб безпеки підприємств будівельної галузі в сучасних умовах.

Варто зауважити, що ринок послуг у сфері безпеки досить складно аналізувати, оскільки він характеризується відсутністю чітких меж. Як правило, фірми, що працюють на цьому ринку, багатопрофільні, а тому виділити компанії, що надають послуги лише у сфері безпеки, можна лише умовно.

Історія виникнення приватної охоронної і детективної діяльності пов'язується з Францією, коли відбулося значне зростання шахрайства в комерційній діяльності. Штат приватних агентств безпеки формувався із людей, які мають стаж роботи в правоохоронних органах. Такі люди мали великий багаж знань, відрізнялись високим професіоналізмом, що дозволяло їм легко впоратись із будь-яким складним завданням.

Історія українських приватних служб безпеки розпочалась після розпаду Радянського союзу. Однак, у зв'язку з невідосконалістю законодавчого врегулювання їх статусу, відсутністю чітких прав та обов'язків, багато з них не мають можливості ефективно виконувати свою діяльність [250].

Дослідження закордонного досвіду свідчить, що в іноземних державах виникають нові вимоги з боку суспільства до забезпечення правопорядку. У багатьох країнах дедалі більше орієнтуються не лише на поліцейські органи, а й на широке використання для правоохоронних цілей приватних детективних і охоронних служб. Світовий досвід переконує, що не всі види правоохоронних функцій у належному обсязі можуть виконувати державні органи [217].

Послугами зазначених служб користуються не лише приватні особи, а й державні органи. Наприклад, у США атомні електростанції охороняються приватною охоронною фірмою «Вокненхат корпорейшн». Вона спеціалізується на охороні надсекретних об'єктів, які належать як державі, так і найбільшим корпораціям; приватна фірма «Локенхад» забезпечує будівництво й охорону в'язниць. Діяльність таких організацій вигідна для держави, оскільки вони не беруть з бюджету коштів, а навпаки, поповнюють його, сплачуючи податки [102].

У Великій Британії одна з найбільших приватних служб безпеки «Сек'юрикор» забезпечує охорону банків, приміщень фірм, коштів і коштовностей під час їхнього перевезення, а також осіб, які підлягають депортації. За виконання послуг Міністерство внутрішніх справ цієї країни щорічно сплачує приватним охоронцям і детективам один мільйон фунтів стерлінгів [102].

У США приватні охоронно-розшукові бюро вперше почали широко використовуватися на початку 30-х років ХХ ст., коли розгул злочинності, особливо в Нью-Йорку і Чикаго, набув загрозливих масштабів. Після Другої

світової війни приклад США перейняли багато інших країн, і сьогодні в усьому світі функціонують десятки тисяч різних приватних розшукових бюро і служб безпеки.

У Канаді діяльність приватних охоронних організацій регулюється спеціальними актами, які є складовими частинами законодавства провінцій. Кожна провінція, виходячи з місцевої специфіки, розробляє і приймає свої акти, в яких обумовлено умови створення й функціонування недержавних охоронних підприємств.

Приватні служби безпеки у Німеччині поділяються на дві групи:

- агентства, що надають фірмам і державним установам послуги із забезпечення безпеки об'єктів і осіб, які підлягають фізичній охороні;
- підрозділи охорони виробництва, створені самими фірмами й установами.

Питання контролю за діяльністю приватних служб безпеки та охоронних структур, їхнім оснащенням зброєю і спецтехнікою, збереженням ними службової таємниці й секретів фірм-клієнтів регулюються нормативними документами федерального міністерства господарства

У липні 1988 р. Держрада КНР затвердила Положення про приватні служби безпеки, розроблене міністерством громадської безпеки. Цей нормативний акт регламентує правовий статус приватних охоронних підприємств як госпрозрахункових і економічно самостійних організацій, що діють за контрактами, які укладаються з підприємствами й організаціями різних форм власності, так і тих, які співпрацюють з державними правоохоронними структурами. Досвід минулого свідчить про ефективність роботи приватних охоронних підприємств у сфері охорони об'єктів і певних громадян, консалтингових послуг, а також забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів [130].

Аналіз інформації дає підстави зробити висновок про те, що приватні детективні бюро й служби безпеки в розвинутих країнах надають істотну допомогу місцевим правоохоронним органам у боротьбі з організованою злочинністю, порушеннями громадського порядку, промисловим шпигунством, шахрайством у бізнесі тощо.

Варто звернути увагу на досить довгий список завдань, які вирішують іноземні приватні охоронні служби. Крім суто поліцейських функцій (захист життя і власності громадян, запобігання і розкриття злочинів, контроль за технічним станом транспортних засобів), вони забезпечують перепускний режим, пожежну безпеку на підприємствах і в офісах, ведуть боротьбу з промисловим шпигунством і витоком інформації (контррозвідка), збирають відомості про конкуруючі фірми й осіб, що претендують на звільнені посади (розвідка), проводять розслідування причин виробничих аварій і травм. Приватні охоронно-розшукові фірми в США щорічно приносять державі понад 9 млрд доларів прибутку [102].

У промислово розвинутих країнах на утримання служб безпеки виділяється до 20 % місцевих прибутків за рік, які охоронна фірма витрачає на:

- утримання фізичної охорони до 50 %;

- утримання технічної охорони до 30 %;
- інші способи забезпечення охорони та безпеки підприємства до 20 %.

Своєрідною є діяльність приватних охоронних підприємств у Російській Федерації. Нині в Росії зареєстровано близько 10 тис. приватних охоронних агентств, у яких працює майже 400 тис. співробітників. За оцінкою президента Асоціації ветеранів групи «Альфа» і Російського союзу підприємств безпеки С. Гончарова, це здебільшого саме ті приватні охоронні підприємства, що за минулі роки відвоювали цей сегмент ринку у кримінальних структур, бандитських «дахів». Більшість російських приватних охоронних підприємств працює за досить поширеними напрямками, здійснюючи охорону (зокрема технічну й пожежну) закладів середнього і малого бізнесу, надаючи їх власникам особисту охорону, юридичну підтримку у разі повернення боргу тощо [217].

Безпосередня організація забезпечення безпеки об'єктів покладена на суб'єктів безпеки фірми, а саме відповідних осіб, підрозділи, служби, органи, відомства та установи. Усе розмаїття структур і форм суб'єктів безпеки залежно від підпорядкування можна умовно поділити на дві основні групи:

- власні служби безпеки, що входять до структури господарюючих суб'єктів і повністю утримуються за їх кошти. Структура цих підрозділів базується залежно від рівня становлення фірми, масиву питань, вирішення яких покладає на ці служби керівництво фірми на тому чи іншому етапі її розвитку;

- функціонуючі як самостійні комерційні чи державні організації, що наймає господарюючий суб'єкт для виконання функцій щодо забезпечення окремих або всіх аспектів його безпеки. Такі суб'єкти, як правило, спеціалізуються або на суто режимно-охоронних послугах (охорона будівель, споруд, транспорту, окремих працівників підприємств, установ, членів їх сімей тощо), або – на економічних, правових чи консультаційних послугах. Залежно від безпосередньої участі у забезпеченні безпеки фірми:

- напівспеціальні суб'єкти, до безпосередніх функцій яких входять низка таких, що спрямовані на забезпечення безпеки фірми. Такими суб'єктами є відділ кадрів, фінансово-кредитний відділ, медична частина тощо;

- решта персоналу та структурні підрозділи, участь яких у здійсненні заходів щодо забезпечення безпеки фірми має винятковий характер.

Залежно від форми власності та підпорядкування:

- державні органи здійснюють повноваження щодо безпеки суб'єктів фінансово-господарської діяльності, у структуру яких вони входять, або ж надають послуги стороннім фірмам на умовах укладених договорів, прикладом чого є діяльність Державної служби охорони МВС України щодо заходів безпеки усіх без виключення комерційних банків в Україні;

- недержавні органи – що представлені охоронними організаціями, аналітичними центрами, інформаційними та консалтинговими службами, які за відповідну плату на умовах договору надають послуги щодо охорони об'єктів, здійснюють захист інформації, комерційної таємниці тощо. До цієї групи

суб'єктів належать і власні служби безпеки фірми недержавної форми власності.

Залежно від правової основи функціонування (легітимності) суб'єктів:

- офіційно-функціонуючі органи, у межах чинного законодавства України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

- нелегітимні структури, діяльність яких відбувається поза правовим полем України. Наразі їх функціонування має динаміку до зменшення, що викликано відмовою суб'єктів бізнесу від їх «послуг», однак відкидати їх існування не варто.

Сформована світова практика діяльності недержавних служб безпеки підприємств, тенденції її розвитку в умовах формування ринкових відносин дають змогу визначити такий перелік основних охоронних послуг і дій, спрямованих на зміцнення економічної безпеки:

- фізична охорона об'єктів і приватних осіб із використанням сучасних технічних засобів та спеціального обладнання;

- забезпечення інформаційної безпеки недержавних суб'єктів економічних відносин;

- інформаційно-аналітичне забезпечення підприємницького ризику і захист комерційної таємниці;

- надання консультацій керівникам діючих підприємств і комерційних організацій з практичних питань комплексної безпеки;

- забезпечення безпеки комерційних об'єктів міської інфраструктури;

- участь у забезпеченні безпеки державних підприємств, різноманітних виставок, форумів, конгресів, симпозіумів, творчих фестивалів тощо;

- спільне з патрульно-постовою службою органів внутрішніх справ патрулювання в районах міста (за місцем реєстрації служби безпеки підприємства).

Проведений аналіз функціонування приватних служб безпеки і охоронних підприємств (у деяких зарубіжних державах) дає підстави стверджувати, що приватні охоронні організації у цих державах посідають чільне місце в системі органів, які здійснюють профілактику правопорушень. Суб'єкти економіки не зможуть забезпечити ефективного функціонування своєї організації без комплексного підходу до питань безпеки [182].

Одним із напрямів цього процесу є організація системи безпеки на підприємстві. У зв'язку з цим підприємства створюють власні або використовують міжвідомчі служби безпеки [136].

Міжоб'єктні служби безпеки, як правило, спеціалізуються або тільки на режимно-охоронних послугах (охорона будівель, споруд, транспорту, окремих працівників підприємств, установ, членів їх сімей тощо), або на економічних, правових чи консультаційних. Клієнтами таких служб є сукупність малих та середніх підприємств, організацій та установ, для яких важко утримувати власні служби безпеки. Більш великі підприємства, до яких відносяться

більшість корпорацій, підприємств будівельної галузі, як правило, створюються власні служби безпеки.

Структура цих підрозділів залежить від рівня становлення підприємства, масиву питань, вирішення яких покладає на ці служби керівництво організації. У структурі типових служб безпеки повинні обов'язково бути підрозділи, до функцій яких входять такі елементи системи безпеки, як:

- розвідка, контррозвідка з економічних та інших питань;
- внутрішня безпека, режим діловодства, моніторинг факторів ризику;
- режим проходу на об'єкт та охорону його будівель, територій і споруд;
- фізична безпека персоналу;
- протипожежна безпека;
- технічна безпека (робота охоронно-технічного обладнання; захист засобів зв'язку, комп'ютерних систем та інших комунікаційних мереж; радіаційно-хімічна безпека, цивільна оборона);
- безпека перевезень;
- інформаційно-аналітична робота;
- експертна перевірка механізму системи безпеки.

Для ефективного виконання перерахованих функцій важливо врахувати такі допоміжні елементи системи безпеки, як:

- система повідомлення про екстрений збір;
- типове планування дій особового складу служби безпеки, персоналу організації в критичних ситуаціях;
- нормативне регулювання питань безпеки;
- режим ділових зустрічей та переговорів;
- взаємодія з правоохоронними органами;
- навчальна підготовка особового складу СБ;
- навчальна підготовка персоналу об'єкта з питань безпеки.

Схематично структуру служби безпеки підприємства (або СБП) можна представити наступним чином (рис. 2.13):

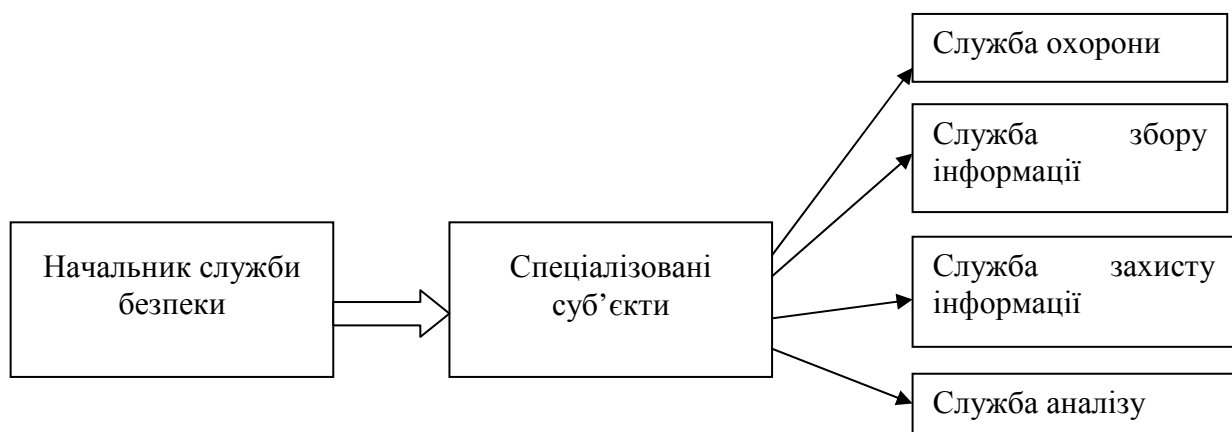

Рисунок 2.13 – Структура служби безпеки підприємства

Розподіл обов'язків серед підрозділів СБП може бути представлений наступним чином.

Служба охорони:

- забезпечення на підприємстві діючого розпорядку;
- організація охорони та забезпечення фізичної безпеки об'єктів підприємства;
- забезпечення фізичної безпеки керівника підприємства, керівного складу та інших важливих фахівців, а при необхідності і членів їх родин;
- забезпечення швидкого реагування на не правові дії з боку сторонніх осіб та своїх співробітників (погрози, шантаж);
- попередження терористичних акцій та диверсій (починаючи від крадіжки або знищення інформації до посягань на вбивство);
- співробітництво та контакти з державними структурами, приватними особами та фірмами у межах забезпечення охорони підприємства та співробітників.

Служба збору інформації:

- збір інформації про партнерів та конкурентів, їх фінансові можливості, наміри;
- збір інформації про вплив зовнішнього середовища підприємства;
- збір конфіденційної інформації про суб'єктів, які можуть загрожувати економічній безпеці підприємства;
- організація взаємодії з органами внутрішніх справ та Службою Безпеки України;
- передача зібраної інформації в службу аналізу.

Служба захисту інформації (контррозвідка):

- організація на підприємстві діючих режимів (режим конфіденційного діловодства, режим допуску співробітників та сторонніх осіб до конфіденційної інформації, режим проведення ділових перемовин, режим збереження та знищення конфіденційної інформації);
- навчання персоналу основам безпеки, стосовно конкретних службових обов'язків кожного співробітника. Постійний контроль рівня внутрішньої безпеки;
- вияв та блокування каналів можливого нанесення економічного збитку;
- протидія технічним засобам промислового шпіонажу;
- зв'язок із засобами масової інформації.

Служба аналізу та прогнозування:

- аналіз інформації, що надійшла, про всі негативні дії, які здатні дестабілізувати діяльність підприємства. Напрацювання рекомендацій керівнику служби безпеки та директору підприємства про можливі дії для локалізації наслідків та мінімізації втрат;
- аналіз інформації про методи роботи служб безпеки інших підприємств та державних структур, розробка нових методів та шляхів удосконалення функціонування служби безпеки підприємства.

У нормативних документах, які визначають організацію діяльності служб безпеки підприємств, виокремлюються конкретні об'єкти, які підлягають захисту від потенційних загроз і протиправних посягань. До них належать:

- персонал (керівники; персонал, який володіє інформацією, що становить комерційну таємницю підприємства);
- матеріальні цінності та фінансові кошти (приміщення, споруди, устаткування, транспорт; валюта, коштовні речі, фінансові документи);
- інформаційні ресурси з обмеженим доступом;
- засоби та системи комп'ютеризації діяльності підприємства;
- технічні засоби та системи охорони й захисту матеріальних та інформаційних ресурсів.

Ефективне виконання своїх функцій служба безпеки підприємства може здійснювати лише за умови залучення до процесу забезпечення економічної безпеки працівників усіх структурних підрозділів підприємства та зовнішніх суб'єктів безпеки, адже ні одна служба безпеки не в змозі самотійно захистити підприємство від негативного впливу зовнішнього середовища, не виважених дій керівництва та економічно неграмотних операцій, які проводяться працівниками підприємства.

Сукупність конкретних завдань, що стоять перед службою безпеки підприємства, зумовлює певний набір виконуваних нею функцій. Загальні функції, що покладаються на службу безпеки підприємства полягають у такому (розгорнута детальна версія):

- захист законних прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності та їх співробітників;
- збирання даних, їх аналіз, оцінювання і прогнозування оперативної обстановки та різноманітних ризиків на підприємстві, в організації, установі;
- вивчення та перевірка партнерів, клієнтів і конкурентів;
- своєчасне виявлення можливих посягань на об'єкт чи його співробітників з боку джерел зовнішніх загроз безпеці;
- недопущення проникнення на об'єкт структур промислового шпіонажу, злочинних формувань чи осіб із протиправними намірами;
- протидія технічному проникненню на об'єкт чи його комунікаційні системи;
- захист співробітників об'єкта від насильницьких посягань;
- виявлення, запобігання можливій протиправній чи іншій негативній діяльності співробітників суб'єкта підприємництва на шкоду його безпеці;
- збереження матеріальних цінностей, відомостей із обмеженим доступом;
- пошук та здобування необхідної інформації для прийняття оптимальних управлінських рішень з питань стратегії і тактики подальшої підприємницької діяльності;
- фізичну і технічну охорону будов, споруд, територій, транспортних засобів;

- формування в засобах масової інформації у партнерів та клієнтури позитивного іміджу про суб'єкт підприємницької діяльності, що повинно сприяти реалізації бізнес-проектів;
- відшкодування матеріальних та моральних збитків, спричинених неправомірними діями юридичних чи фізичних осіб;
- організація і забезпечення пропускового та внутрішньо-об'єктного режиму в приміщеннях; порядок несення служби; контроль дотримання вимог режиму персоналом підприємства і партнерами (відвідувачами);
- участь у розробці основоположних документів (статуту, правил внутрішнього розпорядку, договорів тощо) з метою відображення в них вимог організації безпеки й захисту (комерційної таємниці):
- розробка та здійснення заходів із забезпечення роботи з документами, що містять відомості, які є комерційною таємницею, контроль виконання вимог матеріалів інструктивного характеру;
- виявлення і перекриття можливих каналів витoku конфіденційної інформації, облік та аналіз порушень режиму безпеки працівниками підприємства, клієнтами та конкурентами;
- організація та проведення службових розслідувань за фактами розголошення або втрати документів, інших порушень безпеки підприємства;
- розробка, оновлення і поповнення переліку відомостей, що становлять комерційну таємницю, та інших нормативних актів, які регламентують порядок організації безпеки й захисту інформації;
- забезпечення суворого виконання вимог нормативних документів з питань захисту комерційної таємниці;
- організація та регулярне проведення навчання працівників підприємства й служби безпеки за всіма напрямками захисту комерційної таємниці;
- ведення обліку сейфів і металевих шаф, якщо в них дозволене постійне чи тимчасове зберігання конфіденційних документів, а також облік та охорона спеціальних приміщень і технічних засобів;
- підтримка контактів із правоохоронними органами та службами безпеки сусідніх підприємств (організацій) в інтересах вивчення криміногенної обстановки в районі;
- контроль за ефективністю функціонування системи безпеки.

У нормативних документах, які визначають організацію діяльності служб безпеки підприємств, виокремлюються конкретні об'єкти, які підлягають захисту від потенційних загроз і протиправних посягань. До них належать:

- персонал (керівники; персонал, який володіє інформацією, що становить комерційну таємницю підприємства);
- матеріальні цінності та фінансові кошти (приміщення, споруди, устаткування, транспорт; валюта, коштовні речі, фінансові документи);
- інформаційні ресурси з обмеженим доступом;
- засоби та системи комп'ютеризації діяльності підприємства;
- технічні засоби та системи охорони й захисту матеріальних та інформаційних ресурсів.

Вищенаведені структура побудови служби безпеки підприємства, алгоритм її діяльності та основні завдання є оптимальними для структур будівельної галузі та дозволяє вирішувати практично весь спектр завдань з виявлення і блокування загроз та ризиків. Вітчизняний досвід створення «пірамід» на будівельному ринку, «нечистоплотність» підрядних організацій, окремих фінансово-кредитних установ, збільшення рейдерських атак та недоброякісних поглинань свідчить про особливу роль в забезпеченні безперервного функціонування будівельних саме служб безпеки підприємств. Слід зазначити, що в сучасних умовах організація фізичної охорони об'єктів та засобів, обладнання, будівельних майданчиків є недостатніми заходами. Діяльність підрозділів аналізу та прогнозування, технічного захисту інформаційних ресурсів, промислової розвідки і контррозвідки набуває особливого значення та стає більш важливим завданням. Саме своєчасне надання інформації, аналітичних викладів, прогнозів дозволяє керівництву установи чи підприємства прийняти правильне управлінське рішення, уникнути збитків, значної економічної шкоди, попередити конкурентів на ринку надання будівельних послуг тощо. У той же час, в умовах фінансової кризи не всі великі підприємства галузі, окрім корпорацій (холдингів чи груп підприємств крупних підприємств) здатні фінансувати в повному обсязі діяльність власних служб безпеки. Отже, більшій частині з них доцільніше користуватися послугами міжвідомчих служб безпеки чи використовувати власні служби безпеки в «скороченому вигляді» (обмежившись охороною, заходами з захисту інформації, контролю стосунків із підрядниками).

Однак побудова служб безпеки за принципом лише охоронної діяльності чи у такому вигляді, як це було наприкінці ХХ століття в умовах СРСР, є малоефективним, не здатним щодо відповіді на сучасні ризики та економічно не доцільним явищем. Ефективне виконання своїх функцій служба безпеки підприємства може здійснювати лише за умови її модернізації за сучасними вимогами, на підставі світових стандартів, з урахуванням напрацьованого правоохоронними органами досвіду, наявності відповідної нормативно-правової бази, а також залучення до процесу забезпечення економічної безпеки працівників усіх структурних підрозділів підприємства та зовнішніх суб'єктів безпеки, адже ні одна служба безпеки не в змозі самостійно захистити підприємство від негативного впливу зовнішнього середовища, не виважених дій керівництва.

За сучасних умов правове регулювання безпеки підприємницької діяльності набуває важливого значення. Насамперед треба відзначити, що в Україні відсутній окремий закон, який би регулював відносини між суб'єктами права щодо захисту бізнесу чи корпоративних прав, або від зазіхань, як з боку злочинних угруповань, так і з боку корумпованих владних структур. Тож норми права, які регулюють вказані відносини, містяться в окремих законах України та в підзаконних нормативних актах. Найчастіше в цих нормах права особа (як суб'єкт права) виступає не як бізнесмен (тобто особа, що займається підприємницькою діяльністю), а як фізична особа (тобто незалежно від роду

занять). Отже, суспільні відносини, пов'язані із забезпеченням безпеки бізнесу, регулюють такі нормативні акти:

1. Конституція України.

2. Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України (тобто кодифіковані збірники нормативних актів, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення чинного законодавства (у тому числі у сфері безпеки бізнесу), та нормативних актів, що визначають сам процес притягнення винних до кримінальної відповідальності).

3. Кодекс адміністративних правопорушень (тобто кодифікований збірник нормативних актів, що передбачають адміністративну відповідальність за порушення чинного законодавства).

4. Господарський та Цивільний, Господарсько-процесуальний та Цивільно-процесуальний кодекси України.

5. Закони України:

- «Про банки і банківську діяльність»;
- «Про цінні папери і фондову біржу»;
- «Про акціонерні товариства»;
- «Про інформацію»;
- «Про захист від недобросовісної конкуренції»;
- «Про захист інформації в автоматизованих системах»;
- «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»;
- «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»;
- «Про інвестиційну діяльність»;
- «Про державну податкову службу в Україні»;
- «Про підприємства в Україні»;
- «Про аудиторську діяльність»;
- «Про оперативно-розшукову діяльність»;
- «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Перелік законів може бути суттєво доповнений, бо майже в кожному з них є норми, які, регулюючи діяльність суб'єктів права, обмежуючи його права у вчиненні протизаконних дій, тим самим забезпечують безпеку підприємницької діяльності законослухняного суб'єкта права.

6. Декрети Кабінету Міністрів, постанови Кабінету Міністрів, положення Національного банку України, інші підзаконні нормативні акти виконавчої влади та відомчі накази та інструкції.

Зрозуміло, що об'єктом безпеки фірми, перш за все, економічної, є вся її система повноцінного функціонування. Уразивши хоча б один із об'єктів безпеки фірми, остання зазнає відповідного впливу на окрему її ділянку, що може обернутися небезпекою або загрозою втрати балансу рівноваги виробничо-господарського механізму. Кожна фірма (господарюючий суб'єкт) має як загальний об'єкт безпеки, так і специфічний, у силу особливостей її

діяльності. Без сумніву, забезпечення безпеки фірми має спиратися на чинні закони, маючи ефективну правову основу.

Звичайно, можна наголошувати на недосконалості правового забезпечення вітчизняної безпеки бізнесу, однак норми сучасного господарського, цивільного, трудового, банківського, кримінального, адміністративного та іншого законодавства в цілому дають достатні підстави для організації належного захисту інтересів підприємців.

2.9 Підрозділ безпеки підприємства як об'єкт наукових досліджень і суб'єкт забезпечення його економічної безпеки

Вирішення проблеми організації системи безпеки на вітчизняних підприємствах безпосередньо пов'язана з завданнями повсякденного забезпечення функціонування підприємства та утворення умов для його сталого розвитку.

Це пов'язано як з об'єктивними, так і суб'єктивними факторами негативного впливу зовнішнього та внутрішнього середовища на вітчизняні підприємства. Без утворення системи економічної безпеки, визначення суб'єктів її забезпечення, їх функціональних обов'язків, повноважень, завдань, механізмів взаємодії та відповідальності неможливо забезпечити захист економічних інтересів як власників, так і самого підприємства.

У сучасних умовах економічна безпека підприємств є стан та результат діяльності суб'єктів безпеки по захисту економічних інтересів власника суб'єкта господарської діяльності, який характеризується утворенням сприятливих умов для існування та розвитку підприємства (отримання прибутку). Забезпечення економічної безпеки – це неперервний процес, спрямований на захист економічних інтересів власника та підприємства, який здійснюється суб'єктами безпеки у межах визначених власником та діючим законодавством їх повноважень.

Як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, великі та середні суб'єкти господарської та підприємницької діяльності мають у своїй структурі відповідний підрозділ, який безпосередньо займається проблемами забезпечення безпеки [213]. Загальна його назва – «служба безпеки підприємства». Від організації таких підрозділів, визначення функцій, завдань, напрямів діяльності, їх штатного забезпечення залежить і забезпечення безпеки на підприємстві, утворення цивілізованих умов для його сталого розвитку, ефективність діяльності суб'єктів системи економічної безпеки підприємства [81].

Проблеми організації таких підрозділів та специфіки їх діяльності присвячені наукові роботи багатьох авторів: фахівців – вчених із різних наукових галузей та практиків. Ми можемо визначити праці зарубіжних фахівців – вчених: M. Button, Y. Koniechy, S. Garfinkel, A. Carrol, E. Ahlf, A. Zebrowski, Zb. Ruszkowski, Y. Lobkovitz [289, 285, 287, 298, 299, 302, 305],

О. Захарова, Й. Ліндера, В. Гамзи, М. Корольова, В. Мак-мака, О. Олейнікова, О. Павлова, К. Харського, О. Шаваєва, В. Шликова, Є. Ющука, В. Яскевича, В. Ярочкіна [282, 145, 280, 267, 126, 278, 281] та ін.

Окремі праці українських економістів – фахівців з економічної безпеки присвячені проблемам визначенню специфіки діяльності підрозділів безпеки у системі економічної безпеки підприємств. Серед них варто відзначити наукові праці (монографії): В. Алькеми, І. Белоусової, Л. Гнилицької, Ю. Кіма, О. Кириченко, В. Кралича, В. Франчука, Л. Шемаєвої, І. Шульги [227, 254, 52] та ін., у яких здійсненна спроба надання рекомендацій, щодо поліпшення діяльності підрозділів безпеки на підприємствах, визначенню окремих напрямів їх діяльності.

Разом з тим системних наукових досліджень, щодо розробки науково - обґрунтованих організаційно-штатних структур для підрозділів безпеки на вітчизняних підприємствах ще не проводилось. Науковці різних галузей наук надають пропозиції щодо забезпечення діяльності таких підрозділів, але досліджень з організації підрозділів безпеки на основі їх функцій, завдань та з урахуванням вітчизняної специфіки забезпечення безпеки ще не здійснювалось.

Успішна діяльність із запобігання та протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам для діяльності підприємства багато в чому залежить від ефективної роботи штатного підрозділу безпеки, від його штатно-організаційної структури та структури управління.

Підрозділ безпеки підприємства – це штатний структурний підрозділ, який підпорядковується безпосередньо керівнику або власнику і організовує у взаємодії з іншими структурними підрозділами, а також зовнішніми суб'єктами державної та недержавної системи безпеки вирішення завдань щодо попередження, зниження рівня і протидії небезпекам, загрозам та ризикам, створюючи умови для стійкого функціонування і розвитку підприємства [89]. Підрозділ безпеки забезпечує діяльність підприємства.

У системі економічної безпеки підприємства цей підрозділ здійснює свою діяльність з метою захисту економічних інтересів підприємства, його власників шляхом виявлення, діагностування, мінімізації, зниження та недопущення проявам загроз та небезпек для його функціонування.

Виходячи з мети, яку вирішує підрозділ безпеки у системі економічної безпеки підприємства, ми можемо визначити його основні функції та завдання. Основними функціями підрозділу безпеки (рис. 2.14) є:

1) Адміністративно-розпорядча функція реалізується шляхом підготовки рішень щодо встановлення і підтримання режимів безпеки, визначення повноважень, прав, обов'язків і відповідальності всіх суб'єктів системи забезпечення безпеки підприємства, а також здійсненню представницьких функцій підприємства з питань забезпечення безпеки.

2) Господарсько-розпорядча функція реалізується шляхом участі підрозділу безпеки у визначенні ресурсів, необхідних для ефективної роботи системи безпеки підприємства, у підготовці та проведенні заходів щодо забезпечення схоронності та захисту майна, засобів виробництва, сировини і готової

продукції, будівель і споруд, транспортних засобів, фінансових ресурсів та інтелектуальної власності.

3) Обліково-контрольна функція реалізується шляхом проведення постійного моніторингу процесів, які протікають у внутрішньому та зовнішньому середовищах підприємства з метою своєчасного виявлення реальних і потенційних загроз та небезпек фінансової стабільності та стійкості підприємства. Здійснення оцінки рівня можливого їх негативного впливу на стан економічної безпеки підприємства. Проведення контролю за критичними ситуаціями, які виникають на підприємстві та навколо нього, а також здійснення обліку всіх факторів загроз та небезпек для діяльності підприємства.

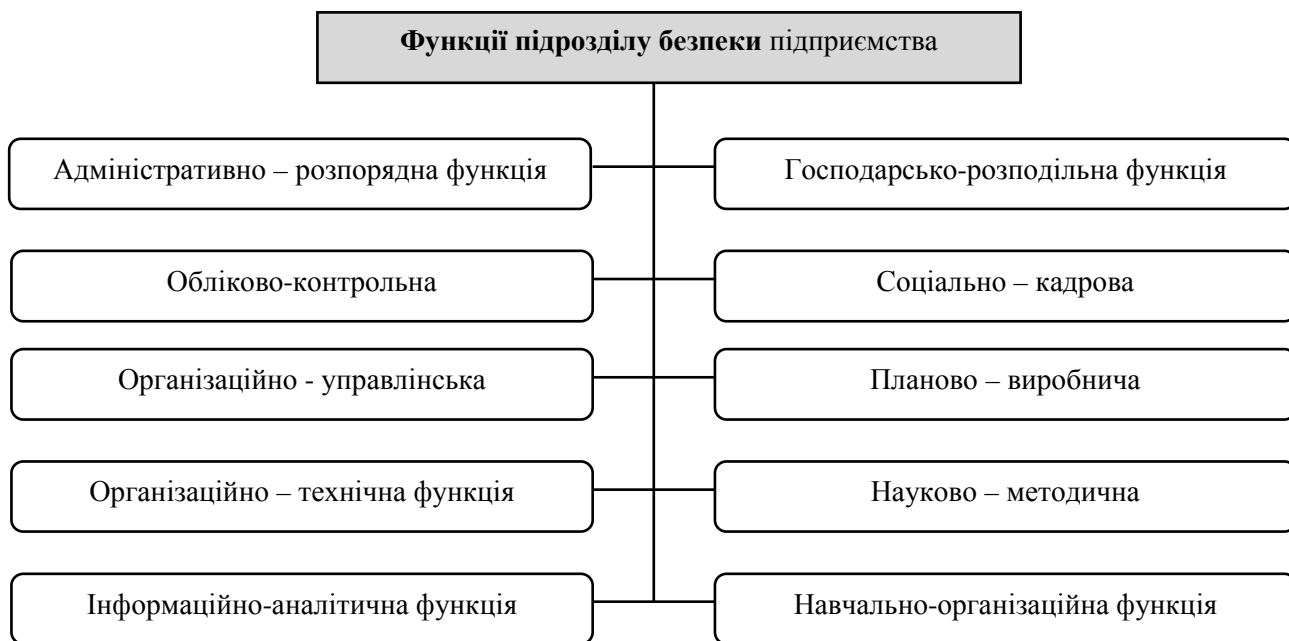

Рисунок 2.14 – Функції підрозділу безпеки

Свої функції підрозділ безпеки виконує за активної взаємодії з іншими структурними підрозділами підприємства, що дозволяє залучати для вирішення завдань забезпечення безпеки провідних фахівців, які є професіоналами в різних галузях економіки, зокрема фінансистів, економістів, технологів, маркетологів, програмістів, юристів, тощо.

Організаційна структура підрозділу безпеки є одним з основних елементів управління підрозділом. Вона характеризується розподілом цілей і завдань по забезпеченню безпеки між підрозділами та суб'єктами. По суті, структура управління безпекою – це організаційна форма роботи щодо прийняття та реалізації управлінських рішень у галузі забезпечення безпеки. Таким чином, організаційна структура управління підрозділом безпеки – це сукупність управлінських ланок, розташованих у визначеній підпорядкованості, що забезпечує взаємозв'язок між керуючими та керованою системами. Метою утворення підрозділу безпеки на підприємстві є організація професійного забезпечення протидії зовнішнім та внутрішнім загрозам та небезпекам підприємству.

Виходячи з визначеної мети діяльності підрозділу безпеки та функцій, покладених на цей підрозділ, ми можемо визначити основні завдання цього підрозділу [179]. Основними з них є такі:

- забезпечення захисту економічних інтересів засновників підприємства;
- надання допомоги керівництву підприємства у забезпеченні контролю за якістю здійснення провідного виду господарської діяльності, сприяння у забезпеченні виконання ліцензійних вимог (якщо підприємство здійснює ліцензійний вид діяльності);
- здійснення профілактики правопорушень серед персоналу;
- забезпечення особистої безпеки керівників та засновників підприємства;
- сприяння своєю діяльністю (через забезпечення безпеки) стійкому розвитку підприємства;
- забезпечення фізичної схоронності майна, активів підприємства, особистих речей його персоналу;
- виявлення представників персоналу, які здійснюють порушення чинного законодавства або своєю поведінкою дискредитують діяльність підприємства;
- забезпечення безпеки персоналу та відвідувачів під час їх перебування на підприємстві;
- здійснення навчання та консультування персоналу з питань безпеки, встановлювати та здійснювати контроль за дотриманням режимів безпеки;
- організація та контролювання здійснення захисту комерційної таємниці та інтелектуальної власності підприємства;
- збирання інформації для надання її засновникам та керівництву про прояви негативних тенденцій і фактів серед персоналу підприємства;
- виявлення фактів та організація протидії проявам недобросовісної конкуренції;
- виявлення та протидія проявам корупції як з боку персоналу, та із боку недобросовісних чиновників від влади;
- участь у здійсненні аналізу фінансової стійкості підприємства, виявлення фактів порушень фінансової дисципліни серед відповідних осіб персоналу підприємства;
- розроблення та контроль режиму допуску працівників та інших осіб на підприємство;
- участь щодо оцінки надійності партнерів, контрагентів;
- здійснювати моніторинг реальних та потенційних загроз та небезпек для діяльності підприємства;
- здійснення оцінки стану економічної безпеки на підприємстві та надання пропозиції щодо її поліпшення;
- здійснення технічного захисту інформації на підприємстві;
- участь у проведенні службових розслідувань, які пов'язані з діяльністю персоналу підприємства;
- контроль стану протипожежної безпеки на підприємстві;
- взаємодія з державною правоохоронною системою при забезпеченні безпеки на підприємстві.

Діяльність підрозділу безпеки на підприємстві відповідно визначених функцій та пріоритетних завдань буде складатися з наступних напрямків діяльності:

- забезпечення охорони (фізичний захист активів підприємства) – охоронної діяльності (охорона майна, фізична охорона, контрольно-пропускний та внутрішньо об'єктовий режими, режими допуску та ін.);
- захист економічних інтересів – діяльності із захисту (захист комерційної таємниці, інтелектуальної власності, інформаційних та комунікаційних ресурсів тощо);
- інформаційно-аналітична діяльність (збір та аналіз інформації для забезпечення економічної безпеки);
- профілактична діяльність (профілактика правопорушень на підприємстві шляхом підтримки режимів безпеки).

На підставі цього і формується відповідна організаційна та штатна структура цього підрозділу. Вона може бути організаційно представлена у виді: департаменту безпеки, управління, служби, відділу тощо (рис. 2 15).

За основу формування організаційної структури підрозділу безпеки підприємства ми рекомендуємо використовувати підходи щодо формування структурних підрозділів у органах виконавчої влади України. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 179 від 12.03. 2005 р. «Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій» визначено:

- Департамент – структурний підрозділ, що утворюється для виконання основних завдань високого ступеня складності (багатогалузевість, багатфункціональність, програмно-цільовий напрям діяльності), координації роботи, пов'язаної з виконанням цих завдань, за умови, що у його складі буде не менш як чотири відділи;
- Самостійне управління (самостійний відділ) – структурний підрозділ одногалузевого або однофункціонального спрямування. До складу управління входять не менш як два відділи. Самостійний відділ утворюється з чисельністю не менш як 6 працівників;
- Самостійний сектор – структурний підрозділ, що утворюється для виконання завдань за окремим напрямом діяльності органу виконавчої влади, функції якого неможливо поєднати з функціями інших структурних підрозділів, з чисельністю не менш як 2 працівники;
- Відділ у складі департаменту (самостійного управління) – структурний підрозділ, що утворюється для виконання завдань за одним напрямом (функцією) діяльності органу виконавчої влади, з чисельністю не менш як 5 працівників;

Разом із тим на підприємстві як суб'єкті господарської та підприємницької діяльності за ініціативою його керівництва можуть утворюватися аналогічні організаційні структури (підрозділи безпеки) без урахування вимог цієї постанови КМ України.

На наш погляд, мінімальна чисельність персоналу в організаційних структурах безпеки повинна бути:

- Група – 2 штатні працівника;
- Відділення – від 3 штатних працівників;
- Сектор – від 4 штатних працівників;
- Відділ – від 5 штатних осіб;
- Служба – від 6 штатних осіб;
- Управління – від 8 штатних осіб;
- Департамент – від 12 штатних осіб.

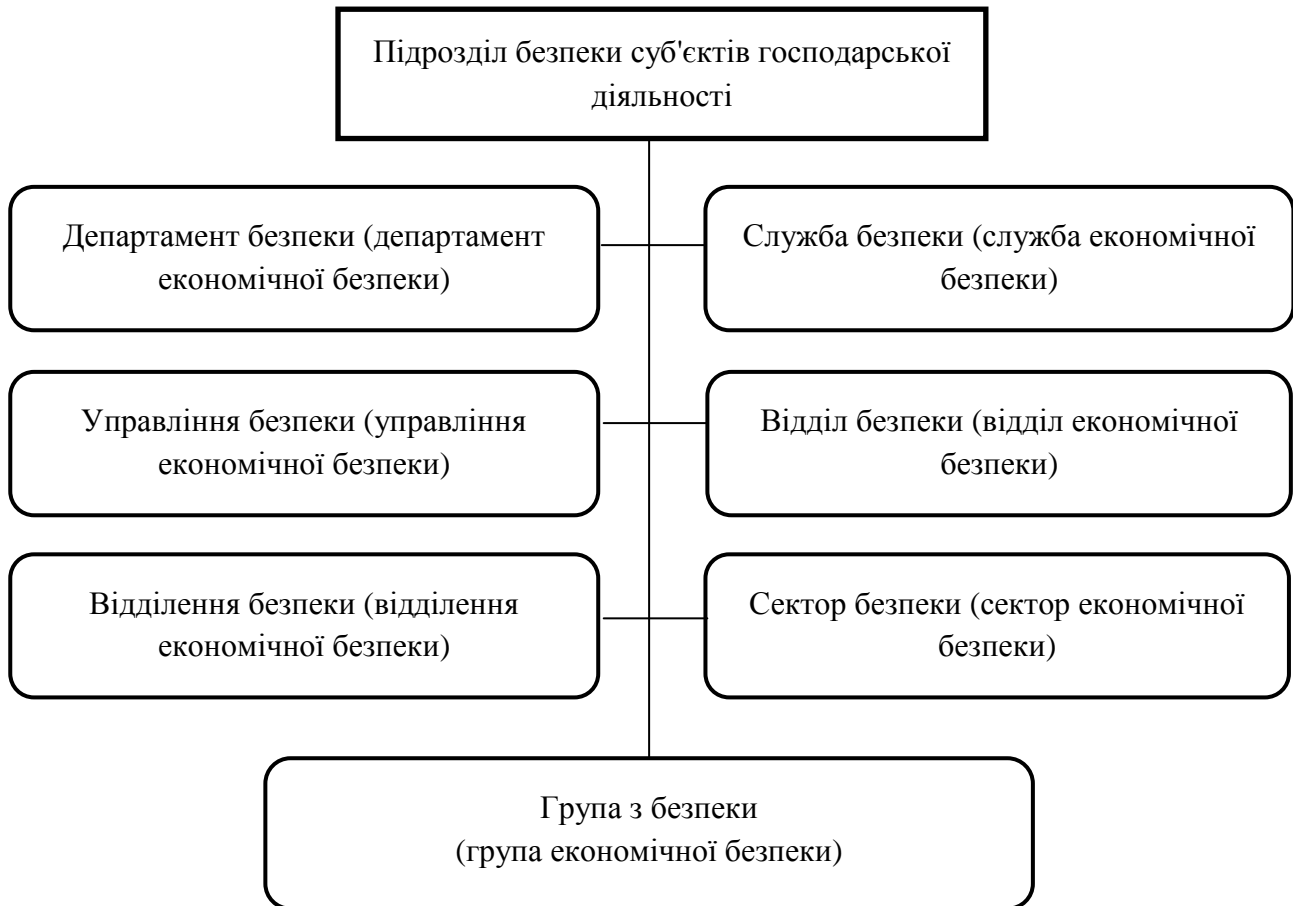

Рисунок 2.15 – Організаційна структура підрозділу безпеки підприємства

Разом із тим визначення організаційної структури потребує розробки штатної структури підрозділу безпеки. За основу формування штатної структури підрозділу безпеки необхідно брати показник професійних назв робіт за кодами професій, визначених у Національному класифікаторі професій ДК 003: 2010. У цьому випадку ми повинні опиратися на назви професій та їх кваліфікаційні характеристики, які стосуються безпеки підприємств, установ, організацій (табл. 2.12 – 2.13) [70].

Таблиця 2.12 – Номенклатура посад/ професійних назв робіт (відповідно до Національного класифікатора України ДК 003: 2010 "Класифікатор професій та галузевого випуску Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників «Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації»)

№ з/п	Професійні назви робіт	Код КП
1	Менеджер (управитель) систем з інформаційної безпеки	1495
2	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
3	Професіонал з інтелектуальної власності	2419.2
4	Професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
5	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
6	Радник	2429
7	Консультант	2429.2
8	Науковий співробітник (фінансово-економічна безпека підприємств, установ та організацій)	2414.1
9	Науковий співробітник – консультант (фінансово-економічна безпека підприємств, установ та організацій)	2414.1
10	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
11	Фахівець із туристичної безпеки	3414
12	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439
13	Фахівець з протипожежної безпеки	3439
14	Фахівець із організації майнової та особистої безпеки	3450
15	Фахівець із організації захисту інформації з обмеженим доступом	3439
16	Інспектор воєнізованої охорони	3450
17	Оператор технічних засобів контролю на безпеку	4133
18	Черговий	4222
19	Черговий пульта (пульт централізованого спостереження)	4222
20	Комендант	5121
21	Охоронник	5169
22	Охоронець	5169
23	Черговий бюро перепусток	5169
24	Контролер на контрольно-пропускному пункті	5169
25	Кінолог	6129

Таблиця 2.13 – Нові професійні назви робіт, які увійшли до Зміни № 1 до Національного класифікатора України ДК 003: 2010

№ з/п	Професійні назви робіт	Код КП
1	Керівник (директор, начальник) підрозділу (служби, управління, департаменту) з безпеки (фінансово-економічної, інформаційної)	1229.7
2	Керівник підрозділу з охорони та безпеки (фізичної та майнової)	1229.7
3	Керівник (начальник) підрозділу (відділу, сектору, групи) з безпеки (фінансово-економічної, інформаційної)	1229.7
4	Професіонал з охоронної діяльності та безпеки	2423.2
5	Професіонал із організації захисту інформації з обмеженим доступом	2149.2
6	Приватний детектив	2429
7	Помічник приватного детектива	3450

Організаційна структура, кількісний та якісний склад, рівень технічної оснащеності, розміри фінансування та місце штатного підрозділів економічної безпеки в структурі підприємства залежать від ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів у тому числі:

- рівня прибутковості та величини підприємства;
- особливостей розміщення структурних підрозділів та виробничих потужностей, складів і транспортних комунікацій підприємства;
- виду діяльності підприємства;
- рівня криміналізації сегмента ринку, на якому працює підприємство;
- кількості та якості персоналу;
- рівня конкуренції;
- міжнародної конкуренції;
- адміністративного впливу органів державної влади й управління;
- рівня корупції та наявності недобросовісної конкуренції;
- можливостей фінансування діяльності фахівців системи безпеки;
- поглядів і позицій керівників (власників) підприємства на необхідність побудови системи безпеки та її архітектуру тощо.

Сама система економічної безпеки підприємства складається з діяльності зовнішніх та внутрішніх суб'єктів забезпечення безпеки.

До внутрішніх суб'єктів забезпечення безпеки підприємства слід віднести:

- Засновників та керівників підприємства;
- Працівників штатного підрозділу безпеки;
- Керівників інших структурних підрозділів підприємства;
- Інший персонал підприємства.

Через підрозділ безпеки здійснюється управління діяльністю зовнішніх та внутрішніх суб'єктів забезпечення безпеки на підприємстві, організується взаємодія з представниками правоохоронної системи держави, тобто через підрозділ безпеки здійснюється координація діяльності по забезпеченню безпеки підприємства і у той же час підрозділ безпеки сам є механізмом забезпечення безпеки. Отже, його організаційно-штатна структура повинна давати йому можливість виконувати покладені на безпеку завдання. Виходячи з вищевикладеного ми можемо розробити типову організаційно-штатну структуру підрозділу безпеки на прикладі департаменту безпеки корпорації.

Вона складається з відповідних управлінь, відділів, служби, відділень, груп. Так, на службу директора департаменту покладені фактично штабні функції (функції контролінгу). Інші структурні підрозділи департаменту безпеки є виконавчими.

Типова організаційна структура департаменту безпеки корпорації надана на рисунку 2.16.

Таблиця 2.14 – Організаційно – штатна структура Служби директора департаменту безпеки

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
	Директор департаменту безпеки	1229.7
Служба директора департаменту:	Заступник директора департаменту – керівник служби директора департаменту	1229.7
Група планування, координації та контролю виконання:	2 - 3 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Провідний професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
Відділ навчально-наукового, експертного та методичного забезпечення:	3-4 особи	
	Керівник відділення	1229.7
	Провідний науковий співробітник (фінансово-економічна безпека)	2414.1
	Науковий співробітник (фінансово-економічна безпека)	2414.1
Група внутрішньої безпеки:	2 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Провідний професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
Група радників, консультантів та помічників директора департаменту:	Від 2 осіб	
	Керівник групи	1229.7
	Консультант	2419.2
	Науковий співробітник - консультант (фінансово-економічна безпека)	2414.2
	Помічник керівника департаменту	3436.2/3436.9
	Радник	2429
	Референт	3436.1
Група забезпечення функціонування департаменту безпеки:	Від 2-3 осіб	
	Керівник групи	1229.7
	Інженер з комп'ютерних систем	2131.2
	Юрист	2421.2
	Прес-секретар	1234
	Секретар	4115

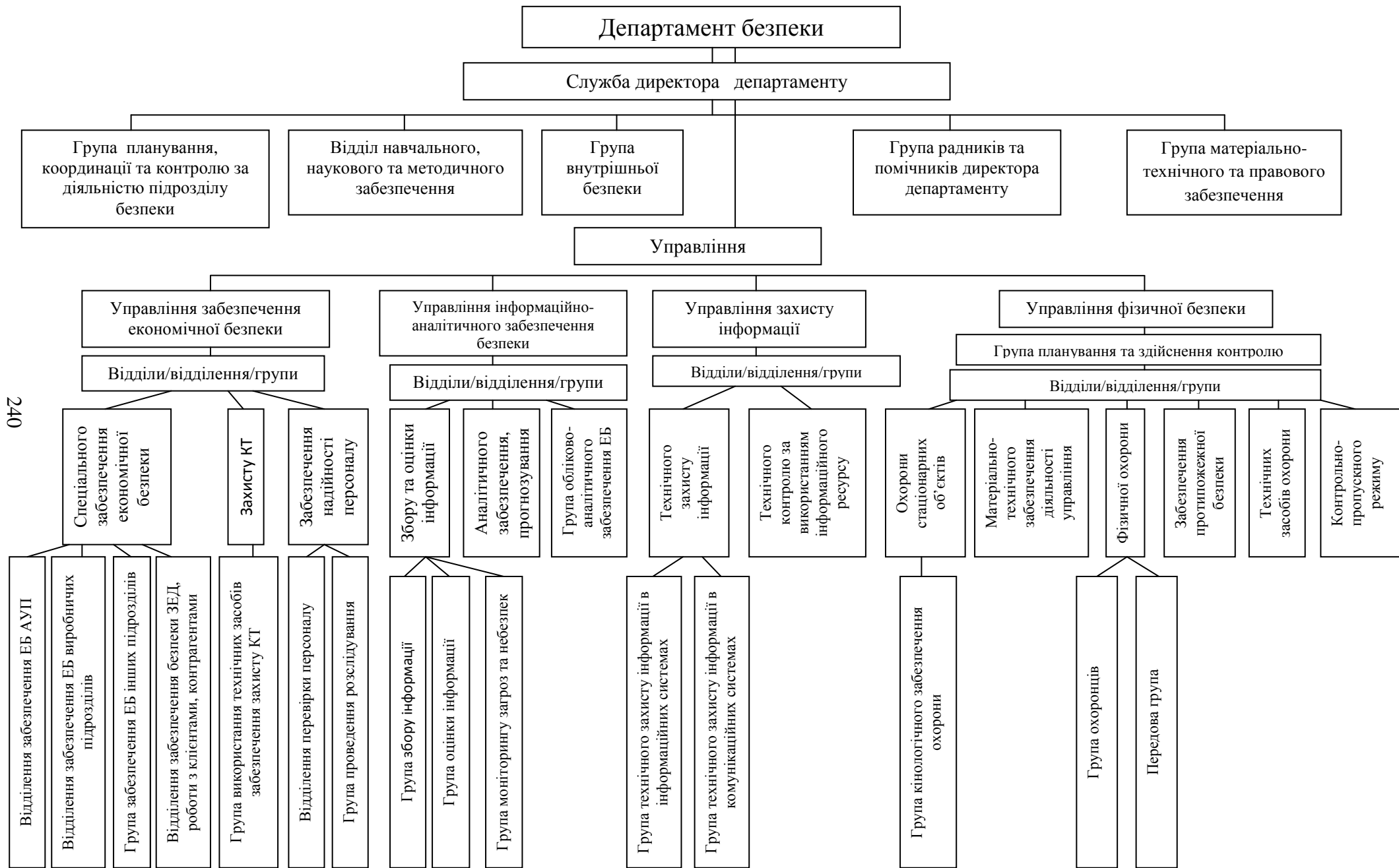

Рисунок 2.16 – Типова організаційна структура департаменту безпеки

Основними завданнями цього підрозділу є:

- Організація роботи департаменту безпеки;
- Координація роботи підрозділів департаменту;
- Контроль за виконанням планів підрозділами департаменту;
- Організація навчально-методичного та експертного забезпечення роботи департаменту;
- Забезпечення власної безпеки як структурного підрозділу підприємства;
- Матеріально-технічне забезпечення роботи департаменту;
- Інформаційне забезпечення роботи департаменту;
- Забезпечення взаємодії керівництва департаменту з зовнішніми суб'єктами безпеки.
- Надання допомоги директору департаменту в управлінні системою забезпечення безпеки;
- Забезпечення представництва департаменту безпеки у роботі комісій (тендерній, цінній тощо).

Таблиця 2.15 – Організаційно – штатна структура Управління спеціального забезпечення економічної безпеки департаменту безпеки

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
1. Управління забезпечення економічної безпеки:	Начальник управління забезпечення фінансово-економічної безпеки	1229.7
1.1. Відділ спеціального забезпечення економічної безпеки	Від 4 осіб	
	Начальник відділу спеціального забезпечення економічної безпеки – заступник начальника Управління	1229.7
	Провідний професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
Відділення забезпечення економічної безпеки адміністративно-управлінських підрозділів	2-3 особи	
	Керівник відділення	1229.7
	Провідний професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
Відділення забезпечення економічної безпеки виробничих підрозділів	Від 3 осіб	
	Керівник відділення	1229.7
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
Відділення забезпечення економічної безпеки ЗЕД, роботи з клієнтами та контрагентами	2-3 особи	
	Керівник відділення	1229.7
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
Група забезпечення економічної безпеки інших підрозділів	2 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
1.2. Відділ захисту комерційної таємниці та інтелектуальної власності	Від 4 осіб	
	Начальник відділу	1229.7
	Провідний професіонал з інтелектуальної власності	2419.2
	Професіонал з захисту інформації з обмеженим доступом	2149.2
	Юрист	2421.2
	Фахівець з організації захисту інформації з обмеженим доступом	3439
Група використання технічних засобів захисту інформації	3-4 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Професіонал з захисту інформації з обмеженим доступом	2149.2
	Професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
	Адміністратор бази даних	2131.2
1.3. Відділ забезпечення надійності персоналу	Від 3-4 осіб	
	Начальник відділу	1229.7
	Юрист	2421.2
	Психолог (у т.ч. фахівець з роботи на поліграфі (детекторі брехні)	2445.2
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
Відділення перевірки персоналу	Від 3 осіб	
	Начальник відділення	1229.7
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
Група проведення розслідувань	2-3 особи	
	Керівник групи (з вищою юридичною освітою)	1229.7
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411

Основними завданнями цього підрозділу є:

- Забезпечення економічної безпеки на підприємстві і в його підрозділах;
- Забезпечення кадрової безпеки на підприємстві;
- Забезпечення захисту комерційної таємниці та інтелектуальної власності;
- Проведення службових розслідувань;
- Організація та контроль за виконанням режимів безпеки в підрозділах підприємства;
- Збір інформації щодо надійності контрагентів підприємства;
- Забезпечення перевірки персоналу щодо його лояльності;

- Моніторинг стану морально-психологічного клімату в підрозділах підприємства;
- Профілактика скоєння злочинів персоналом або іншими особами на підприємстві.

Таблиця 2.16 – Організаційно – штатна структура Управління інформаційно – аналітичного забезпечення безпеки департаменту безпеки

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
2. Управління інформаційно – аналітичного забезпечення безпеки:	Начальник управління інформаційно – аналітичного забезпечення безпеки	1229.7
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
2.1. Відділ аналітичного забезпечення та прогнозування	Від 4 осіб	
	Начальник відділу аналітичного забезпечення та прогнозування – заступник начальника Управління	1229.7
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
2.2. Відділ збору та оцінки інформації	Від 5 осіб	
	Керівник відділу	1229.7
	Аналітик комп'ютерного банку даних	2131.2
	Адміністратор бази даних	2131.2
	Програміст (база даних)	2131.2
	Професіонал з фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Фахівець з фінансово-економічної безпеки	3411
Група збору інформації	Від 2 осіб	
	Керівник групи	1229.7
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
Група оцінки інформації	Від 2 осіб	
	Керівник групи	1229.7
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
Група моніторингу загроз та небезпек	Від 2 осіб	
	Керівник групи	1229.7
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
2.3. Відділення обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки (на правах відділу)	Від 3 осіб	
	Начальник відділення	1229.7
	Провідний аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аналітик з питань фінансово-економічної безпеки	2414.2
	Аудитор	2411.2

- Основними завданнями цього підрозділу є:
- Здійснення моніторингу загроз та небезпек діяльності підприємству;
  - Оцінка стану економічної безпеки підприємства та надання пропозицій, щодо її поліпшення;
  - Здійснення обліково-аналітичного забезпечення безпеки;
  - Оцінка надійності партнерів та контрагентів;
  - Оцінка діяльності конкурентів;
  - Підготовка меморандумів щодо стану внутрішніх та зовнішніх загроз та небезпек для діяльності підприємству;
  - Моніторинг процесу забезпечення економічної безпеки на підприємстві;
  - Розробка пропозицій щодо мінімізації загроз та небезпек діяльності підприємству;
  - Оцінка інноваційних проектів щодо визначення негативних наслідків при їх реалізації.

Таблиця 2.17 – Організаційно – штатна структура Управління захисту інформації департаменту безпеки

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
3. Управління захисту інформації:	Начальник управління захисту інформації	1229.7
	Менеджер з систем інформаційної безпеки	1495
	Головний професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
3.1. Відділ технічного захисту інформації	Від 5 осіб	
	Начальник відділу технічного захисту інформації – заступник начальника Управління	1229.7
	Професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439
	Професіонал з організації захисту інформації з обмеженим доступом	2149.2
	Адміністратор бази даних	2131.2
	Програміст (база даних)	2131.2
Група технічного захисту інформації в інформаційних системах	2-3 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439
	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439
Група технічного захисту інформації в комунікаційних системах	2-3 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439
	Професіонал із організації захисту інформації з обмеженим доступом	2149.2
	Фахівець із організації захисту інформації з обмеженим доступом	3439

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
3.2. Відділ технічного контролю за використанням інформаційного ресурсу	Від 5 осіб	
	Начальник відділу	1229.7
	Менеджер систем з інформаційної безпеки	1495
	Аналітик комп'ютерного банку даних	2131.2
	Програміст (база даних)	2132.2
	Професіонал із організації інформаційної безпеки	2149.2
	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439
	Фахівець із організації інформаційної безпеки	3439

Основними завданнями цього підрозділу є:

- Організація захисту інформації у комп'ютерних та комунікаційних системах;
- Організація та контроль за дотриманням вимог доступу працівників до інформації, яка є обмеженою для використання;
- Організація контролю за використанням персоналом інформаційного ресурсу підприємства;
- Контроль за дотриманням вимог щодо організації захисту інформації, яка відноситься до комерційної таємниці або інформації з обмеженим доступом підрозділами підприємства;
- Моніторинг інформаційного простору з метою виявлення негативної інформації щодо діяльності підприємства та його власників.

Таблиця 2.18 – Організаційно – штатна структура Управління фізичної безпеки (фізичного захисту активів) департаменту безпеки

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
4. Управління фізичної безпеки:	Начальник управління фізичної безпеки	1229.7
4.1. Група планування та здійснення контролю	2 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Головний професіонал з організації охоронної діяльності та безпеки	2423.2
	Професіонал з організації охоронної діяльності та безпеки	2423.2
4.2. Відділ охорони стаціонарних об'єктів	Від 5 осіб	
	Керівник підрозділу з охорони та безпеки (фізичної майнової)	1229.7
	Професіонал з організації охоронної діяльності та безпеки	2423.2
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
	Охоронники (I-IV розрядів) в залежності від кількості об'єктів стаціонарної охорони та порядку і режиму організації охорони об'єктів	5169
Група кінологічного забезпечення охорони	Від 2 осіб	
	Керівник групи	1229.7
	Старший кінолог	6129
	Кінолог	6129
	Кінолог	6129
4.3. Відділ фізичної безпеки	Від 5 осіб	
	Керівник відділу з фізичної безпеки	1229.7
	Професіонал з організації охоронної діяльності та безпеки	2423.2
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450
	Старший охоронець	5169
	Охоронці	5169
Група забезпечення особистої безпеки	Від 3 осіб	
	Керівник групи з фізичної безпеки	1229.7
	Професіонал з організації охоронної діяльності та безпеки	2423.2
	Старший охоронець	5169
	Охоронці	5169
Передова група	Від 3 осіб	
	Керівник групи з фізичної безпеки	1229.7
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450
4.4. Група забезпечення протипожежної безпеки	2-3 особи	
	Керівник групи із забезпечення протипожежної безпеки	1229.7
	Провідний фахівець з протипожежної безпеки	3439
	Фахівець з протипожежної безпеки	3439
4.5. Відділення технічних засобів забезпечення охорони та безпеки	Від 4 осіб	
	Керівник відділення	1229.7
	Професіонал з організації охоронної діяльності та безпеки	2423.2
	Оператор технічних засобів контролю на безпеку	4133
	Оператор технічних засобів контролю на безпеку	4133
	Оператор технічних засобів контролю на безпеку	4133
	Черговий пульта (пульт централізованого спостереження)	4222

Організаційна структура департаменту безпеки	Штатна посада працівника департаменту безпеки	Код професії відповідно ДК003:2010
4.6. Відділення забезпечення пропускового режиму	Від 4 осіб	
	Керівник відділення	1229.7
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450
	Черговий бюро перепусток	5169
	Контролер на контрольно-пропускному пункті	5169
	Комендант	5121
	Черговий	4222
4.7. Група матеріально-технічного забезпечення діяльності управління	2 особи	
	Керівник групи	1229.7
	Фахівець з організації майнової та особистої безпеки	3450

Основними завданнями цього підрозділу є:

- Організація та забезпечення фізичного захисту активів підприємства;
- Організація та забезпечення особистої безпеки керівництва підприємства;
- Організація та підтримка пожежної безпеки;
- Забезпечення схоронності особистого майна персоналу та відвідувачів підприємства під час їх знаходження на підприємстві.

Таким чином, нами запропонована типова організаційно-штатна структура підрозділу безпеки підприємства. За основу взято формування департаменту безпеки, виходячи з функцій та завдань, які повинні вирішуватись цим підрозділом. Разом із тим кожний керівник підприємства як відповідальний за безпеку на підприємстві разом із керівником підрозділу безпеки визначає організаційно-штатну структуру для свого підрозділу безпеки. Надані нами пропозиції щодо організаційно-штатного забезпечення підрозділу безпеки є основою для формування інших підрозділів безпеки суб'єктів господарської діяльності.

Організаційно структури безпеки на підприємстві можуть бути представлені як: департамент, управління, відділ, служба тощо.

Штатне забезпечення підрозділу безпеки розробляється відповідно визначених Національним класифікатором професій України ДК 003: 2010 посад та наявних кваліфікаційних характеристик до них.

Організаційно-штатне забезпечення підрозділу безпеки розробляється відповідно мети, яку повинен вирішувати підрозділ безпеки, функцій та завдань, які покладені на підрозділ безпеки.

Формування організаційно-штатної структури підрозділу безпеки залежить від низки об'єктивних та суб'єктивних обставин, зокрема особистих поглядів засновників та керівників підприємства на природу та методологію забезпечення безпеки.

Підрозділ безпеки є штатним підрозділом підприємства, основними

завданнями якого є забезпечення та сприяння через здійснення заходів з безпеки стійкого функціонування та розвитку підприємства.

Діяльність підрозділу безпеки здійснюється на підставі затвердженого положення про підрозділ безпеки та затверджених функціональних обов'язків його персоналу.

2.10 Визначення критеріїв оцінки фінансової безпеки підприємства

Здатність підприємства стабільно розвиватися та здійснювати господарську діяльність визначається міцністю його фінансового стану, ефективністю фінансової діяльності, а також стійкістю до впливу будь-яких негативних факторів на рівень фінансової захищеності. Зважаючи на це, надзвичайно актуальною на сьогоднішній день є проблема забезпечення фінансової безпеки підприємства, що є запорукою його стабільного та успішного розвитку. Оскільки підприємство є динамічною системою, то і його фінансова безпека не є статичним явищем, що викликає потребу постійного контролю та ефективного управління. Формування і практична реалізація дієвого механізму фінансової безпеки, створення системи управління нею передбачають, насамперед, оцінку існуючого рівня безпеки об'єкта захисту. Тобто одним із методичних завдань зазначеної проблеми є визначення рівня фінансової безпеки підприємства як невід'ємного елемента системи управління ним.

Основними напрямками, за якими виникає необхідність визначення стану фінансової безпеки, є наступні:

1. Прогнозування стабільної діяльності підприємства з точки зору імовірності загрози банкрутства, антикризового управління, при розробці заходів фінансової санації.
2. Визначення кредитоспроможності та інвестиційної привабливості для зовнішніх суб'єктів.
3. З'ясування результативності здійснених фінансових перетворень та виявлення резервів і можливостей.
4. Встановлення наявності і прогнозування виникнення загроз фінансового характеру з метою їх усунення, попередження і нівелювання наслідків.
5. Визначення ступеня гармонізації, балансу фінансових інтересів суб'єктів фінансової безпеки у просторі і часі.

Зазначені підходи до розуміння сутності фінансової безпеки підприємства, і, відповідно, її завдань, методик оцінювання тією чи іншою мірою знайшли своє відображення в роботах іноземних і вітчизняних вчених. Найбільша кількість розробок і пропозицій щодо забезпечення фінансової безпеки підприємства, оцінки її рівня була здійснена в рамках антикризового управління та при визначенні кредитоспроможності і інвестиційної привабливості підприємства. Окремі характеристики параметрів фінансової безпеки підприємства досліджено у роботах з оцінки і формування його

фінансового потенціалу. Значно менше досліджень присвячено оцінюванню і механізмам нівелювання загроз фінансовій безпеці. По суті, «загроза» розуміється лише як незадовільний фінансовий стан і збурення зовнішнього середовища у фінансовій площині, іноді ототожнюється з поняттям «ризик». Ще менш з'ясованою залишається ситуація з «гармонізацією, балансом фінансових інтересів суб'єктів фінансової безпеки у просторі і часі». Вказане декларується багатьма вченими при визначенні сутності поняття «фінансова безпека підприємства», згадується при розробці системи її забезпечення, але досі залишається відкритим питання, що саме, який показник, рівень або фінансовий стан можна використовувати або вважати таким, що визначає «баланс інтересів».

На нашу думку, усі загрози фінансовій безпеці підприємства мають суб'єктивний характер, тобто виникають унаслідок незадоволеності інтересів певної групи суб'єктів – економічних агентів підприємства або окремих представників груп. Настання стану фінансової небезпеки є наслідком дій цих суб'єктів. Об'єктивні ж риси мають загрози, які спричинені економічними циклами розвитку підприємства, галузі, країни або світового господарства. Їх поява і прояви мають прогнозовані наслідки.

Підприємство знаходитиметься у фінансовій безпеці, якщо його фінансово-економічні інтереси гармонізовані з інтересами суб'єктів зовнішнього середовища – покупцями, постачальниками, інвесторами, конкурентами, державою і суспільством загалом і з інтересами суб'єктів внутрішнього середовища – менеджерами усіх ланок управління і робітниками. Визначальними ж будуть інтереси саме власників засобів виробництва – суб'єкта контролю над підприємством. Саме суб'єкт контролю формує систему інтересів підприємства і відповідно забезпечує визначальний вплив на безпеку підприємства. Узгодженість фінансових інтересів усіх економічних агентів забезпечує нівелювання вже існуючих фінансових загроз підприємству. Крім того, стан фінансових ресурсів підприємства повинен забезпечувати його захист від потенційних загроз.

У характеристиці поняття «фінансова безпека підприємства» можна виділити такі особливості: фінансова безпека підприємства виражає визначений аспект його фінансового стану, що відображає той чи інший рівень його фінансової захищеності від зовнішніх, внутрішніх реальних та потенційних загроз; фінансовий стан підприємства, що характеризує його фінансову безпеку, описується визначеною сукупністю параметрів, які потребують чіткої якісної і кількісної детермінації; фінансовий стан є наслідком вибору джерел формування і напрямів використання фінансових ресурсів підприємства.

Відповідно до сучасних умов функціонування підприємства, його фінансова безпека характеризує різновекторну гармонізацію в часі та просторі фінансових інтересів, з метою уникнення та нівелювання деструктивних чинників у процесі досягнення цілей розвитку підприємства в умовах конкуренції. Площина реалізації фінансового інтересу знаходиться як усередині підприємства, так й поза його межами у взаємодії з суб'єктами зовнішнього

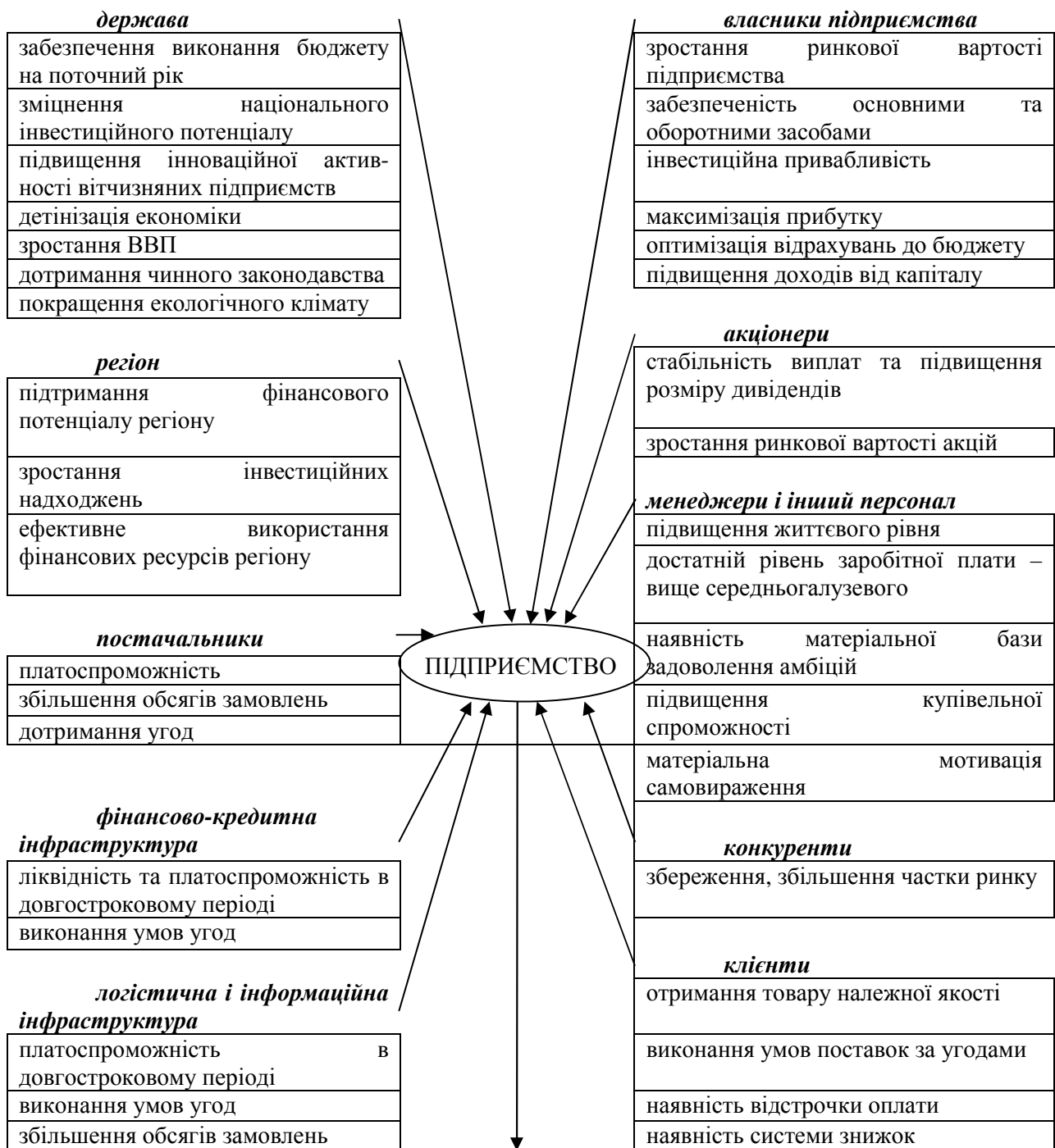
середовища, утілюючись у поточних, середньострокових і стратегічних цілях. Ураховуючи те, що внутрішня сфера діяльності має високий рівень керованості, можуть бути змінені її компоненти, то саме гармонізація внутрішніх інтересів є основним генератором забезпечення фінансової безпеки підприємства. Фінансова безпека підприємства характеризує захищеність його фінансового потенціалу від негативних дестабілізуючих факторів, а також можливість гармонізації фінансових та супроводження гармонізації інших інтересів підприємства.

Із терміном «інтерес» і, зокрема, «фінансовий інтерес» тісно пов'язане поняття мотиву як спонукального чинника дій та вчинків носіїв цих інтересів. За мотивом логічно відбувається певна дія, яка спрямована на досягнення конкретного результату у вигляді задоволення потреби. Якщо інтереси якогось кола економічних агентів порушені, виникають загрози певних масштабів. Згідно з теорією зацікавлених сторін, стратегічне управління підприємствами приватного сектору може бути набагато ефективнішим і результативнішим, якщо менеджери почнуть враховувати корпоративні інтереси різних зацікавлених сторін. Тільки у злагодженій багатовекторній корпоративній політиці управління можна знайти відповідь на загрози, які створює сучасне ринкове середовище, що прямує до глобалізації й невизначеності [226]. Загрози, пов'язані із недоліками і прорахунками самого підприємства при взаємодії із суб'єктами зовнішнього й внутрішнього середовищ, також можуть призвести до виникнення загроз. До таких загроз належать: недоліки у роботі з персоналом підприємства (недосконале планування, розстановка, організація, управління персоналом, невирішеність соціальних проблем працівників підприємства, висока плинність кадрів, відсутність фахових керівників, неефективна робота служби внутрішньої безпеки); недоліки у роботі з акціонерами (недопущення їх до участі в управлінні, низький рівень дивідендних виплат або їх відсутність протягом тривалого часу, порушення прав акціонерів з приводу надання їм необхідної інформації); недоліки у роботі з топ-менеджментом (неефективна система матеріального і нематеріального стимулювання, недостатній розмір оплати праці та незацікавленість у її результатах, відсутність можливості самовираження, задоволення власних амбіцій, залучення до прийняття стратегічних рішень). Крім того, внутрішні загрози можуть бути пов'язані із недостатнім рівнем організації заходів, які вживаються для усунення причин та умов, що цим недолікам сприяють. Це низький рівень організації роботи з конфіденційними документами (фінансовими, цивільно-правовими, технічними, електронними носіями інформації тощо); низький рівень внутрішньогосподарського контролю за здійсненням фінансово-господарських операцій, веденням бухгалтерського обліку матеріальних цінностей і грошових коштів, складанням бухгалтерської та іншої документації підприємства, що безпосередньо сприяють вчиненню корисливих злочинів; порушення фінансового, податкового, господарського законодавства, що виражається у приховуванні отриманих доходів, веденні подвійної бухгалтерії, здійсненні фіктивних господарських операцій;

порушення фінансової дисципліни у розрахунках із постачальниками та партнерами, затримка у виплаті заробітної плати працівникам, що може призвести до розірвання укладених угод і судових позовів; незадовільний стан забезпечення збереження матеріальних цінностей, грошових коштів і відомостей, що становлять комерційну, банківську та іншу таємницю; низький організаційний рівень захисту комп'ютерних систем від несанкціонованого доступу тощо. Крім загроз, спричинених безпосередньо прорахунками та недоліками у внутрішньому середовищі підприємства, зовнішнє середовище містить також низку загроз, які можуть спричинити важкі наслідки: розкрадання матеріальних цінностей і коштів особами, які не працюють у даному підприємстві; промислове шпигунство; незаконні дії конкурентів (переманювання співробітників, які володіють комерційною таємницею на більш високі посади, прямий підкуп співробітників представниками конкурентів, компрометація керівників та окремих співробітників, укладання фіктивних цивільно-правових угод, паралізація діяльності підприємства з використанням повноважень державних органів, засобів масової інформації, погрози фізичних розправ над співробітниками підприємства та їхніми близькими, аж до їх усунення, пограбування, розбійних нападів тощо); корупція у владних структурах (можливість впливу через працівників різних контролюючих органів, податкової служби, адміністрації); неправомірні дії працівників правоохоронних органів (безпідставне проведення перевірок; неправомірне вилучення документів, зокрема тих, які містять комерційну таємницю) тощо.

На рисунку 2.17 подано коло фінансових інтересів суб'єктів внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства. Основним завданням організації системи фінансової безпеки є їх гармонізація і реалізація, при цьому необхідним стає визначення стану балансу цих інтересів, задоволення їх найбільшої кількості за найменших витрат. Спираючись на фінансові інтереси внутрішніх і зовнішніх економічних агентів підприємства, можна виділити завдання формування системи його фінансової безпеки із захисту цих інтересів.

Наведені завдання функціонування системи фінансової безпеки підприємства мають бути покладені в основу виділення критеріїв її оцінки. Із цього випливає, що фінансову безпеку підприємства слід розглядати через призму двох складових: суб'єктивну і об'єктивну. Перша характеризується забезпеченістю інтересів внутрішніх і зовнішніх економічних агентів. Друга – реальним фінансовим станом і можливістю його збереження і поліпшення в майбутньому. Зрозуміло, що саме друга складова є пріоритетною при оцінці рівня фінансової безпеки підприємства. Адже задоволеність інтересів різних груп контрагентів підприємства, його власників, менеджерів, персоналу може мати тимчасовий характер.

Завдання системи фінансової безпеки підприємства

знаходження балансу між різними джерелами фінансування
адаптивність, гнучкість та оперативність прийняття рішень у фінансовій сфері
постійне та належне фінансове супроводження розширеного відтворення підприємства
зменшення або нівелювання фінансових ризиків функціонування
повне та своєчасне виконання бюджетного процесу
збереження та розвиток фінансового потенціалу
зменшення диспропорцій дебіторської та кредиторської заборгованості
забезпечення стійкості грошових розрахунків і основних фінансово-економічних параметрів
нейтралізація негативних дій фінансових і банківських криз, навмисних дій конкурентів
запобігання конфліктам між економічними агентами з приводу розподілу, використання і контролю над грошовими потоками
запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням у фінансових правовідносинах

Рисунок 2.17 – Фінансові інтереси економічних агентів підприємства як основа формування завдань системи його фінансової безпеки

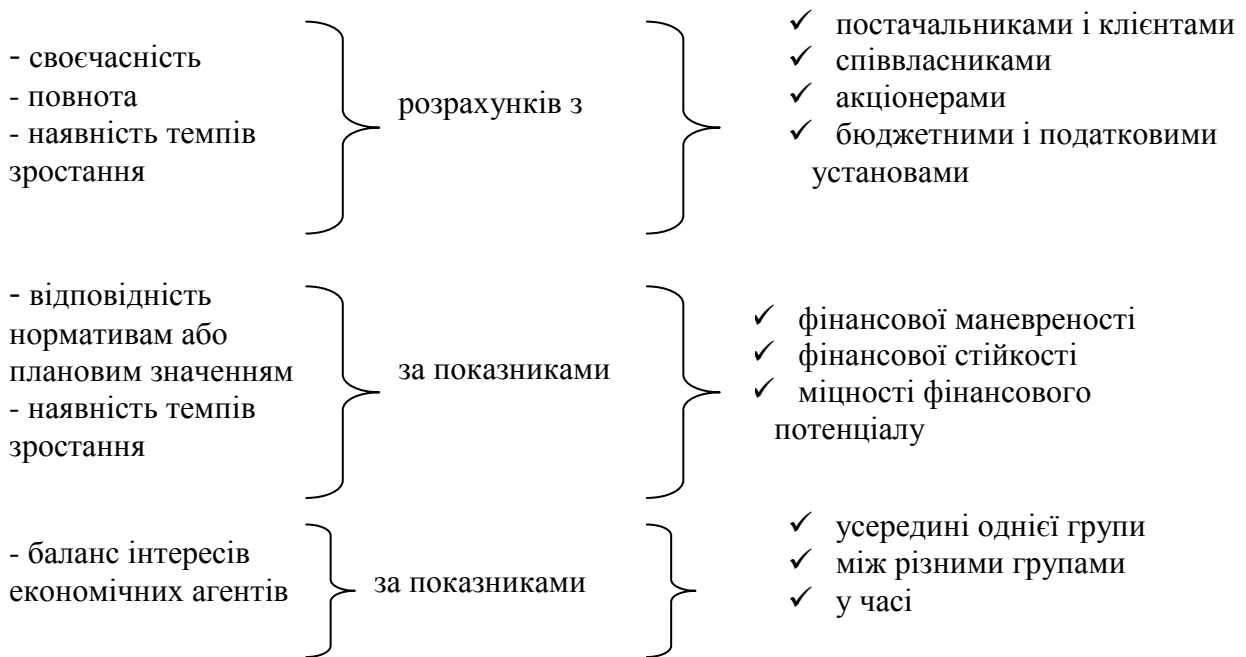

Рисунок 2.18 – Критерії оцінки фінансової безпеки підприємства

А спроможність забезпечити баланс цих інтересів, їх задоволеність у майбутньому, можна визначити лише за показниками фінансового положення. Звичайно, не слід недооцінювати важливість своєчасності і повноти розрахунків з постачальниками, бюджетними установами і податковими органами, неможна нівелювати загрози, що можуть виникнути при недостатній мотивації менеджерів і іншого персоналу, або при нехтуванні фінансовими інтересами акціонерів, співвласників, партнерів підприємства. Та вказана «задоволеність інтересів» може бути досягнута лише при наявності ресурсів, ефективному маневруванні ними. Зважаючи на це, пропонуємо дві групи критеріїв оцінки фінансової безпеки підприємства (рис. 2.18).

Таким чином, забезпечення фінансової безпеки підприємства відбувається шляхом задоволення інтересів його внутрішніх і зовнішніх економічних агентів, підґрунтям для чого виступає його фінансове положення, що має тенденцію до поліпшення.

Для проведення експрес-оцінки фінансової безпеки підприємства пропонується визначати показник «узгодженості» інтересів економічних агентів останнього (табл. 2.19, формула 2.10) та провести аналіз балансу інтересів у часі за допомогою «карти позиціонування інтересів» (рис. 2.19).

Для «карти позиціонування інтересів» необхідно обрати ключові показники, що відображають інтереси різних груп суб'єктів фінансової безпеки підприємства і є актуальними на момент оцінки. Окрім показників, наведених в таблиці 2.19., можна використати: вартість підприємства, розмір дивідендів, розмір витрат на матеріальне і моральне стимулювання персоналу, розмір податкових платежів, зміну обсягів поставок замовлень клієнтам та ресурсів від постачальників, кредиторська і дебіторська заборгованість за різними

суб'єктами, прибутковість інвестиційних вкладень, показники ліквідності і фінансової стійкості тощо.

Таблиця 2.14 – Складові інтегрального показника «узгодженості»

Показник	Порядок розрахунку показника	Відповідність інтересів певної групи
відповідність за рентабельністю	$K_1 = \frac{\Pi}{C/C} / H,$ <p>де Π – прибуток операційної діяльності підприємства, грош. од; C/C – собівартість реалізованої продукції, грош.од; H – галузевий рівень рентабельності операційної діяльності підприємства у відповідному періоді</p>	відбиває інтереси власників підприємства
ступінь вмотивованості персоналу	$K_2 = \left(\frac{\Delta Z_y}{\Delta B P} + \frac{T H \Phi}{T H H} \right) / 2,$ <p>де ΔZ_y - зміна загальної суми витрат на оплату праці управлінського персоналу, %; $\Delta B P$ – зміна виручки від реалізації, %; $T H \Phi$ – фактична тривалість навчання з метою підвищення кваліфікації в період роботи за даною спеціальністю (в місяцях) середня по підприємству; $T H H$ – тривалість навчання з метою підвищення кваліфікації в період роботи за даною спеціальністю відповідно до норм</p>	відбиває матеріальні інтереси персоналу та інтереси щодо підвищення компетентності, можливість утримання високої «вартості» на ринку трудових ресурсів
відповідність за умовами угод з постачальниками та суб'єктами інфраструктури	$K_3 = \frac{U \Phi}{U_c},$ <p>де $U \Phi$ – виконані поставки, замовлення за умовами угод, %; U_c – сплачені в строк отримані матеріали та комплектуючі, %;</p> $K_4 = \frac{P \Phi}{P_c},$ <p>де $P \Phi$ – виконані роботи за умовами угод, %; P_c – сплачені в строк замовлені роботи, %;</p> $K_5 = \frac{\Phi \Phi}{\Phi_c},$ <p>де $\Phi \Phi$ – обсяг кредитних угод, строк сплати яких настав, грош. од.; Φ_c – сплачені в строк кредитні угоди, грош. од.</p>	відбиває інтереси постачальників та суб'єктів інфраструктури щодо виконання фінансової складової угод
виконання бюджетного процесу	$K_6 = \frac{\Pi \Phi}{P_c},$ <p>де $\Phi \Phi$ – обсяг податкових платежів, строк сплати яких настав, грош. од.; P_c – сплачені в строк податкові платежі, грош. од.</p>	відбиває інтереси «держави» щодо забезпечення бюджету

Показник	Порядок розрахунку показника	Відповідність інтересів певної групи
Відхилення в термінах та вартості виконання угод з клієнтами	$K_7 = \left(\frac{\sum_{i=1}^n T_{\phi_i}}{\sum_{i=1}^n T_{\text{ПЛ}_i}} + \frac{\sum_{i=1}^n V_{\text{ПЛ}_i}}{\sum_{i=1}^n V_{\phi_i}} + \left(1 - \frac{O_p}{\text{РП}}\right) \right) / 3,$ <p>де Тз – час виконання замовлення, вказаний в договорі; Тф – фактичний час виконання замовлення; Вф – фактична вартість виконання замовлення, грош. од.; Впл – вартість виконання замовлення, вказана в договорі, грош. од.; Ор – загальний обсяг робіт, запланованих для виконання на аналізований період, од.; РП – кількість рекламцій, помилок в аналізованому періоді, од.</p>	відбиває інтереси клієнтів підприємства

$$I = \alpha_1 K_1 * \alpha_2 K_2 * \alpha_3 K_3 * \alpha_4 K_4 * \alpha_5 K_5 * \alpha_6 K_6 * \alpha_7 K_7, \quad (2.10)$$

де I – інтегральний показник «узгодженості»;

K_1 – відповідність за рентабельністю операційної діяльності підприємства;

K_2 – ступінь вмотивованості персоналу;

K_3, K_4, K_5 – ступінь виконання угод із постачальниками, суб'єктами інфраструктури, фінансово-кредитними установами відповідно;

K_6 – ступінь виконання бюджетного процесу;

K_7 – відхилення в термінах та вартості виконання угод із клієнтами;

$\alpha_1 - \alpha_n$ – вагомість відповідного часткового показника.

Вагові значення обраних часткових показників рекомендуємо розглядати як рівні, але відповідно до певних умов підприємство може надати їм пріоритети. Основним джерелом інформації для даної оцінки є бухгалтерська (фінансова) звітність, дані з обліку кадрів, управлінського обліку.

Запропонований показник «узгодженості» має відповідати умовам:

1) $I \geq 1$;

2) $K_1 \approx K_2 \approx K_3 \approx K_4 \approx K_5 \approx K_6 \approx K_7$;

3) $\frac{\min K_i}{\max K_i} * 100\% \Rightarrow \min.$ (2.11)

Якщо ці умови не виконуються, то це вказує на існування «вузьких місць» у забезпеченні інтересів економічних агентів підприємством і виникнення загроз його фінансовій безпеці.

«Карта позиціонування інтересів» (рис. 2.19) має дві вісі – «Т» і «В». Вісь «Т» показує, наскільки темп приросту показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства (СФБП), наближається до

найбільшого темпу приросту показника за такою групою. Вісь «В» показує відповідність показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства середньогалузевому значенню порівняно з найбільшою «відповідністю». Отже, при побудові вказаної «відповідності» визначається окружність, діаметр якої пропорційний відношенню значення показника групи суб'єктів до відповідного середньогалузевого значення.

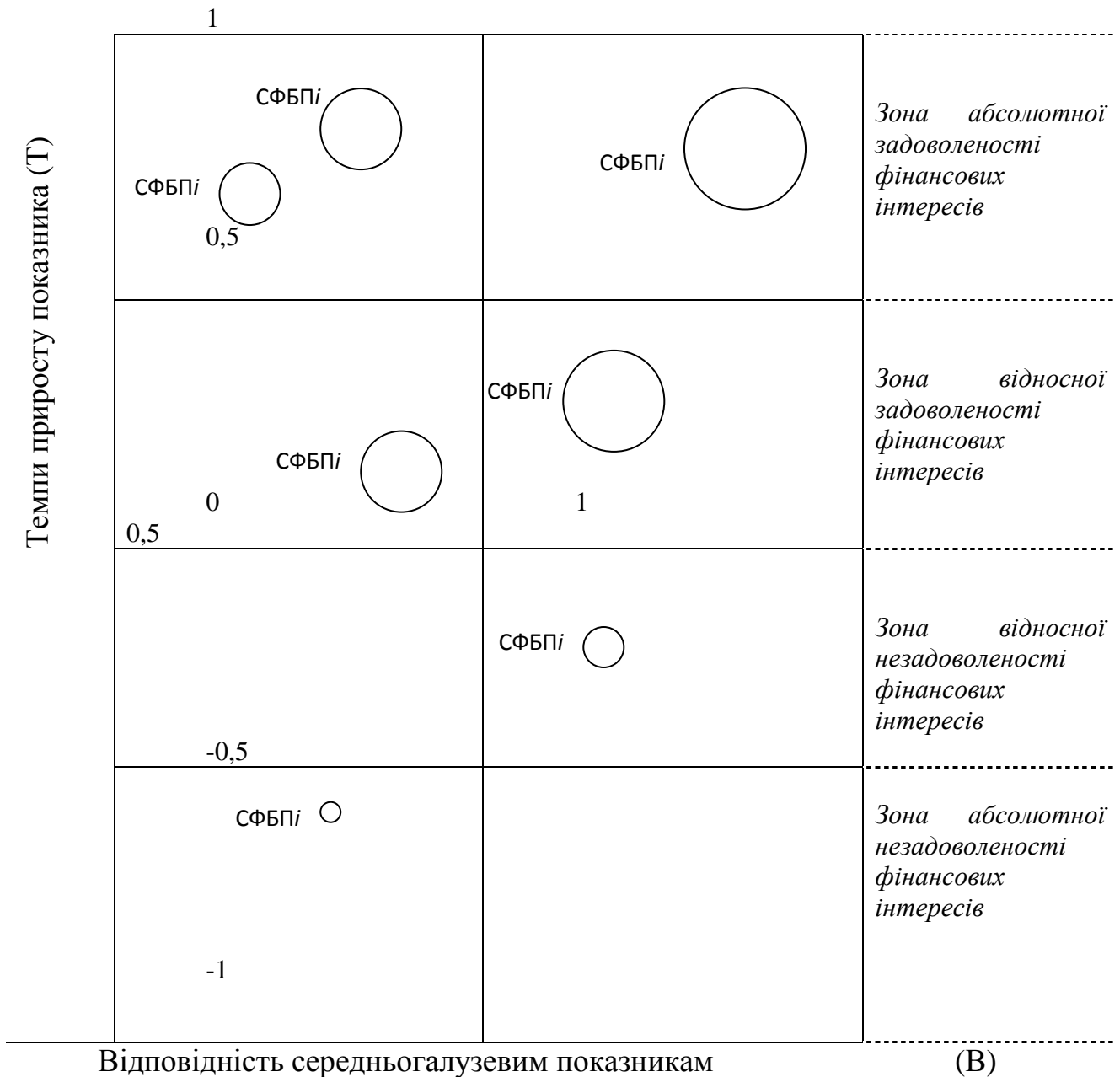

Рисунок 2.19 – Карта позиціонування інтересів

Для визначення координат позиціонування інтересів суб'єктів фінансової безпеки підприємства використовуються формули 2.15 ÷ 2.14.

$$T = \frac{T_{\text{пр}}}{T_{\text{прв}}}, \quad (2.12)$$

де T – координата, що відбиває зміну балансу інтересів певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства у часі;

$T_{прі}$ – темп приросту показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства;

$T_{прв}$ – найбільший темп приросту показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства.

$$B = \frac{B_i}{B_v}, \quad (2.13)$$

де B – координата, що відбиває баланс інтересів певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства у просторі;

B_i – показник, що відбиває відповідність інтересів певної групи суб'єктів фінансової безпеки середньогалузевим значенням (визначає діаметр окружності);

B_v – найбільше значення показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства.

$$B = \frac{\Pi}{\Pi_{ср}}, \quad (2.14)$$

де Π_i – значення показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства;

$\Pi_{ср}$ – середньогалузеве значення показника, що відбиває інтереси певної групи суб'єктів фінансової безпеки підприємства.

Чим коротша відстань між побудованими «позиціями» інтересів суб'єктів фінансової безпеки підприємства, тим більший баланс між цими інтересами.

Таким чином, на рисунку 2.19 можна виділити чотири зони – абсолютної незадоволеності, відносної незадоволеності, відносної задоволеності і абсолютної задоволеності фінансових інтересів. Визначивши місце кожної групи суб'єктів фінансової безпеки на карті позиціонування, можна зробити висновки о необхідності перерозподілу фінансових потоків за обсягами і напрямками.

2.11 Визначення сутності, дослідження існуючих загроз та розробка шляхів забезпечення інформаційної безпеки

У сучасних умовах інформаційної ери XXI ст. інформаційна безпека набуває все більш вагомую роль, а питання її забезпечення стають дедалі гострішими. Стрімке впровадження інформаційних, комп'ютерних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства та розвиток економіки актуалізує питання визначення обґрунтованих та ефективних шляхів забезпечення інформаційної безпеки.

Процеси всеохоплюючої інформатизації розвитку країни обумовлюють активний вплив інформаційної безпеки на економічну, соціальну, політичну та інші складові її національної безпеки. Такий нерозривний зв'язок інформаційної та національної безпеки пояснюється так: «захищеність інформації та її повнота впливають на стабільність у суспільстві, забезпечення прав і свобод громадян, правопорядок і, навіть, на збереження цілісності держави» [269].

У наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів представлено численні дослідження інформаційної безпеки [55, 66, 139, 154, 218, 226]. Однак питання побудови ефективної політики забезпечення інформаційної безпеки залишаються все ще маловивченими.

Динамічний розвиток економічних, політичних, соціальних подій ХХІ століття сформулювали нове уявлення про інформацію як одного із факторів (ресурсів) виробництва. На макрорівні інформація впевнено займає позиції головного фактора могутності держави, адже здатність держави мати у своєму розпорядженні найсучасніші інформаційні технології дозволяє ефективно управляти інформацією. Володіння державою такою здатністю – шлях до подальшого нарощування своєї економічної та військової міцності [66].

На мікрорівні обсяг, достовірність, цілісність, якість обробки інформації визначає ефективність дій менеджменту підприємства, а, отже, актуалізує використання інформаційних технологій в управлінні грошово-кредитними, фінансовими, соціально-економічними процесами даного підприємства. «Без необхідного обсягу та якості інформації неможливо забезпечити розвиток суб'єкта господарювання на основі високотехнологічного виробництва, ефективних методів організації праці» [226].

На сьогоднішній день існує багато підходів до визначення терміну «інформація». Так, наприклад:

– інформація – це документовані або публічні відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі [204];

– інформація – становить результат відображення та обробки в людській свідомості різноманіття навколишнього світу, відомостей про предмети, що оточують людину, явища природи, діяльність інших людей і т. п. [154].

Глобальні процеси інформатизації суспільства держав світу та широке запровадження інформаційних технологій (як характерні риси нинішнього століття), їх вплив на всі сфери розвитку цих держав, висуває на перший план питання забезпечення інформаційної безпеки. Від виваженої політики інформаційної безпеки, від ступеня захищеності, повноти і достовірності інформації у сучасному світі залежить стабільність соціально-економічної ситуації держави, збереження правопорядку, забезпечення прав її громадян.

Спробуємо проаналізувати термінологію щодо інформаційної безпеки. Основні визначення сутності інформаційної безпеки продекларовано у численних нормативно-правових актах центральних органів законодавчої та виконавчої влади. Так, у Законі України «Про основні засади розвитку

інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.» цей термін набуває такого трактування: «інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації» [209].

Численні дослідники пропонують наступні точки зору щодо аналізованого терміну:

– під інформаційною безпекою підприємства пропонуємо розуміти суспільні відносини щодо створення і підтримання на належному рівні життєдіяльності інформаційної системи суб'єкта господарської діяльності [226];

– інформаційна безпека – стан інформації, у якому забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації [256];

– інформаційна безпека – це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах громадян, організацій, держави [31];

– інформаційна безпека – представляє собою стан захищеності потреб в інформації особистості, суспільства і держави, при якому забезпечується їхнє існування і прогресивний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз [55];

– під інформаційною безпекою слід розуміти одну із сторін розгляду інформаційних відносин у межах інформаційного законодавства з позицій захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та акцентування уваги на загрозах цим інтересам і на механізмах усунення або запобігання таким загрозам правовими методами [137].

Заслужує на окрему увагу дослідження сутності аналізованого терміну авторами навчального посібнику «Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції» [139]. Вони пропонують виділити наступні три аспекти визначення сутності «інформаційна безпека» (табл. 2.20).

Аналіз перелічених підходів до трактування терміну «інформаційна безпека» дозволяє виокремити її наступні сутнісні характеристики (риси). Отже, інформаційна безпека – це:

- 1) стан захищеності інформаційного простору;
- 2) стан захищеності національних інтересів України в інформаційному середовищі;
- 3) захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі;
- 4) суспільні відносини, пов'язані із захистом життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від реальних та потенційних загроз в інформаційному просторі;
- 5) невід'ємна частина політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки [139].

Отже, інформаційна безпека є однією із складових стійкого розвитку всієї держави, а процес забезпечення інформаційної безпеки необхідно розуміти як: «...одне з глобальних і пріоритетних завдань органів державного управління, вирішенню якого мають бути підпорядковані політична, економічна, воєнна, культурна та інші види діяльності системи державного управління» [139].

Таблиця 2.20 – Аспекти визначення сутності інформаційної безпеки [139]

Аспект	Пояснення
1. Нормативно-правовий (ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів)	Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» інформаційну безпеку розглядає як невід’ємну частину політичної, економічної, оборонної та інших складових національної безпеки [206]. В Законі України «Про основи національної безпеки України» поняття «інформаційна безпека» не розкривається, увага фокусується на інформаційній сфері національної безпеки, при чому, не дається визначення навіть і даного поняття, а лише перераховуються загрози та напрями державної політики у вищезазначеній сфері [207]
2. Доктрильний (виходячи з аналізу трактувань терміну в роботах дослідників, фахівців у цій галузі)	а) під інформаційною безпекою розуміють стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують постійну наявність даних для прийняття стратегічних рішень та захист інформаційних ресурсів країни [174]; б) інформаційна безпека – безпека об’єкта від інформаційних загроз або негативних впливів, пов’язаних з інформацією та нерозголошення даних про той чи інший об’єкт, що є державною таємницею [67]; в) інформаційна безпека – це захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі, що забезпечують гарантовані Конституцією умови існування і розвитку людини, всього суспільства і держави [125]; г) національна інформаційна безпека України – це суспільні відносини, пов’язані із захистом життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави від реальних та потенційних загроз в інформаційному просторі, що є необхідною умовою збереження та примноження духовних та матеріальних цінностей нації, прогресивного розвитку України, що залежить від цілеспрямованої інформаційної політики гарантій, охорони, оборони, захисту її національних інтересів [64]
3. Енциклопедичний (в основі – аналіз визначень, наведених у словниках, енциклопедіях)	Інформаційна безпека означає: законодавче формування державної інформаційної політики; гарантування свободи інформаційної діяльності та права доступу до інформації у національному інформаційному просторі України; створення і впровадження безпечних інформаційних технологій; охорону державної таємниці, а також інформації з обмеженим доступом; захист національного інформаційного простору України від розповсюдження спотвореної або забороненої для поширення інформаційної продукції [274]

У процесі дослідження інформаційної безпеки важливим питанням виступає моніторинг загроз та ризиків, що можуть загрожувати її ефективності.

Інформаційні загрози становлять небезпеку для індивіда, суспільства та держави. «Реалізація загроз і переростання їх у небезпеки свідчить про неефективність функціонування системи державного управління інформаційною безпекою» [139]. Управління загрозами і небезпеками сприяє їх усуненню.

Загрози інформаційній безпеці можна трактувати як сукупність внутрішніх та зовнішніх умов, які можуть нанести шкоду інтересам особистості та суспільства через небажані інформаційні атаки на відповідні об'єкти інформаційної інфраструктури держави. Актуальність вивчення загроз інформаційній безпеці підтверджує у своїй роботі і [55]: «...Враховуючи той факт, що під впливом інформаційних атак може цілеспрямовано змінюватися світогляд та мораль як окремих осіб, так і суспільства в цілому, нав'язуються чужі інтереси, мотиви, спосіб життя, на перший план впливає аналіз сутності та форм проявів сучасних методів прихованого агресивного впливу, вияву дій, що мають цілеспрямований агресивний характер і які суперечать інтересам національної безпеки, та вироблення механізмів протидії їм у всіх напрямках».

Виходячи з численних досліджень [31, 55, 66, 139] можна виділити наступні види загроз інформаційній безпеці:

1) загрози впливу неякісної інформації (недостовірної, фальшивої, дезінформації) на особистість, суспільство, державу;

2) загрози несанкціонованого і неправомірного впливу сторонніх осіб на інформацію і інформаційні ресурси (на виробництво інформації, інформаційні ресурси, на системи їхнього формування і використання);

3) збої в роботі обладнання (може виникнути при блокуванні доступу до одного або декількох ресурсів інформаційної системи);

4) загрози інформаційним правам і свободам особистості (праву на виробництво, розповсюдження, пошук, одержання, передавання і використання інформації; праву на інтелектуальну власність на інформацію і речову власність на документовану інформацію; праву на особисту таємницю; праву на захист честі і достоїнства і т. ін.).

Джерела загроз поділяють на три групи:

– перша група – джерела загроз інформаційній безпеці особистості (тобто забезпеченню конституційних прав і свобод людини і громадянина на доступ до відкритої інформації, на використання інформації в інтересах здійснення не забороненої законом діяльності, а також у захисту інформації, що забезпечує особисту безпеку, духовний та інтелектуальний розвиток. Приклад, суттєве розширення можливості маніпулювання свідомістю людини за рахунок формування навкруг неї індивідуального «віртуального інформаційного простору», а також можливість використання технологій впливу на її психічну діяльність);

– друга група – джерела загроз інформаційній безпеці суспільства (безперервне ускладнення інформаційних систем і мереж зв'язку критично важливих інфраструктур забезпечення життя суспільства. Приклад – навмисні і ненавмисні помилки, збої і відмови техніки і програмного забезпечення,

шкідливий вплив зі сторони злочинних структур і кримінальних елементів; розширення масштабів вітчизняної і міжнародної комп'ютерної злочинності; здійснення шахрайських операцій з використанням глобальних або вітчизняних інформаційно-телекомунікаційних систем, відмивання фінансових коштів, одержаних протиправним шляхом);

– третя група – джерела інформаційної безпеки держави (отримання протиправного доступу до відомостей, що складають державну таємницю, до іншої конфіденційної інформації, розкриття якої може нанести збитки державі; спроби реалізації концепції ведення інформаційних війн; неконтрольоване розповсюдження інформаційної зброї) [31].

Зупинимося більш детально на понятті «інформаційна війна». Вона представляє собою найвищий ступінь інформаційного протиборства, спрямований на розв'язання суспільно-політичних, ідеологічних, національних, територіальних конфліктів між державами, народами, націями та соціальними групами шляхом широкомасштабної реалізації засобів і методів інформаційної зброї. Інформаційна війна включає наступні дії:

– здійснення впливу на телекомунікації, транспортні мережі тощо;
– промисловий шпіонаж (порушення прав інтелектуальної власності, проведення конкурентної розвідки, розкрадання патентованої інформації);
– хакінг (злам і використання особистих даних, інформації з обмеженим доступом) [139].

Інформаційна зброя – є основним інструментом здійснення інформаційної війни, і становить сукупність засобів, методів і технологій, що забезпечують можливість силового впливу на інформаційну сферу протилежної сторони (руйнування її інформаційної інфраструктури, системи управління державою, зниження духовного потенціалу суспільства).

Серед найбільш серйозних завдань, які можуть вирішуватися за допомогою сучасної інформаційної зброї, можна відзначити: створення атмосфери бездуховності та аморальності; маніпулювання суспільною свідомістю та політичною орієнтацією соціальних груп населення держави з метою створення політичної напруги та хаосу; дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, загострення політичної боротьби; дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління; провокування соціальних, політичних, національних і релігійних сутичок тощо [31].

Вивчення руйнівного впливу загроз інформаційній безпеці висуває на перше місце питання побудови ефективною системи її забезпечення. У сучасному світі забезпечення інформаційної безпеки повинно виступати однією з найважливіших функцій держави.

Зміст, порядок реалізації забезпечення інформаційної безпеки, інструменти, завдання та нормативне регулювання цього процесу полягають у наступному:

1. Інформаційна безпека забезпечується проведенням єдиної державної політики національної безпеки в інформаційній сфері.

2. Інструментом реалізації державної політики інформаційної безпеки виступає система забезпечення інформаційної безпеки. Остання становить організаційне поєднання заходів (інформаційного, адміністративного, управлінського, методологічного характеру), спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави.

3. Завдання системи забезпечення інформаційної безпеки:

- моніторинг, прогнозування реалізації дестабілізуючих факторів і інформаційних загроз життєво важливим інтересам особистості, суспільства та держави;

- здійснення комплексу оперативних і довготривалих заходів з їхнього попередження і усунення;

- створення і підтримання в готовності сил та засобів забезпечення інформаційної безпеки;

- удосконалення державної політики розвитку інформаційної сфери (створення сприятливих умов розвитку національної інформаційної інфраструктури, впровадження новітніх технологій у цій сфері);

- забезпечення інформаційно-аналітичного потенціалу країни.

4. Нормативно-правове регулювання системи забезпечення інформаційної безпеки України представлено: Конституцією України, Законом України «Про основи національної безпеки України», Законом України «Про інформацію», Законом України «Про Концепцію Національної програми інформатизації», Указом Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet та забезпечення широкого доступу до цієї мережі», іншими актами.

5. Органами забезпечення інформаційної безпеки виступають органи законодавчої, виконавчої і судової влади, а також служби (органи) захисту інформації підприємств, організацій, установ:

- Президент України (у межах своїх повноважень, здійснює керівництво у сфері інформаційної безпеки);

- Національний інститут стратегічних досліджень (координує наукові дослідження з питань інформаційної безпеки);

- Рада національної безпеки і оборони (РНБО) України (координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері інформаційної безпеки);

- Кабінет Міністрів України (забезпечує здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, виконання Конституції і законів України, актів Президента України в інформаційній сфері; вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод громадян, забезпечення інформаційної безпеки України, боротьби зі злочинністю в інформаційній сфері; під час формування проекту бюджету передбачає виділення необхідних коштів для виконання загальнодержавних програм, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки України);

- Державний комітет телебачення і радіомовлення України (вносить пропозиції щодо формування державної політики в інформаційній та

видавничій сферах, забезпечує її реалізацію, здійснює управління в цих сферах, міжгалузеву координацію та функціональне управління; здійснює координацію діяльності державних засобів масової інформації; аналізує і прогнозує тенденції розвитку інформаційного простору України, здійснює заходи щодо його захисту);

- Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення (вирішує питання: забезпечення свободи слова та масової інформації; прав телеглядачів і радіослухачів, виробників і розповсюджувачів масової звукової, візуальної та аудіовізуальної інформації);

- Конституційний Суд України (вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів в інформаційній сфері Конституції України, дає офіційне тлумачення Конституції та законів України з відповідних питань).

- Держстандарт (розробляє стандарти в області захисту інформації);

- органи СБУ (виконують функції захисту державної таємниці);

- органи МВС (ведуть боротьбу з правопорушниками в інформаційній сфері і комп'ютерними злочинами. Для цього в структурі МВС створено спеціальне управління для запобігання і розкриття комп'ютерних злочинів і захисту авторських прав);

- органи Державного митного комітету (попереджають незаконне ввезення і вивіз з України «піратської» продукції, забезпечуючи тим самим захист авторських і патентних прав).

6. Перелік функцій системи забезпечення інформаційної безпеки України: удосконалення нормативно-правового поля регулювання розвитку інформаційних ресурсів; оптимізація державної політики інформатизації; регулювання інформаційного співробітництва; контроль за встановленим порядком і правилами формування і використання інформаційних ресурсів [139, 218].

Отже, інформаційна безпека має одне з першочергових значень для соціально-економічного розвитку держави. Україна має продовжити активні кроки на шляху розбудови власної системи інформаційної безпеки. Важливими заходами в цьому процесі мають стати організація і проведення інформаційних операцій, а також розвиток системи сертифікації інформаційних продуктів. Окрім того, система забезпечення інформаційної безпеки повинна гнучко коригуватися відповідно до мінливого характеру зовнішніх та внутрішніх факторів оточення.

2.12 Оцінка ефективності системи фінансово-економічної безпеки корпоративних будівельних підприємств

У сучасних умовах господарювання особливо актуальним стає питання забезпечення фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств, так як все частішими стають випадки недобросовісної конкуренції, фіктивного підприємництва, рейдерських атак, які є загрозою нормальному

функціонуванню і розвитку підприємств. Для протидії і боротьби з різного роду загрозами необхідним є створення та ефективне управління системою фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств.

Основним критерієм ефективності управління системою фінансово-економічної безпеки є оцінка економічного стану підприємства та його фінансової стабільності. Визначення системи показників оцінки ефективності управління системою фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства є досить важливим при формуванні та управлінні системи економічної безпеки підприємства.

Проблеми забезпечення фінансово-економічної безпеки суб'єктів підприємницької діяльності досліджуються в працях багатьох зарубіжних і українських економістів. Основи організації економічної безпеки підприємств і банківських установ досліджуються в роботі М. І. Зубка [82]. Загальна схема управління фінансовою безпекою підприємства запропонована в роботі О. А. Кириченка [108]. У статті О. В. Іващенко і П. М. Четверікова розглянуті основні елементи системи фінансово-економічної безпеки підприємства [97]. Структура, організація і функціонування служби безпеки підприємства розглядаються в роботі В. І. Ярочкіна [249]. Проте недостатня увага приділяється галузевому аспекту забезпечення фінансово-економічної безпеки та визначенню методики оцінки ефективності системи фінансово-економічної безпеки.

У зв'язку з тим, що будь-яка корпорація представляє собою відкриту систему, яка функціонує в нестабільному ворожому середовищі, система корпоративної безпеки має свої стратегії, цілі, завдання, методи і засоби діяльності, а також суб'єкти та об'єкти системи безпеки, які формуються залежно від конкретних умов.

Метою системи корпоративної безпеки є забезпечення надійної захищеності життєво важливих інтересів і корінних основ існування корпорації від внутрішніх і зовнішніх загроз, при якій у керівництва компанії є можливість самостійно визначати характер і форми виробничої або іншої діяльності для забезпечення розширеного відтворення товарів і послуг в обсягах, що сприяють ефективному функціонуванню та сталого розвитку корпорації.

Досягнення поставленої мети можливе лише на основі рішення наступного комплексу завдань:

- забезпечення захисту комерційної таємниці;
- забезпечення збереження матеріальних і нематеріальних активів;
- забезпечення економічної безпеки корпорації;
- забезпечення інформаційної безпеки корпорації;
- забезпечення екологічної безпеки корпорації;
- забезпечення виробничої безпеки корпорації;
- забезпечення фінансової безпеки корпорації;
- забезпечення особистої безпеки власників і співробітників корпорації;
- забезпечення спроможності корпорації до саморозвитку і прогресу.

Фінансова та економічна безпека є складовою частиною системи корпоративної безпеки.

Формування системи фінансово-економічної безпеки, неможливе без розуміння суті поняття «фінансово-економічна безпека». У літературі, яка присвячена розгляду даної проблематики, як правило, розмежовують поняття «фінансова безпека» і «економічна безпека», тому доцільно буде розглянути основні підходи до визначення терміну «фінансово-економічна безпека».

Під економічною безпекою розуміють «стан, за якого забезпечується економічний розвиток і стабільність діяльності підприємства, банку, гарантований захист їх ресурсів, здатність адекватно і без суттєвих втрат реагувати на зміни внутрішньої і зовнішньої ситуації» [82, с. 8]. Економічна безпека підприємства розглядається також як такий стан функціонування, за якого підприємство і його продукція є конкурентоспроможними на ринку та одночасно гарантується: найефективніше використання ресурсів, інтелектуального і кадрового потенціалу, стабільність функціонування, стійкість та прогресивність розвитку, можливість протидіяти негативним впливам зовнішнього і внутрішнього середовища його функціонування [36]. Е. А. Олейніков розглядає економічну безпеку підприємства як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загрозам і для забезпечення стабільного функціонування підприємства в даний час і в майбутньому [183].

Щодо фінансової безпеки, то вона в основному розглядається як складова економічної безпеки. Так, І.О. Бланк [25] зазначає, що «фінансова безпека підприємства є основним елементом системи його економічної безпеки. У загальному складі елементів економічної безпеки фінансова компонента виступає в ролі базового значення рівня і структури фінансового потенціалу підприємства в забезпеченні цілей його економічного розвитку».

Таким чином, під фінансово-економічною безпекою підприємства слід розуміти стан захищеності його ресурсів та інтелектуального потенціалу від наявних та потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього середовища його функціонування, який характеризується високими фінансовими показниками діяльності та перспективою економічного розвитку в майбутньому.

Кожне підприємство є системою, яка характеризується наявністю певних зв'язків між елементами даної системи, тому діяльність, спрямована на забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства, повинна також мати системний характер. Так як основні характеристики системи фінансово-економічної безпеки підприємства залежать від об'єкта захисту, який є складним і багатограним, то необхідно комплексно підходити до процесу управління системою фінансово-економічної безпеки.

Комплексна система забезпечення економічної безпеки підприємництва – це сукупність взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, які здійснюються з метою захисту підприємницької діяльності від реальних або потенційних дій фізичних і юридичних осіб, які можуть призвести до суттєвих економічних втрат [279].

Так як склад і структура системи фінансово-економічної безпеки підприємства залежать від виду його діяльності, організаційно-правової форми власності, масштабів, то, перш ніж перейти до формування системи фінансово-економічної безпеки будівельних підприємств, необхідно проаналізувати особливості діяльності будівельних підприємств і визначити основні загрози фінансово-економічній безпеці підприємств будівельної галузі.

Будівництво значно відрізняється від інших галузей господарства, насамперед пояснюється особливим характером продукції будівництва, методами організації будівельного процесу та особливостями технології будівельного виробництва. Так як технологія будівельного процесу є досить складною, то помилка навіть одного робітника може призвести до аварій на об'єктах будівництва, у наслідок яких підприємство зазнає значних фінансових і матеріальних збитків.

Територіальна віддаленість об'єктів будівництва ускладнює управління процесом будівництва, що впливає на зростання транспортних ризиків та ризиків втрати матеріальних цінностей.

Великий вплив на техніко-економічні показники будівництва має фактор часу, так як спорудження об'єкта будівництва триває місяці, а то й роки. Довга тривалість процесу будівництва приводить до відволікання капіталу з обігу. Складність прогнозування та планування фінансових потреб будівельного підприємства, які можуть змінюватись протягом процесу будівництва, наприклад, зміна цін на будівельні матеріали, може викликати непередбачуване призупинення будівельного процесу і, як наслідок, призвести до втрати іміджу суб'єкта підприємства і значних фінансових втрат.

Будівництво також характеризується певними особливостями в кадровому забезпеченні. Більшість будівельних працівників, як правило, набирають для виконання певного етапу робіт, що впливає на відсутність згуртованості колективу, часті порушення трудової дисципліни та низьку якість робіт.

В умовах ринкової економіки до особливостей будівельної галузі України відносять правове різноманіття і корумпованість. Велике різноманіття правових інструментів в галузі будівельного права і специфіка договорів на виконання будівельних робіт приводять до невизначеності в розумінні і тлумаченні термінів, і, як наслідок, – до конфліктів між учасниками будівельного процесу.

Таким чином, при формуванні системи фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства необхідно враховувати специфіку його діяльності та вищезазначені загрози нормальному функціонуванню і розвитку.

Метою формування системи фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства є захист його діяльності від зовнішніх та внутрішніх загроз для забезпечення стабільного функціонування підприємства та фінансово-економічного зростання.

Відповідно до мети основними завданнями системи фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства мають бути:

- 1) своєчасне виявлення можливих загроз фінансово-економічній безпеці та прийняття заходів щодо їх запобігання;

- 2) усунення реальних внутрішніх і зовнішніх загроз фінансово-економічній безпеці підприємства;
- 3) забезпечення економічної ефективності діяльності будівельного підприємства, його фінансової стабільності та незалежності;
- 4) забезпечення збереження майна та інформаційної безпеки будівельного підприємства на всіх стадіях процесу будівництва;
- 5) забезпечення кадрової безпеки підприємства, що включає не тільки підбір висококваліфікованих співробітників, а й організацію безпечних умов праці і особисту безпеку;
- 6) захист комерційної таємниці підприємства за допомогою обмеження доступу до інформації, що становить комерційну таємницю;
- 7) захист інтересів будівельного підприємства при взаємодії з партнерами та органами місцевого управління.

Об'єктами захисту будівельного підприємства є його матеріальні, фінансові, інтелектуальні та кадрові ресурси.

Суб'єктами корпоративної безпеки є ті особи, підрозділи, служби, органи, відомства, установи, які безпосередньо займаються забезпеченням безпеки бізнесу. Їх можна об'єднати в дві групи:

1. Суб'єкти, які входять в організаційну структуру корпорації і вирішують завдання щодо забезпечення її безпеки. До складу цієї групи входять спеціальні суб'єкти (служба безпеки, або охорона, пожежна команда, рятувальна служба), а також увесь інший персонал фірми, який також піклується про безпеку свого підприємства.

2. Суб'єкти, які знаходяться за межами корпорації і не підкоряються її керівництву:

- законодавчі органи – приймають закони, що створюють правову основу діяльності щодо забезпечення безпеки;
- виконавчі органи влади – проводять політику, деталізують механізми безпеки;
- судові органи – забезпечують дотримання законних прав корпорації та її зацікавлених осіб;
- правоохоронні органи – ведуть боротьбу з правопорушниками і злочинцями;
- науково-освітні установи – здійснюють наукове опрацювання проблем безпеки та підготовку кадрів;
- приватні охоронні та детективні організації, аналітичні центри, інформаційні служби, навчальні, наукові та консультаційні організації тощо – надають послуги з охорони об'єктів, забезпечують захист інформації, комерційної таємниці, накопичують і надають інформацію про конкурентів, ненадійних партнерів і т.д. [103].

Суб'єктом забезпечення фінансово-економічної безпеки є служба безпеки підприємства.

Служба безпеки підприємства повинна виконувати наступні функції:

– прогнозування, попередження, виявлення, усунення і ослаблення небезпек і загроз персоналу і ресурсів, сприяють нанесенню фінансового, матеріального і морального збитку інтересам корпорації, порушення її нормального функціонування і розвитку;

– створення механізму та умов оперативного реагування на загрози безпеки і прояву негативних тенденцій у функціонуванні підприємства;

– створення умов для максимально можливого відшкодування та локалізації завданої шкоди неправомірними діями фізичних та юридичних осіб, для послаблення негативного впливу наслідків порушення безпеки на досягнення стратегічних цілей;

– організація взаємодії з правоохоронними і контрольними органами з метою запобігання і припинення правопорушень, спрямованих проти інтересів підприємства.

Важливим елементом системи фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства є механізм її забезпечення, який реалізується через стратегічне та оперативне планування заходів з забезпечення фінансово-економічної безпеки.

Управління системою фінансово-економічної безпеки – це організовані дії, які забезпечують злагоджене функціонування всіх служб, підрозділів і співробітників підприємства з метою запобігання чи усунення загроз діяльності підприємства. Модель управління системою фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства представлена на рисунку 2.20.

Управління системою фінансово-економічної безпеки включає: 1) планування діяльності з забезпечення фінансової стабільності та економічного зростання підприємства, 2) керівництво діяльністю служби безпеки підприємства при вирішенні кризових ситуацій, 3) контроль за дотриманням стратегічних планів забезпечення фінансово-економічної безпеки.

Сформована модель управління системою фінансово-економічної безпеки дозволяє визначити загрози діяльності будівельного підприємства на стадії стратегічного планування, і, відповідно до загроз, визначити об'єкти та суб'єкти захисту, основні цілі та завдання системи, на основі яких формується стратегія фінансово-економічної безпеки та розробляється механізм її забезпечення. Завершальним етапом управління системою фінансово-економічної безпеки є контроль за отриманими результатами та їх співставлення з планами з можливістю подальшого їх коригування.

Основним критерієм ефективності управління системою фінансово-економічної безпеки є оцінка економічного стану підприємства та його фінансової стабільності.

При оцінці рівня фінансово-економічної безпеки корпоративних будівельних підприємств доцільно використовувати систему порогових індикаторів. До числа таких індикаторів належать: 1) показники ділової активності; 2) показники ліквідності; 3) показники платоспроможності; 4) показники фінансової стійкості; 5) показники інноваційності; 6) показники рентабельності.

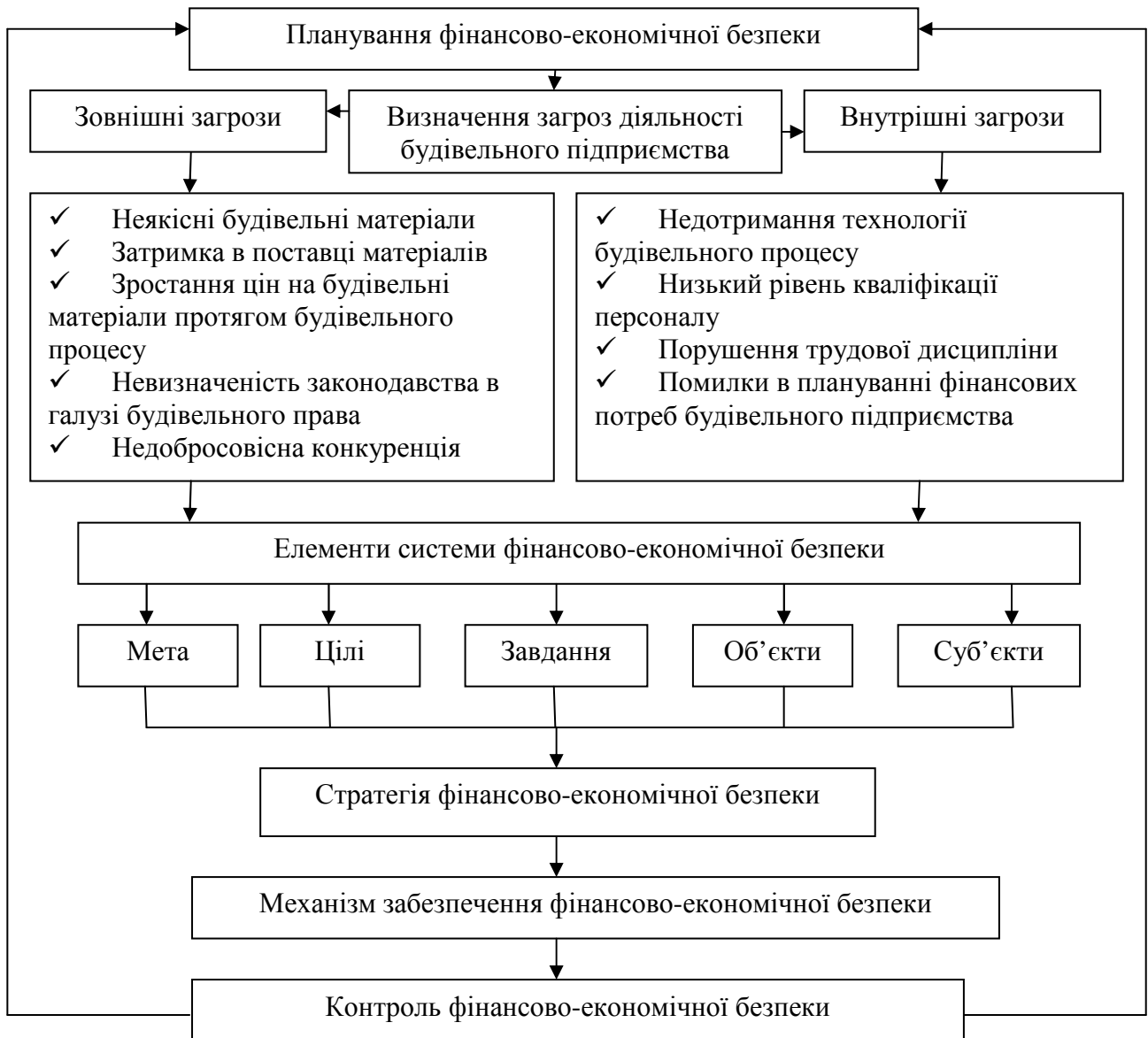

Рисунок 2.20 – Модель управління системою фінансово-економічної безпеки будівельного підприємства

Для будівельних корпоративних підприємств досить важливими показниками оцінки системи фінансово-економічної безпеки є показники матеріального забезпечення будівельного процесу, які включають не тільки оцінку повноти та своєчасності матеріального забезпечення, а й оцінку діяльності постачальників будівельних підприємств, так як від своєчасності поставок та якості матеріалів залежить забезпечення безперебійності будівельного циклу, а відповідно – своєчасність виконання замовлення, що формує ділову репутацію підприємства, яка також є індикатором фінансово-економічної безпеки.

Вищезазначені індикатори оцінки ефективності системи фінансово-економічної безпеки дозволяють своєчасно виявляти основні загрози діяльності корпоративних будівельних підприємств та обрати напрями діяльності з урахуванням виявлених загроз для мінімізації ризиків та зростання ефективності економічної діяльності корпоративних будівельних підприємств.

2.13 Конкурентна розвідка як інструмент прийняття управлінських рішень: поняття, цілі, задачі

У ринкових умовах організації економіки принципово змінюються зовнішні умови діяльності кожного підприємства. Для того щоб стати повноправним суб'єктом ринкової системи, підприємства змушені ставати гнучкими, постійно реагувати на зміни зовнішнього середовища, виробляти та реалізовувати локальні та глобальні проекти змін своєї діяльності, які повинні протікати без втрати контролю над організацією. У зв'язку з цим постає питання про підтримку підприємства в бажаному соціально-ринковому (конкурентному) стані, що вимагає його постійного розвитку як виробничо-економічної системи.

Метою роботи є розробка теоретико-методологічного забезпечення формування системи конкурентної розвідки підприємства.

Аналіз економічної літератури свідчить про наявність різних підходів, що не суперечать, а доповнюють один одного, до визначення поняття «конкурентної розвідки», її цілей та задач.

Конкурентна розвідка являє собою сплановані дії компанії із систематичного та етичного збору, аналізу та управління тією інформацією про зовнішню середу, що дозволяє впливати на здійснення планів підприємства та його роботу в цілому. Конкурентна розвідка займається законним збором інформації про конкурентів та бізнес середу, що оточує; вона може розглядатися як частина управління знаннями, які містять інформацію із зовнішнього середовища та про внутрішнє середовище. Дані, отримані в ході збору такої інформації, в подальшому використовуються для підвищення власної конкурентоздатності організації.

Конкурентна розвідка дозволяє передбачувати зміни на ринках, проводити прогноз дій конкурентів, виявляти нових та потенційних конкурентів, прогнозувати появлення нових передових технологій, забезпечує моніторинг політичних ризиків.

Конкурентна розвідка – маркетинговий інструмент вивчення конкурентного середовища, що являє собою цілеспрямований збір інформації про конкурентів для прийняття управлінських рішень щодо подальшої стратегії і тактики ведення бізнесу.

Концепція конкуренції являє собою схему зовнішніх факторів впливу, що містять як перспективи, так і загрози для бізнесу. Тому поняття конкурентної розвідки слід розповсюджувати не тільки на існуючі компанії, що реалізують аналогічні товари та послуги, але й можливих в майбутньому конкурентів, а частково і на постачальників та клієнтів.

Процес конкурентної розвідки являє собою послідовність певних етапів: постановка задачі, збір інформації, оцінка та впорядкування, аналіз інформації, формування звітів, донесення інформації до керівництва.

Розглянемо поступово кожний із наведених етапів.

В цілі конкурентної розвідки входить тільки збір інформації, а не її аналіз. Аналіз використовується тільки як інструмент вилучення необхідної інформації із непрямих даних. Задачі конкурентної розвідки виступають допоміжною інформаційною функцією доповнення маркетингового аналізу для цілей стратегічного управління.

Цілі конкурентної розвідки – визначення істинної стратегії конкурентів для коригування власної стратегії: істинна стратегія рідко співпадає з місією компанії. Розуміння напрямку лінії тренда розвитку конкурента дає можливість визначити, наскільки вдалою буде конкуренція на даному полі діяльності в майбутньому. Можливо слід прискорити проект в напрямку руху конкурента, для того щоб зайняти його поле першим, а можливо й реалізувати інший проект, щоб зайняти іншу нішу.

Визначення потенціалу конкурентів (сильні та слабкі сторони) для коригування власної стратегії: знання того, чим займаються конкуренти застерігає від змагань на даному полі та прийняття рішення про перенесення зусиль в інший напрямок; знання слабких сторін обов'язково для здійснення дискредитації конкурента, особливо, якщо це подається ним як конкурентна перевага.

Визначення організаційних, фінансових, технічних та інших способів забезпечення конкурентних переваг для цілей можливого копіювання або нейтралізації: спосіб здійснення діяльності може являти собою істотну конкурентну перевагу. Частина комплексу заходів або інструментів, що допомагають зробити виробництво товару або послуги дешевше або якісніше частіше піддаються копіюванню, що знецінює таку перевагу. Список таких рішень достатньо широкий та називається загальним словом «технологія».

Оцінка загальної місткості ринку через суму часток конкурентів для оцінки стану галузі за зміною динаміки: зміна загальної ємності ринку дозволяє зрозуміти правильність власних дій (якщо місткість ринку зростає, а обсяг компанії лишається незмінним, це вказує про недоліки в роботі компанії, а конкуренти потенційно відвойовують частку на ринку; якщо місткість ринку скорочується, а обсяг продаж не змінюється, це вказує на відносне зростання компанії).

Оцінка ступеню вигідності умов співробітництва з тими або іншими постачальниками та покупцями: знання умов поставок та продаж допомагають вірно визначити власне поле торгу з тими чи іншими.

Після визначення цілей слід переходити до постановки задач конкурентної розвідки. Конкурентна розвідка частіше за все вирішує задачі з'ясування конкретних показників та обставин, зокрема:

1. Визначення унікальної торгової пропозиції конкурента.

2. Визначення цінової політики конкурента (найбільш розповсюдженим інструментом маркетингу є моніторинг цін конкурентів. Предметом розвідки є не прайс-лист, а таблиця знижкових коефіцієнтів до нього. Особливо важлива конкурентна розвідка під час участі в тендерах.

3. Визначення методів просування діяльності або продуктів (метод дистрибуції, організації продаж, може бути скопійований, а основні та додаткові канали збуту – відійняті. Найбільш вдалі схеми сплати торговим представникам, системи знижок або винагород, маловідомі канали збуту, нові ринки, перспективність яких підтверджена за кошти маркетингового відділу конкурента – все це є предметом інтересу та вивчення).

4. Визначення лінії розвідки конкурента.

5. Визначення кола реальних конкурентних переваг: знання сильних сторін конкурента дозволяє уникати помилок під час дискредитації конкурента, спрямувавши зусилля на очевидні достоїнства.

6. Визначення кола суттєвих недоліків конкурента: знання слабких сторін конкурента – поле розвитку та пропаганди власної переваги.

7. Визначення кола та умов співробітництва контрагентів-постачальників конкурента (знання цін, відстрочок платежів, розмір товарного кредитування дає можливість досягти для себе умов не гірше, ніж у конкурентів, визначає грань можливостей конкурування).

8. Визначення кола та умов співробітництва контрагентів-покупців конкурента (покупці часто перевищують переваги співробітництва з конкурентами для того, щоб досягти бажаних, а не можливих умов).

9. Визначення кола та умов співробітництва конкурентів сервісу конкурента (постачальники, що здійснюють обслуговування бізнесу конкурентів, такі як транспортні компанії, компанії, що надають послуги оренди, зв'язку, впливають на загальний рівень витрат).

10. Визначення групи ключових контрагентів конкурента (знання групи ключових клієнтів конкурента необхідно під час планування власних продаж).

11. Визначення ключових напрямів організації-конкурента та їх реальний статус (визначення топ-персоналу дозволяє спрогнозувати майбутню політику конкурента, виходячи із психологічних особливостей, дозволяє зрозуміти границі можливих дій конкурента).

12. Визначення зовнішніх ключових фігур підтримки та ступень їх зв'язку (виявлення суб'єктів, що підтримують конкурента та надають йому адміністративні, фінансові та інші ресурси, дозволяє знати ліміти можливостей конкурента на дає можливість послабити або зруйнувати ці зв'язки).

13. Визначення джерел поточного фінансування конкурента (джерело виникнення початкового капіталу та коштів на розвиток – банківські кредити, приватні позики, власні інвестиції – визначають запас фінансової стійкості конкурента).

14. Оцінка перспектив фінансових ресурсів конкурента (можливості залучення додаткових кредитів, інвестиції дозволяє визначити фінансові можливості конкурента та спрогнозувати його розвиток).

15. Визначення структури доходів за видами діяльності або продуктами (визначення величини та структури виручки дозволяє зробити висновок про стійкість, пріоритети конкурента).

16. Визначення структури витрат за видами діяльності та продуктами (структура витрат дозволяє зробити висновок про способи управління конкурентом власними ресурсами).

17. Визначення рентабельності видів діяльності або продуктів (ефективність діяльності або продуктів дозволяє проводити порівняльний аналіз для покращення власних показників, а також вказує на границі можливостей конкурування).

18. Визначення механізму та структури додаткової вартості в розрізі економіки підприємства (знання природи та місця виникнення додаткової вартості дає можливість легко спрогнозувати найбільш важливе місце, за яке буде боротися конкурент).

19. Визначення структури бізнес-процесів створення додаткової вартості в розрізі процедурного втілення.

20. Визначення планів технічного розвитку діяльності або продукту (виявлення технічних новинок дозволяє копіювати або протидіяти їх виникненню на ринку).

Перераховані вище задачі конкурентної розвідки можливо згрупувати в більш узагальнені позиції: підвищення ефективності ведення бізнесу за рахунок підтримки прийняття рішень, як на стратегічному, так і на тактичному рівні; виконання функції механізму управління ризиками, що дозволяє компанії ефективно реагувати на швидкі зміни середовища, що оточує; зіставлення звітів та моніторинг дій пріоритетних та другорядних конкурентів; оцінка нових технологічних рішень та забезпечення управління якістю продукції та послуг; інформаційна підтримка стратегічних та тактичних рішень керівного ланцюга; аналіз, узагальнення та висновки про конкурентну ситуацію та прогнозування можливих варіантів розвитку ринкових та технологічних досягнень.

Наступним етапом конкурентної розвідки, після визначення цілей та задач, є збір необхідної інформації.

Велике значення для правильного збору інформації має знання джерел, з яких можуть бути почерпнуті відомості, необхідні для аналізу. Інформація обирається з усіх доступних джерел із врахуванням специфіки. Джерела конкурентної розвідки поділяють на первинні та вторинні. До первинних відносяться виступи на виставках, конференціях, річні звіти, бухгалтерська звітність, урядові документи. До вторинних – Інтернет, преса, книги, аналітичні матеріали, телебачення та радіо.

Зібрана інформація повинна бути оцінена. Узагальнення та оцінка зібраної інформації починається із визначення її якості, повноти та достовірності. Рівень достовірності, з якою можуть бути зроблені висновки, залежить від якості даних, що лежать в основі. Найбільш повною та достовірною вважається інформація статистичної звітності. Однак слід враховувати, що статистична інформація різних відомств може виявитися непорівнянною та суперечливою. Крім того, на дані статистики впливає механізм її формування, який може викривити реальну картину процесу, що

аналізується. Це потребує підтвердження статистичної інформації із інших джерел. Для оцінки достовірності слід розмежувати два поняття: надійність джерела та достовірність даних. Надійність джерела визначається, виходячи з його характеристик. Якщо джерелом інформації є людина, то необхідно враховувати його фізичний та психічний стан, від якого залежать рівень та якість сприйняття оточуючого середовища. Якщо джерелами інформації є різні банки даних, то необхідно враховувати дату їх оновлення. Для уникнення можливих помилок, оцінка даних повинна ґрунтуватися на двох фундаментальних принципах: на оцінку не повинні впливати особисті емоції, тобто вона повинна проводитися на основі об'єктивних професійних суджень; оцінка джерела інформації завжди повинна проводитися окремо з оцінкою самої інформації. Упорядкування первинної інформації – групування показників за найбільш суттєвими для дослідника якісно однорідною ознакою. Так відбувається систематизація зібраної інформації. Першим кроком для цього є надання всіх даних у вигляді об'єктів різних типів та описання їх атрибутів. На наступному кроці встановлюються зв'язки між об'єктами та описуються атрибути зв'язку. Таким чином, організовується зберігання даних та створення системи посилань для подальшого їх пошуку.

Первинний аналіз інформації починається вже на етапі її оцінки і навіть раніше – на етапі її отримання. Присудження певних атрибутів конкретній інформації веде до структурування даних і як наслідок до їх аналізу.

Спираючись на існуюче положення справ та тенденції, слід описати картину розвитку ситуації. До того, як описувати сценарії необхідно вивчити сили, що впливають на досліджуваний об'єкт: які сили впливають, з якою активністю відбувається вплив, встановлюються причинно-наслідкові зв'язки самої процедури впливу.

Наступними кроками конкурентної розвідки є формування звітів та доведення інформації до керівництва. Кінцева ціль підрозділу конкурентної розвідки – донести до замовника результату аналізу про характер та масштаб економічно вигідних процесів, а також про задіяних в них конкретних осіб та організацій. При цьому важливо мати на увазі, що висновок має обмежену цінність, якщо він не супроводжується ймовірною оцінкою його достовірності.

Висновки з аналізу інформації конкурентної розвідки можуть використовуватися як для прийняття тактичних рішень, так і для опрацювання стратегічних напрямків розвитку фірми або корпорації в цілому. Конкурентна розвідка широко використовує прийоми й методи стратегічного управління, що дозволяє одержувати комплексне уявлення про ситуації на ринку й уточнювати позиції, на які компанія може на ньому претендувати через співставлення свого конкурентного статусу з конкурентоспроможністю інших суб'єктів, що оперують на цьому ж ринку. Чимало конкурентна розвідка черпає й з арсеналу засобів маркетологів, чий зусилля спрямовані головним чином на виявлення й аналіз споживчого попиту в тому чи іншому сегменті ринку. Конкурентна розвідка, подібно могутньому радарові, уловлює нові віяння в бізнесі,

відстежує можливості, що з'являються, й попереджає про небезпеки, що насуваються.

Конкурентна розвідка здійснює збір інформації про навколишнє бізнес-середовище тільки законними методами.

Методи конкурентної розвідки умовно можна поділити на цілком законні (білі) та методи, які за своєю формою не порушують норм законів, проте не завжди відповідають морально-етичним нормам ведення чесної конкурентної боротьби.

До першої групи методів конкурентної розвідки, тобто до законних, належать:

- вивчення й аналіз публікацій конкурента;
- вивчення, аналіз та обробка відкритої інформації про конкурента.

Методи першої групи – зона гарантованої репутації аналітика, консалтингової фірми, від імені якої він працює, та фірми-замовника дослідження. Вважається, що таким шляхом можна отримати до 95 % необхідної інформації з досліджуваного питання, але такий підхід потребує певної професійної підготовки спеціаліста з безпеки, широких знань в галузі економіки бізнесу, маркетингу, економічної статистики, соціології, математичних методів, економічного аналізу та моделювання ризиків, логістики, інформаційних спеціалізованих технологій для проведення контент-аналізу та роботи з системами управління базами даних, методів штучного інтелекту, а також достатнього часу та значних витрат на ведення моніторингу досліджуваних процесів.

До другої групи методів належать такі:

- матеріальне заохочення співробітників конкурента з метою отримання конфіденційної інформації;
- «переманювання» спеціалістів конкурента і отримання в них відомостей, що мають обмежений доступ;
- вивідування інформації у співробітника конкурента;
- проведення підставних переговорів з метою вивідування конфіденційної інформації;
- отримання необхідної інформації про конкурента через зв'язки в правоохоронних та контролюючих органах.

До «сірої» інформації належать дані, які не є комерційною таємницею та не відносяться до приватної інформації, але можуть дати відповідь на розуміння різних процесів і подій. Це може бути великий спектр спеціалізованих баз даних за різними напрямками: від телефонних довідників, до власників автомобільної техніки. Такі бази даних використовуються силовими та поліцейськими державними відомствами для вирішення задач національної безпеки. Часто така інформація розголошується колишніми працівниками таких служб, у яких зберігається доступ до подібних даних.

Найбільш «брудними» методами добування інформації є методи промислового шпіонажу, що використовують незаконні методи підслуховування, підкупу співробітників... Загальна назва таких методів «Gut

Instinct» або методи «Прямої кишки». Вони дозволяють в короткі терміни здобути необхідну фактографічну інформацію, яка може суттєво вплинути на прийняття рішень у бізнесі, але при цьому аналітик ризикує втратити репутацію через використання неетичних методів її добування або навіть бути притягнутий до кримінальної відповідальності. Поділ методів конкурентної розвідки можна розділити також залежно від спрямованості.

Розвідка проти компанії, систематичний аналіз інформаційного поля: легше збирати та аналізувати інформацію про великі компанії, оскільки вони є публічними і завжди намагаються заявити про себе й свої дії самі, хоч реальні показники завжди приховуються, і обумовлено це податковою політикою. Аналіз відповідної інформації в пресі дає ґрунт для досить точних висновків про стратегію підприємства, його плани, виробничі потужності, величини його оборотів і прибутку.

Аналіз установчих і статутних документів й організаційної структури компанії. Така інформація не підпадає під категорію комерційної таємниці, її можна отримати у відповідних органах влади. Аналіз структур і їхніх господарських взаємозв'язків допоможе дізнатися про склад групи контрагентів, їх можливості. Для складання цілісної картини необхідне повторне дослідження інформаційного поля по кожному із суб'єктів розробки. Якщо необхідно уточнення докладної інформації, можна скористатися опитуванням співробітників підприємства щодо того, що їх цікавить. Для цього можуть бути застосовані різні форми легендування й маскування: співбесіда при «наймі» на роботу, установлення помилкових партнерських зв'язків через дружні підприємства й т. ін.

Розвідка проти персони. Аналіз ділових зв'язків і комунікативних контактів осіб, які приймають рішення. Способом такої розвідки може бути інтерв'ю з посадовими особами конкурента.

Аналіз біографії керівників компанії конкурента – дає безліч відомостей для розуміння його психологічного портрета й змогу визначити ймовірне коло його спілкування. Співробітник – носій інформації. Правильна робота з ним дозволяє розкривати найнеобхіднішу інформацію про підприємство, а фінансове стимулювання уможливорює створення системи так званих «кротів». Але при цьому ніколи не слід забувати про контррозвідувальні дії. Організувати таку роботу на підприємстві можуть тільки фахівці, які проходили навчання в спеціальних службах й мали відповідну практику. Під час провадження таємної роботи з працівником підприємства конкурента важливо не наштотуватися на підставленого спеціально підготовленого для вас працівника, який замість комерційної таємниці надає справжню дезінформацію.

Аналіз позаділового життя керівників компанії конкурента: при цьому необхідно розуміти ступінь добропорядності в ділових відносинах вашого контрагента.

Фінансовий моніторинг. Загрози будуть оцінені недостатньо, якщо не виконується фінансовий моніторинг. Фінансовий моніторинг дозволяє визначити економічну потужність загроз. Він має виконуватися з одночасним

моніторингом інформаційного поля, що, у зв'язку з розвитком мережі Інтернет, вміщує масу кількісної інформації про фінансові аспекти діяльності підприємств.

Оцінка інвестиційних проектів конкурентів: якщо розвідувальні дії виконуються регулярно, то інформації буде досить для проведення швидкої оцінки інвестиційних проектів конкурентів. У випадку нерегулярного проведення економічної розвідки процес отримання всієї необхідної інформації ускладнюється необхідністю розширення процесу збору інформації, додатково проводити аналіз щодо підприємства, щодо персони, фінансовий моніторинг. Крім того, сюди додається розвідка щодо всіх учасників проекту й аналіз технічної сторони проекту (щоб врахувати технічні й технологічні ризики виконання проекту).

Метод експертного інтерв'ю: якщо інвестиційні проект не є інноваційним, то для оцінки ризиків проекту буде корисний метод опитувань фахівців, що вже брали участь в аналогічних проектах. Необхідною є формалізація результатів опитування й присвоєння коефіцієнтів ваги думкам окремих експертів. У цьому разі ви одержите матрицю, що дозволить вам провести багатofакторний аналіз успішності або неуспішності потенційного проекту.

Вивчення ділового й адміністративного оточення конкурента – використовується переважно для аналітичної обробки вже наявних матеріалів.

Можна виділити універсальні методи конкурентної розвідки, що їх можна спрямувати як за кожним окремо з перерахованих напрямів, так і проти цілого бізнесу, тобто використовувати комплексно. До них належать такі: «Вигідний клієнт»; «Неіснуюча вакансія»; «Засланий козачок»; «Інтернет – друг»; «Колега по роботі (навчанню)»; «Пірнання у сміттєвий контейнер».

Ще одним напрямком класифікації методів конкурентної розвідки є поділ на прямі, непрямі, зовнішнє спостереження та проникнення.

Прямими називаються методи отримання інформації, що безпосередньо цікавить (отримання обсягу реалізації із квартального звіту акціонерного товариства, що публікується в засобах масової інформації). Непрямим методом називається спосіб обчислення показника, що цікавить, за іншим показником, який пов'язаний з ним. Більшість методів конкурентної розвідки є непрямими, оскільки є непрямі дані більш доступні.

Зовнішнім називається спостереження без контакту з представниками конкурента, тобто на відстані. Будь-який спосіб, що використовує контакти із членами організації-конкурента пов'язаний із вторгненням в неї. Проникнення краще здійснювати не силами власного персоналу, а силами залучених зі сторони працівників консалтингових компаній, що здійснюють такого роду послуги.

Розглянемо можливі засоби конкурентної розвідки.

Збір інформації з відкритих джерел. Відкриті джерела – друковані засоби масової інформації, Інтернет, різні професійні збірники, галузеві звіти, звітність, що надається в державні органи, що не є комерційною таємницею.

Збір закритих даних проводиться за допомогою опитування спільних клієнтів, спільних постачальників, збір даних від колишніх працівників, від здобувачів посади, від інших конкурентів, за допомогою незавершеної пробної закупки, завершеної пробної закупки, організації спроби співробітництва від власного імені, співробітництва під виглядом потенційного постачальника, спроби співробітництва під виглядом сервісного постачальника, опитування конкурента під виглядом маркетингового дослідження, провокації співробітника конкурента адресним питанням на форумі в Інтернеті, організації та підтримання знайомства з працівником конкурента від третьої особи, використання анонімного інтернет-знайомства з працівником конкуруючої організації.

Необхідно зауважити, що для визнання інформації достовірною, необхідним є її збіг із двох-трьох джерел.

Побудову системи конкурентної розвідки можна розділити на етапи: визначення конкурентного середовища та структурування інформації, що відстежується; визначення каналів моніторингу та побудова системи постійного збору та класифікації інформації; обробка та аналіз зібраної інформації; прийняття тактичних та стратегічних рішень на основі отриманої інформації про конкурентів.

Роботу зі збору, обробки та аналізу інформації частіше доручають аналітичному агентству, що володіє необхідними ресурсами та досвідом. Це дозволяє компанії-замовнику повністю фокусуватися на власній діяльності, а агентству – маючи необхідну інфраструктуру та кваліфікований персонал, більш високими темпами провести ту ж саму роботу.

Система постійного збору інформації повинна включати:

Засоби масової інформації – більша частина інформації про плани компанії тим чи іншим чином потрапляє в засоби масової інформації. Часто це відбувається в інтерв'ю, коментарях, необережних та передчасних заявах про свої плани. Сучасні пошукові системи та організації процесу в аналітичних агентствах дозволяють відстежувати більше ніж 91 % друкованих засобів масової інформації.

Інтернет – на ринку інформаційних технологій Інтернет відіграє важливу роль, оскільки дозволяє комуніциувати практично зі всіма групами споживачів продукції.

Конференції, виставки – дані заходи в першу чергу дають інформацію про стратегію компанії, а іноді за необережності доповідача і розкрити комерційну інформацію, що є небажаною до розголошення. Інформацію про плановані та реалізовані маркетингові акції можна отримати шляхом інспектування торгових точок та опитування дилерів.

Слухи, інформація від учасників ринку – інформація швидко розповсюджується між всіма учасниками ринку.

Експертні коментарії – у випадку, якщо конкурент планує прийняти серйозну дію, яка може вплинути на ринкові позиції інших гравців, доцільно

провести експрес-опитування експертів ринку. Ціллю опитування буде оцінка дій конкурента, а також уточнення строків, коли ці дії будуть проведені.

Коментарі співробітників компанії конкурента – важливо врахувати, що достовірні коментарі як від конкурента, так і від експертів ринку зможе отримати тільки аналітичне агентство, яке буде звертатися до них від власного імені або використовуючи легенду.

SWOT-аналіз – аналіз сильних та слабких сторін, а також можливостей та загроз. Здійснюється професійними аналітиками після збору та аналізу отриманої інформації.

Одним із аналітичних способів обробки інформації є контент-аналіз. Сутність його методики полягає в пошуку інформації за конкретними словами, словосполученнями, змістовими одиницями. Контент-аналіз є різновидом роботи з документами (рекламні матеріали, публікації, стенограми групових дискусій), заснованої на їх формалізованому якісно-кількісному вивченні. Метод контент-аналізу передбачає формальну фіксацію, числову обробку, оцінку та аналіз змісту інформаційного джерела в контексті конкретної пошукової проблеми. Він дозволяє визначити наповненість середовища об'єктом пошуку. Крім того, виявляється ставлення носія до проблеми (позитивне, негативне, нейтральне).

Контент-аналіз використовується для визначенні наповненості рекламо носія рекламними зверненнями, під час оцінки ефективності реклами або аналізу конкурентного середовища. Сутність методу полягає в фіксації певних одиниць змісту, який вивчається, а також в квантифікації (виміру якості в кількісних, числових величинах, наприклад в балах) отриманих даних.

Об'єктом контент-аналізу може бути зміст різних друкарських видань, радіо- телепередач, кінофільмів, рекламних повідомлень, документів, публічних виступів, матеріалів анкет.

До основних процедур контент-аналізу відносяться

1. Виявлення змістових одиниць контент-аналізу (поняття, виражені в окремих термінах; теми, виражені в цілих змістових абзацах, частинах тексту, статтях; імена, прізвища людей; події, факти..., зміст апеляцій до потенційного адресату). Одиниці контент-аналізу виділяються залежно від змісту, цілей, задач та гіпотез конкретного дослідження. В дослідженні інформації працівники конкурентної розвідки оцінюють та аналізують зміст інформаційного джерела в контексті конкретної поставленої задачі.

2. Виділення одиниць рахунку, які можуть співпадати або не співпадати з одиницями аналізу. Робітники конкурентної розвідки, виходячи із поставленої задачі в якості одиниці рахунку звичайно використовуються терміни, що застосовуються в інформаційному середовищі (об'єкт доходу, засновник, постачальник, контрагент, власність...). В першому випадку процедура зводиться до підрахунку частоти згадування виділеної змістової одиниці, в другому – дослідник на підставі матеріалу, що аналізується, та здорового глузду самостійно висуває одиниці рахунку, якими можуть бути фізична протяжність текстів; площа тексту, заповнена змістовими одиницями; число

строк, тривалість трансляції, метраж плівки при аудіо- та відеозаписах; кількість малюнків з певним змістом, сюжетом

3. Процедура підрахунку в загальному вигляді схожа зі стандартними прийомами класифікації за виділеними угрупованнями. Для підрахунку даних про елементи конкурентного середовища працівниками застосовуються різні способи: зіставлення спеціальних таблиць, використання комп'ютерних програм, спеціальних формул, статистичних розрахунків.

Ще одним методом, який використовується конкурентною розвідкою, є мозаїчний метод. Він являє собою збір інформації будь-якого сорту. Цінними часто виявляються навіть найбільш незначні на перший погляд відомості.

Різноманітність джерел інформації змушує робітників конкурентної розвідки користуватися методом «мозаїчного» збору інформації, тобто отримувати її із різних відкритих джерел неповною (а іноді і не зовсім достовірною), яка у поєднанні з експертними оцінками самих дослідників та зовнішніх спеціалістів є базою вихідних даних для аналізу.

Сутність даного методу полягає в знаходженні великої кількості релевантної та значимої інформації про стан на ринку за різними параметрами, наприклад про витрати, клієнтів, сировину, якість продукції. В результаті отримується ніби мозаїка із незалежних один від одного параметрів, що характеризує ситуацію.

Таким чином, використання методі конкурентної розвідки важливо насамперед в таких випадках:

- відкриття нового напрямку бізнесу;
- зміни поведінки на ринку конкурента, партнера;
- появи нового партнера, конкурента на полі компанії;
- появи у бізнесі проблем зовнішнього характеру (зриви поставок, компрометуючі факти в пресі, поява проблем з контролюючими органами влади).

Конкурентна розвідка виконує стратегічну, а не тактичну функцію, вона повинна знаходитися на найвищому рівні в ієрархії компанії, підпорядковуючись безпосередньо вищому керівникові. Інформаційно-аналітичну роботу необхідно координувати на корпоративному рівні, щоб була можливість скористатися перевагами широкого обміну інформацією.

Конкурентна розвідка повинна бути цілком незалежна від структур компанії, що розробляють стратегії, щоб не «загрузнути» у бізнес-планах і не перестати виконувати свою стратегічну функцію – збір інформації про ринки, конкурентів і партнерів. Їй варто приділяти не меншої уваги, ніж маркетингові, тому що, якщо стратегія розроблена невірно, ви будете викидати безліч грошей на помилкові ідеї.

Для адекватного реагування на вплив навколишнього середовища і забезпечення успіху в конкурентній боротьбі компанії необхідна струнка й ефективна система економічної розвідки. Для якісного інформаційного забезпечення керівництва підприємства ця система повинна бути орієнтована на конкретних осіб, що приймають управлінські рішення. Вона повинна не просто вирішувати питання нагромадження даних і видачі звітів. Головна її

задача – забезпечення осіб, що приймають управлінські рішення, такою інформацією, що допомогла б вибрати найбільш оптимальний варіант вирішення проблеми, що постає перед компанією.

Формування системи конкурентної розвідки на підприємстві доцільно здійснювати послідовно у три етапи:

- розробка та створення інтегрованого банку даних;
- створення системи конкурентної розвідки компанії;
- створення та управління системою корпоративної безпеки підприємства.

У межах першого етапу на підприємстві необхідно створити матеріально-технічну базу: розробити базову документацію, яку необхідно заповнювати для аналізу, визначити інформаційні масиви щодо аналізу, здійснити підбір та укомплектування штату виконавців або розподілити задачі конкурентної розвідки між існуючими підрозділами, відділами товариства з метою запуску пілотного проекту. Зважаючи на невелику кількість конкурентів на ринку житлового будівництва, при створенні пілотної системи конкурентної розвідки доцільно розподілити задачі конкурентної розвідки між існуючими підрозділами, а для цього попередньо проаналізувати види та структуру товариства.

Аналіз існуючої структури управління товариством дозволяє провести наступне делегування завдань конкурентної розвідки (рис. 2.21):

Рисунок 2.21 – Структура управління товариством

На етапі створення інтегрованого банку даних необхідно також визначити перелік інформаційних ресурсів, необхідних для отримання інформації. Слід зазначити, що більшу частину інформації необхідно отримувати «досвідним» шляхом, тобто засобами обстеження конкурентів безпосередньо на місці. У такому випадку рекомендовано користуватися методикою «таємничого покупця», яка дозволяє отримати інформацію про те, як конкурент буде політику взаємодії з клієнтами (спілкування по телефону та особисто).

Аналіз цінової політики та методів стимулювання продаж може здійснюватись за допомогою аналізу прайс-листів конкурентів та інформації, що розміщується на сайтах та в засобах масової інформації.

Аналіз рекламної активності потребує відстеження джерел інформації, в яких може бути розміщена інформація про фірми-конкуренти, зокрема сайти <http://www.novostroy.info> [300]; <http://stroyobzor.ua/kharkov> [231]; <http://proconsul.com.ua> [170]. Знаючи засоби розміщення реклами та вартість рекламних блоків, можна розрахувати рекламні бюджети конкурентів.

На другому етапі визначаються цілі та задачі бізнес-розвідки, формується перелік основних споживачів аналітичної інформації в компанії, а також визначаються принципи взаємодії структурних підрозділів між собою та із зовнішніми організаціями з питань конкурентної розвідки. Так створюється система, що здатна взяти на себе функції бізнес-розвідки: аналіз конкурентного середовища, в якому працює компанія та її конкуренти, аналіз діяльності компанії та діяльності конкурентів.

На третьому етапі здійснюється формування та управління системою комплексної безпеки підприємства. Оскільки конкурентна розвідка виконує стратегічну, а не тактичну функцію, вона повинна знаходитися на найвищому рівні в ієрархії компанії, підпорядковуючись безпосередньо голові правління товариства. Інформаційно-аналітичну роботу слід координувати на корпоративному рівні, з тим щоб була можливість користуватися перевагами широкого обміну інформацією.

Конкурентна розвідка повинна бути повністю незалежна від структур компанії, що розробляють стратегії, з тим щоб не «загрузнути» у бізнес-планах та не припинити виконувати власну стратегічну функцію – збір інформації про ринки, конкурентів та партнерів. Їй слід приділяти уваги не менше, ніж маркетингу, оскільки якщо стратегія розроблена невірно, це буде віднімати грошові кошти на помилкові ідеї.

У цілому планування роботи конкурентної розвідки залежно від планів компанії має наступні етапи:

1. Описується мета діяльності компанії (максимально в повному вигляді) та її тактичні цілі на даному етапі (тобто яким чином буде досягнута основна ціль).
2. Визначаються потреби (виявляються фактори, що впливають або можуть вплинути на компанію).
3. Складаються бази спостережень (список інформації, необхідної для прийняття рішень).

4. Визначаються джерела інформації.
5. Визначаються способи отримання інформації.

Дана процедура простіше виконується при розподілі сфери дій на три області:

- безпосередня сфера – все, що знаходиться в прямому зв'язку з діяльністю компанії, включаючи конкурентів та технологію;
- сфера впливу – все, що може чинити вплив на дії, що здійснюються в межах безпосередньої сфери;
- сфера інтересів – все, що потенційно цікаве для підприємства (може здійснити вплив в майбутньому).

Після створення структури конкурентної розвідки важливо переходити до організації її роботи.

Процес конкурентної розвідки являє собою послідовність певних етапів: постановка задачі; збір інформації; оцінка та впорядкування; аналіз інформації; формування звітів; донесення інформації до керівництва.

Постановка задачі для створення конкурентної розвідки.

Другий етап – збір інформації. Від того наскільки вдало буде зібрана первинна інформація, залежить успішність рішення конкретної задачі подальшого аналізу. При цьому саме ціль спрямованого аналізу визначає зміст інформації, що підлягає збору, основні напрямки її дослідження, а також вибір методики аналізу.

Конкретний обсяг даних, необхідних для аналізу та прийняття рішення, в кожному випадку індивідуальний. Важливо виділити ряд вимог, якими слід керуватися при визначенні обсягу інформації: мінімальність, достатність та всебічність. Надлишковість інформації засмічує інформаційний масив та призводить до невиправданих витрат на його переробку. Недостатність інформації призводить до поверхової, неглибокої оцінки факторів. Відсутність всебічності призводить до однобоких висновків. Зібрана інформація повинна бути також достовірною, несуперечливою та корисною для досягнення конкретно поставленої мети. Даний етап процесу аналітичної розвідки має найважливіше значення для роботи всієї системи, оскільки він дозволяє мінімізувати невиробничі витрати часу та коштів.

Ефективність кожної управлінської системи в значній мірі залежить від інформаційного забезпечення. Від якості інформації, що використовується для прийняття управлінських рішень значною мірою залежить обсяг витрачання фінансових ресурсів, рівень прибутковості, ринкова вартість підприємства, альтернативність вибору інвестиційних проектів і наявних фінансових інструментів та інші показники, які характеризують рівень добробуту власників і персоналу, темпи розвитку підприємства.

Система інформаційного забезпечення керівництва компанії являє собою безперервний і цілеспрямований відбір відповідних інформаційних показників, які необхідні для здійснення аналізу, планування і підготовки ефективних управлінських рішень за всіма напрямками діяльності підприємства.

Інформаційна система вартісно-орієнтованого управління повинна забезпечувати необхідною інформацією не тільки управлінський персонал та власників самого підприємства, але й задовольняти інтереси широкого кола зовнішніх її користувачів. Основними користувачами фінансової інформації є внутрішні і зовнішні користувачі. Зовнішні користувачі використовують лише ту частину інформації, яка характеризує результати фінансової діяльності підприємства і його фінансовий стан. Більша частина цієї інформації зосереджена в офіціальній фінансовій, статистичній та податковій звітності, яка надається підприємством. Внутрішні користувачі крім вищезазначеної використовують значний обсяг інформації про діяльність підприємства, яка є комерційною таємницею.

Висока роль фінансової інформації в підготовці і прийнятті ефективних управлінських рішень зумовлює високі вимоги до її якості при формуванні інформаційної системи фінансового менеджменту, серед яких виділяють вимоги до її значимості, повноти, своєчасності, достовірності, зрозумілості, співставимості, ефективності. Значимість, яка визначає, на скільки залучена інформація впливає на результати фінансових рішень, в першу чергу, в процесі формування фінансової стратегії підприємства, розробки цілеспрямованої політики по окремим аспектам фінансової діяльності, підготовки поточних і оперативних фінансових планів. Повнота, яка характеризує завершеність кола інформативних показників, необхідних для проведення аналізу, планування і прийняття оперативних управлінських рішень по всім аспектам фінансової діяльності підприємства. Достовірність, яка визначає, на скільки інформація, що формується, адекватно відображує реальний стан і результати фінансової діяльності, правдиво характеризує зовнішнє фінансове середовище, нейтральна по відношенню до всіх категорій потенційних користувачів та перевіряема. Своєчасність, яка характеризує відповідність сформованої інформації в її потребі за період її використання. Зрозумілість, яка визначається простотою її побудування, відповідністю визначеним стандартам подання та доступністю розуміння тими категоріями користувачів, для яких вона призначена. Не слід однак змішувати вимоги зрозумілості інформації для конкретної категорії користувачів з її універсальною доступністю для розуміння всіма учасниками фінансової діяльності підприємства, тому що не всі з них можуть мати достатній рівень кваліфікації для адекватної її інтерпретації. Співставність, яка визначає можливість порівняльної оцінки вартості окремих активів і результатів фінансової діяльності підприємства у часі, можливість проведення порівняльного фінансового аналізу підприємства з аналогічними господарюючими суб'єктами. Така співставність забезпечується ідентифікацією визначення окремих інформативних показників та одиниць їх виміру, використанням відповідних національних і міжнародних стандартів фінансової звітності, послідовністю і стабільністю методів обліку фінансових показників на підприємстві. Ефективність, яка означає, що витрати на залучення окремих інформативних показників не повинна перевищувати ефект, який буде отриманий в результаті їх використання при підготовці і реалізації

відповідних управлінських рішень. Склад системи інформаційного забезпечення фінансового менеджменту, її широта і глибина визначаються галузевими особливостями діяльності підприємств, їх організаційно-правовою формою функціонування, обсягом та ступенем диверсифікації фінансової діяльності та рядом інших умов.

Слід чітко визначити строки збору інформації. Не можна допускати ні передчасного збору інформації, коли ще не визріли умови для виявлення факту або зміни обставин, ні її отримання із запізненням.

Велике значення для правильного збору інформації має знання джерел, з яких можуть бути почерпнуті відомості, необхідні для аналізу. Коло джерел інформації значною мірою залежить від мети дослідження, спрямованості аналізу, відділу, в інтересах якого він здійснювався.

Інформація обирається з усіх доступних джерел, але з урахуванням специфіки, з тим, щоб не розширювати коло джерел до нескінченності. За окремими питаннями збір інформації може здійснюватись негласним шляхом із використанням розвідувальних можливостей органів внутрішніх справ.

Особливість оцінки роботи підрозділу конкурентної розвідки полягає в людях, що працює в такій структурі. Як правило, це робітники силових структур у минулому, а відповідно і особливий характер у них. Інша особливість – функції, які виконує такий підрозділ. Результатом роботи підрозділу конкурентної розвідки є інформація. Облік інформації – завжди є складним. Інший аспект – оцінка відверненої шкоди.

Вирішення проблеми оцінки та стимулювання роботи підрозділу конкурентної розвідки необхідно здійснювати наступними кроками:

- на кожного робітника необхідно написати посадову інструкцію, при цьому не формально, але з докладним описом завдань, компетенції, функцій, повноважень та відповідальності;
- розглянути існуючі методики оцінки та стимулювання, зіставити їх;
- спробувати примірити для кожної конкретної посади існуючі методики;
- проаналізувати отримані результати та прийняти або відпросити апробовані варіанти.

Існують різні методи оцінки служби корпоративної безпеки, зокрема:

Оцінка за допомогою коефіцієнтів (коефіцієнти розробляються безпосередньо на кожному підприємстві та орієнтовані на кінцевий результат роботи конкурентної розвідки за конкретним спрямуванням).

Експертна оцінка. Сутність методу зводиться до того, що в компанії виділяють деяку групу спеціалістів (звичайно ТОП менеджерів), тим чи іншим способом пов'язаних з роботою підрозділу конкурентної розвідки. Вони стають експертами, що оцінюють роботу розвід підрозділу. Після закінчення звітнього періоду кожний з експертів оцінює роботу підрозділу за певною умовною шкалою. Після цього знаходиться середній показник, який і є оцінкою роботи підрозділу за такий період і залежно від нього приймають рішення про рівень

компетенції, ефективності, а відповідно преміюванні. Більш складним, але водночас і більш точним методом є метод «BARS».

Оцінка за системою «BARS»: для застосування даного методу потрібні ті ж експерти (група Б) та експерти для підготовки методики (група А) – люди, пов'язані з роботою конкурентної розвідки або ті, що приймають в ній безпосередню участь. Експерти групи А описують специфічні ситуації ефективного та неефективного виконання обов'язків співробітниками конкурентної розвідки або конкурентної розвідки в цілому. Далі отримані східні ситуації об'єднують в невеликі групи, які коротко описуються. Ці ж експерти ранжують поведінку, описані в кожному випадку, всередині групи за допомогою семи- дев'ятирівневих шкал. Експерти групи Б з деякою періодичністю проводять оцінку роботи підрозділу конкурентної розвідки за виділеними шкалами за допомогою встановлених критеріїв. На першому етапі при побудові шкал та критеріїв, необхідні значні витрати, в основному витрати часу та людських ресурсів. Але продукт цієї роботи може ефективно використовуватись тривалий час без серйозних змін.

Інший спосіб оцінки якості роботи конкурентної розвідки – оцінка за сукупністю показників. Його основу складає розроблена в компанії система показників, яка може включати наступні:

- об'єктивні вимоги – зовнішній вигляд робітника, стан робочого місця, трудова дисципліна;
- знання теорії та практики – досягається тренуванням та навчанням (перевіряється атестаційною комісією або безпосереднім керівником);
- загальні результати роботи обраного сектору компанії (якщо є крадіжка – зниження показника, виявлення порушника – підвищення показника);
- позаплановані перевірки – використання «учбових» порушників.

Таким чином, для вирішення проблеми формування системи конкурентної розвідки підприємства в роботі запропоновано для незначних за розміром підприємств – не створювати окремий розвідувальний підрозділ, а делегувати функції конкурентної розвідки на окремі структурні відділи підприємства: зокрема перший етап конкурентної розвідки - постановка задачі - здійснюється на рівні керівника підприємства (директора, генерального директора); збір, оцінка та аналіз інформації – кожним окремим відділом; формування звітів та донесення інформації до керівника – заступником директора з питань економіки.

2.14 Особливості діагностики фінансово-економічної безпеки банківської системи України в умовах кризи

У сучасних політико-економічних умовах тривалого збереження конфлікту проблема збереження стабільності банківської системи як основного елемента фінансової системи та найважливішої умови розвитку національної економіки постає дедалі гостріше. Головні ризики щодо досягнення цілей та

орієнтирів грошово-кредитної політики у короткостроковій перспективі концентруються довкола розвитку подій на сході України. У більш тривалій перспективі головні ризики концентруватимуться довкола можливої несприятливої динаміки світових фінансових та товарних ринків, а також ефективності здійснення економічних реформ у країні.

Відповідно до закону «Про банки та банківську діяльність» *банківська система* – це законодавчо визначена, чітко структурована сукупність фінансових посередників грошового ринку, які займаються банківською діяльністю [201]. Банківська система забезпечує ефективний розвиток і функціонування усіх сфер національної економіки, регулює потоки грошових коштів, створює передумови для розширеного відтворення економіки. Банківська система бере участь у виконанні *основних функцій фінансової системи*, зокрема шляхом:

- забезпечення способів переміщення фінансових ресурсів у часі, через кордони держав та між окремими галузями тощо;
- розробки та забезпечення способів управління ризиками;
- забезпечення механізму об'єднання фінансових ресурсів та їх розподілу між окремими суб'єктами господарювання;
- забезпечення безперебійного функціонування платіжних систем, зокрема, шляхом удосконалення способів клірингу та здійснення розрахунків, що сприяють торгівлі;
- забезпечення насичення ринку ціною інформацією, що дозволяє координувати децентралізований процес прийняття рішень в окремих галузях економіки [149, с. 18].

Кризові явища зумовили існування таких основних загроз стабільності банківської системи як недостатній рівень капіталізації, нестабільність ресурсної бази, погіршення фінансових результатів, посилення боргового навантаження, скорочення обсягів кредитування, що в подальшому може позначитись на якості кредитного портфеля банків.

Дослідженню економічної сутності й передумов, необхідних для стабільного функціонування банківської системи, присвячено ряд наукових праць як вітчизняних, так і іноземних авторів. Зокрема, Вім Дуйзенберг (голова Європейського центрального банку), зазначає, що «...Фінансова стабільність не має загально визнаного визначення. Проте має місце широкий консенсус, який полягає в тому, що фінансова стабільність – це безперебійне функціонування ключових елементів, які складають фінансову систему [291]. О. І. Барановський, розглядаючи стабільність банківської системи, доводить, що це *здатність протистояти зовнішнім та внутрішнім впливам, зберігаючи стійку рівновагу і надійність протягом часу* [18]. Г. Панасенко зводить визначення «фінансової стабільності банківської системи» до створення дієвого механізму, який запобігав би виникненню банківських криз та сприяв подальшому розвитку економіки країни. У контексті категоріального визначення під фінансовою стабільністю банківської системи розуміється міра

повноти та якості розв'язання завдання, поставленого перед банківською системою, виконання нею своєї місії, що забезпечує досягнення позитивного фінансового результату. Водночас автор констатує, що немає універсального визначення, яке розкриває основні функції, завдання та критеріальні ознаки фінансової стабільності, індикатори її оцінки [186].

За визначенням голови національного банку України *стабільність банківської системи (stability of banking system)* – це комплексна характеристика стану банківської системи, при якому реалізується її сутність і призначення в економічній системі країни, адекватно та ефективно виконуються її функції, а також забезпечується спроможність підтримувати рівновагу та відновлювати стан після зовнішніх потрясінь чи посилення диспропорцій, будь-яких відхилень від безпечних параметрів, спричинених кризовими явищами (спадом економіки, фінансовою кризою, трансформацією економіки тощо). Стабільність банківської системи характеризується *надійністю, збалансованістю та пропорційністю функціонування її структурних елементів, здатністю зберігати стійку рівновагу та надійність протягом тривалого часу* [229].

Таким чином, *під фінансово-економічною безпекою банківської системи* слід розуміти такий стан, за яким банківські установи не можуть втратити фінансову стабільність і ділову репутацію в результаті цілеспрямованих дій певної групи осіб чи організацій як усередині, так і за межами держави, а також в результаті негативних макроекономічних та політичних чинників.

Природно, що безпека банківської системи в цілому залежить від безпеки кожної банківської установи та є складовою фінансової безпеки країни.

Можна виділити два підходи різних авторів до визначення безпеки банків. Перший підхід базується на використанні поняття загрози. Другий – на економічних поняттях досягнення мети, функціонування банку без використання поняття загрози у визначенні безпеки.

За першим підходом під економічною безпекою банку деякі автори розуміють захищеність його життєво важливих інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, тобто захист банку, його кадрового й інтелектуального потенціалу, інформації, технологій, капіталу і прибутку, які забезпечуються комплексом заходів спеціального, правового, економічного, організаційного та технічного характеру.

Російський вчений К. Р. Тагірбеков вважає, що економічна безпека банку – це його здатність протистояти деструктивним діям на фінансовому ринку і забезпечити виживання в конкурентній боротьбі банківського сектору [236]. С. Л. Меламедов, на відміну від Тагірбекова, при розкритті змісту поняття «економічна безпека» підкреслює необхідність урахування не тільки зовнішніх загрозливих обставин, а й внутрішніх, які впливають на діяльність банку [153]. Автор визначення вважає, що в банку є інтереси і структури, захищеність яких від внутрішніх і зовнішніх загроз досягається системою відповідних заходів, що і відповідає поняттю економічної безпеки банку. М. В. Матвеев розглядає економічну безпеку як стан, за якого забезпечується стабільність його

функціонування, фінансова рівновага і регулярне одержання прибутку, можливість виконання поставлених цілей і завдань, здатність до дальшого розвитку й удосконалення [151].

Як визначають В. Ф. Гапоненко, А. А. Безпалько та А. С. Власов, економічна безпека банку – це стан, що характеризується його здатністю нормально функціонувати для досягнення своїх цілей за існуючих зовнішніх умов і їх змін у визначених межах.

Отже, основний критерій успішного забезпечення безпеки об'єкта – це досягнення об'єктом мети. Визначені шлях та спосіб досягнення економічної безпеки – це забезпечення нормального функціонування суб'єкта господарювання при існуванні зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів.

Комплексне визначення поняття безпеки банківської діяльності наведено на рисунку 2.22.

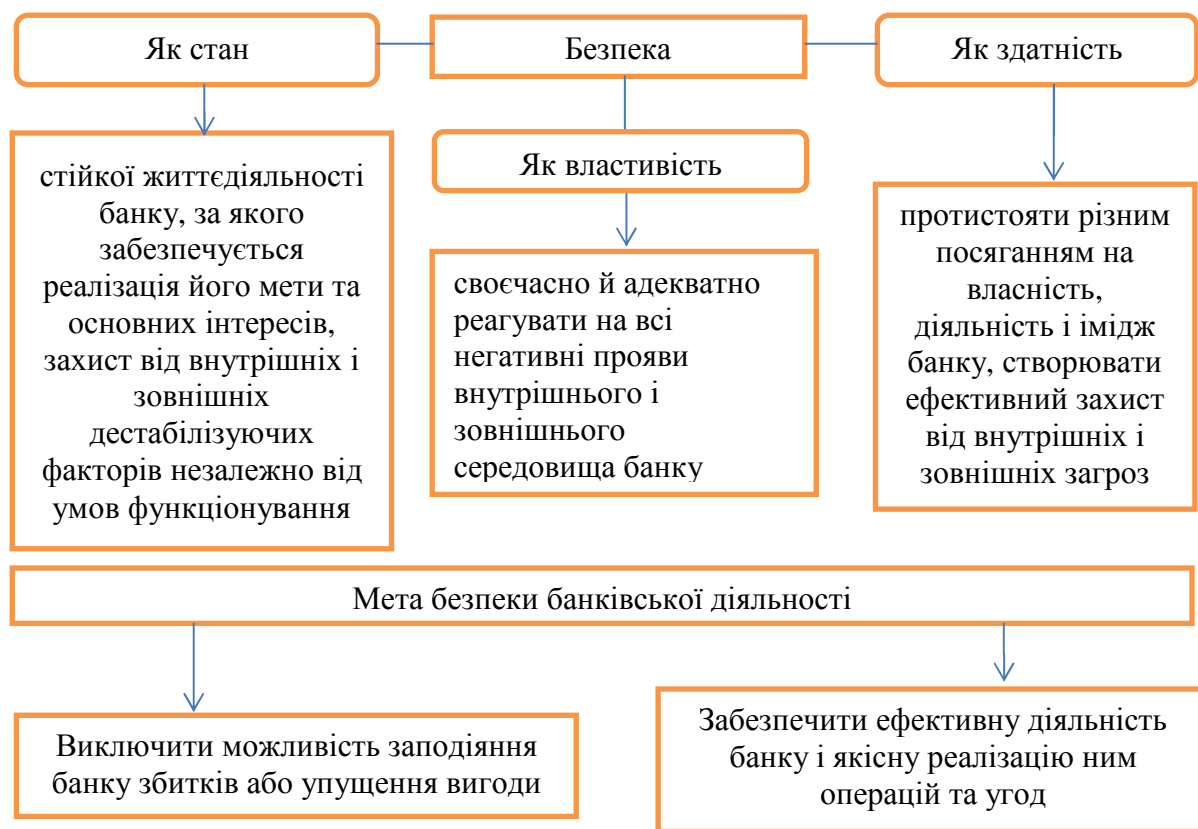

Рисунок 2.22 – Безпека банківської діяльності [94]

Мета безпеки банківської діяльності досягається шляхом виконання таких завдань:

1. Збереження й ефективне виконання фінансових, матеріальних та інформаційних ресурсів банку.
2. Захист законних інтересів банку та його співробітників.
3. профілактика та попередження правопорушень і злочинних посягань на власність і персонал банку.

4. Виховання та навчання персоналу банку з питань безпеки.
5. Своєчасне виявлення реальних і потенційних загроз банку, оперативне реагування елементів його структури та вжиття заходів щодо нейтралізації небезпеки.
6. Виявлення та формування причин та умов, сприятливих для реалізації банком своїх основних інтересів

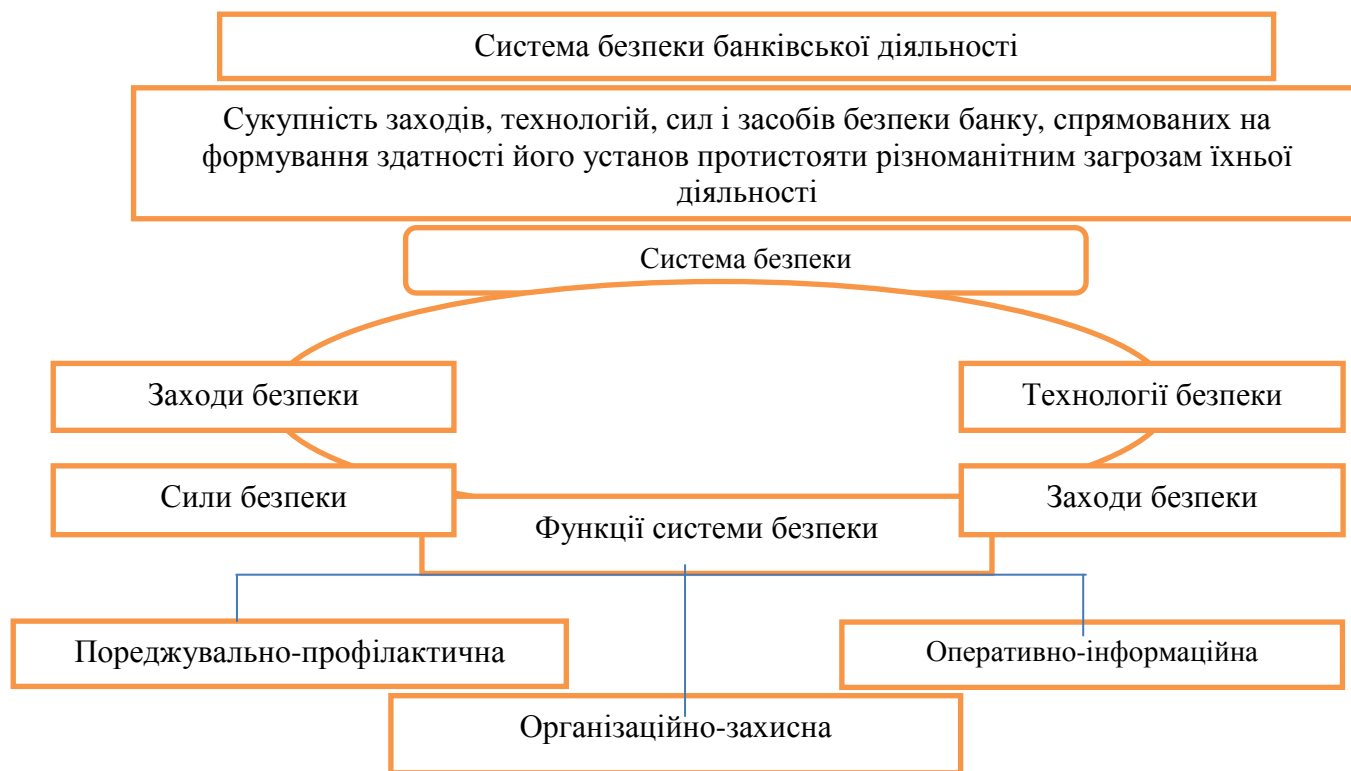

Рисунок 2.23 - Система безпеки банківської діяльності [94]

Безпека діяльності банківської установи проявляється через сукупність певних елементів, які формують систему безпеки банківської діяльності. Структура цієї системи зображена на рисунку 2.23.

Зі схеми видно, що система безпеки банківської діяльності має 4 основні складових: заходи безпеки, сили безпеки, технології безпеки, засоби безпеки.

Основними функціями системи безпеки банківської діяльності є попереджувально-профілактична, оперативно-інформаційна, організаційно-захисна.

Для того щоб система безпеки банківської діяльності виконувала свої функції, повинен бути відпрацьований механізм реалізації безпеки.

Механізм реалізації безпеки – це системне забезпечення реалізації заходів безпеки за допомогою певних засобів відповідно до принципів безпеки [203].

Отже, «безпека банку» – це такий його стан, який забезпечує живучість банку незалежно від умов його функціонування. Під економічною безпекою банку слід розуміти стан, за яким забезпечується економічний розвиток і стабільність банку, гарантований захист його ресурсів, здатність адекватно і без суттєвих втрат реагувати на зміни внутрішньої і зовнішньої ситуації.

Основною метою забезпечення безпеки банку є забезпечення його ефективної діяльності, якісної реалізації операцій та угод, виключення можливості заподіяння банківській установі збитків або упущення вигоди. Основними завданнями при цьому є своєчасне виявлення та протидія реальним потенційним загрозам банку, збереження усіх його ресурсів.

2.15 Інформаційно-аналітичне забезпечення впровадження оціночної діяльності із застосування порівняльного підходу

В умовах розвитку ринкових відносин найважливішим чинником конкурентоспроможності вітчизняних підприємств у довгостроковій перспективі є наявність фундаментальної мети розвитку бізнесу – приріст його вартості, що сприяє інноваційному розвитку економіки країни. Потреба вимірювати ефективність менеджменту та інвестиційних проектів, проведення таких заходів, як аукціони з продажу пакетів акцій підприємств, сформували потребу у достовірній оцінці вартості активів та бізнесу.

Ефективність управління бізнесом у сучасній економічній дійсності багато в чому визначається якістю інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття відповідних управлінських рішень. При цьому проведення комплексної оцінки фінансового стану організації здійснюються для виконання принципово різних цілей і завдань, у залежності від яких усі аналітичні дії повинні бути розмежовані за принципом найбільшої корисності і значущості інформації для прийняття відповідного рішення.

Методична недосконалість існуючих підходів до підготовки інформаційно-аналітичної бази для проведення комплексної оцінки фінансового стану будівельних організацій, яка проводиться без урахування галузевих особливостей функціонування господарюючих суб'єктів, а також не розділена по цільових запитах різних категорій користувачів, викликає необхідність удосконалення теоретико-методичних положень інформаційно-аналітичного забезпечення комплексної оцінки фінансового стану будівельних організацій.

Дослідженнями в галузі аналізу фінансового стану організацій займалися багато вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них такі фахівці, як А. Раппапорт [301], А. Дамодаран [185], Т. Коллер, Дж. Муррін, Р. Каплан, Дж. Штерн, М. Шоулз, Р. Мертон, М. Браун, Дж. Хікс, Т. Коупленд, Ж. Рой, М. Ветер, К. Уолш, П. Хорват, П. Гохан, Дж. Шим, Д. Сідел. Останні роки спостерігається значний розвиток вартісно-орієнтованого підходу в Україні та Росії. Вклад в цей розвиток зробили російські та вітчизняні вчені і практики, зокрема С. Рассказов, С. Валдайцев, О. Щербакова [259], О. Кузьмін, О. Сохацька, О. Мендрул, В. Панков.

Метою дослідження є подальша розробка теоретико-методичних положень інформаційно-аналітичного забезпечення комплексної оцінки

фінансового стану підприємств та практичне застосування отриманих результатів дослідження.

Порівняльний підхід включає такі основні етапи оцінки вартості компанії [91]:

- 1) збір необхідної інформації;
- 2) складання списку аналогічних підприємств;
- 3) фінансовий аналіз;
- 4) розрахунок мультиплікаторів;
- 5) вибір величини мультиплікатора;
- 6) визначення підсумкової величини вартості компанії;
- 7) внесення підсумкових коригувань.

При застосуванні методу компанії-аналога і методу угод здійснюють наступні дії:

– проводять збір і обробку інформації, необхідної для визначення можливих аналогів об'єкта оцінки, вибору з їх числа аналогів об'єкта оцінки та розрахунку цінових мультиплікаторів;

– визначають можливі аналоги об'єкта оцінки;

– відбирають з числа можливих аналогів об'єкта оцінки аналоги об'єкта оцінки, обґрунтовуючи такий вибір;

– визначають ціни аналогів об'єктів оцінки, які приймаються для розрахунку цінових мультиплікаторів;

– визначають склад використовуваних в розрахунках цінових мультиплікаторів і обґрунтовує їх вибір;

– визначають базу порівняння по об'єкту оцінки і аналогам об'єкта оцінки по кожному з обраних цінових мультиплікаторів;

– проводять необхідні коригування на відмінності між об'єктом оцінки і аналогами об'єкта оцінки, як правило, на основі порівняльного аналізу кількісних характеристик об'єкта оцінки і аналогів об'єкта оцінки;

– проводять розрахунок цінових мультиплікаторів по кожному аналогу об'єкта оцінки, використовуюваному при розрахунку конкретного цінового мультиплікатора;

– проводять розрахунок вартостей об'єкта оцінки як твір цінового мультиплікатора по кожному аналогу об'єкта оцінки, використовуюваному при розрахунку конкретного цінового мультиплікатора, на відповідну базу порівняння об'єкта оцінки;

– узагальнюють результати розрахунків вартостей об'єкта оцінки при використанні різних цінових мультиплікаторів і аналогів об'єкта оцінки та обґрунтовують їх узагальнення;

– визначають відповідність отриманих результатів використовуваним принципам оцінки, характеристикам об'єкта оцінки, предмету і умовами операції, аналізують достатність і достовірність використовуваної інформації і роблять висновок про ступінь застосовності отриманого результату при виведенні підсумкової величини вартості об'єкта оцінки [150].

Для забезпечення достовірності результатів оцінки потрібно забезпечити репрезентативність вибору аналогів об'єкта оцінки та іншої інформації, що використовується. Застосування методу компанії-аналога допускається у разі використання як мінімум трьох аналогів об'єкта оцінки по кожному використовуваному ціновому мультиплікатору, методу угод – як мінімум двох аналогів об'єкта оцінки по кожному використовуваному цінового мультиплікатору.

Система інформації в оцінці вартості бізнесу

Для того щоб дати обґрунтовану оцінку вартості, необхідно зібрати інформацію по відповідному об'єкту власності. Як правило, вона включає в себе так звані загальні та спеціальні дані. [62]

До загальних даних, які необхідні для оцінки вартості підприємства, можна віднести дані про стан ринку, на якому функціонує оцінюване підприємство, а також дані про місцезнаходження підприємства.

До даних про стан ринку відносяться істотні дані про економічні, соціальні, політичні, правові та екологічні чинники, що діють на ринку. До них відносяться: ставка банківського відсотка, купівельна спроможність населення, індекси зростання цін на будівельну продукцію, індекси зміни цін на продукцію, ступінь забруднення навколишнього середовища, ступінь ризику, рівень конкуренції та ділової активності, політична обстановка в регіоні. Цю інформацію можна отримати з центральних, місцевих і спеціальних періодичних видань, а також в результаті спеціального опитування керівників підприємства [77]. До даних про місцезнаходження підприємства відноситься інформація про регіоні, місті, районі, в якому розташоване підприємство, в тому числі: рівень народонаселення, рівень зайнятості, ступінь промислового розвитку регіону з точки зору випуску даного виду продукції і т.д. До спеціальних даними відносять дані про підприємство і порівнянних продажах.

Дані про підприємство включають інформацію про документи, що посвідчують право власності, склад учасників підприємства, їх частку в статутному капіталі та інше.

При проведенні оцінки вартості підприємства необхідно використовувати поточні і перспективні плани, а також інші документи, що визначають його розвиток на перспективу, зокрема, відомості з таких джерел інформації [10]:

- дані бухгалтерського обліку та складеної на його основі фінансової, управлінської, податкової звітності;

- статистичної звітності, дані якої дозволяють виявити певні економічні закономірності в розвитку підприємства, служать для оцінювача важливим джерелом інформації, особливо при виборі об'єктів-аналогів для проведення розрахунків;

- матеріалів внутрішньовідомчої і позавідомчої ревізії та внутрішнього аудиту;

- матеріалів лабораторного та лікарсько-санітарного контролю, що характеризують стан навколишнього природного середовища та шкідливі викиди підприємства;

- матеріалів перевірок податкової служби;
- матеріалів перевірок природоохоронних органів;
- матеріалів маркетингових досліджень;
- листування з вищестоящими організаціями, замовниками продукції підприємства, з фінансовими та кредитними організаціями, акти балансових комісій [122].

Практика оціночної діяльності показує, що основну частину відомостей для використання в розрахунках оцінювач отримує з первинних бухгалтерських документів і реєстрів бухгалтерського обліку. У даний час у практиці відбувається тісна взаємодія дисциплін професійної оцінки та бухгалтерського обліку. Оцінювачі особливо гостро відчувають потребу в професійній кооперації, так як процес оцінки та звіт про оцінку повинні відповідати як професійним стандартам оцінки, так і стандартами фінансової звітності. Узгодженість стандартів фінансової звітності та стандартів оцінки полегшує професійну діяльність оцінювачів, забезпечує користувачам оціночних послуг краще розуміння звітів про оцінку.

Основні принципи відбору підприємств-аналогів

Оцінка бізнесу методом компанії-аналога заснована на використанні двох типів інформації:

а) Ринкова інформація

Ринкова інформація включає дані про фактичні ціни купівлі-продажу акцій компанії, подібної з оцінюваною фірмою, а також інформацію про кількість акцій в обігу. Число акцій, на яку поділений власний капітал компанії, надає прямий вплив на вартість однієї акції. Дві компанії, що мають однакову цінність власного капіталу, можуть мати різну вартість однієї акції, якщо їх кількість в порівнюваних компаніях різна [127];

б) Фінансова інформація.

Фінансова інформація насамперед представлена офіційною бухгалтерською і фінансовою звітністю, а також додатковими відомостями, перелік яких визначається залежно від конкретних умов оцінки. Додаткова інформація дозволить визначити ступінь подібності аналогів з оцінюваною компанією. На її основі можна провести необхідні коректування, що усувають відмінності у фінансових і виробничих параметрах, методах ведення обліку та складання звітності, виявити надлишок або нестачу власного оборотного капіталу, наявність нефункціонуючих активів, внести поправки на екстраординарні події і т.д. Фінансова інформація повинна бути представлена звітністю за поточний рік і попередній період. Інформація збирається за 5 років. Однак цей період може бути іншим, якщо умови діяльності підприємства будуть істотно відрізнятися від тих, в яких воно працює на момент оцінки. Слід підкреслити, що фінансова інформація повинна бути зібрана не тільки по оцінюваної компанії, але і по аналогам [197]. Коригуванню підлягає вся звітність за повним списком підприємств, тому порівняльний підхід є надзвичайно трудомістким і дорогим. Крім того, як показує практика, ретельний аналіз інформації може дати негативний результат. Оцінювач

приходить до висновку про відсутність необхідної подібності та неможливості застосування даного методу, хоча час і гроші витрачені.

Фінансова інформація, яку публікують одночасно з ціною, зазвичай містить мінімальні відомості про компанію, тому більш докладні дані можуть бути отримані на підставі письмового запиту або безпосередньо на підприємстві в ході співбесіди [249]. Склад необхідної фінансової інформації залежить від конкретного об'єкта оцінки, стратегії і методології, а також стадії відбору аналогів.

Складання списку аналогічних підприємств

Процес відбору зіставних компаній здійснюється в три етапи.

На першому етапі визначається коло підбирання. У нього входить максимально можливе число підприємств, схожих з оцінюваною фірмою. Пошук таких компаній починається з визначення основних конкурентів, перегляду списку тих компаній, що злилися, і набутих компаній за останній рік. Можливе використання електронних баз, проте така інформація потребує додаткових відомостей, тому що не буває достатньо повною. Критерії порівнянності на цьому етапі досить умовні і звичайно обмежуються схожістю галузі.

На другому етапі складається список підприємств, що будуть розглядатися. Оскільки аналітику потрібна додаткова інформація понад офіційної звітності, він повинен зібрати її безпосередньо на підприємствах-аналогах. Отже, початковий список може скоротитися через відмову деяких фірм в представленні необхідних відомостей, а також за поганої якості, недостовірності поданої інформації. Критерії відбору повинні відповідати найважливіших характеристик фірм. Якщо аналог відповідає всім критеріям, то він може використовуватися на наступних етапах оцінки. Остаточне рішення про ступінь порівнянності підприємств приймає оцінювач.

На третьому етапі складається остаточний список аналогів, який дозволить аналітику визначити вартість оцінюваної фірми. Включення підприємств в цей список засновано на ретельному аналізі додатково отриманої інформації. На цьому етапі аналітик посилює критерії порівнянності і оцінює такі фактори, як рівень диверсифікації виробництва, положення на ринку, характер конкуренції тощо.

Оцінювач повинен враховувати такі додаткові фактори:

а) галузева подібність. Список потенційно зіставних компаній завжди належить одній галузі, проте не всі підприємства, що входять у галузь або пропонують свої товари на одному ринку, співставні.

б) залежність результатів діяльності від одних і тих же економічних чинників. Вартість капіталу будівельних компаній, що працюють в районах масового будівництва і у віддалених економічних районах, буде істотно відрізнятися при достатньому схожості інших критеріїв, таких як чисельність працюючих, склад парку будівельних машин і механізмів. Необхідно відзначити, що аналітик, виявивши відмінності, може або викреслити підприємство зі списку аналогів, або розрахувати величину коригування ціни аналога для визначення вартості оцінюваної компанії.

в) стадія економічного розвитку оцінюваної компанії і аналогів. Досвідчена компанія, що пропрацювала не один рік, має незаперечні переваги і додатковий прибуток за рахунок стабільного функціонування, хорошою клієнтурою і постачальниками сировини і т. д.

Розмір є найважливішим критерієм, оцінюваним аналітиком при складанні остаточного списку аналогів. Оцінка розміру компанії визначається за такими параметрами, як ступінь капіталізації, чисельність персоналу, обсяг реалізованої продукції і послуг, обсяг прибутку, число філій і так далі. Проте ухвалення рішення про включення компанії в список тільки на основі розміру може призвести оцінювача до неправильних висновків, оскільки об'єктивно закриті компанії найбільш часто потребують оцінкою, зазвичай менше, ніж відкриті. Крім того, оцінювач повинен враховувати, що більш велика компанія не буде автоматично мати більший прибуток тільки за рахунок свого розміру. Тому оцінювач повинен в першу чергу враховувати фактори, що забезпечують величину прибутку.

г) перспективи зростання. Оцінювач повинен визначити фазу економічного розвитку підприємства, оскільки вона впливає на співвідношення частки дивідендних виплат і частки чистого прибутку, що спрямовується на розвиток підприємства. Оцінюючи перспективи зростання компанії, аналітик повинен враховувати вплив трьох основних чинників:

- Загальний рівень інфляції.
- Перспективи зростання, галузі в цілому та індивідуальні можливості розвитку конкретної фірми в рамках галузі.
- Динаміка частки підприємства на ринку.

Експерт повинен уважно вивчити конкурентні переваги і недоліки оцінюваної компанії порівняно з аналогами. Фінансовий ризик. Рівень фінансового ризику оцінюється на підставі таких критеріїв:

- Структура капіталу або співвідношення власних і позикових коштів;
- Рівень ліквідності або можливості оплачувати поточні зобов'язання поточними активами;
- Кредитоспроможність фірми або її здатність залучати позикові кошти на вигідних умовах.

Підсумковий список повинен включати не менше трьох аналогічних компаній.

Зіставлення фінансових показників оцінюваної компанії і фірм-аналогів

Порівняльний підхід до оцінки підприємства передбачає використання вже існуючих прийомів і методів фінансового аналізу. Оцінювач аналізує баланси, звіти про прибутки та збитки, додаткову інформацію, розраховує фінансові коефіцієнти. Фінансовий аналіз є найважливішим компонентом визначення порівнянності аналогічних компаній з оцінюваним підприємством. Відмінні риси фінансового аналізу при порівняльному підході виявляються в наступному:

- по-перше, тільки за результатами фінансового аналізу оцінювач приймає рішення про порівнянності і включенні тих чи інших фірм до списку компаній-аналогів;

- по-друге, фінансовий аналіз дозволяє визначити місце або ранг оцінюваної компанії серед аналогів;
- по-третє, фінансовий аналіз є основою для внесення необхідних коригувань, які забезпечують потрібне схожість оцінюваної компанії з аналогами;
- по-четверте, фінансовий аналіз дозволяє обґрунтувати ступінь довіри оцінювача до конкретного виду цінового мультиплікатора в їх загальному числі і в кінцевому рахунку визначити вагу кожного варіанта вартості при виведенні підсумкової величини.

Розрахунок мультиплікаторів

Порівняльний підхід оцінці бізнесу передбачає використання наступних основних груп мультиплікаторів:

- 1 група – ціна / прибуток, ціна / грошовий потік;
- 2 група – ціна / дивідендні виплати,
- 3 група – ціна / виручка від реалізації, ціна/фізичний обсяг виробництва;
- 4 група – ціна / балансова вартість активів.

Ціновий мультиплікатор – це коефіцієнт, що показує співвідношення між ринковою ціною підприємства або акції і фінансовою базою.

Фінансова база оцінного мультиплікатора є, по суті, вимірником, що відображає фінансові результати діяльності підприємства, до яких відносяться прибуток, виручка від реалізації.

Для розрахунку мультиплікатора необхідно:

- Визначити величину капіталізації (кількість акцій, помножене на їх ринкову ціну) по компаніях, обраним як аналог; це дасть значення чисельника у формулі;
- Обчислити фінансову базу (собівартість, виручку від реалізації, балансову вартість активів і т.д.) це дасть величину знаменника.

Ціна акції береться на останню дату, що передує даті оцінки, або вона представляє середнє значення між максимальною і мінімальною величинами ціни за останній місяць. В якості фінансової бази повинен виступати показник фінансових результатів або за останній звітний рік, або за останні 12 місяців, або середня величина за кілька років, що передують даті оцінки.

Розглянемо порядок розрахунку і основні правила застосування цінових мультиплікаторів.

1. Мультиплікатор «ціна/прибуток, ціна/грошовий потік». Ця група мультиплікаторів є найпоширенішим способом визначення ціни, тому що інформація про прибуток оцінюваної компанії і її аналогів найбільш доступна. В якості фінансової бази для мультиплікатора може використовуватися будь-який показник прибутку, який розраховується в процесі її розподілу. Тому, крім показника чистого прибутку, що обчислюється практично всіма підприємствами, можна використовувати прибуток до оподаткування, прибуток до сплати відсотків, податків і т.д. Основна вимога – повна ідентичність фінансової бази мультиплікатора, тобто мультиплікатор, обчислений на основі прибутку до сплати податків, не можна застосовувати до прибутку після сплати

відсотків і податків.

Мультиплікатор «ціна/прибуток» істотно залежить від методів бухгалтерського обліку. Тому, якщо аналогом обрана зарубіжна компанія, необхідно привести системи розподілу прибутку до єдиних стандартів. Тільки після проведення всіх необхідних коригувань можна бути досягнутий необхідний рівень порівнянності, що дозволяє використовувати мультиплікатор. У якості бази для розрахунку мультиплікатора можна використовувати не тільки суму прибутку, отриману в останній рік перед датою оцінки. Оцінювач може використовувати середньорічну суму прибутку, обчислену за останні 5 років. Оціночний період може бути збільшений або зменшений залежно від наявної інформації і наявності ситуацій, що спотворюють основну тенденцію в динаміці прибутку.

Базою розрахунку мультиплікатора «ціна/грошовий потік» може служити будь-який показник прибутку, збільшений на суму нарахованої амортизації. Отже, можна використовувати кілька варіантів даного мультиплікатора.

У процесі оцінки слід обчислити максимальне число мультиплікаторів, оскільки їх застосування до фінансової бази оцінюваної компанії приведе до появи декількох варіантів вартості, істотно відрізняють один від одного. Діапазон отриманих результатів може бути досить широким. Тому велике число використовуваних мультиплікаторів допоможе оцінювачу виявити межі найбільш обґрунтованою величини.

Цей висновок ґрунтується на математичних методах, однак існують економічні критерії, що обґрунтовують ступінь надійності і об'єктивності того або іншого мультиплікатора. Наприклад, великі підприємства краще оцінювати на основі чистого прибутку, дрібні компанії на основі прибутку до сплати податків, оскільки в цьому випадку усувається вплив відмінностей в оподаткуванні. Використання мультиплікатора «ціна/грошовий потік» переважно при оцінці підприємств, в активах яких переважає нерухомість. Якщо підприємство має достатньо високу питому вагу активної частини основних фондів, більш об'єктивний результат дасть використання мультиплікатора «ціна/прибуток».

2. Мультиплікатор «ціна/дивіденди» може розраховуватися як на базі фактично виплачених дивідендів, і на основі потенційних дивідендних виплат. Під потенційними дивідендами розуміються типові дивідендні виплати по групі подібних підприємств, обчислені у відсотках до чистого прибутку.

Можливість застосування того чи іншого мультиплікатора даної групи залежить від цілей оцінки. Якщо оцінка проводиться з метою поглинання компанії, то здатність виплачувати дивіденди не має значення: цих виплат може не бути, і компанія припинить своє існування у звичному режимі господарювання. При оцінці контрольного пакету слід орієнтуватися на потенційні дивіденди: інвестор отримує право контролю при реалізації варіантів дивідендної політики. Фактичні дивідендні виплати важливі і при оцінці міноритарного пакету акцій, оскільки в даному випадку інвестор не

зможе впливати на керівництво компанії, щоб збільшити дивіденди навіть за наявності достатнього зростання прибутку.

3. Мультиплікатор «ціна/виручка від реалізації, ціна/фізичний обсяг» широко використовується при оцінці підприємств сфери послуг (реклама, страхування тощо). Безсумнівним достоїнством цих мультиплікаторів є їх універсальність, яка не вимагає складних коригувань, застосовуваних при розрахунку мультиплікатора «Ціна/прибуток 2».

Якщо метою оцінки є поглинання компанії, то краще орієнтуватися на мультиплікатор «ціна/виручка реалізації», так як він виключає можливість підвищення ціни за рахунок короткочасного зростання прибутку, забезпечуваного зусиллями фінансового менеджера. Однак у цьому випадку потрібно ретельно вивчити стабільність об'єму виручки від реалізації в майбутньому. Поглинання компанії супроводжується, як правило, зміною управлінського апарату і може призвести до зниження обсягів реалізації продукції.

Мультиплікатор «ціна/фізичний обсяг» є різновидом мультиплікатора «ціна/виручка від реалізації». У цьому випадку ціна зіставляється не з вартісним, а з натуральним показником, який може відображати фізичний обсяг виробництва, розмір виробничих площ, кількість встановленого обладнання, а також будь-яку іншу одиницю вимірювання потужності.

4. Мультиплікатор «ціна/балансова вартість активів» застосовується в основному для оцінювання холдингових компаній або при необхідності швидкої реалізації великого пакету акцій. Фінансовою базою для розрахунку є чисті активи оцінюваної компанії і компаній-аналогів, причому за основу можна брати і балансові звіти компаній, і орієнтовну величину чистих активів, одержану розрахунковим шляхом.

Визначення підсумкової величини вартості компанії

Процес формування підсумкової величини вартості складається з трьох основних етапів:

- вибір величини мультиплікатора, яку доцільно використовувати для оцінюваної компанії;
- узгодження попередніх результатів ринкової вартості, отриманих у результаті використання різних видів цінових мультиплікаторів;
- внесення підсумкових коригувань.

Вибір величини мультиплікатора є найбільш складним і відповідальним етапом, що вимагає особливо ретельного обґрунтування, зафіксованого згодом у звіті про оцінку, яка подається замовнику.

Оскільки однакових компаній не існує, діапазон величини одного і того ж виду цінового мультиплікатора, розрахованого по всьому списку компаній-аналогів, може бути досить широким. Аналітик, насамперед, відсікає екстремальні величини мультиплікатора і розраховує його середню і медіанну величину за аналогами.

Вибір величини цінового мультиплікатора проводиться на основі аналізу фактичних середніх значень по кожному фінансовому коефіцієнту, а також

позиції оцінюваної компанії по елементу порівняння. Методика пошуку аналогів зводиться до відбору компаній, чиї показники найбільш близькі до оцінюваної за такими критеріями, як:

- структура балансового звіту;
- звіти про фінансові результати;
- значення фінансових коефіцієнтів.

Для відбору аналогів можна запропонувати математичне обґрунтування: відбираються компанії-аналоги, показники яких не перевищують заданого відхилення по всьому діапазону значень від показника оцінюваної компанії, як у бік зменшення, так і у бік збільшення. У цьому випадку перелік порівнянних компаній зменшується, однак економічна логіка не завжди збігається з математичним розрахунком і в цьому випадку всім елементам порівняння надається рівне значення.

Потім до оцінки залучаються результати фінансового аналізу, зосереджені в так званій «Зведеної таблиці фінансових коефіцієнтів». Для вибору величини конкретного виду цінового мультиплікатора використовують фінансові коефіцієнти, найбільш тісно з ним пов'язані.

Внесення підсумкових коригувань

Підсумкова величина вартості, отримана в результаті застосування усієї сукупності цінових мультиплікаторів, повинна бути відкоригована у відповідності з конкретними умовами оцінки бізнесу. Найбільш типовими є наступні поправки.

Портфельна знижка представляється за наявності непривабливого для покупця характеру диверсифікації активів.

Аналітик при визначенні остаточного варіанту вартості повинен врахувати наявні функціонуючі активи, наприклад невиробничого призначення.

Якщо в процесі фінансового аналізу виявлено або недостатність власного оборотного капіталу, або екстрена потреба в капітальних вкладеннях, отриману величину необхідно відняти. Можливе застосування знижки на низьку ліквідність.

У деяких випадках вноситься поправка у вигляді премії за надані інвестору елементи контролю. Дана поправка забезпечує універсальність методу компанії-аналога, оскільки дозволяє застосовувати його для оцінки контрольної частки власного капіталу.

Порівняльний підхід, незважаючи на достатню складність і трудомісткість розрахунків та аналізу, є невід'ємним прийомом визначення обґрунтованої ринкової вартості.

Результати, отримані даним способом, мають найбільш об'єктивну ринкову основу, якість якої залежить від можливості залучення широкого кола компаній-аналогів.

Отже, основним фактором, що стримує застосування в практиці методу компанії-аналога і методу угод, є відсутність достатньої та достовірної цінової і фінансової інформації по вітчизняним компаніям-аналогам.

Однак поява в останні роки фірм, що спеціалізуються на зборі та аналізі

подібної інформації, а також різних електронних джерел є істотним проривом в даному напрямку. Таким чином, подальший розвиток оціночної інфраструктури сприятиме розширенню сфери використання порівняльного підходу.

В якості галузевих аналогів були обрані ПАТ «Спецбудмонтаж», ПАТ «Домобудівник» та ПАТ «Кримбуд».

Найсуттєвіші фінансові показники компаній – галузевих аналогів за 5 років (середнє значення) наведені в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21 – Фінансові показники підприємств-аналогів

Показник	ПАТ «Житлобуд- 1»	ПАТ «Кримбуд»	ПАТ «Домобудівник»	ПАТ «Спецбудмонтаж»
Чистий прибуток	-6215,6	-291,8	1579,6	-852,8
Власний капітал	15986,2	6483,8	90435	170771,4
Виручка від реалізації	197333	19539	72736,8	199789,4
Чиста вартість активів	15986,2	19129,8	90435	170951,4
Власний оборотний капітал	-77859,4	-1192,8	11609,4	134967,4
Коефіцієнт фінансової стійкості	0,332	0,63338	0,586	0,50304
Рентабельність капіталу	0,1397	0,2036	-0,0128	0,1565
Рентабельність продажів	-0,0354	-0,0273	0,0134	0,0209

Визначення ринкової вартості підприємства порівняльним підходом засноване на використанні цінових мультиплікаторів. Для цього необхідно визначити капіталізацію, яка буде використовуватися для їх розрахунків. У зв'язку з тим, що акції підприємств-аналогів ПАТ «Кримбуд» та ПАТ «Домобудівник» не котируються на відкритому фондовому ринку та фінансова інформація про угоди не знаходиться у вільному доступі, розрахуємо вартість акцій наступним методом чистих активів:

$$\text{Чисті активи/кількість акцій} \quad (2.15)$$

Існує метод, що дозволяє визначити знижку за недостатню ліквідність акцій, обумовлену закритим характером компанії: показник Р / Е («ціна / прибуток») для закритої компанії порівнюється з таким же показником для

порівнянної публічної компанії, що вільно обертаються на фондових ринках. Різниця (у відсотках) і позначить знижку за низьку ліквідність, обумовлену характером компанії. Дані, що отримані у наслідок таких розрахунків, подано в таблиці 2.22.

Таблиця 2.22 – Розрахунок ставки дисконту

Показник	Аналог 1	Аналог 2	Аналог 3	Аналог 4	Знижка	
					ПАТ «Кримбуд»	ПАТ «Домобудівник»
P	34023,66	19094,45	90430,66	1219,80		
E	-6215,6	-291,8	1579,6	-852,8		
P / E	-5,47	-65,44	57,25	-1,43	28%	45%

Таким чином, дисконт ПАТ «Кримбуд» та ПАТ «Домобудівник» складає 28 % та 45 % відповідно.

Дані щодо узагальнення показників подано в таблиці 2.23.

Таблиця 2.23 – Узгодження показників

Показник	ПАТ «Кримбуд»	ПАТ «Домобудівник»	ПАТ «Спецбудмонтаж»
номінальна ціна акції (грн)	0,25	0,05	0,25
Ринкова ціна на акцію (грн)	1,64	44,03	5,7
середня кількість акцій	11642956	2053842	214000
Капіталізація (тис. грн)	13748,00	90023,73	1219,80

На основі представлених даних було виявлено про доцільність розрахунку не тільки стандартних мультиплікаторів, а й наступних коефіцієнтів, значення яких викладено в таблицях 2.24–2.26.

Мультиплікатори капіталоемності:

1. виручка/власний капітал;
2. оборотний капітал/виручка.

Таблиця 2.24 – Мультиплікатори капіталоемності

Мультиплікатор	ПАТ «Кримбуд»	ПАТ «Домобудівник»	ПАТ «Спецбудмонтаж»	Середнє значення
виручка/власний капітал	3,0135	0,8043	1,1699	1,6626
Оборотний капітал/Виручка	-0,0610	0,1596	0,6755	0,2580

Мультиплікатори дохідності (Таблиця – Мультиплікатори дохідності):

1. ціна/виручка;
2. ціна/чистий прибуток.

Таблиця 2.25 – Мультиплікатори дохідності

Мультиплікатор	ПАТ «Кримбуд»	ПАТ «Домобудівник»	ПАТ «Спецбудмонтаж»	Середнє значення
Ціна/Чистий прибуток	-47,11	56,99	-1,43	2,8156
Ціна/Виручка	0,7036	1,2377	0,0061	0,6491
Ціна/Чиста вартість активів	0,7187	0,9955	0,0071	0,5738

Таблиця 2.26 – Мультиплікатор вартості бізнесу

Мультиплікатор	ПАТ «Кримбуд».	ПАТ «Домобудівник»	ПАТ «Спецбудмонтаж»,	Середнє значення
Вартість бізнесу/виручка	0,7036	1,2377	0,0061	0,6491

Проведений аналіз коефіцієнтів показав, що найбільш статистично стійкими є такі показники:

- Ціна/Виручка;
- Ціна/Чиста вартість активів;
- Ціна/Чистий прибуток.

Розраховані середні коефіцієнти 2008–2012 рр. (Ціна/Чистий прибуток, Ціна/Виручка, Ціна/Чиста вартість активів), застосовуємо до відповідних показників ПАТ «Житлобуд-1». Розрахунки наведені в таблиці 2.27.

Таблиця 2.27 – Розрахунок вартості

	Ціна/Виручка	Ціна/Чиста вартість активів	Ціна/Чистий прибуток
Застосований коефіцієнт	0,6491	0,5738	2,8156
Відповідний показник	197333	15986,2	-6215,6
Вартість компанії	128088,9	9172,9	-17500,64

Таким чином, розрахуємо вартість підприємства:
 $128088,9 + 9172,9 + (-17500,64) = 25702,3$ тис. грн.

Оскільки під час фінансового аналізу виявлено нестачу власного оборотного капіталу, необхідно зробити відповідні коригування, а саме зменшити розраховану величину на суму недостатніх коштів.

25702,3 – 77859,4 = 41091,76 тис. грн.

Тоді, вартість однієї акції складає 410917600/21533959=1,95 грн.

Інтеграція проведених розрахунків

Остаточна оцінка вартості підприємства (бізнесу) може бути визначена за формулою:

$$V = \sum V_i * Z_i , \quad (2.16)$$

де: V_i – оцінка вартості підприємства (бізнесу) i -м методом;

$i = 1, \dots, n$ – безліч застосованих в даному випадку методів оцінки;

Z_i – ваговий коефіцієнт методу номер i [216].

Витратний підхід розглядає підприємство, перш за все як майновий комплекс, використовуваний для здійснення підприємницької діяльності. Цим обумовлені основні переваги та недоліки витратного підходу: основна перевага – в своїй більшій частині він заснований на достовірній фактичній інформації про стан майнового комплексу; основний недолік – він не враховує майбутні можливості підприємства в отриманні чистого доходу, і оскільки в основі витратного підходу лежить метод чистих активів, то виходить, що підсумком оцінки виявляється не вартість діючого бізнесу як такого, а лише сумарна вартість окремих складових майнового комплексу цього бізнесу [255]. Отже, витратний підхід матиме значну вагу лише в разі ліквідації підприємства, визначаючи яка частина майна (у грошовому вираженні) припадає на одну акцію. Інформації про ліквідацію підприємства в найближчому майбутньому має. Разом з тим саме активи підприємства формують грошові потоки. Виходячи з цього, витратному підходу присвоєно вагу 0,2.

Метод порівняльного аналізу показав високу статистичну значущість. Однак, враховуючи той факт, що акції підприємств даної галузі практично не присутні на фондовому ринку, а вартість кількох підприємств-аналогів була розрахована на основі методу чистих активів, порівняльний підхід може мати деякі похибки. На підставі цього порівняльного підходу присвоєно вагу 0,4.

Разом з тим результати дохідного підходу, з використанням двох провідних методів, які відображають надії акціонерів на отримання прибутку від володіння акціями, показали відносну збіжність результатів між методами, а різниця результатів цих методів показує, перспективу подальшого розвитку підприємства і як наслідок збільшення виплат дивідендів акціонерам. Таким чином, пріоритетним підходом в даній роботі є дохідний підхід. Це пояснюється ще й тим, що вартість 51 % акцій або підприємства в цілому визначається поточним станом підприємства, яке і оцінює дохідний підхід, а не вартістю аналогів цього підприємства на світовому ринку капіталу або вартістю його активів [248]. Результати, отримані із застосуванням різних методів, наведені в таблиці 2.28.

Таблиця 2.28 - Узгодження результатів оцінки

Оцінка (од. вим.)	Підходи до оцінки		
	Витратний	Дохідний	Ринковий
Грн.	16016000	43011270	41901760
Вага	0,2	0,5	0,4
Значення ваги	3203200	21505635	16760704
Підсумкове значення з урахуванням округлення	41469539		

Таким чином, вартість однієї акції підприємства ПАТ «Житлобуд-1» складає 1,93 грн.

2.16 Територіальний брендинг як інструмент в системі забезпечення безпеки міста: концептуальні засади застосування

Поняття бренду та територіального брендингу

Бренд – це певне враження про товар в уяві споживачів, ярлик, що подумки наклеюється на товар. Саме слово «бренд» походить від давньоскандинавського «brandr», яке перекладається, як «палити, вогонь». Так називалося тавро, яким власники худоби позначали своїх тварин [296]. В сучасному світі бренди стали глобальними комунікаторами, що пов'язують продавців, товари й покупців за допомогою певним чином створеного індивідуального образу продукту або компанії, що відображає його неповторні риси та характеристики.

Бренд – це [32]:

- найкоштовніший нематеріальний актив компанії: її назва, логотип, символ, слоган, мелодія, люди в її рекламі;
- усе, що транслює, говорить і робить компанія;
- сприйняття компанії у цілому: її сервісу, продукту, корпоративної культури;
- «залізна» гарантія очікувань споживачів і передбачуваного поведіння компанії;
- враження споживачів, якими можна управляти, розробляючи правильну стратегію формування бренда.

Процес створення бренду та управління ним називається брендингом. Він може містити у собі формування, посилення, репозиціонування, відновлення й зміну стадії розвитку бренду, його розширення і поглиблення. Брендинг передбачає діяльність у галузі маркетингу, реклами та суспільних зв'язків, розвитку комунікацій із потенційними споживачами і контрагентами [32].

Основна мета брендингу – забезпечити інформаційну присутність бренда в найрізноманітніших джерелах, упізнаваність його назви в масовій свідомості

через образи локальних ексклюзивних відмінностей, іміджеві характеристики і репутацію, що забезпечують території можливість стати силою впливу, транслювати самостійні рішення та збільшувати власні ресурси [168].

Поняття територіального брендингу включає в себе поняття брендів країн, регіонів та брендів міст.

Бренд країни – сукупність характеристик (назва, термін, знак, символ, малюнок, слоган тощо), які об'єднують уявлення самої країни про себе, містять ексклюзивні та позитивні характеристики країни та виділяють її серед інших держав світу. Бренд країни пояснюють як внесок певної нації, яка зацікавлена у підтримці свого позитивного іміджу, в активи глобальної економіко – політичної системи [264]. Для успішної реалізації бренд країни розробляється та просувається зсередини і в першу чергу спрямований на пропагування національних показників країни у світі.

Бренд регіону – це сукупність вражень про регіон, які формують у свідомості споживання (мешканців, інвесторів, туристів тощо) і визначають його становище на ринку, тобто рейтинг серед інших регіонів. На думку більшості науковців, бренд регіону є тим ресурсом, що дає можливість вирізнятися на фоні інших регіонів, забезпечуючи приплив грошових ресурсів у вигляді інвестиційних, туристичних та міграційних потоків, впливаючи на продуктивність ведення господарства, тобто підвищення конкурентності регіону [173].

Дане наукове дослідження присвячене, головним чином, територіальному брендингу на рівні міста, тому поняття бренду міста ми розглянемо окремо і детальніше.

Поняття бренду міста

Поняття бренду міста досі не набуло єдиного визначення, дослідники у сфері територіального маркетингу та брендингу територій по-різному визначають бренд міста. Проаналізуємо розуміння цього поняття з різних точок зору науковців.

Д. В. Візгалов [39], вивчаючи думки іноземних вчених в даному напрямку, встановив, що бренд міста:

- це враження, яке справляє місто на цільову аудиторію, сума всіх матеріальних і символічних елементів, які роблять місто унікальним;
- це конкурентна ідентичність міста;
- це більше, ніж просто виявлення унікальності міста на основі позитивних асоціацій;
- це формування самих асоціацій;
- це багатовимірний конструкт, що складається з функціональних, емоціональних і матеріальних елементів, які в сукупності створюють унікальний набір асоціацій з місцем у суспільній свідомості;
- це система асоціацій у свідомості «споживачів» міста, що базується на візуальних, вербальних і ментальних проявах, що формується через постановку цілей, налагодження комунікацій і пропаганду цінностей.

На думку І. С. Важенина [34], бренд міста – це:

- унікальний емоційно-позитивний образ, обумовлений природними, історичними, соціально-культурними та іншими особливостями міста, що є добре відомими суспільству;
- обіцянки споживачам міста очікуваних споживчих якостей;
- гарантія якісного задоволення потреб споживачів міста та отримання певних вигод;
- підвищений суб'єктивний рівень цінності міста для споживача і його задоволення, що формується через позитивні асоціації, які виникають до міста та нагадують про нього;
- найважливіший фактор конкурентних переваг і доходів міста, цінний нематеріальний актив.

Як відзначають О. А. Біловодська та Н. В. Гайдабрус Н.В. [1], бренд міста – це цілісний комплекс ознак, які містять неповторні оригінальні характеристики міста та образні уявлення, сприйняття, що дозволяють ідентифікувати це місто серед інших цільових груп.

Ю. М. Ріпка [215] визначає бренд населеного пункту як сукупність цінностей, що відображають своєрідність, неповторні, оригінальні споживчі характеристики, є загальновідомими, приносять конкурентні переваги та мають суспільне визнання.

О. В. Драченко [75] дає наступні характеристики поняттю «бренд міста»

- це сукупність усіх конкурентних переваг міста, про які відомо оточуючим, що і робить місто унікальним;
- дає уявлення про його призначення та специфіку, покликаний забезпечити його впізнаність та ідентифікацію серед інших міст, а також повинен створити компаніям, що функціонують у ньому, вигоди розміщення;
- повинен відображати максимально реальну ситуацію, а не стратегічну перспективу.

На думку О. І. Соскіна [32], бренд міста – це «премія» у вигляді соціальної стабільності, припливу інвестицій, збільшення туристичних лотоків і т. ін. Це гарантоване майбутнє міста та його соціуму. Це, зрештою, його гудвіл (добра воля – англ.), інтелектуальна власність, що у знаменитих брендів у десятки і навіть сотні разів перевищує вартість реальних активів.

О. Л. Житар [84] розглядає поняття бренда міста як сукупність цінностей, що відображають своєрідність, неповторні оригінальні споживчі характеристики даного міста, які є загальновідомими, мають суспільне визнання та користуються постійним попитом у споживачів даного міста.

Підсумовуючи сказане вище, бренд міста – це містке зосередження унікальних конкурентних переваг міста в середовищі конкурентів; це сукупність матеріальних та нематеріальних цінностей, які служать для формування уявлення про призначення міста та його особливості.

Імідж міста: сутність та взаємозв'язок із поняттям бренда міста

Все більше регіональних та міських чиновників усвідомлюють, що в підвищенні інвестиційної привабливості міста не менш важливу роль відіграє його імідж. Імідж – це образ, цілеспрямовано створюваний для того, щоб

справити найбільш сприятливе враження в тій чи іншій сфері, за тих чи інших обставин. Імідж не вичерпується зовнішньою формою, він по необхідності відсилає до внутрішніх властивостей і якостей. Поняття іміджу застосовується не тільки по відношенню до окремих особистостей, організацій, а також й до регіонів і окремих міст. Імідж міста формується на базі поширюваної про нього інформації, відповідних індексів і рейтингів, реально існуючих аргументів функціонування та його розвитку.

Саме зусилля зі створення іміджу дозволять місту незабаром опинитися у перших рядках різноманітних рейтингів. Створюючи імідж, місто повинно придумати яскраву, що запам'ятовується, історію про себе й розповідати її часто й талановито. Тут знадобиться цілий комплекс дій: переосмислення та популяризація міської символіки, активізація місцевої громади для генерації іміджевих ідей, партнерство з місцевими рекламними і дизайнерськими фірмами для розкручування міських культурних брендів і багато чого іншого.

Імідж міста – це сукупність вражень та переконань про місто будь-якого характеру. Можна сказати, що порівняно з поняттям бранда, ці уявлення можуть мати як позитивний, так і негативний характер. Імідж міста не представлений ніякими образами та документально не регламентується [50].

Параметри, що визначають імідж міста [32]:

- якість життя – наявність житла для різних соціальних груп населення, соціальні послуги, якість продуктів харчування, місця для відпочинку, рівень і доступність освіти, лікування;

- кадрові ресурси – підготовка, підвищення кваліфікації, адаптація до нових умов і вимог;

- інфраструктура – транспорт, зв'язок, засоби передачі даних, готелі, побутові послуги та ін.;

- високі технології – здатність території розвивати й підтримувати високотехнологічні галузі, оновлювати існуючу базу;

- капітал – маса капіталу, сконцентрована на території у вигляді власних і залучених коштів;

- контролюючі органи – раціональність, мобільність, ефективність, чесність, відсутність бюрократизму;

- інфраструктура бізнесу – доступність і рівень послуг у галузі консалтингу, аудиту, реклами, права, інформації, public relations, інституціональні умови здійснення угод із титулами власності;

- влада – команда особистостей, компетентність членів команди, нестандартність ідей, стиль прийняття рішень, прозорість законотворчості, ставлення до соціальних проблем.

На відміну від іміджу, бренд міста може існувати лише в тому випадку, коли будуть формуватись позитивні уявлення та враження про місто, що ґрунтуються його привабливості та супроводжуються візуальними та вербальними образами, які регламентуватимуться певними документами. Разом з тим варто зауважити, що бренд значною мірою ґрунтується на позитивному іміджі міста, проте якщо місто має позитивний імідж, то це не означає, що у

нього є сформований бренд. В такому випадку можна стверджувати лише про існування передумов виникнення бренда міста.

Взаємозв'язок привабливості, іміджу та бренда міста наведено на рисунку 2.24.

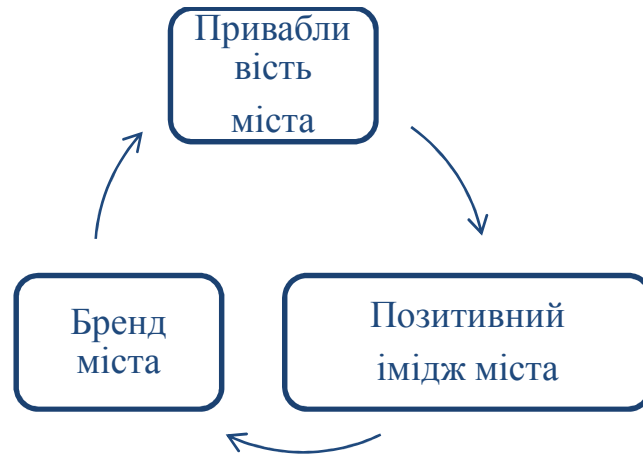

Рисунок 2.24 – Взаємозв'язок іміджу та бренда міста [50]

Отже, привабливість міста є основою для створення його позитивного іміджу, що в свою чергу є основою для створення бренда міста. Разом з тим існування бренда гарантує привабливість міста для конкретної цільової групи.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Результати проведених наукових досліджень дали можливість зробити висновки і пропозиції теоретичного, методологічного і практичного характеру щодо застосування сучасного інструментарію стратегічного аналізу та аудиторських процедур для забезпечення достатнього рівня фінансово-економічної безпеки держави, регіону, суб'єктів господарювання в умовах адаптації політики національної безпеки України в рамках європейської цивілізаційної моделі, а саме:

1. Економічна безпека розглядається як складна динамічна система, яка характеризується внутрішньою природою, ендогенним та екзогенним характером розвитку в контексті управління сталим розвитком на всіх її рівнях, а саме безпека людства (міжнародна безпека), міждержавна безпека, безпека держави та її територій (регіонів), безпека суспільства, безпека особистості. Детермінаційний простір економічної безпеки в умовах лібералізації, відкритості, взаємозумовленості економічних відносин різних видів і типів, включає в себе три групи обставин і передумов: об'єктивні геоконстанти, реалії системної соціально-економічної та політичної кризи, безпосередні детермінанти (професійно-освітній потенціал країни або території, в тому числі потенціал господарської, економічної компетентності, умови господарювання та інвестиційний клімат, ресурси управління, регулювання, мотивації та господарської успішності). Для здійснення аналізу та оцінки ситуації у сфері економічної безпеки обґрунтовано шляхи формування набору соціально-економічних індикаторів в умовах відсутності універсального формалізованого підходу до аналізу економічної безпеки регіонів, невизначеності мінімального набору індикаторів економічної безпеки, невирішеності методологічних проблем прогнозування динаміки даних індикаторів. Систематизовано підходи до визначення і використання порогових значень індикаторів, призначених для оцінки наближення критичного стану об'єкта управління та необхідність зміни стратегії розвитку об'єкта. Зроблено висновок, що багатоваріантність переліку індикаторів і їх порогових значень має ряд негативних наслідків: визначення порогових значень індикаторів характеризується суб'єктивізмом і відсутністю єдиної методології; у більшості розглянутих підходів порогові значення статичні, вони оцінюють досягнуті рівні, але не тенденції. Акцентується увага на необхідності формування сучасного інформаційно-аналітичного забезпечення для застосування багатовимірного підходу до оцінки рівня економічної безпеки за рівнями з врахуванням сучасних міжнародних тенденцій в процесі євроінтеграції.

2. В умовах сучасних інтеграційних процесів формується новий напрямок безпекознавства – економічна безпека інтегрованих структур (або систем). Дослідження проведені на прикладі стратегічного альянсу, як системи із визначеними специфічними властивостями. Обґрунтовано способи виявлення ступеню збалансованості системи інтересів учасників стратегічного альянсу в

системі економічної безпеки стратегічного альянсу, враховуючи її властивість генерувати мультиплікативний ефект, а саме економічна безпека одного учасника посилюється при участі у стратегічному альянсі, не зважаючи на наявність конфлікту інтересів його учасників. Управління економічною безпекою стратегічного альянсу визначено як процес, в якому завдяки комплексу різноманітних заходів (організаційних, економічних, комунікативних тощо) підтримується або підвищується наявний рівень економічної безпеки, що відображається шляхом визначення рівня збалансованості системи інтересів учасників стратегічного альянсу.

3. Розроблено науково-методичний підхід до оцінки та діагностики зовнішньоекономічної безпеки (ЗЕБ) України, що дає можливість проведення оперативного моніторингу основних показників в даній сфері, своєчасного виявлення, усунення та попередження загроз (проблем), і є основою вибору стратегічних напрямів розвитку, прийняття управлінських рішень, розробки дієвих управлінських заходів та контролю за їх реалізацію. Оцінка ЗЕБ країни складається із трьох складових: торговельної, фінансово-інвестиційної та банківсько-кредитної безпеки країни. До першої компоненти ЗЕБ (торговельної) віднесено показники макроекономічних характеристик зовнішньоекономічної діяльності та загальні показники, що відображають географічну спрямованість, науково-технічну сферу та експортну структуру. До другої компоненти ЗЕБ (фінансово-інвестиційної) включено показники, що характеризують загальне фінансове становище країни та інвестиційну діяльність країни. До третьої компоненти ЗЕБ (банківсько-валютної) віднесено показники, що відображають становище банківської системи та валютного ринку країни. Оцінку ЗЕБ запропоновано здійснювати окремо за кожною з її складових шляхом визначення середнього арифметичного відношення часткових показників компонент до їх порогових значень.

4. Для побудови сценаріїв державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів країни з урахуванням впливу тіньового сектору розроблено методичне забезпечення імітаційного моделювання, яке на відміну від існуючих виокремлює блоки економіка, населення, оподаткування, формування регіонального та державного бюджетів, що дає змогу розмежувати легальний та тіньовий сектори національної економіки. Побудовано сценарії економічного розвитку регіонів України які, на відміну від існуючих базуються на концепції системної динаміки, що дозволяє враховувати вплив тіньової економіки та здійснювати вибір важелів державного регулювання.

5. Розглянуто проблеми забезпечення безпеки в умовах світової продовольчої кризи. Основним показником, який характеризує рівень продовольчої безпеки країни, є фізична доступність продовольства. Аналіз конкурентоспроможності агропродовольчого комплексу і рівня продовольчої незалежності виявив наступну суперечність: агропродовольчий комплекс України, що володіє високою забезпеченістю природними ресурсами, виробляє продукцію, яка в цілому є неконкурентоздатною не тільки на зовнішньому, а в багатьох випадках і на внутрішньому ринку. Країна забезпечує критерії

продовольчої безпеки в недостатній мірі, що свідчить про низьку ефективність державної аграрної політики. Запропоновано модель двокритеріального аналізу агропродовольчого ринку «продовольча незалежність – конкурентоспроможність», що дозволяє дати інтегральну оцінку ефективності аграрної політики на основі міжкраїнного порівняльного аналізу, а також провести кластеризацію видів сільгосппродукції для визначення пріоритетних методів захисту і підтримки. В якості першого критерію пропонується використати показник, що характеризує продовольчу незалежність – індекс продовольчої незалежності. Другий коефіцієнт моделі – модифікований індекс Грінвея-Мілнера (індекс виявлених порівняльних переваг, RCA) – характеризує конкурентоспроможність продовольчої продукції. Представлена модель дозволяє здійснити розробку пріоритетів захисту продовольчого ринку шляхом вирішення таких завдань: класифікація продовольчих товарів за групами об'єктів, схожих з погляду критеріїв продовольчої незалежності і конкурентоспроможності; визначення типів і оцінка достатності заходів захисту продовольчого ринку і інших заходів щодо регулювання агропродовольчої сфери; міжнародне зіставлення стану продовольчих ринків шляхом порівняння міжнародної статистики і даних СОТ про заходи захисту; двокритеріальний аналіз тенденцій розвитку продовольчого ринку, що дозволяє оцінити ефективність вживаних заходів захисту ринку і своєчасності їх коригування.

6. На базі порівняльного аналізу існуючих підходів до моделювання управління фінансовою складовою безпеки підприємства зроблено висновок, що найчастіше для цього застосовують методи кореляційно-регресійного аналізу, а також оптимізаційні методи, які унеможливають розроблення нормативних моделей системи оцінки економічної безпеки підприємства. У зв'язку з цим питання моделювання оцінки рівня та управління економічною безпекою підприємства загалом є актуальними і потребують подальшого розвитку.

7. Кадрова безпека підприємства визначена як важлива складова загальної системи економічної безпеки. Визначено джерела внутрішніх та зовнішніх загроз та методи забезпечення кадрової безпеки, серед яких виділено економічні, технологічні, організаційні, соціально-психологічні, адміністративні та дисциплінарні методи. Аналіз підходів до організації підготовки фахівців з економічної безпеки свідчить, що в Україні утворена та визначена основа для формування системи підготовки кадрів з вищою освітою в галузі безпеки, але сьогодні не існує ВНЗ державної форми власності, який би став флагманом з підготовки кадрів вищої ланки для потреб безпеки. Запропоновано модель підготовки фахівців з економічної безпеки, що сприятиме комплексному і системному забезпеченню удосконалення навчального процесу в ВНЗ.

8. Комплексно розглянуто систему економічної безпеки вищого навчального закладу. Забезпечення економічної безпеки ВНЗ залежить від сприйняття ВНЗ: ВНЗ – соціальний інститут або ВНЗ – економічний агент, що

відповідно впливає на орієнтири розвитку екосеседи. Внаслідок імплементації культурних та організаційних основ ринку як форми соціальних відносин дедалі все більше українських ВНЗ вимушені працювати за приватно-утримувальною традицією, яка історично характерна для англосаксонських країн, характеризується самостійним фінансуванням діяльності ВНЗ та порівняно незначною роллю держави у регулюванні навчального процесу. В умовах, що склалися, варто враховувати, що перехід вітчизняних ВНЗ виключно на модель економічної корпорації може призвести до суттєвих суспільних втрат (їх не завжди можна виміряти за допомогою вартісних показників) – до руйнування національних цінностей, втрати незамінних форм національної культури, деформуванню світогляду кількох поколінь.

9. Обґрунтовано теоретико-методичні підходи до оцінки загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики шляхом застосування методів визначення та оцінки значущості загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики, що дає можливість сформувати набір потенційних і реальних загроз з детальною інформацією по кожній з них. Запропоновані підходи дозволяють у подальшому визначити поточний і спрогнозувати майбутній стан об'єкта по відношенню до цієї загрози, та розробити комплекс заходів з локалізації дії критичних загроз еколого-економічної безпеки підприємств електроенергетики. Перспективним напрямком є організація спеціальних моніторингових досліджень з фактичного відстеження, аналізу і прогнозування важливих груп еколого-економічних показників-індикаторів; визначення порогових значень еколого-економічної безпеки і надання їм статусу схвалених або затверджених законодавчо; формування регіональної соціально-економічної політики з виділенням екологічних пріоритетів та інституційних перетворень з урахуванням дотримання порогових значень показників безпеки.

10. В умовах нестабільного зовнішнього середовища виділено такі складові стратегії управління фінансово-економічною безпекою підприємств: стратегія випереджаючої протидії, стратегії адекватної відповіді, стратегія захисту. Обґрунтовано організаційне забезпечення впровадження зазначених стратегій. Розглянуто процес моніторингу ризику та загроз. Класифіковано джерела генерування фінансової кризи. Запобігання фінансовій кризі підприємства, та ефективного подолання і ліквідація негативних наслідків забезпечується в процесі антикризового фінансового управління підприємством, що визначається як система принципів і методів розробки і реалізації комплексу спеціальних управлінських рішень, спрямованих на запобігання і подолання фінансових криз підприємства, а також мінімізацію їх негативних фінансових наслідків. Запропоновано етапи здійснення антикризового управління на принципах постійної готовності реагування, превентивної дії, терміновості реагування, адекватності реагування, комплексності рішень, що приймаються, альтернативності дій, адаптивності управління, пріоритетності використання внутрішніх ресурсів, оптимальності зовнішньої санації, ефективності.

11. На базі аналізу різних підходів до оцінки рівня корпоративної безпеки зроблено висновок, що кожний з підходів має свої як переваги, так і недоліки. Вибір підходу для кожного окремого підприємства залежить від специфіки його діяльності, від того, на скільки розвинутою є організаційна структура управління та які позиції воно займає на ринку. Однак недосконалість кожного з розглянутих методів дає можливість все більше поглиблюватися у подальше удосконалення та розробку нових підходів, які б змогли максимально охопити усі сфери діяльності підприємства та можливості захисту від економічних небезпек, особливо в умовах зростання такої загрози, як рейдерство.

12. Запропонована методика інтегральної оцінки фінансового ризику, що ґрунтується на оцінці потенціалу багатовимірного динамічного об'єкта, що дає можливість оцінити рівень фінансового ризику для підприємств різних сфер діяльності. Апробацію запропонованої методики здійснено на прикладі підприємств міського господарства. Отримані результати свідчать про необхідність впровадження ризик-орієнтованого менеджменту на підприємствах міського господарства. Запропоновані рекомендації дозволяють встановити пріоритетні напрямки забезпечення фінансової стабільності підприємств міського господарства шляхом мінімізації фінансових ризиків та застосування таких стратегій: ухилення від ризику, лімітування концентрації ризиків, диверсифікації, розподілу ризику, самострахування як окремих, так і сукупності прийнятих підприємством ризиків.

13. Фінансово-економічна безпека будівельних корпоративних підприємств визначена як багатофакторна категорія, що складається із комплексу взаємозалежних заходів і елементів, яка дозволяє забезпечити фінансовий, економічний, інвестиційний, інноваційний та інші стани збереження стійкості до зовнішніх та внутрішніх загроз, характеризує здатність попереднього та своєчасного реагування на диспропорції й дисбаланси, та дозволяє створити умови для розвитку будівельних корпоративних підприємств. Доведено, що для формування фінансово-економічної безпеки на будівельних корпоративних підприємствах необхідно реалізувати комплекс взаємозалежних дій, спрямованих на створення інформаційно-аналітичного забезпечення, виявлення особливостей взаємодії будівельних корпоративних підприємств із стейкхолдерами, ресурсозабезпечення реалізації фінансово-економічної безпеки, організаційне забезпечення шляхом створення або удосконалення відділу (департаменту) фінансово-економічної безпеки.

14. Особливу увагу приділено питанням конкурентної розвідки із застосуванням мережі Інтернет, що дозволяє прискорити отримання документованих джерел для формування розвідувальних відомостей про конкурентів та підвищити показник їх актуальності.

15. Розроблено методичні рекомендації щодо аудиторського супроводу та підтвердження фінансової звітності при першому застосуванні МСФЗ. Запропоновані методичні рекомендації можуть бути використані у практичній діяльності аудиторів, залучених до процесу підтвердження фінансової звітності за періоди, що передують першій фінансовій звітності за МСФЗ. Отримані

результати дослідження використані при підготовці Роз'яснення «Щодо особливостей формату та змісту аудиторського висновку (звіту незалежного аудитора) за результатами аудиту річної за 2012 рік фінансової звітності при розкритті інформації емітентами цінних паперів, за умови обрання емітентом датою переходу на МСФЗ 01.01.2012 р.», затвердженого рішенням Аудиторської палати України від 04.04.2013 р. № 266/15.

16. В сучасних умовах необхідності забезпечення належного управління податковими ризиками акцентовано увагу на податковому адмініструванню. Податковий менеджмент в загалі та окремі його елементи, як податкове планування і контроль пропонується розглядати як частину єдиної системи управління бізнесом, яка, зокрема, включає визначення стратегічних цілей, планування і прогноз, складання бюджету, реєстрацію даних, порівняння результатів господарської діяльності з планом і здійснення контролю. При цьому податковий облік розглядається авторами як абсолютно самостійна сфера облікової роботи, що прямо впливає на відносини між підприємством і державою в особі уповноважених органів управління, та опосередковано здійснює вплив на відносини між підприємством та рештою користувачів звітності підприємства, визначаючи рівень надійності в партнерських відносинах.

17. Обґрунтовано економічну доцільність створення служб безпеки підприємств будівельної галузі України, їх роль, завдання та основні вимоги діяльності в сучасних умовах. Досліджено міжнародний досвід функціонування приватної охоронної служби. Зазначено, що крім поліцейських функцій (захист життя і власності громадян, запобігання і розкриття злочинів, контроль за технічним станом транспортних засобів), охоронна служба забезпечує перепускний режим, пожежну безпеку на підприємствах, запобігає здійсненню промислового шпигунства та витоку інформації (контррозвідку), здійснює конкурентну розвідку, проводить розслідування причин виробничих аварій і травм. Зроблено висновки щодо доцільності трансформації міжнародного досвіду в діяльність служб безпеки підприємств України шляхом її модернізації за світовими стандартами з урахуванням напрацьованого правоохоронними органами досвіду та наявності відповідної нормативно-правової бази.

18. Розглянуто організаційні структури безпеки на підприємстві, що представлені як: департамент, управління, відділ, служба тощо. Розроблено організаційно-штатне забезпечення підрозділу безпеки вітчизняних підприємств відповідно до мети підрозділу безпеки, функцій та завдань, які покладені на підрозділ безпеки. Надано методичне обґрунтування процесу підготовки положення про підрозділ безпеки із затвердженням функціональних обов'язків його персоналу.

19. Визначено критерії оцінки фінансової безпеки підприємства з врахуванням різновекторної гармонізації в часі та просторі фінансових інтересів, з метою уникнення та нівелювання деструктивних чинників в процесі досягнення цілей розвитку підприємства в умовах конкуренції. Реалізація фінансового інтересу розглянута як з точки зору зовнішнього середовища, так і з врахуванням внутрішньої сфери діяльності підприємства. Гармонізація

внутрішніх інтересів є основним генератором забезпечення фінансової безпеки підприємства.

20. Запропоновано шляхи забезпечення інформаційної безпеки як одного з глобальних і пріоритетних завдань органів державного управління, вирішенню якого мають бути підпорядковані політична, економічна, воєнна, культурна та інші види діяльності системи державного управління. Моніторинг загроз та ризиків розглядається як важливий процес в системі забезпечення інформаційної безпеки, що суттєво впливає на стабільність у суспільстві, забезпечення прав і свобод громадян, правопорядок у країні.

21. Удосконалено процес оцінки ефективності системи фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств будівельної галузі. Фінансово-економічну безпеку підприємства визначено як стан захищеності його ресурсів та інтелектуального потенціалу від наявних та потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього середовища його функціонування, який характеризується високими фінансовими показниками діяльності та перспективою економічного розвитку в майбутньому. Комплексна система забезпечення економічної безпеки підприємництва представлена як сукупність взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, які здійснюються з метою захисту підприємницької діяльності від реальних або потенційних дій фізичних і юридичних осіб, які можуть привести до суттєвих економічних втрат. Управління системою фінансово-економічної безпеки включає: 1) планування діяльності з забезпечення фінансової стабільності та економічного зростання підприємства, 2) керівництво діяльністю служби безпеки підприємства при вирішенні кризових ситуацій, 3) контроль за дотриманням стратегічних планів забезпечення фінансово-економічної безпеки. Для оцінки рівня фінансово-економічної безпеки корпоративних підприємств будівельної галузі запропоновано використовувати систему порогових індикаторів, що дозволяють своєчасно виявляти основні загрози діяльності підприємств та обирати напрями діяльності з урахуванням виявлених загроз для мінімізації ризиків та забезпечення підвищення ефективності економічної діяльності корпоративних підприємств.

22. Запропоновано шляхи вирішення проблеми формування системи конкурентної розвідки підприємства. Для малих та середніх підприємств запропоновано не створювати окремий розвідувальний підрозділ, а делегувати функції конкурентної розвідки на окремі структурні відділи підприємства: зокрема перший етап конкурентної розвідки – постановка задачі – здійснюється на рівні керівника підприємства (директора, генерального директора); збір, оцінка та аналіз інформації – кожним окремим відділом; формування звітів та донесення інформації до керівника – заступником директора з питань економіки.

23. Необхідною умовою побудови та ефективного функціонування ринкової економіки є наявність в країні розгалуженої фінансової інфраструктури. Нині в Україні банківським установам належить понад 90% активів усієї фінансової системи країни, що зумовлює визначальну роль та значення банківської

системи в забезпеченні економічного розвитку та безпеки держави в умовах реформування національної економіки. Відповідно питання фінансово-економічної безпеки банківської системи країни, яка упродовж останніх років пережила значні зміни, зумовлені глобалізацією фінансових ринків, розвитком інформаційних технологій, розширенням асортименту банківських послуг, впровадженням інноваційних технологій в управління та діяльність банків тощо набувають особливої актуальності. Фінансово-економічну безпеку банку визначено як стан банківської установи, що характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, його здатністю досягати поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку.

24. Удосконалено теоретико-методичні положення формування інформаційно-аналітичного забезпечення оціночної діяльності із застосуванням порівняльного підходу. Детально представлено алгоритм здійснення оцінки із застосуванням порівняльного підходу. Апробацію запланованих алгоритмів здійснено на прикладі корпоративних підприємств будівельної галузі.

25. Територіальний брендінг (Place Branding) як складова маркетингу територій розглядається як сучасний та перспективний напрям наукових досліджень у світі, що обумовлений підвищеним рівнем мобільності людей та бізнесу, зростанням індустрії туризму, посиленням комунікаційних обмінів, необхідністю створення та підтримки позитивного іміджу регіону для забезпечення залучення довгострокового інвестування та забезпечення безпеки. У цьому контексті для забезпечення стабільного розвитку території, вони мають розглядатися як комерційні структури, що використовують брендінг для формування позитивного іміджу з метою надання можливості територіальній громаді повірити у свій регіон, а зовнішнім аудиторії сприйняти позитивний образ та цілеспрямовано позиціонувати свою поведінку.

Таким чином, вирішення завдань щодо зміцнення національної безпеки та подолання корупції потребують комплексного підходу, важливими складовими якого є формування дієвої системи стратегічного моніторингу та антикорупційного аудиту в системі фінансово-економічної безпеки держави, регіону, суб'єктів господарювання всіх рівнів, незалежно від форми власності й галузевого підпорядкування. З врахуванням зазначеного в Харківському національному університеті міського господарства імені О. М. Бекетова створено умови щодо підготовки висококваліфікованих фахівців в галузі безпеки, інформаційно-аналітичної та антикорупційної діяльності для підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності. Кафедра «Фінансово-економічної безпеки, обліку і аудиту» університету, починаючи з 2012 р., здійснює підготовку фахівців зі спеціальності «Управління фінансово-економічною безпекою».

Експериментальною та науково-методологічною методичною базою для підготовки фахівців зі спеціальності «Управління фінансово-економічною безпекою» є **Центр стратегічної аналітики та антикорупційного менеджменту.**

Центр Стратегічної аналітики та антикорупційного менеджменту функціонує з метою забезпечення:

- вдосконалення навчального та науково-методичного забезпечення підготовки фахівців в галузі безпеки, інформаційно-аналітичної та антикорупційної діяльності для підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності;

- сприяння розвитку недержавної системи безпеки та її імплементації до системи національної безпеки України, організації розвитку «безпекознавчих» спеціальностей;

- утворення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців з безпеки, антикорупційної діяльності, обліку і аудиту для державного та приватного секторів економіки.

Центр об'єднує провідних вітчизняних та міжнародних експертів в галузі стратегічної аналітики та антикорупційного менеджменту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абышева Ю. Ю. Проблема формирования имиджа города / Ю. Ю. Абышева. – Н. Новгород : Символ, 2005. – 173 с.
2. Авдийский В. И. Экономическая безопасность в системе трансформации мировой финансовой архитектуры / В. И. Авдийский, В. П. Бауэр // Эффективное антикризисное управление. – 2010. – № 1. – С. 42–48.
3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / [редкол.: В.Б. Авер'янов (голова)]. – Київ : Юридична думка, 2004. – 584с.
4. Айвазян С. А. Прикладная статистика и основы эконометрии / С. А. Айвазян, В. С. Мхитарян. – М. : ЮНИТИ, 1998. – 1022 с.
5. Акофф Р. Общая теория систем и исследование систем как противоположные концепции науки о системах / Рассел Акоф // Общая теория систем. – М. : Мир, 1966. – 344 с
6. Алексеева М. М. Планирование деятельности фирмы / М. М. Алексеева. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 248 с.
7. Алимова Н. К. Экономическая безопасность образовательного учреждения в условиях становления инновационной экономики : дис. канд. экон. наук : 08.00.05 / Н. К. Алимова ; МГУ им. Ломоносова. – М., 2009. – 184 с.
8. Алтухов А. Прогноз регулирования регионального рынка зерна / А. Алтухов // Экономика сельского хозяйства России. – 2009. – № 3. – С. 56–63.
9. Андросчук Г. А. Экономическая безопасность предприятия: защита коммерческой тайны : [монография] / Г. А. Андросчук, П. П. Крайнев. – Киев : ИД "Ин Юре", 2000. – 400 с.
10. Аникеев С. А. Методика разработки плана маркетинга / С. А. Аникеев. – М. : Форум, 1999. – 128 с. – (Серия «Практика маркетинга»).
11. Антикризове управління економічною безпекою в умовах викликів фінансово-економічної глобалізації (державний та регіональний виміри) : монографія / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, О. М. Ральчук, Й. М. Дорош. – Донецьк : Юго-Восток, 2010. – 324 с.
12. Арефєва О. В. Економічні основи формування фінансової складової економічної безпеки / О. В. Арефєва // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 1. – С. 98–103.
13. Аудит: застосування міжнародних стандартів аудиту в аудиторській практиці України : навч. посібник / заг. ред. І. І. Пилипенко ; Аудиторська палата України, Спілка аудиторів України, Державна академія статистики, обліку та аудиту Держкомстату України. – Київ : ТОВ "ІАМЦ АУ" СТАТУС", 2005. – 172 с.
14. Афера «Еліта-Центр» [Електронний ресурс] . – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
15. Банкрутство і санація підприємства: теорія і практика кризового управління / [Т. С. Клебанова, О. М. Бондар, О. В. Мозенков та ін. ; за ред. О. В. Мозенкова]. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 272 с.

16. Барановский А. И. Инновационный вуз на рынке образовательных услуг : [монография] / А. И. Барановский, В. Г. Вольвач. – Омск : ОмГПУ, 2005. – 171 с.
17. Барановский А. И. Пути повышения конкурентоспособности образовательных услуг : [монография] / А. И. Барановский. – Омск : ОмГПУ, 2003. – 224 с.
18. Барановський О. І. Стійкість банківської системи України / О. І. Барановський // Фінанси України. – 2007. – № 9. – С. 75–87.
19. Беликов О. С. Основы комплексной системы обеспечения экономической безопасности бизнеса / О. С. Беликов // Менеджмент и менеджер. – 2007. – № 11. – С. 43–52.
20. Белых В. Н. Элементарное введение в качественную теорию и теорию бифуркации динамических систем / В. Н. Белых // Соросовский образовательный журнал. – 1977. – № 1. – С. 115–121.
21. Берг А. И. Избранные труды : в 2 т. / А. И. Берг. – М.-Л. : Наука, 1964. – Т. 2. – 324 с.
22. фон Бергаланфи Л. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. фон Бергаланфи // Системные исследования : ежегодник. 1969. – М. : Наука, 1969. – С. 30–54.
23. Бир С. Кибернетика и менеджмент = Cybernetics and Management / Стаффорд Энтони Бир ; пер. англ. В. Алтаева. – М. : КомКнига, 2011. – 280 с.
24. Біловодська О. А. Теоретико-методичні засади створення бренда міста / О. А. Біловодська, Н. В. Гайдабрус // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2012. – № 1.
25. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью / И. А. Бланк. - Киев : Ника центр, Эльга, 2004. – 784 с.
26. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью / И. А. Бланк. – Киев : Эльга : Ника-Центр, 2009. – 778 с.
27. Бланк И. А. Управление финансовыми рисками / И. А. Бланк. – Киев : Ника-Центр, 2005. – 600 с.
28. Боголиб Т. М. Университет как экономическая корпорация (опыт США) / Т. М. Боголиб // Вісник економічної науки України. – 2010. – № 2. – С. 13–17.
29. Боголиб Т. М. Экономическое значение образования в обществе и его экономическая функция / Т. М. Боголиб // Наукові праці Донецького національного технічного університету. – Донецьк : ДНТУ, 2008. – Вип. 34-2. – С. 28–36. – (Серія «Економічна»).
30. Богомолов В. А. Экономическая безопасность: учеб. пособие / В. А. Богомолов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 303 с.
31. Богуш В. Інформаційна безпека держави / В. Богуш, О. Юдін; [гол. ред. Ю. О. Шпак]. – Київ : МК-Прес, 2005. – 432 с.
32. Брендинг міст: досвід країн Вишеградської групи для України / за заг. ред. О. І. Соскіна. – Київ : Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2011. – 80 с.

33. Бухвальд Е. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели / Е. Бухвальд, Н. Гловацкая, С. Лазуренко // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 25-35.
34. Важенина И. С. Имидж репутация территории как основа продвижения в конкурентной среде / И. С. Важенина // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – № 6 (56).
35. Варналій З. Основи підприємництва : навч. посібник / З. Варналій. – 3-те вид., виправл. і доп. – Київ : Знання-Прес, 2006. – 350 с.
36. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізм зміцнення : монографія / Т. Г. Васильців. – Львів : Арал, 2008. – 386 с.
37. Васильців Т. Г. Пріоритети та засоби зміцнення економічної безпеки малого і середнього підприємництва : монографія / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, А. М. Гуменюк. – Львів : Львівська комерційна академія, 2009. – 248 с.
38. Васильців Т. Г. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення : монографія / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, О. Р. Бойкевич, В. В. Каркавчук ; [за ред. Т. Г. Васильціва]. – Львів : Ліга-Прес, 2012. – 386 с.
39. Визгалов Д. В. Брендинг города / Д. В. Визгалов. – М. : Фонд «Институт экономики города», 2011. – 160 с.
40. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві : монографія / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – Київ : КНЕУ, 2004. – 245 с.
41. Власюк О. С. Система економічної безпеки держави / О. С. Власюк, А. І. Сухоруков, І. В. Недін та ін. ; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – Київ : Стилос, 2010. – 684 с.
42. Внукова Н. М. Економічна оцінка ризику діяльності підприємств : монографія / Н. М. Внукова, В. А. Смоляк. – Харків : ВБ «ІНЖЕК», 2006. – 184 с.
43. Гапоненко В. Ф. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы / В. Ф. Гапоненко, А. Л. Беспалько, А. С. Власков. – М. : Ось-89, 2007. – 208 с.
44. Гапоненко В. Экономическая безопасность предприятий / В. Гапоненко, А. Беспалько, А. Власков А. – М. : Ось – 89, 2007. – 208 с.
45. Гацко М. О соотношении понятий "угроза" и "опасность" / М. Гацко // Обозреватель. – 1997. – № 7. – С. 12–17.
46. Геєць В. М. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія / В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2006. – 240 с.
47. Гейман О. А. Нелинейность экономики и неравномерность развития регионов : монография / О. А. Гейман. – Харьков : ФЛП Либуркина Л.М. : ИД «ИНЖЭК», 2009. – 428 с.

48. Герасимович А. М. Уроки досвіду і сьогоднішні проблеми аудиту в Україні / А. М. Герасимович // Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: проблеми теорії, методології, організації : спец. вип. – 2010 – С. 29–30.
49. Герасимчук З. В. Економічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення : монографія / З. В. Герасимчук, Н. С. Вавдіюк. – Луцьк : Настир'я, 2006. – 244 с.
50. Герасимчук З. В. Система маркетингу міста: теорія та практика формування і реалізації : монографія / З. В. Герасимчук, О. В. Драченко. – Луцьк : ФОП Захарчук В. М., 2013. – 212 с.
51. Глазьев С. Ю. Основа обеспечения экономической безопасности страны: альтернативный реформационный курс / С. Ю. Глазьев // Российский экономический журнал. – 1997. – № 1. – С. 8–9.
52. Гнилицька Л. В. Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства : монографія / Л. В. Гнилицька. – Київ : КНЕУ, 2012. – 305 с.
53. Головченко Е. Н. Система интегральных показателей уровня экономической безопасности Украины [Электронный ресурс] / Е. Н. Головченко. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа : <http://sevntu.com.ua/jsui/bitstream/123456789/1298/1/econom.73.2005.113-123.pdf>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
54. Гончаренко Л. П. Экономическая и национальная безопасность : учебник / под ред. Л. П. Гончаренко. – М. : ЗАО «Экономика», 2007. – 543 с.
55. Горбатюк О. М. Сучасний стан та проблеми інформаційної безпеки України на рубежі століть / О. М. Горбатюк // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – Київ. : КНУ ім. Т. Шевченка, 1999. – Вип. 14 : Міжнародні відносини. – С. 46–48.
56. Горячева К. С. Финансовая безопасность предприятия, сущность и место в системе экономической безопасности / К. С. Горячева // Экономист. – 2003. – № 8. – С. 65–67.
57. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003, N 18, N 19-20, N21-22. – ст.144.
58. Градов А. П. Национальная экономика / А. П. Градов.– СПб. : Питер, 2005. – 240 с.
59. Гранатуров В. М. Управление предпринимательскими рисками: вопросы теории и практики / В. М. Гранатуров, И. В. Литовченко. – Одесса : МЧП «Эвен», 2005. – 204 с.
60. Гринь А. В. Системные принципы организации объективной реальности [Электронный ресурс] / А. В. Гринь. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа : <http://www.metodolog.ru/00300/00300.html>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
61. Грэй Дж. Поминки по Просвещению / Дж. Грэй ; пер. с англ. – М. : Праксис, 2003. – 194 с.
62. Грязнова А. Г. Оценка бизнеса : учебник / А. Г. Грязнова, М. А. Федотова. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 736 с.

63. Гукова А. В. Роль финансовой безопасности предприятия в системе его экономической безопасности / А. В. Гукова, И. Д. Аникина // Образование и общество. – 2010. – № 3. – С. 98–102.
64. Гурковський В. І. Організаційно-правові питання взаємодії органів державної влади у сфері національної інформаційної безпеки : автореф. дис. канд. юрид. наук : 25.00.02 / В. І. Гурковський. – Київ, 2004. – 22 с.
65. Гутгарц Р. Д. Персональний сайт по системології [Електронний ресурс] / Р. Д. Гутгарц. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://mei07.narod.ru/index/0-9>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Загол. с екрана.
66. Гуцалюк М. Інформаційна безпека України: нові загрози / М. Гуцалюк // Бизнес и безопасность. – 2003. – № 5. – С. 2–3.
67. Данільян О. Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Харків : Фоліо, 2002. – 296 с.
68. Диагностика развития регионов: структура, границы, методы : монографія / [В. Н. Василенко, П. В. Гудзьи др. ; под науч. ред. В. Н. Василенко]. – Донецк : Юго-Восток, 2009. – 286 с.
69. Дмитриченко Л. И. История экономических учений : учеб. пособие / Л. И. Дмитриченко. – Донецк : Китис : ДонГУ, 1999. – 449 с.
70. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників «Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації» / розробники: С. В. Мельник, Л. В. Гнилицька, П. Я. Пригунов та ін. – Луганськ : ДУ НДІ СТВ, 2001. – 57 с.
71. Донцова Л. В. Анализ финансовой отчетности / Л. В. Донцова, Н. А. Никифорова. – М. : Дело и сервис, 2004. – 336 с.
72. Доронин А. И. Бизнес-разведка : учеб. пособие / А. И. Доронин. – М. : Ось-89, 2009 – 245 с.
73. Доценко І. О. Методичні основи оцінки ризиків підприємницької діяльності як складової системи управління економічною безпекою підприємства / І. О. Доценко // Вісник Дніпропетровського національного університету. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2011. – Вип. 5/4. – С. 171–177. – (Серія «Економіка»).
74. Дратвер Б. Основи підприємницької діяльності : навч. посібник / Б. Дратвер ; М-во освіти і науки України, Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – 186 с.
75. Драченко О. В. Особливості формування бренду міста / О. В. Драченко // Економічні науки. Луцький національний технічний університет : зб. наук. праць. – Луцьк : ЛНТУ, 2009. – Вип. 6 (22). – (Серія «Економіка та менеджмент»).
76. Дудихин В. В. Конкурентная разведка в Интернет. Советы аналитика / В. В. Дудихин, О. В. Дудихина. – М. : ДМК Пресс. – 192 с.

77. Егерев И. А. Стоимость бизнеса и искусство управления : учеб. пособие / И. А. Егерев. – М. : Дело, 2003. – 480 с.
78. Економіка підприємства : навч. посібник / П. В. Круш, В. І. Подвігіна, Б. М. Сердюк та ін. – Київ : Ельга-Н : КНТ, 2007. – 777 с.
79. Економічна безпека : навч. посібник / під заг. ред. З. С. Варналія. – Київ : Знання, 2009. – 647 с.
80. Економічна безпека підприємств, організацій та установ : [навч. посібник] / В. Л. Ортинський, І. С. Керницький [та ін]. – Київ : Правова єдність, 2011. – 544 с.
81. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності в умовах глобальної фінансової кризи : монографія / О. А. Кириченко, І. А. Белоусова, В. С. Сідак та ін. – Київ : Дорадо-друк, 2010. – 437 с.
82. Економічна безпека суб'єктів підприємництва : навч. посібник / [М. І. Зубок, В. С. Рубцов, С. М. Яременко та ін.] ; за ред. М. І. Зубка. – Київ : 2012. – 226 с.
83. Економічні та організаційні засади забезпечення фінансової безпеки підприємства : наук. доп. / М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева, А. М. Ашуєв ; за наук. ред. М. М. Єрмошенка ; Нац. акад. упр. – Київ : НАУ, – 77 с.
84. Житар О. Л. Теоретичні засади брендингу міста / О. Л. Житар // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницьк : ХНУ, 2009, – № 6, т. 3.
85. Одеського центр по вивченню організованої злочинності і корупції від 10.12.2012 р. [Електронний ресурс]. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://inter.criminology.onua.edu.ua/>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015) . – Назва з екрана.
86. Замков О. О. Математические методы в экономике : учебник / О. О. Замков, А. В. Толстопятенко, Ю. Н. Черемных ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : ДИС, 1997. – 368 с.
87. Запесоцкий А. Платное образование – не услуга, студент – не клиент / А. Запесоцкий // Высшее образование в России. – 2002. – № 2. – С. 35-40.
88. Захаров О. І. Управління фінансово-економічною безпекою : галузевий стандарт вищої освіти підготовки магістра за спеціальністю специфічних категорій 8.000015 «Управління фінансово-економічною безпекою» кваліфікації 2414.2 «Професіонал з фінансово-економічної безпеки» / О. І. Захаров, О. А. Кириченко, В. В. Крутов та ін. – Київ :– Шпора, 2008. – 111 с.
89. Захаров О. І. Теоретико-методологические и прикладные основы обеспечения экономической безопасности субъектов хозяйственной деятельности : монографія / О. І. Захаров, П. Я. Пригунов, Л. В. Гнилицкая. – Київ : ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. – 290 с.
90. Захаров О. Ю. Обеспечение комплексной безопасности предпринимательской деятельности / О. Ю. Захаров. – М. : АСТ «Астрель», 2008. – 320 с.

91. Землянський О. А. Оцінка цінності підприємства (бізнесу) / О. А. Землянський, А. П. Поляков. – М. : Юрайт, 2012. – 432 с.
92. Зеркалов Д. В. Разведка : хрестоматія / Д. В. Зеркалов. – Київ : Науковий світ, 2008 – 191 с.
93. Знаменський А. О. Стратегічні альянси як міжнародні об'єднання корпорацій / А. О. Знаменський // Російський внешнеекономічний вестник. – 2008. – № 4. – С. 11–19.
94. Зубок М. І. Безпека банківської діяльності : навч-метод. посібник / М. І. Зубок. – Київ : КНЕУ, 2003. – 156 с.
95. Илларионов А. Н. Критерии экономической безопасности / А. Н. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. – № 10. – С. 35–58.
96. Индекс глобальной конкурентоспособности [Электронный ресурс] / Центр гуманитарных технологий : информ.-аналит. портал. – Электронные данные. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
97. Іващенко О. В. Система фінансово-економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / О. В. Іващенко, П.М. Четверіков // SWorld. – Електронні текстові дані. – 2012. – № 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.sworld.com.ua/konfer28/51.pdf>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015) . – Назва з екрана.
98. Ільяшенко В. А. Удосконалення системи адміністрування податкових платежів до державного бюджету [Електронний ресурс] / В. А. Ільяшенко // Ефективна економіка : електронне наук. фах. видання / Дніпропетровськ. держ. аграр.-економ. ун-т. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1953>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
99. Іщенко І. Проблеми співвідношення понять «правове регулювання» і «правовий вплив» у сучасній теорії права / І. Іщенко // Юридична Україна. – 2011. – № 8. – С. 21–27.
100. Кадрова безпека підприємства [Електронний ресурс] // Праця і закон. – 2011. – № 6 (138). – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.hrd.com.ua//home/partneri/249-6-138>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
101. Казанцев С. В. Экономическая безопасность и оценка экономической защищенности территории / С. В. Казанцев // Регион: экономика и социология. – 2010. – № 3. – С. 40–56.
102. Каленяк В. Приватна охоронна діяльність: зарубіжний досвід та можливість його використання в Україні [Електронний ресурс] / В. Каленяк. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.info-prensa.com/article-87.html>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
103. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект : навч. посібник / М. І. Камлик. – Київ : Атіка, 2009. – 432 с.

104. Кизилів Г. І. Діагностика підприємницького ризику та прогнозування тенденцій його чинників у будівництві (на прикладі спеціалізованих будівельних підприємств) : дис. ... канд. екон. наук : 08.07.03 / Кизилів Геннадій Іванович ; Харк. держ. акад. міськ. госп-ва. – Харків, 2003. – 276 с.
105. Кизим М. О. Формування державної цільової програми підвищення конкурентоспроможності регіонів України / М. О. Кизим, Є. В. Крячко. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 292 с.
106. Кинев Ю. Ю. Оценка рисков финансово-хозяйственной деятельности предприятий на этапе принятия решения / Ю. Ю. Кинев // Менеджмент в России за рубежом. – 2000. – № 5. – С. 73–83.
107. Кириченко О. А. Вдосконалення управління фінансовою безпекою підприємств в умовах фінансової кризи / О. А. Кириченко // Финансовые рынки и ценные бумаги. – 2009. – № 16. – С. 22–28.
108. Кириченко О. А. Вдосконалення управління фінансовою безпекою підприємств в умовах фінансової кризи / О. А. Кириченко, І. В. Кудря // Финансовые рынки и ценные бумаги. – 2009. – № 16. – С. 22–28.
109. Кириченко О. А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : навч. посібник / О. А. Кириченко. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Знання-Прес, 2002. – 384 с.
110. Кирієнко М. М. Сільськогосподарський ринок у сучасній світовій економіці / М. М. Кирієнко, Т. М. Стукач // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 128–131.
111. Кім Ю. Г. Фінансові ризики в системі фінансово-економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / Ю. Г. Кім // Вчені записки Університету «Крок». – Електронні текстові дані. – 2009. – № 9. – С. 101–111. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vzuk/2009_19/101_111.pdf, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
112. Класифікатор професій України ДК 003: 2005. – Офіц. вид. – Київ : КНТ, 2007. – 345 с.
113. Клименко С. М. Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків : навч. посібник / С. М. Клименко, О. С. Дубова. – Київ : КНЕУ, 2005. – 252 с.
114. Климова Н. В. Продовольственная безопасность – основа обеспечения экономической безопасности региона / Н. В. Климова // Фундаментальные исследования. – 2012. – № 9. – С. 214–219.
115. Кобута І. В. Політика державної підтримки сільського господарства країн-членів СОТ / І. В. Кобута // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 132–136.
116. Ковалев В. В. Финансовый анализ: методы и процедуры / В. В. Ковалев. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 560 с.
117. Ковальов Д. Экономическая безопасность предприятия / Д. Ковальов, Т. Сухорукова // Экономика Украины. – 2000. – № 10. – С. 48–52.
118. Ковальчук Т. Т. Економічна безпека і політика. Із досвіду професійного аналітика / Т. Т. Ковальчук, В. П. Горбулін. – Київ : Знання, 2004. – 638 с.

119. Козаченко А. В. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения : [монография] / А. В. Козаченко, В. П. Пономарев, А. Н. Ляшенко. – Киев : Либра, 2003. – 280 с.
120. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. – Київ : Лібра, 2003. – 280 с.
121. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. – Київ : Лібра, 2003. – 280 с.
122. Козырь Ю. В. Особенности оценки бизнеса и реализации концепции VBM / Ю. В. Козырь. – М. : ИД «Квинто-Консалтинг», 2006. – 285 с.
123. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
124. Кононенко О. Аналіз фінансової звітності / О. Кононенко, О. Махонько. – 4-те вид., перероб. і доп. – Харків : Фактор, 2006. – 200 с.
125. Кормич Б. А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України : [монографія] / Б. А. Кормич. – Одеса : Юридична література, 2003. – 472 с.
126. Королев М. И. Экономическая безопасность фирмы: теория, практика, выбор стратегии : монография / М. И. Королев. – М. : Экономика 2011. – 284 с.
127. Косорукова И. В. Оценка стоимости ценных бумаг и бизнеса / И. В. Косорукова, С. А. Секачев, М. А. Шуклина ; Моск. финан.-промыш. акад. – М. : МФПА, 2011. – 672 с.
128. Кратт О. А. Сегментація ринку послуг вищої освіти: використання системного підходу : [монографія] / О. А.Кратт, М. Г. Слоква. – Донецьк : ООО "Юго-Восток, Лтд", 2005. – 292 с.
129. Крутов В. В. Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємництва / В. В. Крутов. – Київ : Фенікс, 2008. – 406 с.
130. Крысин А. Частные службы безопасности КНР / А. Крысин // Частный сыск. Охрана. Безопасность. – 1995. – № 1. – С. 89–90.
131. Кузенко Т. Б. Управление финансовой безопасностью на предприятии / Т. Б. Кузенко, В. В. Прохорова, Н. В. Саблина // Бизнес Информ. – 2008. – № 12 (1). – С. 27–29.
132. Кульпінський С. Роль фінансової безпеки України в поглибленні інтеграційних стосунків з європейськими країнами. / С. Кульпінський // Фінансова консультація. – 2000. – № 5. – С. 34.
133. Кун Т. С. Структура научных революций / Томас Сэмюэл Кун. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 310 с.
134. Куркін М. В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємства : [навч. посібник] / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров, Д. В. Назаренко. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 300 с.
135. Курс экономической теории : [учебник] / под ред. М. Н. Чепурина, Е. А. Киселевой. – 6-е изд., доп. и перераб. – Киров : «АСА», 2007. – 832 с.

136. Литвин О. П. Організаційно-правові засади безпеки підприємництва і проблеми з провадженням охоронної діяльності суб`єктів недержавної форми власності [Електронний ресурс] / О. П. Литвин. – Електронні текстові дані. – Режим доступу <http://www.antiterunity.org/ru/conferences/030409/speech/litvin.php>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
137. Литвиненко О. Інформація і безпека / О. Литвиненко // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 47-49.
138. Литовченко О. Ю. Теоретичне підґрунтя визначення категорії «фінансова безпека підприємства» [Електронний ресурс] / О. Ю. Литовченко, М. Г. Грач. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2012/Economics/14_110244.doc.htm, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
139. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : [навч. посібник] / В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховський. – Київ : КНТ, 2006. – 280 с.
140. Лучшие университеты США [Электронный ресурс]. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа : <http://www.yastudent.ru/articles/2/11/438.html>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015) – Загол. с экрана.
141. Лычкина Н. Н. Компьютерное моделирование социально-экономического развития регионов в системах поддержки принятия решений / Н. Н. Лычкина // Идентификация систем и задачи управления, SICPRO` 04 : тез. докл. III междунар. конф. – М. : ИПУ РАН, 2004. – С. 215–218.
142. Лычкина Н. Н. Системы принятия решений в задачах социально-экономического развития регионов / Н. Н. Лычкина // Компьютер. – 1999. – № 2 (32). – С. 11–18.
143. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии / Кристофер Лэш ; пер. с англ. – М. : Логос-Прогресс, 2002. – 224 с.
144. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства : [монографія] / О. М. Ляшенко. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. – 400 с.
145. Мак-Мак В. П. Служба безопасности предприятия (организационно-управленческие аспекты деятельности) / В. П. Мак-Мак. – М. : Мир безопасности, 1999. – 160 с.
146. Малолетко А. Н. Экономическая безопасность вуза: структурное разрушение системы финансового обеспечения [Электронный ресурс] / А. Н. Малолетко. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа : <http://finanal.ru/007/ekonomicheskaya-bezopasnost-vuza-strukturnoe-razrushenie-sistemy-finansovogo-obespecheniya>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
147. Мамыкина А. П. Теоретико-методологические аспекты экономической безопасности : дисс. канд. экон. наук / А. П. Мамыкина. – М., 2003. – 133 с.

148. Мартинюк В. П. Методичні підходи до розрахунку інтегрального показника економічної безпеки держави / В. П. Мартинюк // Стратегічна панорама. – 2009. – № 1. – С. 101–108.
149. Масленіков В. В. Зарубіжні банківські системи / В. В. Масленіков // Економіка, фінанси, право. – 2010. – № 10. – С. 15-20.
150. Масленкова О. Ф. Оценка стоимости предприятия (бизнеса) / О. Ф. Масленкова. – М. : КноРус, 2011. – 288 с.
151. Матвеев Н. Экономическая безопасность предприятий : автореф. дис. канд. экон. наук / Н. Матвеев. – М. : Лотос, 1999. – 20 с.
152. Международная экономическая деятельность Украины : учебник / Ю. В. Макогон, С. В. Громенкова, В. А. Медведкина и др. – Донецк : ДонДУУ, 2009. – 570 с.
153. Меламедов С. Формирование стратегии экономической безопасности предпринимательских структур : автореф. дис. ... кан. экон. наук / С. Меламедов. – СПб., 2002. – 20 с.
154. Мельников В. В. Защита информации в компьютерных системах / В. В. Мельников. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 125 с.
155. Менеджмент, маркетинг и экономика образования : [учеб. пособие] / под ред. А. П. Егоршина. – Н. Новгород : НИМБ, 2001. – 326 с.
156. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс] / М-во екон. розвитку і торгівлі України. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
157. Методичні рекомендації з аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій [Електронний ресурс] : лист Державної податкової адміністрації України від 27.01.1998 р. № 759/10/20-2117. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : http://www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/GDPI1722.html, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
158. Методичні рекомендації по виявленню ознак неплатоспроможності підприємства і ознак дій по прихованню банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведенню до банкрутства [Електронний ресурс] : затверджені наказом Мінекономіки України від 19.01.2006 року № 14 (у редакції наказу Міністерства економіки України від 26.10.2010 № 1361). – Електронні текстові дані. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=161074, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
159. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. акад. НАН України С. І. Пирожкова. – Київ : НІПМБ, 2003. – 42 с.
160. Митяков Е. С. Классификация математических моделей устойчивого развития и экономической безопасности / Е. С. Митяков // Экономика, статистика и информатика. – 2012. – № 1. – С. 128–131.

161. Мігус І. П. Теоретико-методологічні підходи до класифікації загроз економічній безпеці суб'єктів господарювання / І. П. Мігус // Сучасні перспективи розвитку системи економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання : [монографія] / І. П. Мігус, О. С. Гордієнко ; за заг. ред. І. П. Мігус. – Черкаси : ТОВ "МАКЛАУТ", 2012. – С. 342–353.
162. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг / пер. з англ. О. Л. Ольховікова [та ін.]. – Київ : Міжнародна федерація бухгалтерів, Аудиторська палата України, 2010. – Ч. 1. – 846 с.
163. Моделирование устойчивого развития регионов : монография / под общ. ред. докт. экон. наук, проф. Н. А. Кизима. – Харьков : ИД «ИНЖЭК», 2010. – 180 с.
164. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : [монографія] / В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. – Харків : ВД«ІНЖЕК», 2006. – 288 с.
165. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. ; за ред. В. М. Гейця. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2006. – 240 с.
166. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 324 с.
167. Навчання за кордоном [Електронний ресурс] / Освітній портал. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua>, вільний. – (дата звернення 19.03.2015). – Назва з екрана.
168. Нагорняк Т. Брендинг території як предмет міждисциплінарного наукового знання / Т. Нагорняк // Сучасна українська політика. – 2011. – № 24. – С. 35–42.
169. Найт Ф. Экономика и человеческая деятельность / Ф. Найт // Философия экономики. Антология / Ф. Найт; под ред. Д. Хаусмана ; пер. с англ. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2012. – С. 124–133.
170. Недвижимость Харькова [Электронный ресурс]. – Электронные данные. – Режим доступа : <http://proconsul.com.ua>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
171. Нежданов И. Ю. Аналитическая разведка для бизнеса : учеб. пособие / И. Ю. Нежданов. – М. : Ось-89, 2007 – 331 с.
172. Нежданов И. Ю. Технологии конкурентной разведки : учеб. пособие / И. Ю. Нежданов. – М. : Ось-89, 2006 – 329 с.
173. Нечай О. Маркетинг регіону, як метод підвищення конкурентоспроможності / О. Нечай // Економіка і регіон. – 2010. – № 25. – С. 41–45.
174. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) [навч. посібник] / Н. Р. Ситник, Г. П. Ситник, В.Т. Білоус ; за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижника. – Ірпінь, 2000. – 304 с.

175. Нижник О. М. Продовольча безпека: аналіз еколого-економічних проблем та шляхи їх вирішення / О. М. Нижник // Вісник Сумського державного аграрного університету. – Суми : СДАУ, 2001. – Вип. 2. – С. 342–346.
176. Низенко Э. И. Обеспечение безопасности предпринимательской деятельности / Э. И. Низенко. – Київ: Вид-во МАУП, 2003. – 123 с.
177. Новейший философский словарь [Электронный ресурс] / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа :<ahref="http://www.slovopedia.com/6/207/770959.html">ПОДХОД, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
178. Новикова И. В. Индикаторы экономической безопасности региона / И. В. Новикова, Н. И. Красников // Вестник Томского государственного университета. – Томск : ТГУ, 2001. – № 1. – С. 132–138.
179. Олейников Е. А. Экономическая и национальная безопасность : учебник для вузов / Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2005. – 768 с.
180. Олексієнко М. М. Уточнення сутнісних характеристик зовнішньоекономічної безпеки регіону та окреслення пріоритетів її зміцнення / М. М. Олексієнко // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. тр. – Донецк : ДонНУ, 2010. – С. 298–301.
181. Орлов П. І. Основи економічної безпеки фірми : [навч. посібник] / П. І. Орлов, В. Є Духов. – Харків : ТОВ Прометей-Прес, 2004. – 284 с.
182. Основи підприємницької діяльності : навч. посібник / Б. Дратвер, Н. Пасічник, Д. Закатнов та ін. ; М-во освіти і науки України, АПН України, Ін-т проблем виховання. — Кіровоград, 2004. — 223 с.
183. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : ЗАО «Бизнес-Школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
184. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
185. Оценка стоимости предприятия (бизнеса) : учебник / А. Г. Грязнова, А. М. Федотова, М. А. Эскиндаров и др. – М. : Интерреклама, 2003. – 544 с.
186. Панасенко Г. Основні напрями забезпечення стабільності банківської системи України на шляху інтеграції у світовий фінансовий простір [Електронний ресурс] / Г. Панасенко. – Електронні текстові дані. – Режим доступу http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=39082, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
187. Папехин Р. С. Факторы финансовой устойчивости и безопасности предприятий : автореф. дис. ... канд. экон. наук / Р. С. Папехин ; ГОУ ВПО Волгоград. гос. ун-т. – Волгоград, 2007. – 20 с.
188. Папехин Р. С. Факторы финансовой устойчивости и безопасности предприятия : автореф. дис. канд. экон. наук / Р. С. Папехин. – Волгоград, 2007. – 21 с.

189. Папцов А. Рост цен на мировом продовольственном рынке: причины, последствия, перспективы / А. Папцов // АПК: экономика, управление. – 2011. – № 10. – С. 78–84.
190. Пейс Р. Парадигмы конкурентоспособности / Р. Пейс, Э. Стефан ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1995. – 234 с.
191. Перминов В. Л. Концептуально-методологические основы преподавания экономических дисциплин в контексте проблем современного высшего образования / В. Л. Перминов // Дидактика современного учебного предмета / под ред. И. М. Осмоловской. – М. : ИТиП РАО, 2006. – С. 38–69.
192. Петренко И. Н. Основы безопасности функционирования хозяйствующих субъектов / И. Н. Петренко. – М. : Анкил, 2006. – 304 с.
193. Петров М. І. Економічна безпека підприємства: сутність, трактування, точки зору / М. І. Петров // Менеджер. – 2002. – № 1 (17). – С. 67-71.
194. Плесковских Ю. Г. Деликт-менеджмент в системе экономической безопасности бизнеса : [монография] / Ю. Г. Плесковских, Ю. В. Рожков, Г. П. Старинов ; под. науч. ред. Ю. В. Рожкова. – Хабаровск : РИЦ ХТ АЭП, 2011. – 220 с.
195. Полякова О. Ю. Механізм оцінки фінансового ризику підприємства / О. Ю. Полякова, І. М. Чуйко, Л. А. Гольцяєва // Бізнесінформ. – 2011. – № 5. – С. 21–23.
196. Пономаренко В. С. Концептуальні основи економічної безпеки : монографія / В. С. Пономаренко, С. В. Кавун. – Харків : ХНЕУ, 2008. – 256 с.
197. Попков В. П. Оценка бизнеса. Схемы и таблицы : учеб. пособие / В. П. Попков, Е. В. Евстафьева. – СПб., 2007. – 240 с.
198. Попова Л. В. Налоговые системы зарубежных стран : учеб. пособие для вузов / Л. В. Попова. – М. : Дело и сервис, 2008.
199. Предборський В. А. Економічна безпека держави / В. А. Предборський. – Київ : Кондор, 2005. – 391 с.
200. Про аудиторську діяльність [Електронний ресурс] : Закон, затв. постановою ВР України від 22 квіт. 1993 р., № 3125 – XII. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <<http://zakon.rada.gov.ua/>>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
201. Про банки та банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. // Вісник НБУ : додаток. – 2001. – № 1. – С. 3-46.
202. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 № 2984-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – ст. 134.
203. Про затвердження інструкції з організації охорони установ банків Державною службою охорони при Міністерстві Внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ 23.08.2005 р. № 700 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 37. – С. 212.
204. Про інформацію [Електронний ресурс] : [Закон України: офіц. текст: за станом на 2 жовтня 1992р., із змінами, внесеними Законом України від 10 січня 2012р.]. – Електронні текстові дані. – Режим доступу :

<http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.

205. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України від 02.10.1992 № 2657 (З наступними змінами та доповненнями). – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>., вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.

206. Про Концепцію Національної програми інформатизації : [Закон України: офіц. текст: за станом на 9 січня 2007р., із змінами, внесеними Законом України від 7 серпня 2011р.] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 7. – ст. 53.

207. Про основи національної безпеки України : [Закон України: офіц. текст: за станом на 19 червня 2003р., із змінами, внесеними Законом України від 13 жовтня 2012р.] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 7. – ст. 53.

208. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 № 964 – IV. // Відомості Верховної Ради України. – 2003.–№ 39. – ст. 351. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.

209. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 р. : [Закон України: офіц. текст: за станом на 9 січня 2007р.] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2007. – № 12. – ст. 102.

210. Про охоронну діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 22.03.2012 р. № 4616-VI. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4616-17>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.

211. Противоречия и перспективы развития бухгалтерского учета, аудита и анализа в условиях евроинтеграции: материалы всеукр. науч.-практ. конф. молодых ученых, аспирантов и студентов, Севастополь, 5-7 ноября 2009 г. / ред. А. П. Фалаеев. – Севастополь : СевНТУ, 2009. – 191 с.

212. Пугачева Е. Г. Самоорганизация социально-экономических систем : [учеб. пособие] / Е. Г. Пугачева, К. Н. Соловьев. – Иркутск : БГУЭП, 2003. – 172 с.

213. Радченко К. І. Стратегічний аналіз у бізнесі. / К. І. Радченко. – Львів : Новий світ-2000, 2003. – 272 с.

214. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур : монографія / Н. Й. Реверчук. – Львів : ЛБІНБУ, 2004. – 175 с.

215. Ріпка Ю.М. Передумови та етапи формування бренду населеного пункту / Ю. М. Ріпка // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Харків : ХарПІ НАДУ «Магістр, 2011. – Вип. 3 (34). – С. 339–346.

216. Рош Д. Стоимость компании: от желаемого к действительному (Julian Roche «The Value of Nothing: Mastering Business Valuations») / Джулиан Рош. – Минск : Изд-во ООО «Гревцов Паблшер», 2008. – 352 с.

217. Сатановський О. Недержавна служба безпеки захищає бізнес: (бесіда з віце-президентом Федерації недерж. служби безпеки України) / О. Сатановський // Час-Time. – 1999. – 2 березня. – С. 7.
218. Сащук Г. Інформаційна безпека в системі забезпечення національної безпеки [Електронний ресурс] / Г. Сащук. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : http://www.journ.univ.kiev.ua/trk/publikacii/satshuk_publ.php, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
219. Світлоока В. Ф. Загрози економічній безпеці країни та роль економічної експертизи в їх зменшенні / В. Ф. Світлоока // Економіка та держава. – 2013. – № 1. – С. 80–83.
220. Седов И. А. Формализация финансового управления рисками предприятия [Электронный ресурс] / И. А. Седов. – Электронные данные. – Режим доступа : http://www.smartcat.ru/1/96_1_1.shtml, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
221. Сенчагов В. К. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В. К. Сенчагов // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С. 97–106.
222. Сенчагов В. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России / В. Сенчагов // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С. 98–107.
223. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія : в 3 т. Т.1 / О. Н. Ляшенко, Ю. С. Погорелов, В. Л. Безбожний [та ін.] ; за заг. ред. Г. В. Козаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 282 с.
224. Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наук. думка, 1973. – Т. 4 : І-М. – 776 с.
225. Сльозко О. Бренд країни у світі – як фактор її конкурентоспроможності на світовому ринку / О. Сльозко // Збірник наукових праць Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України / відп. ред. В. Є. Новицький. – Київ : ІСЕМВ НАНУ, 2009. – Вип. 61. – С. 88–92.
226. Сороківська О. А. Інформаційна безпека підприємства: нові загрози та перспективи / О. А. Сороківська, В. Л. Гевко // Вісник Хмельницького національного університету. – Хмельницьк : ХНУ, 2010. – № 2, т. 2. – С. 32-35. – (Економічні науки).
227. Соснин А. С. Менеджмент безопасности предпринимательства : учебн. пособие / А. С. Соснин, П. Я. Прыгунов. – Киев : Изд-во Европ. ун-та, 2004. – 555 с.
228. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа : [учеб. пособие] / В. Н. Спицнадель. – Спб. : ИД "Бизнес пресса", 2000. – 412 с.
229. Стабільність банківської системи: глосарій банківської термінології [Електронний ресурс]. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=123667, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015) . – Назва з екрана.
230. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007. – Електронні

текстові дані. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015), вільний. – Назва з екрана.

231. Стройобзор: портал новостроек [Электронный ресурс]. – Электронные данные. – Режим доступа : <http://stroyobzor.ua/kharkov>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.

232. Ступаков В. С. Риск-менеджмент : учеб. пособие / В. С. Ступаков, Г. С. Токаренко. – М. : Финансы и статистика, 2005. – 288 с.

233. Суглобов А. Е. Международные стандарты аудита в регулировании аудиторской деятельности / А. Е. Суглобов. – М. : Экономистъ, 2005. – 254 с.

234. Сухоруков А. І. Вплив відкритості економіки на економічну безпеку України / А. І. Сухоруков, Л. Г. Шемаєва // Стратегічна панорама. – 2009. – № 1. – С. 44–55.

235. Сухоруков А. І. Методологія оцінки рівня економічної безпеки / А. І. Сухоруков // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – Київ : КНТЕУ, 2008. – № 1. – С. 49–55.

236. Тагирбеков К. Основы банковской деятельности / К. Тагирбеков. – М. : Ось – 89, 2003. – 446 с.

237. Таранов П. М. Эффективность аграрной политики России в свете актуальных мирохозяйственных тенденций / П. М. Таранов, А. С. Панасюк // Актуальные проблемы экономики и учета в отраслях АПК : межвуз. сб. науч. тр. – зерноград : ФБГОУ ВПО АЧГАА, 2012. – Вып. 12.

238. Тищенко А. Н. Матричные методы моделирования оценки конкурентоспособности хозяйствующих субъектов / А. Н. Тищенко, В. А. Зинченко // Конкурентоспроможність: проблеми науки та практики : монографія / під ред. В. С. Пономаренка, М. О. Кизима, Ю. Б. Іванова. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2011. – С. 217–238.

239. Тищенко А. Н. Методические подходы к оценке конкурентоспособности регионов / А. Н. Тищенко, И. В. Розгон // Проблемы економіки. – 2012. – № 3. – С. 90–97.

240. Тищенко А. Н. Оценка конкурентоспособности экономических систем на разных уровнях управления / А. Н. Тищенко // Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 15–16 листопада 2012 р. – Харків : ФОП Александрова К.М. : ВД «ІНЖЕК», 2012. – С. 13–22.

241. Тищенко О. М. Взаємозв'язок економічної безпеки держави та поведінки підприємств у сфері оподаткування / О. М. Тищенко, А. О. Єніна-Березовська // Проблемы економіки. – 2011. – № 4. – С. 32–40.

242. Ткаченко Н. Діагностика банкрутства підприємств для оцінювання подальшої безперервної діяльності в аудиторській перевірці / Н. Ткаченко, Л. Тарутта // Економіка та підприємництво. – 2006. – № 3. – С. 32–33.

243. Ткачук Т. Ю. Конкурентна розвідка : навч. посібник / Т. Ю. Ткачук. – Київ : НА СБ України, 2009. – 267 с.

244. Трофимова В. В. Механізм забезпечення зовнішньоекономічної безпеки України / В. В. Трофимова // Проблемы материальной культуры. – 2006. – Вип. 93. – С. 123–127.
245. Уёмов А. И. Свойства, системы, сложность / А. И. Уёмов // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 96–110.
246. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
247. Учи ІТ [Електронний ресурс] : колекція учебников по ІТ. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.uchi-it.ru/3/1/2.html>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Загол. с екрана.
248. Ушаков Е. П. Рыночная стоимость фирмы: принципы и методы оценки / Е. П. Ушаков, С. Е. Охрименко. – Препринт WP/97/029. – М. : ЦЭМИ РАН, 2003.
249. Фатхутдинов Р. А. Стратегический маркетинг : учебник / Р. А. Фатхутдинов. – М. : ЗАО "Бизнес-школа "Интел-Синтез", 2000. – 404 с.
250. Федорін М. Правове регулювання питань забезпечення безпеки у сфері підприємництва [Електронний ресурс] / М. Федорін. – Електронні текстові дані. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>, вільний. – (дата звернення: 19.03.2015). – Назва з екрана.
251. Федорова Е. В. Экономическая безопасность как интегральный показатель эффективности государственного регулирования экономики России [Электронный ресурс] / Е. В. Федорова. – Электронные текстовые данные . – Режим доступа : <http://bib.convdocs.org/v30110/>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
252. Филин С. А. Финансовый риск и его составляющие для обеспечения процесса оценки и эффективности управления финансовыми рисками при принятии финансовых управленческих решений / С. А. Филин // Финансы и кредит. – 2002. – № 4. – С. 9–21.
253. Флейчук М. І. Методичні аспекти аналізу рівня економічної безпеки регіону / М. І. Флейчук, М. Д. Янків // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів. : ЛКА, 2006. – Вип. 23. – С. 40–47.
254. Франчук В. І. Основи економічної безпеки : навч. посібник / В. І. Франчук ;
Львів. Держ. ун-т внутріш. справ. – Львів : ЛДУВС, 2009. – 204 с.
255. Хитчнер Р. Джеймс Стоимость капитала / Хитчнер Р. Джеймс // James R. Hitchner. Financial Valuation: Applications and Models / James R. Hitchner. – 2nd edition. – New Jersey : Inc. Hoboken, 2006.
256. Хоффман Л. Дж. Современные методы защиты информации / Л. Дж. Хоффман ; [пер. с англ.]. – М. : Советское радио, 1980. – 57 с.
257. Цивільний кодекс України : із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44.
258. Чапчиков С. Ю. Обеспечение экономической безопасности в структуре функций современного государства [Электронный ресурс] / С. Ю. Чапчиков. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа :

www.mgimo.ru/files/61121/pu21_2008-2(3)_charchikov.doc, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.

259. Черняк В. З. Оценка бизнеса / В. З. Червяк. – М. : Финансы и статистика, 2004.

260. Чесноков А. В. Зовнішньоекономічна безпека держави в умовах європейської інтеграції України : автореф. дис. ... канд. екон наук : 08.05.01 / А. В. Чесноков; КНУ ім. Т. Шевченка. – Київ, 2006. – 19 с.

261. Чумарин И. Г. Что такое кадровая безопасность компании / И. Г. Чумарин // Кадры предприятия. – 2003. – № 2. – С. 25–32.

262. Шаланов Н. В. Системный анализ. Кибернетика. Синергетика. Математические методы и модели. Экономические аспекты / Н. В. Шаланов. – Новосибирск : НГТУ, 2008. – 288 с.

263. Швець Н. К. Методи виявлення і збереження кадрової безпеки, або як перемогти зловживання персоналу / Н. К. Швець // Персонал. – 2006. – № 5. – С. 3.

264. Шевченко О. В. PR–технології в міжнародних відносинах (європейський досвід та перспективи України) : монографія / О. В. Шевченко. – Київ : Центр вільної преси, 2003. – 187 с.

265. Шемаєва Л. Г. Забезпечення економічної безпеки підприємства на основі управління стратегічною взаємодією з суб'єктами зовнішнього середовища : монографія / Л. Г. Шемаєва ; Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – Київ : НІПМБ, 2009. – 357 с.

266. Шеремет А. Д. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций / А. Д. Шеремет, Е. В. Негашев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 208 с.

267. Шлыков В. В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия : монография / В. В. Шлыков. – Спб. : Алетейя, 1999г. – 144 с.

268. Шульженко Л. Є. Економічна безпека стратегічних альянсів: дослідження з позицій системного підходу / Л. Є. Шульженко // Економіка. Менеджмент. Підприємництво : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2013. – Вип. 25, ч. 1. – С. 201–208.

269. Щербина В. М. Інформаційне забезпечення економічної безпеки підприємств та установ / В. М. Щербина // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 10. – С. 220–225.

270. Экономическая безопасность предприятий интегрированной промышленной структуры : монография / под. общ. ред. А. В. Козаченко. – Луганск : Ноулидж, 2011. – 226 с.

271. Экономическая безопасность региона в контексте национальной экономической безопасности РФ : монография / под ред. Н. В. Фирюлиной. – М. : МГУП, 2003. – 471 с.

272. Экономическая безопасность России: общий курс : учебник / под. ред. В. К. Сенчагова. – М. : Дело, 2005. – 896 с.

273. ЭСКО [Электронный ресурс] : электронный журнал энергосервисной компании «Экологические системы». – Электронные текстовые данные. – 2003. – № 3. – Режим доступа : http://esco-ecosys.narod.ru/2003_3/index.htm, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
274. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – Київ: Укр. енцикл., 1998. – 1999. – Т. 2. – С. 714.
275. Ющук Е. Л. Интернет-разведка: руководство к действию : учеб. пособие / Е. Л. Ющук. – М. : Вершина, 2007 – 256 с.
276. Явление [Электронный ресурс] // Tolkslovar. Ru : общий толковый словарь русского языка. – Электронные текстовые данные. – Режим доступа : <http://tolkslovar.ru/ja51.html>, свободный. – (дата обращения: 19.03.2015). – Загол. с экрана.
277. Яремко Л. А. Глобалізований регіон та зовнішньоекономічна безпека України: теоретико-методологічний підхід : монографія / Л. А. Яремко.– Львів : Вид-во ЛКА, 2007. – 524 с.
278. Ярочкин В. И. Аудит безопасности фирмы: теория и практика / В. И. Ярочкин. – М. : Академический Проект, 2005. – 352 с. – (Серия «Gaudeamus»).
279. Ярочкин В. И. Система безопасности фирмы / В. И. Ярочкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Ось-89, 2003. – 352 с.
280. Ярочкин В. И. Служба безопасности коммерческого предприятия / В. И. Ярочкин. – М. : Ось-89. 2005. – 234с.
281. Ярочкин В. Система безопасности фирмы/ В. Ярочкин. – 2 изд. – М. : Академический Проект, 1998г. – 192 с.
282. Яскевич В. И. Секьюрити: Организационные основы безопасности фирмы / В. И. Яскевич. – М. : Ось - 89, 2005. – 368с.
283. Agricultural Outlook 2005-2014 / OECD-FAO [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.oecd.org/dataoecd/32/51/35018726.pdf>
284. Agricultural Outlook 2012-2021 / OECD-FAO [Electronic resource]. – Regime of access : <http://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=36355>.
285. Ahlf E. – H. Prawne problemy przywetyzacji zadan policyjnych w Niemczech; obecny stan prawny a problemy sporne / red. J. Widacki, J. Czapska. – Lublin, 1998. – 135 p.
286. Barro R. J. Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study / R. J. Barro. – Mass :MIT Press, 1997
287. Bloomfield H. H. Jak zyc bezpiecznym swiecie / H. H. Bloomfield, R. K. Cooper. – Warszawa, 2000.
288. Bloomfield H. H. Jak zyc bezpiecznym swiecie / H. H. Bloomfield, R. K. Cooper. – Warszawa, 2000. – 256 p.
289. Checkland P. Learning For Action: A Short Definitive Account of Soft Systems Methodology, and Its Use Practitioners, Teachers and Students / P. Checkland, J. Poulter. – Wiley, 2006. – 224 p.
290. Content Security [Electronic resource]. – Regime of access : www.contentsecurity.com.au.

291. Defining Financial Stability [Electronic resource] / Garry J. Schinasi // IMF Working Paper. – 2004. – October. – p. 187. – Regime of access : <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04187.pdf>
292. FAOSTAT [Elektronik resource]. – Regime of access : <http://faostat.fao.org/>.
293. Foreign Agrikultural Service [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.fas.usda.gov>.
294. Hubler A. Modeling and Control of Complex System's: paradigms and Applications / A. Hubler // Modeling Complex Phenomena . – NY : Springer, 1992. – P. 5–65.
295. International Financial Statistics. – 2008. – Vol. LXI, № 2. – 1224 p.
296. Keller Kevin Lane. Strategic Brand Management / Keller Kevin Lane. – 4th edition. – Upper Saddle River ; NJ : Prentice-Hall, 2012.
297. Konieczny J. Wprowadzenie do bezpieczeństwa biznesu / J. Konieczny. – Warszawa, 2004. – 111 p.
298. Konieczny J. Wprowadzenie do bezpieczeństwa biznesu / J. Konieczny. – Warszawa, 2004.
299. Lobkowitz J. Building Organizational Intelligence. A Knowledge Management Primer / J. Lobkowitz. – London ; Washington, 2000.
300. Novostroy.info [Electronic resource]. – Regime of access. — : <http://www.novostroy.info>.
301. Rappaport A. Creating Shareholder Value: The New Standard for Business Performance / Rappaport Alfred. – New York : Free Press, 2000.
302. Ruszkowski ZB. Kompleksowa polityka bezpieczeństwa / ZB. Ruszkowski // Bezpieczeństwo – Ochrona – Systemy. – 1999. – № 4.
303. Simon H. Rationality as Process and as Product of Thought. Richard T.Ely Lecture / Herbert Simon // American Economic Review. – 1978. – V. 68 (May). – № 2. – P. 1–16.
304. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2014). World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, Highlights. [Electronic resource]. – Regime of access : <http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf>.
305. Wojcik J.W. Oszustwa / J. W. Wojcik // Polityka bezpieczeństwa banku. Zagadnienia podsawowe / red. P. Cegiella, R. Wozniak // Warszawa, 2001.

Наукове видання

**ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА:
СТРАТЕГІЧНА АНАЛІТИКА ТА
АУДИТОРСЬКИЙ СУПРОВІД**

МОНОГРАФІЯ

Відповідальні за випуск *В. М. Бабасєв, Т. В. Момот*

Редактор *О. В. Михаленко*

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

Дизайн обкладинки *Т. Є. Клочко*

Підп. до друку 13.05.2015 р.
Друк на ризографі
Тираж 100 пр.

Формат 60×84/16
Ум. друк арк. 20,5
Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:Є

ДК № 4705 від 28.03.2014 р.